

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — XLII — VOLUME

Серія історична, книга 4. — Serja historyczna, zeszyt 4. — Série historique,
livraison 4.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

(1672—1742)

Огляд його політичної діяльності

B. KRUPNICKI

HETMAN FILIP ORLIK

(1672—1742)

ZARYS DZIAŁALNOŚCI POLITYCZNEJ

B. KROUPNICKI

L'HETMAN PHILIPPE ORLIK

(1672—1742)

APERÇU DE SON ACTIVITÉ POLITIQUE

PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO

- Tom I. Seria statystyczna, zeszyt 1. Ludność ukraińska Z. S. R. R. Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytla, W. Sadowskiego i O. Czubenki. Cena zł. 4.
- Tom II. Seria statystyczna, zeszyt 2. Tymoteusz Olesiewicz. Tablice statystyczne ludności ukraińskiej Z. S. R. R. według spisu 17 grudnia 1926 roku. Cena zł. 10.
- Tom III. Seria ekonomiczna, zeszyt 1. E. Głowiński, K. Maciejewicz, W. Sadowski. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Cena zł. 4.
- Tom IV. Serja filologiczna, zeszyt 1. Dr. Konstantyn Czechowicz. Aleksander Potebnia. Ukraiński myśliciel-lingwista. Cena zł. 4.
- Tom V. Seria prawnicza, zeszyt 1. Prof. A. Łotocki. Ukraińskie źródła prawa kościelnego. Cena zł. 10.
- Tom VI. Seria pamiętników, zeszyt 1. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Cena zł. 6.
- Tom VII. Seria ekonomiczna, zeszyt 2. W. Sadowski. Praca w Ukrainie Radzieckiej. Cena zł. 4.
- Tom VIII. Seria pamiętników, zeszyt 2. Wspomnienia. L. Wasilewski, M. Galin, S. Stempowski, A. Topczybaszy, Tabouis. Cena zł. 4.
- Tom IX. Seria podręczników, zeszyt 1. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. I (do połowy wieku XVII). Cena zł. 8.
- Tom X. Seria filologiczna, zeszyt 2. Dł. Mikołaj Puszkarski. Najmłodsza palatalizacja spółgłosek w języku ukraińskim. Cena zł. 3.
- Tom XI. Seria ekonomiczna, zeszyt 3. I. Iwasjuk. Spółdzielczość kredytowa w Ukrainie. Cena zł. 4.
- Tom XII. Seria pamiętników, zeszyt 3. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część II. Cena zł. 10.
- Tom XIII. Seria historyczna, zeszyt 1. A. Doceuko. Wyprawa zimowa r. 1920. Cena zł. 10.
- Tom XIV. Seria filologiczna, zeszyt 3. Iwan Ziłyński. Mapa dialektów ukraińskich z objaśnieniami. Cena zł. 2.
- Tom XV. Seria historyczna, zeszyt 2. Wojna ukraińsko-moskiewska 1920 r. Część I. Operacyjne dokumenty Sztabu Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Pod redakcją generała W. Salskiego, zestawili generał P. Szandruk. Cena zł. 10.
- Tom XVI. Seria prawnicza, zeszyt 2. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom I. Cena zł. 6.
- Tom XVII. Seria historyczna, zeszyt 3. Diariusz hetmana Orlika. Przygotował do druku Jan z Tokar Tokarszewski Karaszewicz. Cena zł. 6.
- Tom XVIII. Seria podręczników, zeszyt 2. Prof. D. Doroszenko. Dzieje Ukrainy w zarysie. T. II. Cena zł. 12.
- Tom XIX. Seria prawnicza, zeszyt 3. Prof. A. Jakowliw. Traktaty ukraińsko-moskiewskie w XVII—XVIII st. Cena zł. 6.
- Tom XX. Seria ekonomiczna, zeszyt 4. Prof. inż. I. Szowheniw. Gospodarstwo wodne w dorzeczu Dulepru na Ukrainie. Cena zł. 2.
- Tom XXI. Seria pamiętników, zeszyt 4. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część III. Cena zł. 10.
- Tom XXII. Seria pedagogiczna, zeszyt 2. Prof. S. Siropołko. Oświata publiczna na Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 6.
- Tom XXIII. Seria ekonomiczna, zeszyt 5. Prof. B. Iwanys. Gospodarstwo energetyczne Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 4.
- Tom XXIV. Seria filozoficzna, zeszyt 1. Prof. D. Czyżewski. Filozofia H. S. Skoworody. Cena zł. 6.
- Tom XXV. Seria historii literatury, zeszyt 1. Prof. S. Smal-Stocki. T. Szewczenko. Interpretacje. Cena zł. 7.
- Tom XXVI. Seria ekonomiczna, zeszyt 6. W. Sadowski. Robocizna w gospodarstwie rolnym Ukrainy. Cena zł. 5.
- Tom XXVII. Seria ekonomiczna, zeszyt 7. B. Iwanicki. Lasy i gospodarka leśna na Ukrainie. T. II. Cena zł. 4.
- Tom XXVIII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 1. Leon Wasilewski. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe (w języku polskim). (Wyczerpany).
- Tom XXIX. Seria filologiczna, zeszyt 4. Dr. B. Lew. Ukraińskie tłumaczenie kroniki Marcina Bielskiego. Cena zł. 2.
- Tom XXX. Seria prawnicza, zeszyt 4. Prof. A. Łotocki. Autokefalia. Tom II. Cena zł. 15.
- Tom XXXI. Seria filologiczna, zeszyt 5. Dr. J. Ruźnicki. Sufiksy: -yšce, -yško, -ško w języku ukraińskim. Cena zł. 2.
- Tom XXXII. Seria ekonomiczna, zeszyt 8. Zagadnienia współczesne życia gospodarczego Ukrainy. Tom II. Cena zł. 5.
- Tom XXXIII. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 2. S. M. Kuczyński. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy (w języku polskim). Cena zł. 10.
- Tom XXXIV. Seria filologiczna, zeszyt 6. R. Smal-Stocki. Język ukraiński w Ukrainie Sowieckiej. Cena zł. 5.
- Tom XXXV. Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich, zeszyt 3. Marceł Handelsman. Ukraińska polityka ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krymską. Cena zł. 5.
- Tom XXXVI. Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 1. Liturgia św. Jana Złotoustego. Cena zł. 1.
- Tom XXXVII. Seria prac Komisji dla badań ruchu ukraińskiego, zeszyt 1. Archiwum Michała Drahomanowa. Tom I. Korespondencja Kijowskiej Starej Hromady z M. Drahomanowem (1870—1895). Cena zł. 15.
- Tom XXXVIII. Seria przekładów Pisma Świętego i tekstów liturgicznych, zeszyt 2. Psalterz. Cena zł. 3.
- Tom XXXIX. Seria prawnicza, zeszyt 5. W. Sadowski. Polityka narodowościowa Sowieców na Ukrainie. Cena zł. 5.
- Tom XL. Seria pamiętników, zeszyt 5. A. Łotocki. Stronice przeszłości. Część V (w druku).
- Tom XLI. Seria ekonomiczna, zeszyt 9. E. Głowiński. Finanse Ukrainy Radzieckiej (w druku).
- Tom XLII. Serja historyczna, zeszyt 4. B. Krupnicki. Hetman Filip Orlik (1872—1742). Zarys działalności politycznej. Cena zł. 7.
- Tom XLIII. Serja ekonomiczna, zeszyt 10. Prof. W. Iwanys. Przemysł Ukrainy i Północnego Kaukazu. Cena zł. 5.
- Tom XLIV. Seria filologiczna, zeszyt 7. M. Przepiórska. Gwara nadańska (w druku).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN

TOM — XLII — VOLUME

Серія історична, книга 4. — Serja historyczna, zeszyt 4. — Série historique,
livraison 4.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ

ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК

(1672 — 1742)

ОГЛЯД ЙОГО ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Редагує: Секретар,
Проф. Роман Смаль-Стоцький.

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

Моїй дружині присвячую

**) Вважаю за свій приємний обов'язок на початку цієї праці висловити сердечну подяку Дирекції і Стівробітникам Пруського Тайного Державного Архіву і Дрезденського Державного Архіву за уважне відношення і допомогу, які я мав з їх боку при пошукуванні і праці над матеріалами щодо П. Орлика. Особливо зобов'язаним почувую себе перед проф. Альмквістом, Директором Стокгольмського Державного Архіву, який, не вважаючи на труднощі, надіслав цінну кореспонденцію Орлика, що зберігається в Стокгольмі, до Пруського Державного Архіву і тим дав мені змогу значно поширити мої відомости про діяльність П. Орлика.*

I.

ВСТУП. П. ОРЛИК — ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР.

Рід Орликів — чеського походження. Це була стара баронська фамілія („ein uraltes Freyherrliches Geschlecht“), дуже розповсюджена в самій Чехії, в Моравії і на Шлеську.¹⁾ Одна лінія її вимандрувала з чеського королівства в Польщу в часи гуситської революції і прийняла до родового імені ще назву „de Laziska“.²⁾ Друга лінія, протестантська, виемігрувала, правдоподібно, після подій 1620 р. в Прусію і тут увійшла з часом у склад німецької аристократії, зберігши свою стару назву „von Orlich“.³⁾ Одна галузь польської лінії перенеслася на Литву. З неї безпосередньо походив будучий український гетьман. Батьки Орлика, Степан, що був, коли повірити зложеній Григором Орликом генеалогії, убитий під Хотином 11 грудня 1673 р. в 51 році життя,⁴⁾ і Ірина (правдоподібно з Малаховських)⁵⁾ володіли маєтком на Віленщині в Ошмянському повіті.⁶⁾ Тут у селі Косуті

¹⁾ Див. Grosses Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden worden, Leipzig und Halle 1740 (видав. I. H. Sedler), B. 25, S. 1953.

²⁾ Grosses Universal-Lexikon, *ibid.*, S. 1953. Також Діярії гетьмана Пилипа Орлика (опрац. Ян із Токар Токаржевський Карашевич), Праці Українського Наукового Інституту, т. XVII, Варшава 1936, ст. 32. Перебуваючи в Кракові, Пилип Орлик оглянув 3 травня ст. ст. 1721 р. домініканський костел св. Тройці, в якому знайшов гробницю Станіслава Орлика „de Laziska,“ що помер у 1559 р., і його дружини, Катерини з Комарова. Він уважав його за „Przodka Me-o“ і знаходить там же, на могилі „Oyczysty nasz herb“. Див. Діярії П. Орлика, 46-47.

³⁾ Hermann Freiherr von Egloffstein, Kaiser Wilhelm I. und Leopold von Orlich, Berlin 1904, S. 3-4.

⁴⁾ Ілько Борщак, Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го (1742-1759). Львів 1932, ст. 175.

⁵⁾ Діярії П. Орлика, 78.

⁶⁾ Треба думати, що батько Орлика був католиком. Про це говорить цілком виразно Орлик у своїм листі до патера Кашода, єзуїтського місіонера в Костянтинополі, з 18 квітня 1727 р. „sub sigillo Confessionis“: „Fateor enim progenitum me esse a Catholico Patre...“ Див. І. Огієнко, Варшавська збірка про Орлика, „Записки Чина Св. Василя Великого“, Львів 1935, т. VI, вип. 1-2, ст. 210. Але в тім самім листі (ст. 210) Орлик твердить, що мати його, Ірина, тільки фактично перейшла на православіє. З цим твердженням ніяк не можна погодити нотатки гетьмана в його Діярії під 5/16 травнем 1722 р.: „W Sobotę w dzień S-tey Męczennicy Ireny słuchałem Służby Bożej ex voto za nieboszczkę S-tey Pamięci Rodzicielkę moją, która się nazywała Ireną“ (Діярії П. Орлика, ст. 94), 5 травня ст. ст. — це день св. Ірини по православному календарю. Ми схилиємося до думки, що мати Орлика була православною, тим більше, що лист гетьмана до Кашода мав виразну політичну мету, в якій католицизм родини Орликів грав важливу роль. Також і самого Пилипа Орлика було певно охрещено по православному обряду. В Діярії аж три

народився в 1672 р. Пилип Орлик. Про перші кроки його ми майже нічого не знаємо. До школи ходив певно десь в околиці рідинного місця, а пізніше вступив до Могилянської Академії в Києві¹⁾. Красномовства і філософії вчився у славного на той час професора Стефана Яворського, до якого все своє життя ставився з великим пієтетом. Пізніше став Яворський повірником і добродієм будучого гетьмана²⁾. Київська Академія мала значний вплив на розвиток молодого Орлика. Зацікавлення богословськими питаннями, яке помітно у нього на протязі цілого життя, пишний реторичний стиль, майстерне володіння латинською мовою, ясна, льогічна розбудова думок у численних політичних листах, меморіялах, договорах — все це він певно виніс із murів своєї alma mater. Обдарований небуденними здібностями, він швидко звернув на себе увагу і, покінчивши студії в Академії, спочатку заняв уряд консисторського писаря в київській метрополії³⁾.

Незабаром бачимо його в гетьманській канцелярії, куди його правдоподібно рекомендував Стефан Яворський. Але й Мазепа сам шукав за здібними співробітниками. В нових обставинах було становище Орлика нелегким. Як чужий в українських колах Гетьманщини, мусів він зробити себе потрібним, мусів виробити собі впливи і знайомства пильною працею, ґрунтовним знанням і освітою. Дуже допомогло йому споріднення з впливовою родиною полтавського полковника, Павла Герцика, з дочкою якого Анною він одружився 23 листопада ст. ст. 1698 р.⁴⁾. Цей шлюб уводив його безпосередньо в кола козацької аристократії на Лівобережній Україні. Але найбільшим його добродієм став сам гетьман Іван Мазепа. Ця прихильність Мазепа виявилася, коли у Орликів народився в 1702 р. старший їх син Григор, якому гетьман згодився бути за хрещеного батька⁵⁾. Тоді Пилип Орлик був гетьманським військовим старшим канцеляристом⁶⁾. Швидко дістав він призначення на уряд ґенерального писаря, який займав Кочубей з початку гетьманування Мазепа аж до 1700 р.⁷⁾. Разом з тим поліпшилося і матеріальне становище Орлика. Він доробився значних маєтків,

рази згадується про патрона Орликового, св. Пилипа, кожний раз під 11 жовтнем ст. ст. (Діярій П. Орлика, ст. 1, 63, 141), що якраз відповідає святові по православному календарю.

¹⁾ Федір Голійчук, Филип Орлик в Галичині, „Наук. Збірн., присвяч. проф. М. Грушевському“, у Львові 1906, ст. 346.

²⁾ Діярій П. Орлика, 155.

³⁾ В меморіялі до Карла XII з 10 жовтня 1717 р. Орлик підкреслює, що він доробився маєтків на Україні службою „in mehr als fünfzehn Jahren“. Див. Альфред Енсен, Орлик у Швеції, „Зап. Наук. Тов. ім. Шев.“, Львів 1909, т. 92, ст. 128. Коли прийняти за останній рік служби Орлика на Україні 1709 р., то тоді можна припустити, що він почав служити десь у 1693 р., себто на 21 р. свого життя.

⁴⁾ Діярій П. Орлика, 144.

⁵⁾ І. Борщак. Вел. Маз. Григор Орлик, 12.

⁶⁾ Л. О. Окнишевич, „Звідомлення про відрадження до Москви“, Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права, Київ 1927, вип. III, ст. 360. Також І. Борщак, Вел. Маз. Григор Орлик, 12.

⁷⁾ А. Лазаревській, Замѣтки о Мазепѣ, „Кіевская Старина“, 1898, VI, ст. 397.

мав одно село на Стародубщині, друге на Чернігівщині, також маєтки і на Полтавщині („quae in dote cum uxore assere“) ¹⁾. На Гадяччині, „an dem prinzipalen Orte meiner Aendae“, певно знаходилися і рангові маєтності Орлика ²⁾. Відношення його до селян, здається, було гуманне. Він не робив їм жадних утисків, і про нього, напр., селяни Домишлина, села Сосницького повіту, зберегли добру пам'ять. В 1710 р., коли село з рук Полуботка перейшло у володіння пана Полуницького, який кривдив селян, мешканці Домишлина не раз згадували з жалем про свого бувшого державця Орлика, за котрого вони не терпіли ніяких тягарів і навіть не сповняли ніколи громадських обов'язків ³⁾.

Серед гетьманської старшини Орлик почав помалу займати виїмкове становище. Він зробився не тільки генеральним писарем, але й довіреною людиною Мазепи. Старий гетьман вбачав у ньому свого учня в державних справах. не дуже досвідченого, але пильного, з ясною, логічною думкою, з умінням передати її на папері. А що найважливіше для Мазепи, була це людина цілковито залежна від нього, що завдячувала йому і свою блискучу кар'єру і свій добробут. Таких відданих людей потребував український гетьман, і недурно висунув він Орлика на посаду генерального писаря саме тоді, коли почав звертати все більшу увагу на Карла XII і Станислава Лещинського. Зрозуміло, що Орлика вживано було в різних делікатних справах. Так Мазепа послав його з двома іншими писарями в спеціальну московську комісію, яка мала на Україні в 1706 р. розібрати справу підметних листів на гетьмана, і де українські представники грали ролю експертів ⁴⁾. Принаймні почасти Орлик був посвячений у справу зносин Мазепи з княгинею Дольською наприкінці 1705 р. Як він сам свідчить, тільки він один знав про дійсне призначення 100.000 таларів, визначених Мазепою княгині Дольській ⁵⁾. Також і таємне листування гетьмана з Станиславом Лещинським та польськими магнатами йшло через його руки, оскільки Мазепа не послуговувався іншими, більш законспірованими шляхами, про які його молодий помічник міг дізнатись тільки пізніше ⁶⁾. Взагалі про таємні заміри Мазепи знав спочатку тільки один Орлик ⁷⁾. Як це видно з листа Орлика до Стефана Яворського, надрукованого в „Основі“ за 1862 р. було це для нього великим іспитом. Він ясно бачив цілу небезпечність сміливих плянів Мазепи, і в його душі нераз підніма-

¹⁾ Лист Орлика правдоподібно до шведського державного секретаря фон Гепкена з Салоник під датою 5 червня 1728 р. Див. Stockhol. Riksark. Cos. II. Порів. А. Єнсен, Орлик у Швеції, ст. 128 і 150. Лазаревський каже, що село Домишля Сосницького пов. надав Орликові Мазепа десь на початку XVIII ст. А. Лазаревській, Малоросійські посполитые крестьяне, Київ 1908, ст. 35.

²⁾ А. Єнсен, 152.

³⁾ А. Лазаревській, 36—37.

⁴⁾ Письма и бумаги Петра Великого, С-Петербургъ 1900, т. IV, (1706), ст. 1060

⁵⁾ А. Єнсен, Орлик у Швеції, 127.

⁶⁾ Єнсен, Орлик у Швеції, 129.

⁷⁾ Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, вид. 1905 р., т. XVI, ст. 604.

лись сумніви, з якими не було до кого звернутися. Також і Мазепа довгий час тримався дуже обережно і тільки поволі, ступнево посвячував молодого генерального писаря у справу своїх зносин із Станиславом Лещинським, почасти навіть грав комедію перед Орликом, аж поки не упевнився, що можна притягнути його до справи, не боячися зради з його боку. Це був драматичний момент у жовтні 1707 р., так виразно змальований в листі до Стефана Яворського, момент, який закінчився цілуванням хреста Мазепою і Орликом, коли вони обидва прийняли для добра України шведсько-польську орієнтацію¹). Незабаром цю конспірацію двох поширено було майже на ціле гетьманське оточення. Через Орлика гетьман робив, так би мовити, перший крок у напрямі до своєї старшини. Але за настроями свого помічника слідкував дуже уважно і, бачучи іноді його пригнічений настрій, не жалувал обіцянок або погроз²). Та й сам Орлик не бачив зрештою іншого для себе виходу. Гетьман завжди імпував йому своїм великим розумом і досвідченістю; до нього ставився він навіть і після катастрофи на Україні з пістетом і признанням. Те, що Мазепі здавалося можливим, мусіло бути й для його учня міродайним. Пізніше Орлик підкреслює в листі до Карла XII з 10 жовтня 1717 р., що він зберіг вірність Мазепі, хоч поставив тим самим і свій масток і навіть своє життя на карту³). В рішучі моменти був він теж при боці гетьмана, склав на доручення його латинську інструкцію Бистрицькому, який мав пертракувати з шведським канцлером графом Піпером⁴), разом із Мазепою переправився через Десну⁵) і поділяв його долю аж до самої трагічної розв'язки. За часів військової заверюхи, що піднялася з приходом шведів на Україну, ми мало зустрічаємося в джерелах з іменем Орлика, та й то з приводу ріжних другорядних справ. Наведемо тільки одну невеличку подію, яка дуже ядрено зясовує поставу родини Орликів у перепетіях боротьби. Коли в кінці 1708 р. появилася в Прилуці бувший канцелярист Мазепи Михайловський, який, зрадивши гетьмана, перейшов до москалів і був посланий ними умовляти старшину до переходу на царський бік, то Анна Орлик, дружина ген. писаря, що перебувала на той час у Прилуці, наказала посадити його у в'язницю і негайно повідомила гетьмана, який з П. Орликом був за Десною, і тільки поспішна евакуація Прилуки врятувала Михайловського від смерті, бо Мазепа наказав був його повісити⁶). Після Полтавського бою Орлик пішов на вигнання слідом за гетьманом, взявши з собою свою дружину і своїх шваґрів, Гершків.

1) Костомаровъ, 566,

2) Енсен, Орлик у Швеції, 128; Костомаровъ, 604.

3) Енсен, 128—129.

4) Костомаровъ, 623.

5) Ол. Грушевський, Глухів і Лебедин (1708—1709), „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. 92, Львів 1909, ст. 61.

6) А. Лазаревській, Описаніе Старой Малороссіи, т. II. Київъ 1893, ст. 163.

II.

ПИЛИП ОРЛИК У БЕНДЕРАХ. ПЕРШИЙ ПЕРІОД (1709—1711)

1. Обрання Пилипа Орлика гетьманом України

На жаль, дуже мало маємо відомостей про останні дні Мазепиноного життя, але з того, що до нас дійшло, ясно, що Мазепа прибув у Бендери смертельно хворим. Небезпечний стан його здоров'я примушував відповідальні чинники з самого початку задуматись над питанням, хто ж має бути його наслідником на гетьманському столі. Справа, здавалося, не могла бути сумнівною. Войнаровський був признаним наслідником приватного майна Мазепа, і на нього дивилися і шведські кола і гетьманське оточення, як на будучого гетьмана України. Загально панувала думка, що значне майно старого гетьмана, яке він привіз із собою до Бендер, має послужити на користь загальної української справи та війська, що зібралося на турецькій території. Чи таке переконання було оправдане, чи ні, цього вяснити не можемо. Знаємо тільки, що свого часу Мазепа запевнював полковників, як доводить Кочубей у своїм доносі цареві, що він не бажав виставляти кандидатури Войнаровського: „Вольно Вашь Мосцемъ будетъ, кого хотѣли змеже себе обрати на той уряд, а Войнаровскій и безъ того на своемъ отчизномъ кутку и на моемъ собраніи можетъ виховатися; а того уряду я и теперь вамъ готовъ уступить“. ¹⁾ Коли така сцена дійсно відбулася, то вона свідчить лише про те, що гетьман хотів заспокоїти своє оточення в момент, коли він почав переводити в життя свої широко задумані пляни, зв'язані з польсько-шведською орієнтацією України. Йому відомі були очевидно настрої, що панували у впливових колах війська, і він розумів, що кандидатура молодого і недосвідченого племінника була образливою для старих, заслужених діячів Гетьманщини. З боку Мазепа був це тактичний крок, який нічого не говорив про його дійсні заміри. Недурно ж висловлювався він у той спосіб, що він і сам з уряду „готовъ уступить“.

В Бендерах ситуація змінилася. Ясно було для всіх, що треба якось вивести військо з його злиднів, забезпечити його необхідними матеріальними засобами, і в цім відношенні особа Войнаровського, наслідника приватного майна Мазепа, виступала само собою на перший план. Якого роду були думки хворого гетьмана, про це ми не маємо ніяких певних даних. З оповідання Зольдана, свідка його останніх днів, видно, що він дуже побоювався за своє добро, яке він очевидно думав передати Войнаровському. ²⁾ Але як мав розпорядитися цим добром Войнаровський, це, певно, назавжди залишиться таємницею. Цілком можливо, що Мазепа дивився на місію Войнаровського так само, як і його оточення. Цілком можливо, що він уявляв собі свого племінника як будучого гетьмана, який мав повести українську

¹⁾ Чтенія М. И. О-ва Ист. и Др. Р., Москва 1859, I, ст. 105.

²⁾ Alfred Jensen, Mazepa. Lund 1909, s. 164—165;

Н. Молчановскій, Нѣскольکو данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазепа, „Кіевская Старина“, 1903, I, ст. 91 й д.

справу на еміграції. Що ж дивного, що він, знаючи вагу грошей і призвичаївшись самовладно розпоряджати державною скарбницею, хотів полегшити молодому Войнаровському відповідальне завдання, передаючи в його руки всі свої засоби.

Справа однак пішла цілком іншою дорогою. Як тільки помер старий гетьман (22 вересня ст. ст. 1709 р.), Войнаровський і не подумав виставляти свої кандидатури на гетьманство. Він категорично відмовився від цього почесного, але прикрого і докучливого в злиденних емігрантських умовах звання.¹⁾ Всю свою енергію повернув цей „жадний до життя, може трохи легкодушний небіж Мазепи“ (характеристика Енсена)²⁾ на те, щоб забезпечити за собою майно померлого гетьмана.

Це було зовсім не так легко. Мазепа не лишив по собі жадного тестаменту,³⁾ і треба було ще розібратися в тім, що то за майно гетьмана, і хто має на нього право. Коли це був приватний маєток Мазепи, то його мав наслідувати Войнаровський, як найближчий родич гетьмана в Бендерах. Очевидно, знана була і воля Мазепи в тім напрямі. Коли ж це був військовий скарб, то право на нього без сумніву належало війську в його цілості.

Серед гетьманських козаків і запорожців, що перебували в Бендерах, почалося велике хвилювання. Чи бажали вони Войнаровського на гетьмана, чи ні,⁴⁾ факт той, що вони зараз же заявили свою претензію на спадщину Мазепи, як тільки почули про відмову племінника старого гетьмана (а, можливо, й перед тим) від гетьманства. 15 жовтня шв. ст. появилася їх делегація в королівській канцелярії й заявила свої права на спадщину Мазепи⁵⁾.

Очевидно, і шведському королеві не була цілком ясною правна сторона спору. Він призначив для дослідження справи комісію, в яку ввійшли генерал Понятовський, канцлер фон Мюллерн, камергер Клінгерштерна і радник канцелярії фон Кохен.⁶⁾ Комісія почала свою діяльність 15 листопада шв. ст.⁷⁾ і допитувала цілий ряд людей з бувшого оточення Мазепи. Їх свідчення були такого роду, що вона мусіла признати спадщину Мазепи його приватним добром, а Войнаровського законним наслідником того майна.

¹⁾ Ніяк не можна погодитися з думкою Костомарова (Мазепа и мазепинцы, СПб. 1885, ст. 625 й д.), що Орлик і Войнаровський виступили один проти другого як претенденти, і що спір між ними доходив до того, що Орлик підозривав Войнаровського в „замыслахъ на свою жизнь“. Занадто яскраво свідчать проти цього матеріяли, видані про Орлика Енсеном. Їх наводимо далі.
²⁾ А. Енсен, Родина Войнаровських у Швеції, „Зап. Наук. Тов. ім. Шев.“ Львів 1909, т. 92, ст. 181.

³⁾ А. Jensen, Mazepa, Lund 1909, s. 167.

⁴⁾ Костомаров (Мазепа и мазепинцы, ст. 712) подає одне польське свідчення, з якого видно, що козакам і запорожцям був Войнаровський через свою молодість небажаний як гетьман. У шведських джерелах немає й натяку на це.

⁵⁾ Kansli-Dagbock från Turkiet till största delen förd af I. H. v. Kochen 1709—1714. Karolinska Krigares Dagböcker, Lund 1908, IV, s. 16.

⁶⁾ v. Kochen, 17; Н. Молчановский, 98.

⁷⁾ v. Kochen, 17.

Дуже незавидною була роля Войнаровського під час цих пертрактацій. Ось що пише Орлик у 1719 р. в листі до шведської королеви Ульрики Елеонори: „Войнаровський, наперекір праву і звичаям, мав у своїх руках усі публичні фонди, завдяки ласці і допомозі своїх приятелів, яких він зєднав собі підкупом. Я мовчав, хоч ціла моя істота вояка протестувала проти того мовчання“. ¹⁾ А ще ліпше вияснює справу Бистрицький, що виступав як свідок перед призначеною королем комісією: „...А тепер, каже він, звертаючись до Карла XII безпосередньо перед „калабаликом“ — вельможний пан Войнаровський... зводить мене обіцянками... Спершу приобіцяв він був дати мені сто дукатів, бо я допоміг йому прийти в посідання скарбів, давши виказ доходів у Бозі почившого гетьмана Мазепи і потвердивши, що то не публичне добро, лиш приватне гетьмана Мазепи. А коли б я зізнав правду, то ствердив би як річ певну, що Мазепа посідав скарби трьох гетьманів, Бруховецького, Многогрішного і Самойловича, а також трьох синів Самойловича. Семена, Григорія, котрому цар стяв голову в Сівську, і Якова, засланого на Сибір; скарби всіх тих осіб зісталися при Мазепі. Публичні гроші з аренд були в Мазепи, а по смерті гетьмана дістав усі ті публичні скарби і клейноди вельможний пан Войнаровський“. ²⁾ Існують й інші вказівки, які поповнюють цю аргументацію: так Орлик вказує в листі до Ульрики Елеонори (з 1719 або 1720 р.), що Войнаровський заволодів „diese publicquen Mittel“, а також звертає увагу на те, що приватне добро Мазепи (як свідчить сам Войнаровський) загинуло в Білих Церкві. ³⁾

Як би ми не поставилися до цих свідчень, хоч би й визнали, що ворожа Войнаровському партія не забувала і власних інтересів, та все ж ясно, що в руках старого гетьмана опинилася разом із приватним його майном (тяжко це заперечити!) також і значна частина державного добра: гетьманські інсигнії, клейноди й т. д. ⁴⁾ Справедливим було б точно розмежувати, що належало до державного скарбу, а що до приватного майна Мазепи. Тим часом комісія, призначена королем, пішла іншою дорогою і обмежилася свідченнями Бистрицького й інших осіб, які показали так, як це було бажано племінникові гетьмана.

Карл XII потвердив рішення комісії, і в такий спосіб справа була раз назавжди вирішена. З тим мусіли миритися і бендерські емігранти. Сам Орлик клопочеться пізніше вже не про ревізію винесеної в Бендерах постанови, тільки про поворот шведами тих сум, які безсумнівно (і тут з боку фамілії Войнаровських були заявлені претензії) належали до державного скарбу. Так у цілому ряді петицій звертається він до шведського уряду (на імя короля або королеви) з проханням повернути йому 60.000 талярів, позичених колись Мазепою шведам з державної каси в Будищах. ⁵⁾

¹⁾ Єнсен, Родина Войнаровських, ст. 192. Див. також Єнсен, Орлик у Швеції, 143.

²⁾ Єнсен, Родина Войнаровських, 192—193.

³⁾ Єнсен, Орлик у Швеції, 148 і 149.

⁴⁾ Єнсен, Орлик, у Швеції, 149.

⁵⁾ Єнсен, Орлик у Швеції, 126 (дата 10 жовтня 1717 р.); див. там же ст. 124, 127, 148, 150.

Отже й козацтво і старшина залишилися після смерті Мазепи без матеріальних засобів, а Войнаровський, отримавши цілу спадщину померлого гетьмана, зробився багатю і незалежною людиною, якій і на думку не спадало подбати про своїх. Його категорична відмова від гетьманства ставила на порядок денний інші кандидатури. Король зупинив свій вибір на П. Орликові, безперечно найвидатнішій людині серед української еміграції в Бендерах.¹⁾ Також і Войнаровський поспішив обіцяти Орликові 3000 дукатів, коли він прийме запропоновану йому кандидатуру.²⁾

Було над чим подумати й Орликові: він ясно бачив небезпеку, звязану з перейняттям гетьманської булави в тяжких бендерських умовах. Вже сама репрезентація, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар, вимагали значних коштів. А тут іще козацько-запорозьке військо, про яке треба було гетьманові волею-неволею дбати! Значний масток, полишений Мазепою, міг би вивести з труднощів, але ним заволоділа одна особа, яка не задумувалася над долею своїх земляків на чужині. Цілком зрозуміло, що Орлик довго вагався і не дуже охоче перебирав на себе відповідальний пост керманіча української політики за кордоном. Пізніше висловлювався він досить драстично, що це Войнаровський його своєю відмовою „in diesen Schlund gestossen zum ewigen ruin meiner und meiner familie“.³⁾ Також з його пізніших жалів видно, що виконання обов'язків гетьмана принесло йому дуже значну матеріальну шкоду. Він виразно говорить про це в листі до шведського короля, писаним у жовтні 1717 р.: „...sondern auch dass ich zu Bender in den öffentlichen Feldherrn Ampte meiner übrigen Mittel an Gold und Clendien, die ich noch für der raubrischen Wuth der Feinde gerettet, angewandt und ausgetheilet, in dem ich fünf Jahre durch, sonderlich da ich von den Türken ein Zeit von dreyen Jahren keine Lebens Mitteln erhalten, genöthiget gewesen, amptswegen die Krieges Bedienten zu unterhalten, zu kleiden und das notwendige ihnen zu verschaffen, den Koschowijs mit seinen Officiren und weitleufigen Gefolge,

¹⁾ Коли повірити польському свідцтву, поданому у Костомарова (Мазепа и мазепинцы, ст. 712), то була поставлена і третя кандидатура — прплучського полковника Горленка.

²⁾ Н. Молчановскій, 91, 98; А. Jensen, Мазера, s. 167.

Сумне це поступовання Войнаровського. Він обіцяв Бистрицькому 100 дукатів за прихильне свідчення перед комісією; він запропонував Орлику мізерну суму в 3000 дукатів, відкупне для полагодження непрямної для нього справи гетьманства на еміграції. Та й усе. Пізніше не маємо ані одної відомости про те, що він чимсь допоміг козакам. А тим часом у Бендерах виручав він і шведів і поляків значними сумами. Так позичив він шведському королеві в різні часи зовсім невеликі гроші: восени 1709 р. 13 000 дукатів, у березні 1710 р. коло 30.000 дукатів, у січні 1711 р. 14.800 дукатів і 14 000 талярів („rdr-courant“). Див. Theodor Westrin, Anteckningar om Karl XII: s orientalska kreditorer, Historiska Tidskrift 1900, XX, s. 3. Цю останню позичку подає ф. Кохен (під тою ж датою) в висоті 40.500 талярів (rdr-courant) і каже, що вона пішла на платню полякам перед їх виступом на Правобережжю України. Див. в Kochen, *ibid.*, s. 50. Окрім того виручав Войнаровський з біди (і то очевидно в різні часи) і польського короля Станіслава і багатьох шведських старшин, що разом теж складало досить значну суму. Див. Th. Westrin, 4.

³⁾ Енсен, Орлик у Швеції, 149.

also zu tractiren, Geschenke und Kleider auszutheilen, die Abgeordneten von Sietz, item die Türken und Tartaren mit Gaben und Gold belohnen, die öffentliche Geschäfte und absendungen auszurichten, dergleichen wen ich nicht Fäldherr gewesen wäre, mir nichts ergangen hätte...“¹⁾ В 1719. р. Орлик ще раз заявляє: „Я не просив собі гідности гетьмана, я прийняв її на розказ його величності і, не маючи публичних фіндів для ведення справ, вкладав у те власні гроші...“²⁾

Без сумніву, було для нього нелегко братися за справи в тім стані, в яким вони знаходилися в Бендерах. Не думаємо, що тут грали ролю виключно матеріальні мотиви. Ситуація була загалом невиразна: після капітуляції шведів під Переволочною не розпоряджав Карл XII якимись значними шведськими силами і сам був до певної міри емігрантом на турецькій території, татари виявляли лишень плятонічну прихильність та її залежали в своїм поступованні від султана. Туреччина ж не думала ще активно виступати, а поляки з Потоцьким відійшли на територію Угорщини. На що можна було сподіватися?

Зрозуміло, що Орлик мусів шукати якоїсь підпори, якогось певнішого ґрунту. З того і вийшла, певно, його ідея „асекюрації“, ідея забезпечення Карлом XII українських визвольних змагань обіцянкою доти не скласти зброї, доки не будуть визволені з московського ярма Україна і козацтво. Така „асекюрація“ все ж таки була важним політичним зобов'язанням шведів і могла підкріпити гетьмана на початку його діяльності.

Григорій Орлик не раз свідчить про ці заходи свого батька. В „Мемуарі для Й. В. Короля Франції і Навари“, поданім 12-го лютого 1741 р., говорить він: „Мій батько не хотів прийняти Гетьманського уряду, поки безпечність і права його нації не будуть загарантовані — тому шведський король зміцнив союз, утворений між ним і козацькою нацією урочистою грамотою, оригінал якої я мав честь показати Й. В. і копію якої я передав п. Амельотові“³⁾ А ще ясніше висловлено це в його „про-меморія“, переданім французьким послом у Стокгольмі, маркізом де Лянмарі (de Lanmaru) шведському урядові 6 жовтня 1743 р.: „Il (П. Орлик) n'accepta cette dignité que sous les auspices des conditions stipulées par le Diploma assicuratorum, que le roy de Suède accorda à luy et à la nation cosaque, et par lequel ce prince promit de ne point mettre les armes bas, ni d'entrer dans aucune convention de paix avec la Russie sans préalablement rétablir le hetman Orlik dans ses droits et praerogatives en Ukraine et sans dégager toute la nation cosaque du joug de la Russie. L'autenticité de cette déclaration peut être verifiée par la pièce même en original, que le suppliant a entre ses maines et dont il présume qu'il doit être conservé un double dans les archives de la couronne“.⁴⁾

1) Енсен, Орлик у Швеції, ст. 128; там же, ст. 150.

2) Енсен, 143.

3) І. Борщак, „Orlikiana“, Хліборобська Україна 1922—1923, VII—VIII, ст. 368.

4) Див. Th. Westrin, Några upplysningar om kosackhetmanen Filip Orlik, Historiska Tidskrift 1905, s. 36. Тут же знаходимо примітку Вестріна.

Ця „асекурація“ відома нам уже давно: вона надрукована була в 1847 р. в московських Чтеніях під датою 10 травня (ст. ст.) 1710 р. з копії, занесеної на Україну якимсь бендерським емігрантом.¹⁾ Дата диплому вказує на те, що він був виготований після виборів Орлика, але це не перешкоджає нам в згоді з вищенаведеними свідченнями думати, що Орлик уже перед тим виторгував королівське зобов'язання стояти за Україну до щасливої розв'язки її долі.

Це був перший крок, який забезпечував за Орликом тривалу підтримку шведів. Але залишалось ще не менш важне завдання порозумітися з козаками і запорожцями, що знаходилися в Бендерах або перебували в Січі. Без того будучий український гетьман не вважав можливим перебирати на себе відповідальність. Багато накопичилося тут горючого матеріалу: нещасливе закінчення кампанії на Україні сильно вдарило по козацьких настроях; депресія в їх рядах була дуже велика. А до того приходили ще й матеріальні злидні (про це ми будемо ще далі говорити), які на початках перебування в Бендерах давалися особливо гостро в знаки.

Треба було отже привести до якогось *modus vivendi* з козаками, і переговори в цім напрямі почалися, очевидно, скоро після смерті Мазепи. Вони забрали чимало часу, і до остаточної згоди прийшло вже десь на весні 1710 р. Аж тоді Орлик зважився прийняти гетьманську кандидатуру. Вибори відбулися 5 квітня (ст. ст.) 1710 р., і в той же день були оголошені „*Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis*“.

Ми не будемо зупинятися на цій конституції: вона загально відома. Вкажемо лиш на одне: з неї ясно видно, як далеко мусів іти Орлик назустріч бажанням козацтва і особливо запорожців. Цілком можливо, що він охоче розширяв права козацтва, маючи перед очима автократичний регімент Мазепи, який не користувався популярністю серед них. Через те зустрічавмо тут не тільки спеціальні статті на користь запорожців (це було потрібно з огляду на переважаючу кількість запорожців на еміграції), а також і такі, в яких недвозначно відбивається демократична тенденція, що йшла по лінії бажань і запорожців і звичайної козацької маси. Новий гетьман ставив справу широко і хотів опиратися на співчуття всього козацтва України. Тому то і знаходимо в цій конституції пункти, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент або генеральну раду, що мала складатися з представників усього козацтва (туди мали входити не тільки генеральна старшина і полковники, але також „з кожного полку по єдиной значной і заслуженной особѣ“) ²⁾ та збиратися тричі на рік. ³⁾ Також

який констатує, що дійсно в Державному Шведському Архіві (відділ концепцій шведського короля для закордонних справ) знаходиться „*Diploma assecutorium pro duce et exercitu zaporoviensi*“ з датою 10 травня 1710 р.

¹⁾ Чтенія Им. Об. Ист. и Др. Р., Москва 1847, I, ст. 18—19.

²⁾ Чтенія Им. Об. Ист. и Др. Р., Москва 1859, I, ст. 248 (п. 6).

³⁾ Переписка Орлика й інших у Чтеніях Им. Об. Ист. и Др. Р., Москва 1847, I, ст. 1 й д. Також Костомаров, Мазепа и мазепинцы, 625 й д.

і національно-державний момент був у ній підкреслений дуже сильно: постулятом конституції являлася повна незалежність України від Польщі і Москви, при чім кордони з Польщею визначалися по лінії Случі як колись за Богдана Хмельницького.¹⁾

Треба звернути увагу ще й на те, що Карл XII разом з наданням асекураційного дипльому підтвердив також, як протектор України, і вироблену в Бендерах козацьку конституцію („Confirmatio horum Rectorum a Rege Sueciae“).²⁾ Це є дуже важне: тим самим шведський король не тільки підтверджував права і привілеї війська запорозького, а також ставав гарантом незалежності України, гарантом її кордонів, в які входила по змислу конституції і Лівобережна і Правобережна Україна.

2. Дипломатична діяльність Пилипа Орлика в 1710 р.

Переходячи до діяльності Орлика як гетьмана України на бендерському ґрунті, мусимо насамперед з'ясувати собі обставини, серед яких йому прийшлося працювати.

Шведсько-українська поразка в 1709 р. мала далекосяглі наслідки. Москва ставала в ряди першорядних європейських держав: вона виростала на силі не тільки на півночі супроти шведів, але також і на півдні супроти турків. Зайнявши Правобережну Україну та безконтрольно порядкуючи в Польщі, Петро I ставив під загрозу васальні володіння Туреччини в Східній Європі. Тут політична рівновага рішучо перехилилася на бік Москви. Прибуття Карла XII і Мазепи в Бендери, з не дуже то великим запорозько-козацьким відділом і з таки зовсім малим шведським, демонструвало туркам *ad oculos* змінену ситуацію. Поки йшла боротьба між Карлом XII та Петром I на терені України, Туреччина не бажала втручати в події, очевидно не рахуючися з можливістю скорої розвязки кампанії. Тепер виринало перед нею питання, що робити, щоб спинити небезпечну для себе московську експанзію. Обставини вимагали від Туреччини більш активної, більш рішучої політики, але вона зорієнтувалася в ситуації лишень з часом, і тоді то для Карла XII, поляків і Пилипа Орлика була підготовлена стежка до розуму і серця турецького султана. Спочатку турецькі політики не дуже то думали про війну з москалями, навпаки, вони докладали всіх зусиль, аби не порушити миру з московською державою, що могло бути тільки приємним для царських дипломатів.

І сам Карл XII, перебуваючи на перших порах у Бендерах, не дуже то дбав про союз із Туреччиною. Його очі були звернені на Польщу, і він, чекаючи на прибуття шведської армії, полишеної під командуванням Левенгаупта на Україні, сподівався разом із нею виступити на Поділля і йти назустріч і до допомогу Станіславу Лещинському і Крассау, щоб відновити втрачені позиції в Польщі. Капітуляція шведів під Переволочною позбавила його власної армії, але не змінила його думок у тім

¹⁾ Переписка, 5.

²⁾ І те і друге датовано 10 травнем (ст. ст.) 1710. р. Див. Переписка, 17—18, 18—19.

напрямі. Особливо важно було для нього знати, де знаходяться шведи з Крассау та поляки з Станиславом Лещинським, і яке їх стратегічне становище. Для того був висланий ще в серпні 1709 р. на польський кордон шведсько-запорозький відділ, якому під Чернівцями судилася така нещаслива доля¹⁾. З того моменту стало і шведському королю ясно, що дорога в Польщу для нього замкнена: там засів (окрім москалів) наприкінці 1709 р. старий його ворог, Август Саксонський. Безперечно думав Карл XII також про поворот до Швеції, але шляхи туди — чи то через Польщу, чи іншим маршрутом (через Австрію, морем і т. д.) — показалися дуже проблематичними і небезпечними. Ці труднощі, можливо, і привели його до думки використати своє примусове перебування в Бендерах для того, щоб утягнути Туреччину в війну за Східню Європу.

Великих надій на це у нього спочатку не могло бути. Туреччина підписала ще на початку 1710 р. мировий трактат із Москвою, взявши за підставу константинопільський мир 1700 р. Під час перетрактацій вона зручно використала самий факт перебування Карла XII на турецькій території, знаючи, що для москалів було це небажаним, бо примушувало їх побоюватися вмішання турків у шведсько-московську війну²⁾. Тим часом ішли між шведським королем і турками переговори в справі повороту його до батьківщини. Великий візир Алі Чорлілі-паша в імені турецького султана обіцяв дати п'ятдесяттисячну ескорту для перепровадження шведів через польську територію. Це було значним успіхом шведської дипломатії, бо така обіцянка зобов'язувала турків і грала пізніше поважну роль в шведсько-турецьких взаємовідносинах.

Але тепер шведський король не думав уже ні про ескорту, ні про поворот додому. Він устиг зорієнтуватись у специфічних турецьких обставинах і бачив перед собою можливості, які давали надію на активний виступ турків проти Москви, не вважаючи на тільки що заключений між ними мир. Разом з тим і його пляни набрали яснішої, виразнішої форми. В основу їх лягла думка про співпрацю півночі з півднем, Швеції з Туреччиною. В уяві Карла XII маршувала турецька армія до польських кордонів (але необов'язково в саму Польщу)³⁾, а шведи виступали одночасно з Померанії, де було зосереджено їх війсьсько, в Польщу. Така стратегічна ситуація примушувала москалів вийти з Польщі, віддавала її знову в руки Станіслава Лещинського, а тоді спільні сили турків, шведів і поляків мали б бути направлені проти головного ворога, московського царя⁴⁾.

Плян був як плян дуже добрий, але для його переведення в життя треба було подолати величезні труднощі. Вони лежали по-перше в самій Швеції. Шведська регенція в Стокгольмі заключила в березні 1710 р. т. зв. гагський трактат неутралітету, згідно з яким великі держави, що вели війну з Францією, га-

¹⁾ Про це ми будемо говорити далі.

²⁾ A. Stille, Karl XII och Porten 1709—1714, Karl XII. till 200-års dagen av hans död av Samuel E. Bring, Stockholm 1918, s. 347, 351.

³⁾ Це питання буде ще далі ширше з'ясоване.

⁴⁾ Stille, 348.

рантували недоторканість шведських володінь у Німеччині, але й Швеція зобов'язувалася з свого боку не вживати свого війська, розташованого в Померанії, на військову акцію в Польщі або Саксонії. Карл XII був з того приводу дуже незадоволений, погрожував реґенції, нарікав за слабодухість і вимагав слухатися королівських наказів. Нарешті в кінці листопада 1710 р., скоро після оголошення турками війни, подав він до загального відома, що зриває трактат нейтральності.

Вже один цей конфлікт ставив під загрозу шведсько-турецьку співпрацю: стокгольмська реґенція не розуміла плянів свого короля і не спочувала їм. Через те робилися проблематичними й виконання наказів короля та своєчасний виступ шведів у Польщі.

З другого боку, тяжко було порушити й Туреччину на війну з Московією. Цьому на перешкоді стояла більшість дипломатів, акредитованих при турецькій дворі, які стримували турків від вступання в шведсько-московську війну. Карла XII підтримувала, правда, французька дипломатія в особі новопризначеного резидента Дезаера, але французи переслідували й тут у першу чергу свої власні інтереси. Сам по собі виступ Туреччини був для них дуже бажаний, але вони хотіли його направити не стільки проти Москви або Польщі, скільки в бік Угорщини, щоб таким способом ослабити свого ворога Австрію. Французький посол у Костянтинополі все переконував турків, що їм вигідніше звернути свою акцію на Угорщину¹).

Отже французька дипломатична допомога була не без задніх думок, і Франція почала серйозно підпірати пляни Карла XII, здається, тільки тоді, коли побачила, що використати Туреччину для інших завдань їй не вдасться.

Зате приходилося рахуватися з цілим рядом дипломатів інших країн, які вели в Костянтинополі ворожу шведам політику. До них належав у першу чергу московський посол Толстой, який зовсім непогано тримався в Костянтинополі і в усякім разі розкидав на всі боки грошима, — аргумент досить сильний в Європі початків XVIII ст., а ще сильніший у Туреччині. Також і протифранцузька коаліція, в яку входили Німеччина на чолі з цісарем, Англія і Голляндія, не бажала війни між Московією і Туреччиною. Для неї важно було, щоб Прусія й інші німецькі країни на півночі, яких сили до того часу вживані були на західнім фронті, не були втягнуті в шведсько-московську війну, а це могло статися, коли б шведське військо, порушивши гаґський трактат, вступило на польську або саксонську територію. Коли б не це, то вони, певно, нічого б не мали проти війни між турками і москалями, ізольованої від вступання інших чинників. Нікому не було приємно дивитися на значне посилення московської потуги, а з окрема Австрії зовсім не подобалося безцеремонне хазяїнування москалів у Польщі та наближення царського війська аж до самого Ціпсу. Особливо непокоїли її таємні пляни і звязки Петра I з угорськими повстанцями.

¹) Stille, 358—359. Див. також Józef Feldman, Polska a Sprawa Wschodnia 1709—1714, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1926, t. 40, 55—56.

Отже завдання Карла XII було зовсім нелегке, і треба признати, що він зручно й енергійно повів свою акцію в Туреччині. Першою ознакою успішності його дипломатичної діяльності було те, що великий візир Алі Чорлілі, який заключив був мировий трактат із Москвою, в червні 1710 р. мусів уступити. На його місце прийшов прихильник Карла XII, Нуман папа, але він недовго керував турецькою політикою: його реформаторська діяльність, бажання завести ліпші порядки в Туреччині коштували його візирства. Його посаду перебрав у серпні 1710 р. Мегмет Балтаджі паша, людина з навичками бюрократа, мало прихильна до плянів шведського короля, невійськова і неенергійна, але йому якраз і прийшлося зірвати зносини з москалями та оповістити їм війну, — доказ, яку силу взяла в Царгороді шведська партія. На такий успішний хід справ вплинула нестільки акція Дезаера (її ми вже схарактеризували), скільки безпосередні шведські заходи та допомога кримського хана. Сам Карл XII, особа дуже популярна в турецьких військових колах, робив усе можливе, щоб завоювати довіря міродайних людей у Костянтинополі. Його плян співпраці шведської армії з турецькою, з півночі і з півдня, був головним його козирем. Він запевнював турків у можливості реалізації такого пляну, і турецький уряд, зважившись на війну, дійсно дуже надіявся на виступ шведської армії з Померанії в Польщу¹⁾.

Сильно допоміг шведській справі також і Станислав Понятовський. Він працював у Костянтинополі поруч офіційного шведського резидента (спочатку Нейгебавера, пізніше Функа), але важив куди більше, ніж останні. Він був дуже зручний дипломат, і йому вдалося навіть навязати зносини з сералем та прихилити для шведської справи гаремних дам, чим не міг похвалитися до того ні один чужинець²⁾. Також важно було, що султанша-вдова (мати турецького султана) і султанша-фаворитка з великою симпатією ставилися до особи Карла XII.³⁾ Але найбільше значіння мала мабуть підтримка шведської політики з боку татарського хана Девлет-Герая. Ніхто так ясно не уявляв собі московської небезпеки, як він. Посилення московської потуги загрожувало йому в першу чергу, і тому зрозуміло, що він підбурював Туреччину до війни. З ним тримав Карл XII міцний зв'язок під час свого перебування в Бендерах. Рішуча постава хана, людини дуже впливової на турецьким дворі⁴⁾, таки зробила своє вражіння. В жовтні 1710 р. прибув він до Костянтинополя, і його заходи грали тут очевидно рішачою ролю, бо турецький султан уже 20 листопада (ст. ст.) зважився оповістити москалям війну.

На тлі цих відносин легше нам буде оцінити й діяльність нововибраного в Бендерах українського гетьмана. Він теж уложив чимало енергії в свою роботу. Імпонує вже те, що він зумів ще перед своїми виборами забезпечити собі „асекюрацію“ швед-

¹⁾ Stille, 357—358.

²⁾ A. Quennerstedt, Vid Prut, Karolinska Förbundets Årsbok 1910, Lund 1911, s. 173; Stille, 358.

³⁾ Stille, 357.

⁴⁾ Quennerstedt, 169; Stille, 356.

ського короля та налагодити відносини з козаками й особливо запорожцями. Не можна надавати якогось особливого значіння його зносинам із французьким послом Дезавром, хоч Дезавр, як запевняє Борщак, під час свого перебування в Бендерах (березень 1710 р.) кілька разів бачився з Орликом, відбув спеціальну конференцію з старшиною і навіть „зійшовся близько з Войнаровським“¹⁾.

Важніші були його звязки з кримським ханом. Борщак, основуючись на французьких архівних матеріялах, представляє справу так, неначе вже на початку березня 1710 р. звязки ці були дуже міцні: 6 березня (н. ст.²⁾) шведський король дав авдієнцію Дезаврові і порадив йому побачитися з Орликом, „що має великий вплив на хана й таким чином і на справи Порти“³⁾. Ми думаємо, що ближче знайомство Орлика з кримським ханом сталося пізніше: за короткий час після смерті Мазепи трудно було цього сподіватися, та й Орлик не був іще навіть гетьманом. Всі ознаки говорять за те, що Орлик мав нагоду познайомитися з ханом аж тоді, коли той появився на бендерському горизонті. Девлет-Герая прибув в околиці Бендер на початку квітня (9 квітня шв. ст. 1710 р., отже кілька днів після гетьманських виборів) і залишився тут на довший час⁴⁾. Перше побачення між ним і Карлом XII відбулося лишень 22 травня шв. ст.: так довго тягнулися суперечки в справі етикетки між гордим шведським королем і претензійним ханом⁵⁾. Отут очевидно й Орлик скористав із можливості ввійти в ближчі зносини з татарами. Вдруге могло це бути під час повороту Девлет-Герая з Костянтинополя, коли він, повертаючись до Криму, заглянув і до Бендер, де перебував з 30 листопада до 2 грудня шв. ст.⁶⁾.

На жаль, не маємо слідів якоїсь жвавої кореспонденції між Орликом і татарським ханом. Те, що нам відомо, примушує до висновку, що переписка між ними почалася десь у другій половині 1710 р.: перший, нам відомий лист гетьмана до Девлет-Герая має дату 28 жовтня (ст. ст.) 1710 р.⁷⁾. Спочатку ці зносини і не могли мати широкого характеру: і шведи і українці стояли під пильною контролею турків, і тільки зміна політичної орієнтації Туреччини та особливо оголошення нею війни в листопаді 1710 р. зразу прояснили ситуацію. На початку грудня Карл XII посилав в Крим оберстлейтенанта Лягерберга як постійного резидента при татарському хані⁷⁾. Разом із ним вибралася й козацька делегація, якої акредитив був підписаний,

¹⁾ Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція, „Зап. Наук. Тов. ім Шевч.“, Львів 1924, т. 134—135, ст. 81.

²⁾ Борщак, 81.

³⁾ v. Kochen, 27.

⁴⁾ v. Kochen, 31.

⁵⁾ v. Kochen, 46—47; S. Agrells dagbok, K. K. D. Lund 1909, V, 107.

⁶⁾ Переписка, 28.

⁷⁾ Інструкція Лягербергові датована 10 груднем 1710 р. (шв. ст.?). Див. Floderus, Handlingar hörande till Konung Carl XII:s historia, Stockholm 1820, II, s. 97. Лягерберг їздив (здається, вперше) вже в березні 1710 р. з листом шведського короля до хана в Крим. Див. I. B. Savarys „relation om Carl XII:s vistelse i Turkiet utgiften af G. Carlquist, Kar. Förb. Årsb. 1913, Lund 1914, s. 239.

як це не дивно, самим шведським королем, а не українським гетьманом¹⁾). В склад цієї надзвичайної делегації входили прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Довгополий і генеральний писар Іван Максимович²⁾). Завданням її було заключити союзний договір із Девлет-Герасм, необхідність якого була очевидна, бо вже з деякого часу виразно намічалася спільна татарсько-польсько-українська зимова експедиція на Україну. Цікаво, що поляки в ці шведсько-українсько-татарські зносини не вмішувалися.

Українська місія перейшла успішно: 23 січня ст. ст. 1711 р. були підписані „*pacta conventa*“³⁾, а в „*puncta conpendiosa cum hano dominique crimensi ad pacta convenienda*“ були дуже детально зясовані окремі статті козацько-татарської угоди: спираючись на традицію колишнього союзу татар із Богданом Хмельницьким (ст. II), встановляли вони союз між козаками і ханом на ґрунті повної незалежності України (ст. IV); без згоди гетьмана і Війська Запорозького хан не повинен був заключати миру з москалями (ст. VI). Під час війни татари гарантували спокій і безпечність населення України (ст. VIII). Під охорону договору була поставлена і Слобідська Україна: до її населення, так само поневоленого як і інша Україна, рекомендувалося звернутися з універсалами; слобожан невільно було трактувати як ворогів, з винятком тих випадків, коли б з їх боку помітне було вороже поступовання (ст. X). Окремий пункт установляв право (чиє?) переселення людей з Слобожанщини на сьобочну (Правобережну?) Україну (ст. XI). Не забуто навіть і донських козаків: вони мали залежати від українського гетьмана і користуватися такими ж привілеями, як і українські козаки (ст. XX)⁴⁾. Це вже виразна програма, яка дає нам поняття про напярмні лінії Орликової політики на Україні та з її східними сусідами.

Трохи пізніше, десь у січні 1711 р. вислав Орлик і постійного резидента при татарському дворі, як це видно з його листа до Лягерберґа. Хто був цим резидентом, у листі не зазначено⁵⁾.

¹⁾ Переписка, 43.

²⁾ Переписка, 44, 48.

³⁾ Переписка, 47—50.

⁴⁾ Переписка, 44—47. Цікаво, що про ці окремі статті договору дано було знати шведському королеві ще в грудні 1710 р. (Див. Переписка, 47). Очевидно, шведський король був дуже зацікавлений цими переговорами і грав у них помітну роль. Чи козацька делегація повідомила заразом і Орлика?

⁵⁾ Лист дійшов до Лягерберґа 29 січня 1911 р., як це видно з надпису про отримання листа. Він недатований; надруковано його у Floderus, 115. З огляду на те, що лист надруковано в старім, мало приступнім шведським виданні 1820 р., подаємо його тут у цілості: „Monsieur! Debueram Residentem meum ad Latus SS:mi Hani una cum magnificentia V:a expedire, sed propter Universales Literas tam S:ae R:ae M:s Domini mei Clementissimi, quam etiam meas. ad Ukrainam edendas, huc usque moram expediendi ipsum duxi. Nunc vero adimpleo destinata, et illum meum Residentem gratiae et fautori Magnificentiae V:ae confidere mecumque correspondentiam et amicitiam continuare. Ego autem in omni passu non deero officiorum generi, quibus Magnificentiae V:ae inservire conabor, manens in perpetuum Magnificentiae V:ae Officiosissimus Amicus et Servus Philippus Orlik Dux Exercitus Zaporoviensis“.

Не мають якогось більшого значіння зносини П. Орлика з молдавським господарем Маврокордатом. Це скоріше акт куртуазії, який виконує Орлик після свого обрання в гетьмани, повідомляючи про те господаря листом із 20 квітня ст. ст. 1710 р., переданим делегацією в складі генерального обозного Івана Ломиковського і прилуцького полковника Дмитра Горленка¹⁾. Акт до певної міри необхідний з огляду на те, що господар мав при бендерському паші свого резидента для полагодження різних справ і звичайно для інтриг та інформацій²⁾, а то все вимагало хоч назовні добросусідських відносин. Зате не бачимо якихсь стосунків між Орликом і Волощиною³⁾.

Дуже цікава дипломатична робота Орлика на Сході. Її експонентом був там генеральний осавул Герцик: Його, в порозумінні, очевидно, з татарським ханом, і за згодою шведського короля післано було до донців⁴⁾. Думаємо, що тут треба розуміти тих прихильників Булавина, які поховалися від царського гніву на території кубанської орди. Не виключене, що вони стояли в зносинах із самим Віійськом Донським. З ними завязав Герцик тісні стосунки, маючи своїм завданням притягнути їх до шведсько-українсько-татарського альянсу. Донські козаки відгукнулися, і 2 липня шв. ст. 1710 р. були їх післанці на авдієнції у шведського короля, заявляючи, що будуть орієнтуватися на кримського хана і йти за його порадами⁵⁾. Делегація їхня перебувала в Бендерах до 12 липня шв. ст.; того дня відпустили їх назад, і кожний із делегатів отримав у подарунок від шведського короля 12 дукатів, сукна і атлясу на одяг. З ними разом відправлено було і листа до кубанського султана („an den Cirkaschen Sultan“)⁶⁾.

Але тим місяцям Герцика не обмежувалася. Він перебував і у кубанського султана (сина хана); йому вдалося завязати зносини з казанськими татарами і башкирами⁷⁾. Особливо важною була його інформативна діяльність: вона не залишилася без впливу на пляни шведського короля. Герцик повідомляв, що в Азові перебуває під сторожею значна кількість полонених шведів, непокірних донців та колишніх бунтівників-стрільців, які готові виступити на перший знак проти москалів⁸⁾. Це, очевидно, й було те зернятко, з якого виросла Карлова ідея походу кубанської орди проти Азова.

Інакше стояла справа з дипломатичною працею Орлика

¹⁾ Переписка, 28.

²⁾ Див. N. Jorga, En grekisk krönika om Karl XII:s vistelse i Bender (Afenduli), Kar. Förb. Arsb. 1911, Lund 1912, s. 193.

³⁾ Волоський господар не був в якихсь стосунках із бендерським пашею. Але перебування Карла XII в Бендерах примусило його післати туди свого довіреного чоловіка. Це сталося, здається, лишень у 1712 р.: тоді мав прибути в Бендер його післанець Афендулі. Див. N. Jorga, 193.

⁴⁾ v. Kochen, 277. (Billagor till I. H. v. Kochens Dagbok N. 2). Коли вихав Герцик із Бендер, ми не знаємо. Але повідомлення про результати його праці датоване 8 липня 1710 р. Тоді ще він не вернувся з подорожі. Очевидно, справа була почата десь скоро після виборів Орлика. (Див. там же).

⁵⁾ v. Kochen, s. 34.

⁶⁾ v. Kochen, s. 35.

⁷⁾ v. Kochen, Billagor N. 2, s. 277—278.

⁸⁾ v. Kochen, Billagor N. 2, s. 277.

в Костянтинополі. Тут її мало помітно. І. Борщак, характеризуючи співпрацю Орлика з Дезаєром перед походом на Україну, пише, що „Дезаєр працював у контакті з Понятовським, агентом Карла XII й висланцями Орлика; посол настоював, щоби сам гетьман приїхав до Костянтинополя; Орлик уже згодився і мав офіційальне запрошення через бендерського сераскира, але з огляду на те, що Карл XII заявився проти цього, Орлик не приїздив“¹⁾. З другого боку, шведський історик Єнсен твердить, що в шведському державному архіві знаходиться документ, з якого видно, що в травні 1710 р. вислано було козацьку делегацію з Бендер у Костянтинополь для заключення формального альянсу з султаном проти Москви. В склад цієї делегації входили кошовий Гордієнко, далі Дмитро Горленко, Клим Довгополий, Григорій Герцик, Іван Максимович і якийсь полковник Кирило²⁾.

Можливо, що таку делегацію дійсно збиралися вислати до Костянтинополя, але чи вона там була, це в питанні, до якого мусимо поставитися з обережністю, хоч би вже тому, що ні Кохен, який вів офіційний шведський дневник у Бендерах, ні Агрель, що постійно сидів у Костянтинополі і дуже точно заносив у свій дневник про всіх, що прибували з Бендер, нічого про те не пишуть. Дипломатичну роботу тут узяли в свої руки не українці, але головно поляки: Станислав Понятовський постійно перебував у Костянтинополі, був нераз тут і Потоцький і граф Тарло³⁾.

Щодо стосунків Орлика з поляками, то в джерелах майже не маємо слідів їх, так неначе їх зовсім не було. Це дуже дивно, особливо коли пригадаємо собі, що підготовка проєктованого походу на Україну вимагала спільної праці і порозуміння між шведами, поляками й українцями. Залишається вражіння, неначе Орлик і поляки свідомо не хотіли заключати між собою якогось договору або союзу, не бажаючи (можливо, підо впливом шведського короля) ставити на порядок денний дразливі питання, в яких не можна було знайти спільної лінії. Конституція Орлика з її декларацією незалежності цілої України — і Лівобережної і Правобережної — не могла сподобатися полякам, і справа Правобережної України, поставлена раз до дебати, необхідно мусіла привести до польсько-українського конфлікту. Та й помимо того не було, здається, з самого початку добрих відносин між Потоцьким і Орликом. Нордберґ, що мав під рукою чимало шведських джерел, пише, що „beyde Feldherren, man weiss nicht, aus was für Ursache, einige Eifersucht gegen einander hegten“⁴⁾. Отже виходить, що Карл XII, сидючи в Бендерах, направляє загальну дипломатичну роботу. Орлик був його головним співробітником у зносинах зі Сходом — татарами, донцями, Січтю й т. д.; Станислав Понятовський грав таку саму роль в Костянтинополі.

1) Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція, 83.

2) Alfred Jensen, Mazera, 161.

3) S. Agrells dagbok, 116, 128, 140, 144, 175, 179, 198, 202.

4) Nordberg, Leben Karl des Zwölften Königs in Schweden 1746, II, S. 293

3. Шведські, польські й українські вояки у Бендерах. Їх матеріальний стан у другій половині 1709 р. та в 1710 р.

Карл XII привів у Бендери зовсім незначні рештки своєї армії. Головна його сила залишилася в Переволочній і мусіла через нездібність Левенгавпта капітулювати, хоч їй і була вказана дорога в Крим. Переправляючись на правий берег Дніпра, взяв із собою шведський король не більше півтори тисячі шведів. Але й цей маленький відділ поніс значну втрату при переправі через Буг, коли на нього наскочив Волконський з московською кіннотою. Костомаров нараховує, що тут було взято в полон коло 500 шведів, а якихсь 300—400 потонуло в річці¹⁾. Це був тяжкий удар для Карла XII. Під час нещасливої експедиції Гленкрукера на кордони Польщі попало в московський полон іще 160 шведів, так що у шведського короля залишилося буквально з пару сот вояків²⁾.

Цих болючих утрат не могло рекомпензувати прибуття невеличких груп шведів-утікачів, що відстали було під час подорожі через степи Правобережної України, а тепер появлялися разом із запорожцями в Бендерах. Кожен звідомлює тільки про одну таку групу, яка прибула в Бендери 23 липня шв. ст. 1709 р. та нараховувала 36 чол.³⁾ Також не могло поправити ситуації й те, що сюди почали прибувати шведські старшини, як тільки були налагоджені зносини з Швецією. Їх кількість не була великою; тому стояли на перешкоді далека подорож і зв'язані з нею значні видатки. Трохи посилилася кількість шведів, коли появився в Молдавії Потоцький із своїм польським відділом, в склад якого входили і шведи під командуванням полковника Цюліха⁴⁾. Він очевидно дуже зменшився, поки дістався до Бендер. В 1712 р. число шведів у Бендерах досягало 1365 чол.⁵⁾

Щодо поляків, то вони опинилися в Молдавії значно пізніше, ніж шведи і запорожці. Після поразки головної армії на Україні шведсько-польський корпус Крассау і Потоцького, що оперував у Польщі, відійшов у польську Прусію і посувався до брандєбурзького кордону. Тут дороги їх розійшлися: Крассау відступив до шведської Померанії, а Потоцький десь наприкінці 1709 р. повернув назад у Польщу. З боєм пробився він на Шлезьк (за ним слідом ішов російський генерал Гольц), відтіля звернувшись до Кракова і, переслідований польським коронним військом разом із москалями, перейшов Карпати та спустився в Угорщину, де його дуже радо прийняв князь Ракочі, що во-

¹⁾ Костомаровъ, Мазепа и мазепинцы, 709. Це підтвержує і Гультман, слуга Карла XII, який подає, що 300 шведів потонуло в річці, а 500 було взято в полон і відведено до Полтави. Див. Floderus, II, 57. Зате Кохен (v. Kochen, 5) нараховує число полонених шведів приблизно в 250 чол. Втім було і кілька запорожців, яких москалі зарубали.

²⁾ Nordberg, II, 172.

³⁾ v. Kochen, 8.

⁴⁾ Agrell, 85.

⁵⁾ A. Quennerstedt, Förord, K. K. D., Lund 1912, VI, s. XXX.

ював тоді проти Австрії¹⁾. Тоді ще було у нього 6000 поляків і драгунський полк Цюліха²⁾.

Перебування в Угорщині не сподобалося полякам. Скоро між Ракочім і Потоцьким прийшло до значних конфліктів: Ракочі вимагав участі польського війська в операціях проти Австрії, а це було з польського погляду зовсім не на місці³⁾. Тому то вже на початку весни 1710 р. Потоцький покидає Угорщину і йде через Семигородщину на зеднання з Карлом XII. Наприкінці квітня (шв. ст.) бачимо його вже в Молдавії, де його військо розташовується в районі Яс⁴⁾. Скільки його тоді було, цього з певністю сказати ми не можемо.

Інакше було з запорожцями й козаками⁵⁾. Після зруйнування Січі деяка частина запорожців (певно, значно менша) заснувала собі Нову Січ при допливі р. Кам'янки в Дніпро. Тут пробували вони до 1711 р., коли Петро I, зруйнувавши їх осідок, примусив їх спуститися нижче й оселитися в Алешках на татарській території⁶⁾. Більша ж частина запорожців, яка постійно перебувала при Мазепі і шведському королі, пішла слідом за ними з невеликою купкою гетьманців до Бендер. Скільки їх було, подають різно: І. Д. Гультман нараховує крім знатних осіб і оточення Мазепи 3.000 запорожців, що встигли переправитися через Дніпро⁷⁾; Понятовський числить 4—5.000 козаків (очевидно, запорожців і козаків із Гетьманщини разом⁸⁾).

Тяжка була доля запорожців. Не одна їх сотня загинула під Переволочною — зпоміж тих, що не встигли переправитися через Дніпро і залишилися при армії Лівенгаупта. Шведський генерал підписав капітуляцію, навіть не настоявши про включення в неї своїх союзників. Ясно було, що москалі з усією лютістю накинулися на безборонних запорожців.

Глухе незадоволення помітно було в їх рядах і під час подорожі через степи Правобережжя. До вибуху прийшло десь уже на півдні: запорожці збиралися пліюдрувати гетьманський багаж та захопити в свої руки самого гетьмана, щоб віддати його цареві, і тільки енергійне втручання Понятовського, якому доручено було Карлом XII вплинути на їх настрої (він сам оповідає про це), вирятувало ситуацію і привело до певного заспокоєння, хоч на другий день і дезертувало 700 зпоміж незадоволених⁹⁾. При переправі через Буг, де так тяжко

¹⁾ Kaz. Jarochowski, *Opowiadania i Studja Historyczne*, Poznań 1884, str. 259.

²⁾ Agrell, 85.

³⁾ v. Kochen, 26; Agrell, 85, 121. Агрель подає навіть, що ніби то Ракочі збирався видати польське військо в руки московського царя (там же, ст. 121).

⁴⁾ v. Kochen, 29.

⁵⁾ Гетьманських козаків було певно дуже небагато; шведські джерела, говорячи про часи перебування Карла XII в Бендерах, завжди точно розрізняють гетьманських козаків і запорожців.

⁶⁾ Костомаровъ, 734—735. Порів. Д. И. Эварницкій, *Исторія Запорозскихъ казаковъ*, С.-Петербургъ 1897, III, ст. 466, 467.

⁷⁾ Floderus, (*Stockholm 1819*), I, s. 55.

⁸⁾ Stanislaus Poniatovskis berättelse om sina öden tillsammans med Karl XII, *Historiska Tidskrift* 1890, s. 207.

⁹⁾ Poniatowski, 207.

потерпіли шведи, мали деякі втрати, хоч і незначні,¹⁾ також і запорожці. Але терпінню їхньому не був іще кінець: у серпні 1709 р. висилає шведський король свого генерал-квартирмейстера Ілленкрука до польського кордону, даючи йому важливе завдання дізнатися про стан річок у Польщі та по можливості звязатися з Крассау і Потоцьким. Його відділ складається з 160 шведів і коло 1.000 запорожців. У вересні коло Чернівців на Буковині настає катастрофа: Ілленкрука заскочив тут кінний відділ Кротова (2.000 чол.) і примусив капітулювати. Результат був для запорожців такий самий, як і під Переволочною: в капітуляцію їх не включено, і хто не втік утекти, того без милосердя зарубано²⁾.

Однак помічається і протилежний рух, який до певної міри рекомпенсує втрати запорожців: до Бендер усе надходять невеличкі їх партії, що або відстали в дорозі, або, залишившись вдома, переконалися, що їхньому життю грозить небезпека від мстивих москалів. Кохен реєструє не один такий випадок: у липні (23 липня шв. ст. 1709 р.) приводять турки до Бендер 150 запорожців, що на власну руку йшли слідами Карла XII і Мазепи³⁾; в серпні (15 серпня шв. ст. 1709 р.) з'являються ще кілька сот запорожців („nägre 100 zarogower“). Вони оповідають, що ще багато козаків знаходяться в дорозі, тікаючи від московських переслідувань⁴⁾. Ще у вересні (17 вересня шв. ст. 1709 р.) надходили окремі люди з України⁵⁾. Всього могло зібратися коло Орлика понад 4.000 чол. В жовтні 1710 р. шведи подали турецькому урядові запотребовання на провіант для козацької піхоти і кінноти на 5.039 чол., як це видно з дневника Кохена⁶⁾. Ми думаємо, що ця цифра трохи перебільшена. Взагалі до інтендантських заяв треба ставитися з певним скепсисом, та й складалися вони самими запорожцями, до яких безпосередньо звернувся Карл XII⁷⁾.

Як би там не було, сили Карла XII десь у середині 1710 р., коли взяти разом шведів, поляків і українців, були немалі. В його розпорядженні знаходилося біля 10.000 людей. Це вже був поважний фактор, з яким очевидно рахувалися й турки.

Але тим тяжче було задовольнити матеріальні потреби такої значної кількості людей. Правда, турецький уряд подавав щоденно провіанту до Бендер на суму 500 талярів („rdr-courant“⁸⁾) але цього, треба думати, далеко не вистарчало, особливо тоді, коли надійшла армія Потоцького. Приходилося і так уже кидатися на всі боки, щоб роздобути грошей; з Швеції годі було чого сподіватися, бо вона сама переживала в наслідок довгої війни тяжку фінансову і матеріальну кризу. Король позичав

¹⁾ v. Kochen, 5. Порів. Костомаровъ, 709.

²⁾ Nordberg, II, S. 171—173. Також Axell Gyllenkrooks relationen från Karl XII's krig, Stockholm 1913, s. VII—IX (це вступ видавця N. Sjöberg'a).

³⁾ v. Kochen, 8.

⁴⁾ v. Kochen, 11.

⁵⁾ v. Kochen, 14.

⁶⁾ v. Kochen, 41—42.

⁷⁾ Переписка, 25.

⁸⁾ Westrin, Anteckningar, s. 3.

гроші і у жидівських, вірменських, грецьких купців та банкірів, і у Войнаровського, але все те поїдали в першу чергу репрезентація в Костянтинополі і Бендерах, резиденти, гонці, подарунки різним турецьким і татарським достойникам і т. д. і т. д. Для армії залишалися тільки рештки.

Вже заздалегідь мусів думати король про позичку значної суми з турецької скарбниці. В червні 1710 р. звернувся він з проханням до турецького уряду визичити йому 400.000 таларів („*tré-courant*“¹⁾). Згода султана прийшла на початку серпня того ж року²⁾, але справа затягнулася, гроші приходили мляво, і тільки в жовтні 1710 р. щось попало в касу короля через руки бендерського сераскера³⁾. Полковник Функ, якому доручені були грошові операції в Костянтинополі, ще в січні 1711 р. не вивіз решти грошей із Стамбулу, і Карл XII примушений був знову позичати у Войнаровського на екіпування поляків⁴⁾.

Можна собі уявити, як ця матеріальна скрута відбилася на зібраних тут вояках. І старшина шведська, і навіть звичайні жовніри позалазили по вуха в борги. То ще їхнє щастя, що вони мали довіря і кредити у бендерських яничарів, у жидів й інших купців, які зібралися тут із різних країн Європи, чуючи поживу⁵⁾. Деяко отримали шведські старшини на рахунок своєї заслуженої платні аж десь у кінці 1710 або на початку 1711 р. Майже все пішло на виплату боргів. Де їх було забагато, там мусів допомагати шведський військовий комісаріят⁶⁾.

З того ясно видно, як нелегко приходилося шведам, і можна повірити Д. Г. Зольдану, коли він у перших місяцях свого емігрантського життя в Бендерах пише (30. жовтня 1709 р.) в Швецію, що він був післяний королем до Мазепи під час його останніх днів, пробув там ледве 8 день, і коли Войнаровський дістав наслідство, то дав йому 200 дукатів, що майже врятувало його від голодової смерті⁷⁾.

Ще гірше (можливо, гірше за всіх) було положення поляків. У Молдавію прибули вони найпізніше (в квітні 1710 р.), і їм зразу прийшлося зустрінутися з значними труднощами в справі розташування і запровіантування війська. Вони осіли в районі Яс і дуже хотіли розташуватися в самому місті. Втім відмовив їм молдавський господар, не дав також і жадного провіанту⁸⁾. Тільки настирливі вимоги шведсько-польської дипломатії, а можливо й інтервенція у султана примусили його на початку листопада (шв. ст.) дати полякам бажані ними квартири, але від постачання провіанту він і тепер категорично відмовився, виправдуючись своєю неспроможністю⁹⁾.

1) Th. Westrin, 4.

2) Agrell, 137—138.

3) Th. Westrin, 4; v. Kochen, 41—42; порів. Agrell, 137—138, 156, 158.

4) v. Kochen, 50.

5) Th. Westrin, 2.

6) Th. Westrin, 4.

7) С. Томашівський, Причинки до історії Мазепинщини, „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“, Львів, 1908, т. 81, ст. 152.

8) v. Kochen, 30, 43.

9) v. Kochen, 43.

Ясно, що поляки не могли почувати себе добре. Мазмо цілий ряд даних з того часу, які освітлюють їхню скрутну ситуацію. Дуже цінні з цього погляду донесення пруського резидента в Польщі Лельгефеля (Lölhöffel), що уважно слідкував за настроями Карлових прихильників, особливо поляків, та регулярно доносив про них своєму королеві. В серпні 1710 р., як про це довідуємося з додатку до реляції резидента (тут подані обсервації польських шпівнів зпід Бендер) була ситуація така: шведів у Карла XII 500 людей, які живуть у великих злиднях; козаків — 2.000; поляків — 2.000¹⁾. Польська мізерія гірша за шведську і козацьку: вони примушені продавати останню свою амуніцію (le reste de leurs équippages), щоб мати щось на прожиток²⁾. Реляція Лельгефеля з 17 вересня н. с. 1710 р. нотує: польські війська, що знаходяться біля Яс під командою кийвського воеводи Потоцького, вислали своїх делегатів до шведського короля з проханням грошевої допомоги, загрожуючи, що, коли нічого не дістануть, то перейдуть у Польщу та приєднаються до коронної армії³⁾. Вже реляція з 24 вересня н. с. констатує погіршення ситуації: польські жовніри „wegen schlechter Verpflegung“ дезертують цілими купами до Камянця та до коронного полковника Загоровського⁴⁾. В реляції з 22 жовтня н. с. читаємо: Хвороби і погане відживлення (schlechte Verpflegung) привели до того, що 1 жовтня н. с. 9 компаній (Compagnien) польського війська перейшло Дністер для зєднання з коронною армією⁵⁾.

Навіть коли б визнати ці відомости трохи перебільшеними, все ж дають вони ясне уявлення прикритої ситуації. Недурно ж мусів Карл XII ще в січні 1711 р. позичати у Войнаровського 40.500 талярів, щоб принаймні перед виходом у похід на Україну допомогти полякам⁶⁾. Та й сам Потоцький, їзючи до Костянтинополя, думав очевидно й про потреби своєї армії: 9 листопада шв. ст. (1710) обіцяв йому великий везир прислати грошей для війська та подбати про зимові квартири для нього⁷⁾; 12 листопада шв. ст. отримав він від турецького уряду 10.000 талярів на власні подорожні видатки („till sin reesa“⁸⁾). Чи щось отримало саме військо, залишається невідомим.

Також і козакам приходилося несолодко. Впродовж 1710 р. летять із козацьких осель біля Бендер та інде жалібні прохання до шведського короля про допомогу⁹⁾. Карл XII не міг багато

¹⁾ Цифри ці безперечно замалі.

²⁾ „La Relation des Espions, qui sont partis de Bender de 16 d'Avoust 1710“ — як додаток до реляції пруського резидента в Польщі з 10 вересня н. с. 1710 р. Див. Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 ii 5. Як окремий звіт надруковано цю реляцію у Hurmuzaki, Dokumenteprivatöre la Istoria Romanilor, Bucuresci 1878, vol. VI., p. 72—73 (Nr. XXXVIII).

³⁾ Реляція Лельгефеля з 17 вересня н. с. 1710 р. (Данцір). Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 ii 5.

⁴⁾ Реляція Лельгефеля з 24 вересня н. с. 1710 р. („Strys unter Dantzic“), ibidem.

⁵⁾ Реляція Лельгефеля з 22 жовтня н. с. 1710 р. (Данцір), ibid.

⁶⁾ v. Kochen, 50. Вестрін подає 60.000 талярів. Див. Th. Westrin, 4.

⁷⁾ Agrell, 174—175.

⁸⁾ Agrell, 175.

⁹⁾ Переписка, 21, 24—25.

чим допомогти, та й Орликові, хоч він і каже, що в Бендерах витрачав свій масток на втримання козацтва, було таке завдання не під силу. З майна Мазепи, як ми вже знаємо, зроблений був цілком інший ужиток.

Що ж дивного, коли козацтво охопила певна деморалізація. Похідний журнал Шереметьєва дає нам дуже цікаві подробиці про це. Взятий у полон москалями поляк Іван Небельський показав таке: „воевода кїевскій и Орлик, и кошевой въ Немировъ прошли нынѣ недѣля, а войска при воеводѣ поляковъ и липковъ 3000, и большая половина безъ ружья, токмо при немъ 4 пушки; да при Орликѣ и кошевомъ запорожцевъ 4000, у которыхъ ружья нѣтъ же, понеже, будучи в Бендерѣ и идучи изъ Бендеръ, отъ голоду продавали...“¹⁾ Цей малюнок не можна назвати фантазією. Проти того свідчить той факт, що шведський король саме перед походом на Україну виплатив запорожцям якісь гроші, щоб дати їм можливість викупити свої рушніці (sina gevär) та справити собі одяг²⁾. Отже й тут певна полегша прийшла вже наприкінці, саме перед походом на Правобережну Україну.

Але в загальному маємо перед собою типову картину еміґраційних злиднів: голод, хвороби, дезерцію, продаж амуніції й т. д.³⁾.

4. Перед походом на Україну: пляни Карла XII, відносини між союзниками, вигляди на успіх.

20 листопада ст. ст. 1710 р. турки оповістили вітну. Надії Карла XII справдилися. Ще раз доля повернулася лицем до шведського короля та його союзників. Тоді то й прийшов час для Карла XII приступити до реалізації своїх заздальгидь задуманих стратегічних плянів.

Про них дещо дізнаємося з листів його (або його канцлера) до Ляґерберґа та до відповідальних чинників у Швеції. Якраз у Швеції ситуація була така, що тут треба було перекоувати в доцільності і необхідності королівських замірів. Взагалі Карл XII, обережний у своїх висловах, умів майстерно ховати свої думки, але тут приходилося вияснювати, що його пляни впливають із тверезого, реального розрахунку і мають на увазі тільки добро своєї батьківщини. Через те примушений він був, хоч і дуже обережно, відкрити завісу над своїми плянами. В листі до сестри Ульрики Елеонори з 19 грудня шв. ст. 1710 р. пише він: „З деяких причин мушу я тут ще зиму перебути, але влітку надіюся ближче надійти...“⁴⁾ Оце „ближче надійти“ каже нам ясніще, ніж сотня коментарів, куди були звернені очі короля. В цім вислові лежить ціла вага польської проблеми для Карла XII. Він сподівався, що влітку йому властєсь появиться в Польщі і тим самим наблизитися до кордонів Швеції.

¹⁾ Фельдмаршалъ Графъ Б. П. Шереметьевъ, Военно-походный журналъ 1711 и 1712 гг., С.-Петербургъ 1898, ст. 11.

²⁾ Th. Westrin, 4.

³⁾ Відносно поляків дивись також Józef Feldman, str. 32.

⁴⁾ Die eigenhändigen Briefe König Karls XII., Berlin 1894 (hrsg. v. Prof. Dr. Ernst Carlson), S. 103.

Але яким способом? Чи він думав кинути в Польщу всі турецькі сили, а їм повести назустріч шведську армію з півночі? Так дивиться на справу Стілле¹⁾.

Безперечно, сумніву не може бути в тім, що цілий плян Карла XII був побудований на шведсько-турецькій стратегічній співпраці. Але чи вимагала ця співпраця появи самих турків і татар у Польщі? Чи бажані вони були на польській території навіть тим полякам, що ставилися прихильно до Карла XII: вони вже досить скоштували лиха на протязі десятка років великої війни.

Шведський король міг так думати спочатку, коли пертракував із великим візиром про турецьку п'ятдесяттисячну ескорту через Польщу, що мусіло привести до мілітарної сутички, мусіло втягнути Туреччину в боротьбу проти царя і Августа II²⁾. Але сумніваємося, щоб він тримався того пляну до самого кінця. Цікаво, що Карл XII після невдалої експедиції татарсько-польсько-українського війська на Правобережну Україну все ж таки плянував для головної турецької армії напрямок на Київ, себто на ту ж таки Правобережну Україну³⁾.

Чи не було це взагалі завданням турецької армії? Чи не Київ мав стати центром боротьби між москалями і турками разом з їхніми союзниками?

Все це питання, які можна ставити тільки проблематично, бо джерела нам явної відповіді не дадуть. Але ясно одне, що Карлові дуже залежало на спочутті й підтримці з боку ширших кол польського громадянства, яке ледви він здобув би, посилаючи у Польщу величезну турецьку армію, та й сумнівно, щоб його польські дорадники з того були задоволені. Не поява турків у Польщі була для нього необхідна, тільки звільнення Польщі від численних московських військ, що її окупували. Коли б таке сталося, то тоді досить було б направити туди (підкреслюємо, що все це виставляємо як певну гіпотезу) польські відділи Потоцького, які вкупі з надходячою з півночі шведською армією Крассау могли б опанувати ситуацію.

Завдання турецької армії полягало б у таких разі в тім, щоб стягнути на себе всі московські сили. Для того напрямок на Правобережну Україну та особливо на Київ був цілком на місці. Це була б поважна загроза для москалів, що знаходилися в Польщі, з флянку і ззаду, і вона примушувала б їх звернути всі свої сили в цей бік. Тут мав відбутися головний бій, який і звільняв Польщу від московських військових відділів та повертав стратегічну ситуацію до 1708 р., з тою тільки різницею, що за спиною шведського короля стояли б турки й татари, окрім теперішніх, покищо нечисленних союзників, поляків і українців.

З цього погляду набувають глибшого характеру і пляни Карла XII відносно зимової експедиції татар, поляків і українців на Правобережну Україну. В його очах була ця операція підготовчою до виступу турків: вона мала розчистити дорогу

¹⁾ Stille, 348.

²⁾ Попів Stille, 348.

³⁾ Floderus, II, s. 204; Quennerstedt, Vid Prut, 173.

туркам, вона мала підготувати і, скажемо ясніше, утримати для них стратегічний пляцдарм¹⁾. Карл XII покладав на буджацького султана, Орлика і Потоцького завдання заволодіти Правобережною Україною, особливо тою її частиною, яка межувала з тодішньою Польщею (тут були свої міркування, про які далі говоритиму), при чім кінцевим пунктом руху мався на увазі Київ²⁾. Але це не все. В планах Карла XII, крім цієї основної операції, фігурували й інші: в них грав ролю і сам кримський хан і другий його син, кубанський султан. Перший мав увійти на територію Московщини та по можливості нанести головний удар на Вороніж, щоб зруйнувати тут царські верфи та значну царську флоту³⁾; другий повинен був взяти напрям на Азов, щоб нанести тут як можна більше шкоди москалям, як висловлюється обережно король⁴⁾.

Вже в цій першій стадії боротьби хотів шведський король примусити царя напружити свої сили на Сході й ослабити їх в Польщі та в остзейських провінціях⁵⁾. Для того був задуманий удар у напрямі Києва, Вороніжа й Азова. Тим самим пробивав він дорогу своїй померанській армії в Польщу, полегшував стратегічну ситуацію в остзейських провінціях, підбадьорював та розв'язував руки тим численним елементам у Польщі, які трималися орієнтації Станіслава Лещинського та яких сили були спаралізовані присутністю москалів і саксонців.

Отже, здобуття пляцдарму для турецької армії та полегшення стратегічної ситуації в Польщі і остзейських провінціях — ці дві думки лягли в основу плянів короля щодо зимового походу татар, поляків і українців на Україну і почасти Московщину. Треба звернути увагу на те, що ці завдання не були для нього рівнорядними: важним було для нього втримання території Правобережжя з усіма наслідками цієї акції, про що будемо говорити далі; удар у бік Вороніжа й Азова мав у порівнянні з першим другорядне значіння. Це був напад, розрахований на те, щоб наробити як мога більше шкоди москалям та ослабити їх увагу і сили на головнім напрямі. В своїй кореспонденції в Швецію характеризує він зовсім спокійно завдання хана як „Streifzüge zu machen“, „Gefangene zu machen und Städte niederzubrennen“⁶⁾.

Зате ніде не здибаємо в його листах вказівок на палення міст, взяття полонених і т. д., коли ходить про завдання заволодіти Правобережною Україною. Тут очевидно і тактика мусіла бути інша: втримання території вимагало обережно поводитися з населенням і рахуватися з його інтересами. А все ж таки і Правобережна Україна була в його очах нічим іншим, як тільки засобом для досягнення більшої цілі. На першому пляні стояла

¹⁾ Див. Die eingehändigen Briefe, 112. Про це будемо говорити ще далі.

²⁾ Generalstab, Karl XII på slagfältet, Stockholm 1919, IV, s. 887; Die eingehändigen Briefe, s. 111—112.

³⁾ Generalstab, IV, s. 887; Floderus, II, s. 102.

⁴⁾ Brefvexling mellan Konung Carl XII och Rådet, Historiska Handlingar, Stockholm 1870, VII, s. 46.

⁵⁾ Brefvexling, VII, s. 46.

⁶⁾ Die eingehändigen Briefe, S. 109, 111.

для нього Польща, без звільнення якої не можливо було вийти в стратегічну співпрацю з Швецією, а Україна була для нього скоріше тереном, на якому мали відбутися рішаччі бої за Польщу та за поворот утрачених після Полтави і Переволочної позицій.

Після цих загальних зауважень зупинимося на фактичній стороні подій. Вони придадуться нам і для того, щоб зясувати собі взаємовідносини між союзниками, наскільки це дозволять джерельні матеріали.

Карл XII почав працювати над виконанням своїх плянів ще тоді, коли справа оповіщення турками війни не була вирішена. 15 жовтня шв. ст. 1710 р. посилав він листа до татарського хана в Костянтинополь і заохочує його до енергійної праці на турецькому дворі. А разом дає Понятовському інструкції, як впливати на хана та як вияснити йому його операційне завдання на випадок оголошення війни: ще зимою мав би вийти хан у похід на Росію („i Ryssland“), щоб таким способом відтягнути москалів із Польщі (хан не повинен йти в Польщу, бо вона потребує спокою) на захист власних кордонів¹).

В кінці листопада місяця хана в Костянтинополі була закінчена: Туреччина пішла дорогою, бажаною і татарам і шведам. З 30 листопада до 2 грудня шв. ст. Девлет Гераті перебував проїздом до Криму в Бендерах²), і тут приходить до рішаччих переговорів відносно зимової акції проти Москви. 1 грудня шв. ст. відбувається у короля важлива конференція, в якій крім хана приймають участь Орлик, Потоцький, а також канцер ф. Мюллерн³). Постанови конференції нам невідомі, але відомо, що тут був прийнятий загальний плян операцій⁴). Не знати також, наскільки Карл XII зумів при переговорах переперти свій оперативний плян, про який говорено було вище.

Однак до повного порозуміння між союзниками, треба думати, не прийшло: Хан звертав свої очі на Слобожанщину і певно дав про це зрозуміти королеві; Карл XII більш налягав на акцію в районі Вороніжа. Це ясно видно з дальших кроків короля, з його інструкції для свого резидента при хані, оберстлейтенанта Лягерберга, датованої 10 груднем шв. ст. 1710 р. Згідно з цією інструкцією шведський резидент мав дбати про те, щоб кримський хан головну свою увагу звернув на Вороніж і „Sokreda“ (?) як ті пункти, де цар має значні верфи для будови кораблів, на яких працюють тисячі полонених шведів і інші здібні майстри. Існування такої бази являється загрозою для самих татар, і король буде дуже тішитися, коли хан направить свою експедицію в той бік для знищення цих „Skeppsbyggerei“. В такий спосіб і цар понесе величезну шкоду, і Туреччина разом із Кримом будуть забезпечені з моря від злих замислів москалів⁵).

Думаємо, що на тім же засіданні могло прийти й до об-

¹) v. Kochen, 41.

²) v. Kochen, 46, 47.

³) v. Kochen, 46—47; Generalstaben, IV, s. 887.

⁴) v. Kochen, 46—47.

⁵) Floderus, II, s. 102 (стаття 7).

говорення операцій кубанського султана¹⁾. І тут були деякі ризики: кримський хан плянував, здається, сполучення своєї армії з силами свого сина на території Слобожанщини²⁾, а Карл XII на перше місце ставив похід на Азов. Зовсім можливо, його сподівання йшли в тім напрямі, що вдасться взяти хоч часово Азов у свої руки. Інформації Герцика³⁾, про які ми вже говорили, були дуже спокусливі щодо цього. На підставі їх можна було легко прийти до ідеї комбінованого удару на Азов із двох боків: назовні, з боку надходячої кубанської орди. і внутрі, з боку тих революційних елементів, отих шведів-полонених, скараних донців і стрільців, що сиділи в Азові і були готові, як інформував Герцик, до виступу.

На тім же засіданні, очевидно, обмірковувалася і справа операцій на Правобережній Україні: на те вказує присутність тут Орлика і Потоцького. Остаточних рішень певно не було винесено, бо не був присутній молодий буджацький султан, який мав грати поважну роль в експедиції з своєю численною ордою.

А тим часом справа була спішна: невільно було гаяти часу, бо зима вже давно наступила, а на весну вибиратися в похід було незручно. Та й сам хан, вирушаючи в січні 1711 р. в дорогу, дуже натискав на те, щоб скоріше починати операції⁴⁾. Добре розумів це і шведський король. Йому ходило в першу чергу про те, щоб домовитися з молодим султаном, посвятити його в свої пляни. Він раз у раз посилав до нього своїх людей, закликаючи його як мога швидче прибути до Бендер. 21 грудня шв. ст. їде в орду капітан Стен Арвідсон (Sten Arwidson)⁵⁾; його ж посилають удруге 10 січня шв. ст. (1711)⁶⁾. Два дні пізніше виїздять туди ж такі полковник Цюліх і Потоцький, маючи своїм завданням в'яснити, коли має початися похід. Вони везуть із собою універсали, писані польською мовою, для розповсюдження серед поляків, щоб Мегемет Гераї поклав на них свій підпис⁷⁾, але вже на слідуючий день вертаються назад, бо султана не було в його резиденції⁸⁾. 14 січня шв. ст. знову бачимо в дорозі капітана Арвідсона⁹⁾. Ясно видно з того, яку вагу покладав Карл XII на скорий початок походу¹⁰⁾. Він, очевидно, хотів поставити москалів перед доконаним фактом іще перед розталлю на Правобережжі та розливом річок. Головна його турбота полягала в тім, що буджацька орда затягала справу. На це вказує він у своїм листі до хана з 17 січня шв. ст.:

¹⁾ Джерела не говорять ясно про те, що вже на засіданні обговорювалася ця справа. Це має припущення.

²⁾ Feliks Pohorecki. Przyczynki do dziejów emigracji benderskiej i wojny pruckiej z lat 1710—1711, „Kwartalnik Historyczny“, Lwów 1931, Roczn. 45, I, str. 267. Також Nordberg, II, S. 284.

³⁾ v. Kochen, Billagor Nr. 2, s. 277.

⁴⁾ Feliks Pohorecki, 267.

⁵⁾ v. Kochen, 48.

⁶⁾ v. Kochen, 50.

⁷⁾ v. Kochen, 50.

⁸⁾ v. Kochen, 50.

⁹⁾ v. Kochen, 50.

¹⁰⁾ Про це також у Floderus, II, 120.

з „нашого“ боку все підготовано до експедиції, а Мегемет Герай все ще пореється¹⁾.

Аж 30 січня шв. ст. появилася нарешті султан у Бендерах. Разом з ним вирушила в дорогу і буджацька орда²⁾. 31 (шв. ст.) мав він авдієнцію у шведського короля, і тут же почалися переговори щодо оперативного пляну експедиції. В них приймали участь буджацькі мурзи, також Орлик і Потоцький³⁾. Багато часу на наради не було, і на другий день союзні війська виступили в похід.

Якого роду постанови винесені були на цій нараді, про це можемо тільки здогадуватися. Ясно одне, що авторитет шведського короля грав тут рішачу ролю і для Орлика, і для Потоцького, і для молодого султана. Маємо вражіння, що рішення, які тут запали, йшли по лінії польсько-шведських інтересів: союзна армія мала посуватися в напрямі Києва, але так, щоб залишатися поблизу польського кордону і тим дати можливість полякам перетягнути на свій бік коронне військо. На цім дуже залежало королеві і Потоцькому, але не могло бути бажаним для Пилипа Орлика, що хотів охопити своєю владою і цілу Правобережну Україну, і ціле козацтво.

З листа полковника Цюліха (а він мусів бути добре поінформований як будучий шведський резидент при союзній армії), писаного ще перед походом (Бендери, 6 лютого н. ст. 1711 р.), довідуємося і про перший стан операцій. Це був Брацлав: „et nous tiremons droit vers Braslaw...“⁴⁾. По дорозі до нього мав Потоцький на чолі сильного союзного корпусу з участю татар відокремитися від головних сил та підійти до Кам'янця, щоб перетягнути до себе польський гарнізон кріпости⁵⁾. Так стояла справа, хоч Потоцький у своїм універсалі і запевнював, що він не думає про передачу Кам'янця туркам⁶⁾. Звичайно, він про те не думав; для нього важно було перетягнути на свій бік як найбільше поляків, на що він, сидючи в Бендерах, мав добру надію.

Щодо Орлика, то його фігура дуже слабо відбивається в тодішніх джерелах, значно менше, ніж Потоцького. Він приймав участь у усіх засіданнях і нарадах, але ледви чи грав рішачу ролю. Чи він був задоволений з оперативних плянів Карла XII чи ні, — мусів коритися. Його спеціальним завданням було підготувати населення України до інтервенції, прихилити до себе його симпатії. І тут він розвинув дуже енергійну діяльність, посилаючи на Україну своїх емісарів та розповсюджуючи там свої універсали. Також знаємо ми вже, що він чимало осягнув від татар, заключивши з ними формальний союз, чим не міг похвалитися Карл XII, та отримавши від них зобов'язання не брати на українській території ясірю, не грабувати церков і взагалі не чинити насильств. Але якраз із татарським

1) v. Kochen, 50.

2) v. Kochen, 52.

3) Floderus, II, s. 136; v. Kochen, 52.

4) Felix Pohorecki, 267.

5) Floderus, II, s. 137, 162.

6) Nordberg, II, S. 292—293.

ханом прийшло у нього до певного конфлікту, здається, перед самим виступом на Україну: Хан вимагав участі запорожців в його операціях, Орлик же (а за його спиною і Карл XII) тому противився¹⁾.

Які ж то були вигляди на успіх задуманих операцій? Вони були зовсім не малі. Тому значно сприяла ситуація в Москві, Польщі та на Україні. Московщина переживала в 1710—11 рр. дуже тяжкі часи: довга війна з шведами хоч скінчилася покищо перемогою царя, та все ж таки давалася добре в знаки: поганий матеріальний стан населення, недостача фінансів, незадоволення старшин-чужинців, яких так багато було в армії Петра, дорожнеча, особливо на мясо й інші продукти скотарства в наслідок епідемії рогатої худоби, — все це дуже утруднювало положення Петра I на випадок нової війни²⁾. На Україні було ще гірше: на Лівобережжі шведська війна остаточно знищила матеріальний добробут населення; Правобережжя обсадили московські війська, які поводитися з населенням дуже жорстоко. Так 10 грудня н. ст. 1710 р. пише пруський резидент у Польщі Лзльгефель до свого короля, що москалі роблять страшні бешкети на Поділлі: беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток; і люди і худоба стоять через те перед голодовою смертю³⁾. Цілком зрозуміло, що така господарка дуже допікала як і поспільству, так і козацтву, і воно знову стало покладати свої надії на запорожців та Орлика. Коли почали на Правобережжі розходитись універсали Орлика (були універсали такого ж роду і Карла XII і хана) з закликом до боротьби проти москалів, то вони знайшли для себе цілком підготований ґрунт⁴⁾. Навіть і Слобідська Україна не була вільна від елементів, ворожих москалям⁵⁾. Певно й на Лівобережжі не все було гаразд. Недурно московська влада так пильно слідувала за козаками й особливо старшиною, що звичайно не сприяло поширенню Орликової агітації⁶⁾. Та й самі москалі не покладали великих надій на вірність гетьманців: „А на гетманцевъ—пише Толстой — намъ надежды держать не для чего; они тому давно рады, первые они-ж нашъ край будутъ грабить весьма“⁷⁾.

Також несолодко приходилося і полякам. Царська окупація, жорстоке і грубіанське поводження москалів, контрибуції і грабіжництво витворювали і тут поганий настрій. Під час походу на Правобережну Україну знайшлася в Польщі значна кількість людей, готових іти разом із Станиславом Лещинським і Карлом XII.⁸⁾ Магнати Михайло Вишневецький і Чарнковський вислали своїх емісарів до Потоцького на Україну з заявою го-

1) Floderus, II, s. 134.

2) Дуже яскраво малює цей тяжкий стан Московщини пруський резидент у Москві Кайзерлінг у реляції до пруського короля з 28 червня/9 липня 1711 р. Nr. 21. Div. Preuss. Geh. St. Ar. Rep. XI. Russl. 21a.

3) Preuss. Geh. St.- Ar. Rep. 9. Polen 27 ii 5.

4) А. З. Мышлаевскій, Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ, С.-Петербургъ 1898, ст. 81; Костомаровъ, 631.

5) Сборн. в. — истор. мат., 13.

6) Костомаровъ, 630, 631.

7) Сборн. в. — истор. мат., 49.

8) Feldman, 68.

товности йти разом з ним¹⁾. Ще 18 жовтня шв. ст. 1710 р. доручив шведський король своєму резидентові в Костянтинополі довести до відома турецького уряду, що найзначніші польські пани звертаються до нього з запевненням, що їх сили, як також і сили польської коронної армії, будуть стояти до його розпорядимости, як тільки він появиться в Польщі²⁾. Буцім-то і сам коронний гетьман Сєнявський мав на початку 1711 р. повідомити, що він із цілою польською армією готовий покинути Авґуста Саксонського, як тільки йому буде обіцяно підтримку з боку шведського короля³⁾.

Безперечно, була це сильна карта в руках Карла XII: Туреччина вірила, що ніхто в Польщі не співчував Авґусту Саксонському⁴⁾. В дійсності ситуація була досить скомплікована: Польща знаходилася в стані повної анархії, вона була так ослаблена, що тяжко було від неї сподіватися значного прояву енергії й активності. Польські обіцянки треба було брати cum grano salis, і тут, здається нам, полягало джерело деяких небезпечних ілюзій як самого Потоцького, так і Карла XII. Отже були це в загальному позитивні моменти, які давали надію на добрий вислід операцій. Але при ближчій аналізі знайдемо й такі, що ставили цілу акцію під знак запитання.

По-перше, була це неясність союзних відносин між Карлом XII і Портою. Хоч і яка успішна була дипломатична діяльність короля, та все ж таки йому не вдалося заключити формального союзного трактату з турками, і шведські міністри отримали тільки від каймакана, заступника великого візиря, безформену заяву, що султан обіцяє не заключати миру з ворогом, не включивши в нього і Карла XII⁵⁾. Також і з татарським ханом не прийшло до жадної формальної угоди (можливо, під впливом турків), і Карл XII, посилаючи в грудні 1710 р. свого резидента Лягерберґа в Крим, дав йому в інструкції особливе доручення довести по можливості до союзно-державного трактату з ханом⁶⁾.

Результатів того не видно, і в цім відношенні Пилип Орлик осяг більше, ніж шведи і поляки.

Також небезпечною була і ріжнотанітність інтересів учасників походу: Орлик хотів незалежної України, а Потоцький з Понятовським того, очевидно, не бажали, дивлючися на Правобережну Україну як на суто польське володіння. Буджацький султан, можливо, і щиро підтримував заміри шведського короля, але його мурзи певно думали тільки про важиву і ясир. Ці противенства покажуть себе як найгірше під час походу.

З другого боку, і самі шведи не уявляли з себе тої по-

¹⁾ Переписка, 41; Feldman, 68.

²⁾ Agrell, 162.

³⁾ Agrell, 202.

⁴⁾ Feldman, 30.

⁵⁾ Stille, 362.

⁶⁾ Floderus, II, 99 (стаття 3). Цікаво, що король наказує Лягерберґові для більшого забезпечення трактату настоювати на тім, щоб не тільки хан, але й його мурзи та взагалі знатні особи підписали той трактат. В дійсності так зроблено було в союзнім трактаті між Орликом і ханом.

тужної сили, яка могла б авторитетним способом полагоджувати конфлікти між учасниками експедиції. Шведський протекторат над Україною і союз із Станиславом Лещинським мав більш ідеальне, ніж реальне значіння: сидючи в Бендерах, Карл XII не розпоряджав власною армією і не зважився посилати на Україну ті рештки, які лишилися у нього після катастрофи під Переволочною. Єдине, чим він міг допомогти, це своїми старшинами-дорадниками та інструкторами, тим часом як потрібно було хоч невеликої числом, регулярної шведської армії, котра була б в стані зрівноважити різнобіжні тенденції й інтереси союзників, та й необхідна була для закріплення зайнятої території й організації влади й війська.

Взагалі Карлові XII було дуже боляче відчувати, що він не має власної армії. Це й було почасти причиною, чому він направляв військо кримського хана та кубанського султана на Вороніж і Азов. Ці експедиції мали для нього немаловажне побічне завдання: тут сподівався він зібрати певну кількість полонених шведів, якими міг би розпоряджати принаймні під час виступу головних турецьких сил. Інформації, які він мав під рукою, були такого роду, що він мусів про те думати: як його повідомляли, у Вороніжі знаходилося коло двох тисяч полонених шведів, що працювали над будовою кораблів¹⁾, а в Азові сиділо приблизно 700 шведських вояків²⁾. Тому то в своїй інструкції Ляґерберґові наказує він йому під час походу кримського хана всюди шукати за шведськими полоненими та направляти їх у Крим, де з них мав би бути сформований окремий відділ. Таке ж завдання покладає він і на кубанського султана, на якого мав вплинути Ляґерберґ через його батька, кримського хана³⁾.

Різноманітність війська, що направлялося на Правобережну Україну, крила в собі ще одну небезпеку. Кожен з окремих начальників стояв на чолі своїй армії і почував себе маленьким незалежним сувереном. Хто мав командувати цілою експедицією, того документально не знаєм. З висловів самого короля виходить, що перевагу мав у його очах Потоцький. Він пише до своєї сестри Ульрики Елзонори (з Бендер, 16 лютого шв. ст. 1711 р.): „Der Feldherr Potoski wird sich befleissigen, mit den Polaken, Kosaken und Tartaren, die er bei sich hat, den Feind, so oft sich Gelegenheit bietet und so lange der Frost andauert, zu beunruhigen“⁴⁾. Мазмо вражіння, що ніякого головнокомандуючого не було (цього на перешкоді могла стояти й справа престижу) і що рішення приймалися після загальної наради. Недурно ж призначав король полковника Цюліха своїм резидентом при армії, даючи йому спеціальне завдання посередничати між окремими полководцями⁵⁾. Такий стан річей не міг, звичайно, привести до добра.

Небезпечним було також і те, що приходилось, маючи ре-

¹⁾ Floderus, II, s. 102.

²⁾ v. Kochen, Billagor Nr. 2, s. 277.

³⁾ Floderus, II, s. 100--101 (стаття 5 і 6).

⁴⁾ Die eigenhändigen Briefe, 111.

⁵⁾ Nordberg, II, 293.

лятивно незначні сили запорожців і поляків, спиратися головним чином на татар. Турки, як можна думати, надавали операції на Україні другорядне значіння і свого війська не дали, готуючись до головного зудару з москалями. Татари, як відомо, ніколи не відзначалися витривалістю; добрі кіннотчики, були вони здатні для наскоку, для маневрової війни, тільки не для поступового, систематичного опанування території. Далі ми побачимо, яку фатальну роль відіграли татари під час самої кампанії. Орлик розумів ясніше, ніж хто інший, небезпеку, яка грозила з цього боку: недурно ж забезпечував він себе татарською обіцяною поводитись на Україні як у союзнім краю. На жаль, такі обіцянки татар завжди були дуже проблематичні.

Також і від запорожців і поляків, беручи на увагу їх еміграційні злидні, не можна було сподіватися великої витривалости.

В результаті маємо цілий ряд моментів, які могли то позитивно, то негативно вплинути на вислід кампанії: з одного боку, добра дипломатична підготовка справи і спочуття населення, з другого — різнородні тенденції учасників кампанії, татарська непевність та поганий матеріальний стан і навіть дезорганізація у власних рядах. Все залежало від того, чи вдасться добре перевести операції з організаційного і військового погляду, від того, як поводитимуться татари на Україні.

5. Операції на території України на початку 1711 р.*)

Перший виступив у похід татарський хан. Він вийшов із Перекопу 12 січня ст. ст., взявши з собою приблизно 50 тисяч кримської орди¹). При нім знаходилися найзначніші особи його двору та шведський резидент Лягерберг²). До розпорядимости останнього стояли старшини і жовніри, яких йому було дано ще при виїзді з Бендер у Крим: капітан Тунгельфельт, лейтенант Фрейденфельт, корнет Квекфельт, предікант Лютеман, пе-

*) Цей розділ у першій своїй редакції був надрукований у збірнику „За Державність“, т. IV. В нашім виданні автор подає цей розділ у значно переробленому вигляді і з використанням нових, тоді ще невідомих йому архівних матеріалів та шведської наукової літератури. *Редакція.*

¹) Nordberg, II, 291. Він подає, що татарський хан виступив 12 січня 1711 р. Також у Фабріса знайдемо підтвердження цієї дати (23 січня н. ст.), при чім кількість війська зазначена в 50—60 тисяч люду. Див. Fabrice, Anecdotes du Sejour du Roi de Suede à Bender, Hambourg 1761, p. 48 (лист до герцога Голштинського з 12 лютого н. ст. 1711 р.). Відомости їх важні: Фабріс знаходився весь час у Бендерах при особі Карла XII; Нордберг мав, здається, до розпорядимости дневник Лягерберга, як це видно зі змісту. Самим дневником Лягерберга я, на жаль, користуватися не міг. Саварі, учасник походу, подає трохи меншу цифру татар у 40.000. Відомости в Саварі в загальному дуже неточні. Див. I. B. Savarys relation om Karl XII: s vistelse i Turkiet, Kar. Förb. Årsb. 1913, Lund 1914, s. 244.

Є багато перебільшених висток: в одній кореспонденції з Костянтинополя зазначається, що хан виступив 4 лютого н. ст. з ордою в 75 тис. чол. (Preuss. Geh. St. Ar.— додаток до реляції пруського посла у Відні з 21 березня н. ст. 1711 р.); Нейгебавер, шведський резидент у Костянтинополі, зазначає в листі до шведського секретаря Stiernhöck'a з 12/22. лютого 1711 р., що кримські татари виступили в похід на Москву в кількості 200 т. чол. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. XI. Russland 22a—копія).

²) Nordberg, II, 291.

рекладчик Саварі, сержант Пільберг, 5 шведських жовнірів¹⁾ і, здається, лейтенант Скадер²⁾). Також брали участь у поході і запорожці; їх не могло бути багато, певно всього кілька сот³⁾). Кримському ханові дуже хотілося затягнути до себе ціле запорозьке військо, але тому спротивився Орлик, а поза його плечима, очевидно, і Карл XII. Це зрозуміло, бо запорожці були потрібні для значно важніших операцій на Правобережній Україні. Девлет Гераві прийшлося задовольнитися незначною кількістю тих, що пристали до нього з Нової Січі. Він був з того, очевидно, незадоволений, і шведи мусіли міркувати, як би полегодити таку неприємну на початку кампанії справу. Вони звалили цілу відповідальність на запорожців. Канцлер фон Мюллерн дав Лягербергові в листі з 18 лютого шв. ст. такого реду інструкції: Орлик тут не винен, бо запорожці від нього в цім відношенні не залежать. Треба запевнити хана в найліпших інтенціях українського гетьмана, в його бажанні служити загальним інтересам. Він не робить і кроку, не порозумівшиися з королем. Єдине, над чим треба жалкувати, — це те, що запорожці не завжди слухають його поради⁴⁾).

Вирушивши з Перекопу, хан пішов повз Дніпро в запорозькі володіння, дійшов до річки Самари і зайняв тут кріпость Новосергіївську (Вольное)⁵⁾). Цей рух був очевидно зроблений з огляду на татарські й запорозькі інтереси, які треба було забезпечити проти московської небезпеки: московські кріпости у порогу колишньої Січі були сіллю в очах січового козацтва; також і татарам здавалися вони шкідливими.

Козаки і населення кріпости добровільно піддалися татарам, передаючи в їх руки московську залогоу: одного капітана і 80 жовнірів⁶⁾). Другої кріпости, Новобогородська, татари не за-

¹⁾ Floderus, II, 104—105. Див. також В. А. Ennes, Biografiska Minnen af Konung Carl XII: s. krigare, Stockholm 1819, II, s. 39, 83, 91.

²⁾ Про участь лейтенанта Скадера в поході хана пише Лельгефель у реляції до пруського короля з 4 березня н. ст. 1711 р. з Данцігу. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk 3).

³⁾ Эварницкій, III, ст. 494. — Цікаво, що Лельгефель подає в своїй реляції з 4 березня н. ст. 1711 р., ще при кримській хані знаходилися під час походу також деякі шведські і козацькі старшини, серед них Горленко, Довгополий і Максимович, та „sieben hundert gemeine der selbigen Mazerpschen Cosaken“. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk 3). — До цього, особливо щодо старшин, треба поставитися скептично. Кохен подає в своїм офіційнім дневнику, що посли Орлика вернулися з Криму до Бендер 3 лютого шв. ст. Горленко і Максимович були на аудієнції у шведського короля (v. Kochen, *ibid.*, s. 53). Отже вони не могли брати участі в поході кримського хана. Можливо, був там отой невідомий нам козацький резидент, про якого писав свого часу Орлик до Лягерберга.

⁴⁾ Floderus, II, 134.

⁵⁾ Nordberg, II, 295; Костомаровъ, 741.

⁶⁾ Костомаровъ, 741. Див. також анонімову кореспонденцію з Бендер з 6/16 травня 1711 р. Оригінал у шведській мові надруковано у Billagor till J. H. v. Kochens Dagbok № 4, s. 282—284, але цитую її з німецької копії, доданої до реляції пруського резидента у Відні з 27 червня н. ст. 1711 р. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. XI. Russland 22-a). Існує ще одна копія-брошура з деякими відмінами, видана друком у Гамбурзі в 1711 р. Я знайшов її в Sächsische Landesbibliothek Dresden, відділ Hist. Suec. 404. Вона має назву: „Ausführliche Relation von des grossen Tartar-Chams ausgeführten Expeditionen in Russland; desgleichen von des Cirkassischen Sultans Streiffereyen, wie auch Eroberungen

чепили й рушили просто на Слобідську Україну. Кримський хан, перебуваючи тут протягом місяця лютого¹⁾, не зустрів ніде опору. Невеличкі залоги, що стояли в деяких укріплених містах і містечках Харківського полку, не могли утриматися. Генерал Шидловський, якому було доручено оборону Слобожанщини від татар, ще навіть не прибув до Харкова²⁾. Населення і козацтво були почасти залякані, почасти не виявляли якоїсь ворожнечі до татар, особливо бачучи в татарських рядах запорожців³⁾. Мешканці містечка Водолаги Харківського полку не ставили опору, навпаки, винесли татарам хліб і сіль; інші, як Мерефа і Таранівка, спробували оборонятися і були взяті штурмом⁴⁾. Тут татари розмахнулися: палили, нищили, населення брали в полон. Всі села навкруги позбавилися людности, що стала татарською здобиччю⁵⁾.

Не дійшовши до Харкова, хан несподівано повернув назад до р. Самари, де зайнявся на початку березня облогою Новобогородська (Новосергіївськ був уже в його руках). Новобогородський гарнізон уперто оборонявся, так що хан мусів кинути облогу⁶⁾. Сили гарнізона виносили: 400 москалів, 600 козаків і досить гармат⁷⁾. Єдине, що вдалося зробити, це спалити ціле передмістя та знищити 150 човнів („Vittinen“), які тут знаходилися для перевозу людей і військового матеріялу на випадок походу в Крим або в турецькі володіння⁸⁾.

Хан не довго перебував на Самарі. В кінці березня (ст. ст.) бачимо його знову в Криму⁹⁾.

unterschiedener Städte in der Ukraine, durch den Woywoden Potocky, und Cossackischen Feld-Herrn Orlicky, etc. Hamburg, gedruckt im Julii-Monath, 1711. Und zu bekommen bey Friderich Conrad Greflinger“.

Див. окрім того Nordberg, II, 296. З оповідання Нордберга (це найосновніший опис татарського походу з шведського боку — коли не помиляємося, на підставі дневника Лягерберга) виходить, що московська залога не дуже боронилася, видала свої рушниці і була взята під варту, але скоро була випущена з дозволом іти на всі чотири сторони. Костомаровъ, (ст. 741) представляє справу так, неначе москалів видано в неволю.

1) Nordberg, II, 295—296.

2) Сборн. в.-истор. мат., 54.

3) Сборн. в.-истор. мат., 13 і 49.

4) Анонімова кор. із Бендер з $\frac{6}{16}$ травня, там же. Nordberg, II, 296; Костомаровъ, 741.

5) Nordberg, II, 296.

6) Эварницкій, 495.

7) Nordberg, II, 296. Нордберг подає досить невірогідну цифру 85 гармат.

8) Nordberg, II, 296; анонімна кор. із Бендер з $\frac{6}{16}$ травня, там же.

9) Nordberg, II, 302; анонімова кор. із Бендер з $\frac{6}{16}$ травня, там же; Floderus, II, 127, 131, 134, 136 (Лягерберг отримав цілу кореспонденцію із Бендер аж 21 березня шв. ст. — очевидно, вже після походу і на кримській території). Зате Кайзерлінг у своїй реляції з 19/30 березня 1711 р. № 8. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. XI. Russland 21-a) звертає увагу на те, що цар уже $\frac{9}{10}$ березня отримав повідомлення про татарський відступ. Також генерал Шидловський у своїм донесенні адміралу Апраксіну з 12 березня ст. ст. каже, що татарський хан пішов від Самари до Криму 5 березня ст. ст. (Сборн. в.-истор. мат., 54).

Треба вважати на хронологію Нордберга, який дуже точно подає дати окремих операцій. Він зазначає, що хан у кінці лютого покинув Слобідську Україну і прийшов 6 березня до Самари (Nordberg, II, 296). Це значить, що відхід до Криму мусів статися трохи пізніше.

Йдучи назад до своїх володінь, лишив він біля 1000 чоловіка козацько-татарської сторожі на Самарі та обсадив Новосергіївську кріпость невеликим гарнізоном, обіцяючи на весну знову навідатися на Україну. Тим часом Скоропадський після відступу хана не гаючись зайняв цей важливий форпост на південнім сході України, при чім козаків, що добровільно перейшли до кримського хана, було покарано¹⁾.

Такий поспішний відступ кримського хана був звичайно не випадковим. Треба звернути увагу на те, що татари покинули Самару, не докінчивши навіть облоги Новобогородська²⁾. Причини очевидно полягали в певних об'єктивних умовах: надходила весна, і треба було сподіватися, що в недалеких часах, як це дуже влучно підносять у своїх реляціях пруські резиденти, в Москві Кайзерлінг, а в Польщі Лельгефель³⁾, почнуть або й почали вже розливатися річки і утруднять маневрування татарської кінноти. А тим часом на Слобожанщині приходилося брести в глибокім снігу, бракувало фуражу, коні були виснажені і стомлені; їх уже і так багато попадало під час походу⁴⁾. Також тягарем лягав і численний ясир, зібраний з слобідської людности.

Ситуація складалася так, що ханові, хоч і не мав він перед собою якихсь поважних московсько-козацьких сил — вони були далеко — не лишалося нічого іншого, як повертати назад.

Тим часом він далеко не виконав свого завдання. Ано-

¹⁾ Эварницкій, III, 496. З листа А. Меншікова до російського резидента в Гамбурзі Böttiger'a (датованого 16 травня 1711 р.) довідуємося, що, мовляв, генерал-майор Шидловський зайняв цю фортецю. Копію цього листа знайшли ми в Sächsische Landesbibliothek Dresden, Hist. Suec. 404. Він поміщений у тогочасній брошурі, надрукованій під заголовком: „Folgende Briefe sind... in Hamburg eingekommen“. З нього беремо такий цікавий витяг: „Vor etlichen Tagen erhielt ich (Меншіков) von dem Herrn General-Admiral Grafen Apraxin die Nachricht, dass der General-Major Schedlowsky sich gegen die Vestung in Samaria gelegen, gezogen, und gedachte Vestung, welche vorher von Plaxa, einem Cosaquischen Hauptmann, dem Crimischen Cham übergeben worden, durch Hülffe Gottes erobert, in welcher Nachfolgendes gefunden worden: als ein eisern Stück, 1305 Flinten, 3 Fahnen, ein Paar Paucken. Von denen Wolnigarschen Einwohnern sind 700, von einer Nation aber, Saporosoro (sic!) genannt, 46 wie auch 3220 Weiber, derer Männer im Sturm todt geblieben, darinnen gefangen genommen worden, der Überrest aber ist mit dem Verräther hinter Samara echappiret“.

²⁾ Эварницкій, III, 495.

³⁾ Реляція Кайзерлінга з $\frac{8}{16}$ березня 1711 р. № 8 (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. XI. Russl. 21-a). Реляція Лельгефеля з 15 квітня н. ст. 1711 р. (Post Scriptum — Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk 3). — Реляція Лельгефеля з Кенігсбергу з 21 квітня н. ст. 1711 р. (там же). За 1887—1897 pp. скреснення Дніпра, як це видно із статті Л. Берга в Енциклоп. Словарі Граната т. 18 (7 вид.), ст. 491, відбулося по ст. ст. середньо: в районі Кременчука 12. III, Катеринослава 7. III, Херсона 25. II. Отже й ці дані, оскільки їх можна взяти, відповідають свідченням джерел. Небезпека була для хана справді немала.

⁴⁾ Анонім. кор. з Бендер з $\frac{6}{16}$ травня, там же: „Vor eingefallene gar zu tieffe Schnee, durch welchen zu marchiren die Pferde nicht wenig abgemattet wurden, verhinderte diesesmal den Han weiter in Moscau zu gehen, ausser dass die gewöhnliche Zeit des Aussenbleibens der Tartarn schon verschlossen war...“ Так само й Nordberg, II, 296. — В дневнику Кохена (v. Kochen, 59) і в листі Карла XII до Ульрики Елеонорп (Die eigenhändigen Briefe, ibid., S. 114) також грає ролю глибокий сніг як причина того, що хан не пішов далі в Московщину. — Порів. Эварницкій, III, 495.

німна кореспонденція з Бендер подає, що хан був „vergnügt mit diesem dem Freinde zugefügten grossen Schaden“¹⁾, а Карл XII пише в Швецію (очевидно, для підбадьорення) так, неначе переведені ханом операції відповідали задуманим плянам²⁾. Хана не спинили ні зобов'язання, взяті на себе в договорі з Орликом, ні бажання шведського короля щодо напряду операцій. На Вороніж він не пішов, бо ця операція була не така легка: там знаходилося чимало московських військових відділів, що було, розуміється, добре відомо і татарам, які взагалі уникали бою з більшими ворожими силами³⁾. Плян Карл XII не був здійснений.

В такій ситуації робив хан те, що йому здавалося єдино доцільним: швидко посуваючись, як можна більше знищити підвладну московському цареві територію і ослабити таким чином московсько-козацькі сили на сусідній йому українській землі. Що це так, показує нам його дуже проста тактика у відношенні до населення Слобожанщини: там, де люди йому добровільно корилися, направляли їх на річку Самару до Вольного, як це сталося з нещасним населенням Водолаг, що попало по дорозі в руки полтавського судді Петра Кованька, який повернув його назад, пригнав до Полтави і тут з наказу згорі розстріляв кожного десятого за оружний спротив при зустрічі з його військовим відділом; решту погнали через Москву на заслання⁴⁾. Такий згін з місця прихильного, здавалося, татарам і запорожцям населення робився, як здогадується Костомаров, на те, щоб розселити його у вільних степах, володіннях кримського хана⁵⁾.

Зате не мав хан жалю до тих, що або не показали виразно прихильності до татар або навіть ставили опір: щонайменше 10 т. люду пішло в татарську неволю⁶⁾. Анонімова реляція з Бендер так малює татарське поводження: „Denen Einwohnern der orte, so sich gutwillig submitiret, ward eine Stadt in der Ukraine angewiesen, da sie sich solten niedersetzen⁷⁾, und ward ihnen erlaubt, so viel mit sich zu nehmen, alss sie fortschaffen könten. Das übrige ward denen Tartarn zu Beute gegeben, so wol alss die örther, welche mit Sturm erobert wurden. Viele andere Städte und Dörffer wurden aufgebrennet...“⁸⁾

Так закінчилася операція татарського хана на Слобожанщині. Вона мала шкідливі наслідки для акції Карла XII, як

1) Анонім. кор. із Бендер з 6/16 травня, там же.

2) Die eigenhändigen Briefe, 114.

3) Нордберг представляє справу так (Nordberg, II, 295), неначе хан усе ж таки задумував ударити на Вороніж та його корабельні. Коли того не зробив, то лише тому, що москалі завчасу довідалися про його замисли. — Аргумент досить слабкий!

4) М. Судієнко, Матеріали для отечественной исторіи, Кієвъ 1855, т. II, ст. 186. Цитую за Костомаровим, ст. 636.

Нордберг інакше малює долю населення Водолаг: по дорозі до Самари повтікали вони всі в ліси й болота. Але якась партія татар, що йшла на зданннн з кримским ханом, піймала їх, і тоді рішено було визнати їх за звичайний ясир, бо вони порушили свою присягу й обіцянку (Nordberg, II, 296).

5) Костомаровъ, 635.

6) v. Koshen, 59. Анонім. кор. подає навіть 12.000,

7) Порів. Костомаровъ, 635.

8) Анонім. кор. із Бендер з 6/16 травня, там же.

побачимо далі. Ще шкідливішою була вона для Орлика: після руїни, яку залишили в Слобідській Україні татари, не було чого надіятися на спочуття й підтримку населення Лівобережжя і Слобожанщини. Тут шанси Орлика падали до нуля.

Майже рівночасно з акцією кримського хана почався й похід кубанської орди під проводом султана Іслан-Герая, другого сина хана. Для Карла XII з відомих уже причин був бажаний напрямок на Азов; татарський хан плянував зеднання кримської орди з кубанською десь на території Слобожанщини. Ні те, ні друге завдання не було виконане. Кубанські татари в супроводі деякого числа донських козаків¹⁾ повернули, правда, спочатку в напрямі Азова; один їх відділ зважився навіть явитися перед брамою фортеці. Але й не більше. Це було очевидно зроблено тільки для форми, і сама орда пішла понад Доном до міста Ізюма. По дорозі вона поводитися не ліпше, а може й гірше за кримців: палила й нищила міста та села, брала ясир, і як тільки набралось досить здобичі, рішила вертатися додому. Нордберг пояснює цей скорий відступ тим, що вже річки почали виступати з берегів, а тим часом лежав іще глибокий сніг, який утруднював рухи війська. Також грало ролю і незадоволення орди своїм командуванням, яке ніби то бажало далі йти проти ворога²⁾. Останнє пояснення таки досить натягнуте!

Як бачимо, і тут пляни Карла II не справилися.

Щодо головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня ст. ст. 1711 р.³⁾, коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик і Потоцький. Войнаровський залишився в Бендерах⁴⁾. При армії знаходилися шведи: полковник Цюліх, яко шведський резидент при союзній армії, його помічник оберстлейтенант Шульц, а крім того 30 шведських старшин, які мали бути інструкторами війська та технічними дорадниками, особливо щодо артилерії⁵⁾. Найвизначнішими з них були полковник Альбеділь, оберстлейтенанти: Більстен, Дальгейм, Буске⁶⁾. Напрямок було взято на Рашків. Не доходячи до нього, прийшло до зеднання з поляками, які вийшли (під командою старости Галєцького?) з Яс, та з буджацько-білгородською ордою, на чолі якої стояв син татарського хана, султан Мегемет Герай. Поляків і запорожців разом було 7—8000; орди було 20—3000⁷⁾.

¹⁾ Нордберг подає, що в цім поході брало участь кілька тисяч донських козаків. Див. Nordberg, II, 295. Вільш менш певного числа кубанської орди в джерелах не знаходимо. Тільки в анонімовій кор. із Бендер 6/16 травня (і то в одній редакції-брошурі з дрезденської бібліотеки, Hist. Succ. 404) знаходимо, що Іслан-Герай виступив „mit der Armee, welche durch einige 1000 Donische Cosaquen, und biss auff 30.000 Mann verstärcket war...“

²⁾ Nordberg, II, 295. Про цей похід дещо дає Billagor till v. Kochens Dagbok № 6, s. 295 (друга анонімова реляція).

³⁾ v. Kochen, 52 (1. лютого шв. ст., себто 31. січня ст. ст.); Fabricé, 48 (11 лютого н. ст.).

⁴⁾ Як видно з дневника Кохена, Войнаровський і Фабріс виїхали 6 квітня шв. ст. до Стамбулу. Союзна армія тоді ще не вернулася назад. Виходить, що Войнаровський увесь час сидів у Бендерах. v. Kochen, 60.

⁵⁾ v. Kochen, 52; Agrell 207; Feliks Pohorecki, 265.

⁶⁾ Nordberg, II, 293.

⁷⁾ Нейгебавер у листі до швед. секретаря Stiernhöck'a з 12/22 лютого 1711 р. подає: „Des Tartar Chams Printz aber mit 50/m Budsaken und Oszakower

В чийх руках лежала головна команда, залишається невідомим. Головною особою в початковий період кампанії міг бути Потоцький¹⁾. Шведський король сам виряжав армію і пробув при ній 1½ дня, після чого верхи вернулись до Бендер²⁾.

Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. Ще в першій половині лютого (ст. ст.) розташувалася вона в широкому районі між Немировом, Брацлавом і Вінницею; у Вінниці осів Мегемет Герай; біля Немирова скупчилися козаки і поляки³⁾. Опору з боку московсько-козацьких сил не було: генерал Волконський і підлеглий йому генерал Відман, що стояли на кордонах Молдавії, відступали без бою, охороняючи спочатку Камянець та йдучи пізніше, певно, через Бердичів на Київ⁴⁾.

Другу половину лютого союзна армія провела, не рухаючися з місця: чути було від полонених, що попали в московські руки, про наказ султана десять днів стояти на місці, щоб спочили коні⁵⁾. Очевидно, темп походу був занадто швидкий.

У цей перший період перебування армії на Україні ситуація складалася — щодо успіху української акції — як найліпше. Населення ставало на бік гетьмана Орлика; вже тут багато козаків Правобережної України перейшло в ряди його армії. Недурно нарікав київський губернатор, князь М. М. Голіцин, на правобережців, „понеже бо сей бокъ, кромѣ Бѣлоцерковскаго полку, весь былъ въ измѣнѣ“⁶⁾. Раз-у-раз читаємо в донесеннях московських командантів про непевність людности й козацтва: „...Весьма черкасы намъ небезопасны — пише до царя брат

Tartaren nebst Pohlen und Cosaken bis 10/m nach Pohlen gangen.“ (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. XI. Russl. 22-a — копія). В Агреля (Agrell, 207) знаходимо: 2000 козаків, 4000 поляків, 40 000 татар. У Фабріса (ibid., p. 48): 4000 поляків, 12.000 козаків, 40.000 татар, тим часом, як сам Орлик нараховує козацькі сили, коли до нього приєдналися майже всі полки Правобережної України, на 16.000 (Костомаровъ, 634),

Реальніші цифри подають: В. походный журналъ Шереметьева, ibid., ст. 11, 3000 поляків, 4000 козаків, 20.000 татар. Mottraye (Voyage 1728, p. 4) каже, що син татарського хана вийшов у похід „avec plus de vingt mille Tartares d' Akerman et de Budgiak“. В реляції Лельгефеля з Данцігу з 25 березня н. ст. 1711 р. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3) подано: 20—25.000 татар, 6—7000 поляків, козаків і волохів. В реляції з Данцігу 1 квітня н. ст. той самий Лельгефель пише там же: „die Tartern aber, ohngeachtet sie sich mit dem Woywoden von Kuow auff etzliche 30/m rechnen...“. Savary, 245 нараховує число татар на 30.000 людей.

¹⁾ Die eigenhändigen Briefe, ibid., S. 112. Порів. Архивъ Юго-Западной Россіи. Київъ 1868, III—2, ст. 187.

²⁾ v. Kochen. 52—53; Fabrice, 48.

³⁾ Военно-походный жур. Шереметьева, 12.

⁴⁾ Сборн. в.-истор. мат., 45.

⁵⁾ Военно-пox. жур. Шереметьева, 12. Те саме твердить і Лельгефель у своїй реляції пруському королеві з Данцігу з 25 березня н. ст. 1711 р. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3). Також і „Obrist-Lieutenant Perrin“, спеціальний висланець Августа Саксонського до Порти, подає в листі-дублікаті до Флеммінга з Константинополя (з 15 квітня (н. ст.) 1711 р.) таке: „Les lettres du Palatin de Kiovie et du fils du Kam des Tartares portent qu'étant arriver aux environs de Nimirow et de Braslaw, ces deux places se rendirent et qu'ils jugerent à propos d'y faire reposer quelques jours leurs Troupes Que pendant ce temps là ils envoyèrent un parti à Bar qui amena trente prisonniers moscovites...“ Див. Dresdener Hauptstaatsarchiv loc 3552.

⁶⁾ Сборн. в.-истор. мат., 81.

київського губернатора, що командував спільними московсько-козацькими силами на Правобережжі — по нинішньому времени, дабы неприятель не поддались, и такъ нынѣ въ Немировѣ и въ Бреславлѣ отъ нихъ показалось, что безъ всякой противности оныя замки воеводѣ Кіевскому отдали, такожде и по другимъ деревнямъ, которыя по околичности Бреславля и Немирова, съ доброжелательствомъ неприятелямъ провіантъ дають и отъ нихъ не бѣгутъ“¹⁾.

Тут грало ролю не тільки незадоволення населення управління своїх полковників, як це підносить почасті Антонович²⁾, не тільки московські здирства, що так дошкуляли людям, але й зручна тактика Орлика в цей період перебування на Україні. Факт той, що ця „пестрая толпа“ з запорожців, татар і поляків, як її називав Антонович³⁾, трималася досить пристойно і не дозволяла собі знущатися з населення та його грабувати. В цьому була безперечна заслуга самого гетьмана. Він стояв на сторожі порядку, розуміючи, що від цього залежить у першу чергу успіх задуманої операції. Що це йому давалося нелегко, свідчить один його пізній лист до шведського короля, де він подавав причини невдачі походу і вказував на свої власні зусилля в цій відношенні⁴⁾. Такий стан річей визнають і самі москалі. Князь Гр. Долгорукий пише до Якова Брюса: „А султана, ханський синъ, и воевода кіевскій около Немирова обрѣтаются. Которые, кромѣ провіанту и фуражу, полону не берутъ и никакого разоренія, какъ въ нашихъ краяхъ въ Украинѣ, такъ и въ здѣшнихъ мѣстахъ, не чинятъ, токмо поступають факціями; знатно, что хотятъ прельстить поляковъ и козаковъ къ своей сторонѣ...“⁵⁾ Те саме кажуть і полонені, що попали в московські руки: „...— и отъ него — заявляє один із них — воеводы кіевского, и отъ султана заказано казаковъ изъ польскихъ хлоповъ отнюдь не рубить и въ полонъ не брать. и не разорять, кромѣ провіанту и фуражу; токмо татары церкви русскія разоряють“⁶⁾. Другий підтверджує: „казаковъ и поляковъ не разорятъ заказъ великой, только велѣно брать провіантъ и фуражъ“⁷⁾.

І султан і Потоцький, як видно, покищо трималися умов, постановлених у Бендерах спільно з Орликом. Очевидно й тому, що з поживою для армії не було ще погано: населення не від-

¹⁾ Сборн. в.-истор. мат., 47.

²⁾ Арх. Ю.-Зап. Рос., III—2, 187.

³⁾ Арх. Ю.-Зап. Рос., III—2, 187.

⁴⁾ Переписка, 38—42.

⁵⁾ Сборн. в.-истор. мат., 49.

⁶⁾ Военно-поход. жур. Шереметьева, 11.

⁷⁾ Военно-поход. жур. Шереметьева, 12. Нордберг, II, 293 представляє справу трохи інакше: татари брали в районі Браїлава й Немирова все, що могли тільки захопити в свої руки. Тільки там, де стояли польські залоги, вони стримувалися і не робили полякам шкоди. Зате перестали й на поляків уважати, як тільки появилася тут польський коронний відділ полков. Красовського і вигнав татар із деяких їхніх кватир. Тоді татари перестали рахуватися і з маніфестом і з заборонами. З цього представлення виходить тільки, що татари вже тут почали робити своєвільства. Про ці своєвільства інші свідочтва мовчать. Не видно й з Нордберга, щоб татари вже тут брали ясир.

мовляло в постачанні фуражу і провіанту, хоч це з часом могло бути й дуже дошкульним; та й сам султан, здається, привіз з собою деякі запаси¹⁾.

Не обходилося звичайно і тепер без деяких непорозумінь і несправедливости. Ми вже чули, в якому стазні знаходилися запорожці і поляки в Бендерах: продавали останню амуніцію, щоб мати з чого жити. Очевидно, стан війська — і запорозького і польського — і тепер не був задовільний: показалася нестача зброї і взагалі необхідного знаряддя. Треба було вживати організаційних заходів, щоб цю шкоду направити. Що робив у цім напрямку Орлик, ми не знаємо. Його справа не стояла так погано, бо до нього надходили городові козаки з правобережних полків, які приносили з собою зброю і поповняли ряди його війська. Зате Потоцький пускався на всякі хитрощі, щоб якось посилити свої польські відділи. Так полонений поляк Іван Небельський казав москалям, що Потоцький ловить козаків, особливо тих, що мають при собі „пищали“, і примушує їх у себе служити²⁾. Та Потоцький у своїй кореспонденції з Орликом і сам признався в такій примусовій формації свого війська³⁾.

Це дуже знаменний факт. Він свідчить, що польські справи стояли в районі Немирова — Брацлава — Вінниці зовсім не так добре, як українські.

Потоцький вирушив у похід з надією перетягнути до себе значні частини (коли не все) польського коронного війська. Він, здається, був у зносинах з деякими військовими чинниками кам'янецької залоги,⁴⁾ а також із впливовими особами в Польщі, що прихилилися до шведської орієнтації. У нього могло повстати вражіння, що його поява на кордонах Польщі зразу змінить військову констеляцію. Карл XII поділяв його погляди. Через те і план операцій, вироблений перед походом, знаходився під сильним впливом орієнтації на прихильні шведам польські військові і невійськові кола: було постановлено взяти напрям на Брацлав, а по дорозі відокремити сильний польсько-татарсько-козацький корпус, який мав іти до Кам'янця, щоб перетягнути до себе польську залогу фортеці.

Здавалося, все було розроблено як найліпше. Ще в Бендерах вийшов універсал буджацького султана (28 січня ст. ст.), в яким закликалося поляків і українців підтримати військову акцію проти царя й Августа Саксонського, забезпечуючи прихильникам справи протекцію і непорушність майна та погрожуючи ворожим елементам гострими репресіями. Війна доти не буде покінчена, поки не будуть досягнуті свобода і безпечність для Польщі й України. Зі змісту цілого маніфесту видно, що головна увага покладена тут на придбання польських симпатій⁵⁾.

1) Военно-поход. жур. Шереметьева, 12.

2) Военно-поход. жур. Шереметьева, 11.

3) Переписка, 66.

4) Floderus, II, 137.

5) Друкований латинською мовою універсал знаходиться в Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Roln 27 kк3, як додаток до реляції Лельгефеля з Данцігу з 25 березня н. ст. 1711 р. З деякими невзначними скороченнями подано його

З універсалом виступив і Карл XII.¹⁾ Також і Потоцький, знаходячись біля Рашкова, звернувся до поляків із закликом ставати під його прапор. При тім заперечував, немов би туркам обіцяно Камянець, а татарам щорічну дань. Туреччина буде дотримуватися договорів з Польщею, які були дійсними за часів Станіслава Лещинського²⁾. Трохи пізніше появився універсал Ф. Понінського, нового маршала варшавської конфедерації, з Вроцлава, і наприкінці самого Станіслава Лещинського з Штетину³⁾. Всі маніфести, складені в одному дусі, закликали народ до боротьби за волю і цілість вітчизни, в союзі з королем шведським і Портою, які взялися за зброю не для здобичі й ясиру, тільки для увільнення Польщі зпід московського ярма⁴⁾.

Але в дійсності вийшло інакше. Це було ще на початку походу. Вже армія перейшла Рашків та зближалася до села Камянки, як Потоцький рішив приступити до виконання своїх плянів. Як видно з листа Карла XII до кримського хана, вимагав київський воевода, щоб частина армії вирушила до Камянця⁵⁾. Тут йому щось стало на перешкоді. Офіційна версія звучить так, неначе султан не мав іще цілої орди при купі і тому не ризикував відокремити якусь значнішу частину її для переведення цієї операції. Через те експедиція не відбулася, і всі союзники разом вирушили в район Брацлава⁶⁾. Чи воно було так чи ні, треба ствердити, що Потоцький не рішився сам йти до Камянця, хоч гарнізон готовий був по його інформаціям пристати до нього. Цілком можливо, що приходилося йому вважати і на москалів, які, відступаючи від кордону на Камянець, не встигли ще залишити камянець-подільського району. З ними боротися було для незначного корпусу Потоцького досить небезпечно.

Звичайно, справу можна було направити з району Немирова-Брацлава. Але того не сталося. Ні польський гарнізон з місця Камянця не зрушився, ні Потоцький не зробив нічого

у Nordberg, *ibid.*, II, S. 292. Існує також і німецький переклад (друкована брошура) цього універсалу в Sächsische Landesbibliothek Dresden, Hist. Suec. 404 під назвою: „Universal an die Pohnischen Stände ab Seiten des Durchl. Sultan Mahomet Gery jüngsten Printzen des grossen Tartar Chams. Aus dem Lager bey Bender, den 28. Jan. Anno 1711. Gedruckt im Monath April“.

¹⁾ Feldman, 60.

²⁾ Nordberg, II, 292—293; Feldman, 60; Kaz. Jarochowski, 270. З німецького перекладу-брошури, що знаходиться в Sächsische Landesbibliothek Dresden, Hist. Suec. 404, під назвою: „Universal des Hoch-Gebornen Herrn, Joseph von Potoock, Woywoden, und Generalen der Kiovischen Länder, Crohn-Gross-Feld-Herrn der Pohnischen Arméen etc. Aus dem Lager bey Rasskow, den 15. Febr. 1711. Nach dem Pohnisch- und Lateinischen Original.“, виступають виразно заміри Потоцького щодо України: він хоче разом із П. Орликом „das von der Republique entwendete, mit gemeinsamen Kräfften, wieder helfen herbey zu schäffen“.

³⁾ Feldman, 60; Kaz. Jarochowski, 270.

⁴⁾ Feldman, 60—61.

⁵⁾ Floderus, II, 137

⁶⁾ Floderus, II, 137. Канцлер фон Мюллерн писав до Лягерберга з Бендер 10 квітня шв. ст. (Floderus, II, 162): коли б хан був здивований, чому ні один польський відділ не приєднався до Потоцького, то Лягерберг має йому представити, що в тім нема вини Потоцького, бо інші признали за добре йти на сьогобічну Україну, тим часом, як Потоцький пропонував йти на чолі сильного відділу на Камянець, де польські війська мали свої квартири, і з них певно якісь частини перейшли б на його бік.

в тім напрямі. Чи не були тут надії на співчуття з боку коронних військ та їх готовість підтримати акцію Потоцького значно перебільшені?

Це була перша неприємність. А перебування в районі Немирова - Брацлава - Вінниці ще більше вияснило ситуацію. Показалося, що польська коронна армія або скорше ті її відділи, які знаходилися тут, і не думала передаватися на бік Потоцького. Навпаки, з їхнього боку йшла жвава рекогносціровка, підїздова праця, яка навів представляла союзникам помилковість рахунків кнівського воеводи¹⁾. Навіть пан Потушинський, економ „нізяківського“ замку („Niziakow“), що лежав недалеко від Бару і був маєтністю коронного гетьмана Сенявського, зібрав до замку околишніх селян і, маючи під рукою невеличкий гарнізон, відмовився пустити туди союзників, і ні намови з боку оточення Потоцького, ні погрози татарського хана не вплинули на завзятого економа. Замок так і лишився незанятим, тільки було сплюндровано і спалено село, що лежало поблизу замку, та кілька вітряків²⁾.

Як ні гарячково кидався Потоцький на всі боки, щоб здлати собі поляків, нічого з того не виходило; мусів ловити козаків³⁾. Це повинно було сильно відбитися на його авторитеті. А разом з тим збільшувалося значіння П. Орлика, починав переважати його вплив серед татар, бо він був оправданий успіхами серед поспільства і козацтва Правобережної України вже на початку кампанії.

Коли прийшов час думати про продовження операцій, то ролі значно змінилися, змінилося й відношення до шведсько-польських плянів. В дусі Карлових замислів Потоцький настоював, щоб іти далі дорогою, близькою до самої Польщі; він надіявся ще на перехід окремих відділів коронного війська на його бік⁴⁾. Здається, думав він також по змозі наблизитися до Волині і Литви, да сидіти його визначніщі прихильники⁵⁾. Для Орлика важно було розвинути свій успіх серед правобережного козацтва, і для нього вигідніший був напрямок на схід, до поважніших осель українських на Правобережжі. Молодий султан, можливо, і згоден був слухати порад Потоцького, але мурзи

¹⁾ Фельдман подає, що під час походу на Україну перейшло 6 польських коронних хоругв на бік Потоцького (Feldman, 67). Із шведських джерел не видно, щоб поляки переходили на бік Потоцького, тим часом, як вони дуже яскраво підкреслюють посилення армії Орлика правобережними козаками Про ці розвідки й підїзди польських відділів коронної армії див. Nordberg, II, 293, а також реляції Лельгефеля за весь час походу (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3).

²⁾ Див. реляцію Лельгефеля з Данцігу 1 квітня н. ст. 1711 р., також реляцію з Данцігу 8 квітня н. ст., а в додаток до неї: а). *Copia Literarum Dñi Duzyminscij Aulici Dñi Palatini Kyoviensis ad Dñum Patuszynscium Oeconomum Nisiakoviensium Illrñ. Dñi Castellani Cracoviensis et Magni Exercitus Regni Ducis.* б). *Copia Literarum Sultani Tartarici ad eundem Potuszynscium.* Див. Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3.

³⁾ Чи не на ці несправжені Потоцьким надії натякає Григор Орлик, коли говорить, що Потоцький наробив помилок у поході, які заважили на вистліді його? Див. Th. Westrin, *Några upplysningar*, *ibid.*, s. 36.

⁴⁾ v. Kochen, 55.

⁵⁾ Порівн. Feldman, 61.

рішуче поставилися проти останнього¹⁾. Їхні інтенції йшли в парі з Орликовими. Це зрештою зрозуміло: з одного боку, надії, покладені на київського воеводу, виявилися марними; з другого боку, і самі татари не виявили якогось войовничого духу. Вже тут оперували вони досить мляво, і передові загони москалів та поляків не мали від них великої шкоди. В Барі стояв московський гарнізон бригадира Кропотова (2000 моск. драгунів і кілька сот донців), а татари і не подумали їх зліквідувати²⁾. Взагалі татарам не дуже усміхалася ідея розвивати операції в західнім напрямі: тут густо сиділи і польські військові відділи і московські, і чим далі, тим з поважнішими силами прийшлося б боротися.

Так запало в Немирові рішення вирушити на Схід, в напрямі до Дніпра, не вважаючи на протести Потоцького³⁾, заміри Орлика і бажання татар переважили.

З цього часу, очевидно, почалося сильне ворогування між Орликом і Потоцьким. Персональні непорозуміння існували між ними і раніше, а тепер приходило до конфлікту виразно політичного характеру. Успіхи Орлика і його перевага непокоїли київського воеводу; те, що раніше збували мовчанкою, ставало тепер актуальним: ґрунтовна різниця в поглядях на долю Правобережної України виринала як об'єкт дискусії між обома союзниками. Десь під Лисянкою, коли вже армія вирушила з району Немирова, прийшло мабуть до виразного конфлікту, бо і Орлик і Потоцький писали відсіля до Карла XII, жаліючись на заподіяні їм кривди: перший вказував на сваволю Потоцького, другий підносив, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі⁴⁾. Шведському королеві випадало прикре завдання мирити союзників. У відповідь на скарги кличе він (у листі з 31 березня шв. ст.) обох вождів до єдності і згоди. Те саме, робить його канцлер фон Мюллерн, а також звертається до Цюліха і Шульца, щоб вони помирили Орлика й Потоцького⁵⁾.

Наприкінці лютого (27 лютого шв. ст., коли повірити Кохену)⁶⁾ союзна армія посунулася наперед. Вона взяла напрямок спочатку просто на схід аж до Звенигородки, а відтіля повернула на р. Рось, у північно-західнім напрямі⁷⁾. Орлик ставив собі завдання взяти в свої руки цілу Правобережну Україну аж по самий Дніпро, а після того захопити єдиний ще поважний московський форпост на Правобережжі — Білу Церкву. По дорозі з Немирова до Лисянки зайняті були міста „Манкофке“ (чи не Михнівка?), Ольковиці, Кам'яний Брід, Ботарки. Населення

1) v. Kochen, 55.

2) Див. реляцію Лельгефеля з Данцігу 1 квітня н. ст. 1711 р. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3). Цей відділ Кропотова, як це видно з реляції Лельгефеля з Данцігу 15 квітня н. ст. 1711 р. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3), так таки й залишився в Барі аж до кінця операцій союзної армії на Правобережжі.

3) v. Kochen, 55.

4) v. Kochen, 56. Порівн. А. Енсен, Орлик у Швеції, 113.

5) v. Kochen, 59.

6) v. Kochen, 55.

7) Переписка, 66.

корилося, не ставлячи опору.¹⁾ Акція заповідалася успішно: на бік Орлика переходили один за другим усі полки Правобережної України з виїмком Білоцерківського і покищо Чигиринського; козацька армія виростала понад 12000 люду²⁾.

Під Лисянкою прийшло й до першої сутички з ворожою стороною: висланий проти Орлика генеральний осаул Бутович був побитий і взятий у полон³⁾. Канцлер фон Мюллерн у листі до Лягерберга (з 15 березня шв. ст.; очевидно, на підставі шведських інформацій) так малює цю подію: командант кріпости (Бутович) хотів було обороняти Лисянку, але коли побачив, що надходить наша піхота, то вночі залишив місто, взявши з собою 200 „руських“ козаків і одну гармату. Після того мешканці Лисянки зараз же відчинили браму і впустили союзників. Наздогін за командантом посланий був невеликий відділ з татар і запорожців, який догнав їх у кількох милях від міста, захопив всіх у полон і привів назад разом із гарматою⁴⁾.

Після зайняття Лисянки шлях (ми його вже вказали: на схід, а потім у північно-західнім напрямі) став вільний аж до самої Білої Церкви. Тепер армія посувалася помалу, так що опинилася близько Білої Церкви десь біля 18 березня ст. ст.⁵⁾. Ми не знаємо докладно причин такого повільного руху: можливо, що вже тепер прийшло до таяння снігу, і лихі дороги почали дуже утруднювати рух; також не виключене, що далися відчуті й труднощі з запровіянтуванням армії, хоч ще в районі Лисянки, як пише фон Мюллерн у листі до Лягерберга з 15 березня шв. ст.⁶⁾ знаходилося провіянту і фуражу більше, ніж потрібно („allerstädes öfverflödigt“). Як би там не було, коли армія наблизилася до району Синяви-Рокитної, то ситуація її безперечно змінилася на гірше, хоч і поважних ворожих сил ніде не було видно. Про це довідуємося з листа Потоцького до Орлика, писаного з Рокитної 18/29 березня 1711 р. Там він нарікає на злидні: „že u Sołtana İmści u moia kwatery żadnego ani dla ludzi, ani dla koni niema pożywienia, u cale tu o głodzie, nawet u bez słomy stoiemy“⁷⁾. Ясно, що запровіянтування армії в новому районі ставало справою дуже нелегкою. Приходилося дуже натискати на населення; реквізиції, яких не бракувало і раніше, мусіли приймати щодалі ширші розміри. Населення, як видно, не розпоряджало більшими запасами на прохарчування такої значної армії⁸⁾. В наслідок цих труднощів захиталася дисципліна: не тільки татари, але й поляки допускалися зловживань, насильства над мирним населенням. Незгода між начальниками прибирала все більші розміри⁹⁾. Господарка Потоцького

¹⁾ Floderus, II, 143; Nordberg, II, 293—294.

²⁾ Floderus, II, 143; Nordberg, II, 294.

³⁾ Судієнко, Матеріали, II, 29. (Цитую за Костомаровим, 631).

⁴⁾ Floderus, II, 142; порів. Billagor till v. Kochens Dagbok N. 6, s. 292.

⁵⁾ Переписка, 67.

⁶⁾ Floderus, II, 142.

⁷⁾ Переписка, 68.

⁸⁾ Можливо, що й москалі, відступаючи перед союзною армією, знищили запаси провіянту, яким розпоряджало населення цього району, хоч про це ми не маємо відомостей.

⁹⁾ Переписка, 67 і 68.

була остільки дошкульною, що він мусів виправдувати себе перед Орликом. Він і раніше дався добре в знаки правобережцям, а тепер перейшов, очевидно, всяку міру. Орлик вимагав дотримання порядку й обережного відношення до населення, а Потоцький говорив, „że u wiele takich requizycyui nie możesz depegare dla ludu, który chcesz mieć pociągniony in sensum et obsequium sui¹⁾“. В таких обставинах приходилося ще з тиждень простояти на місці, поки приступлено до облоги Білої Церкви. Чому так, докладно не знаємо: маємо вражіння, наче частина війська й артилерія знаходилися на правому березі р. Росі, і їх ще треба було переправляти на лівий, щоб зручніше приступити до Білої Церкви. На перешкоді стояли зруйновані гребля і міст біля с. Синяви, що їх приходилося направляти за допомогою місцевого населення²⁾.

Тут військові акції (правда, дрібного характеру) пішли трохи жвавіше. Раз у раз приходило до сутичок із ворожими відділами. Як оповідає Нордберг, чимало польських коронних частин під командою Янського, Калінського, Красновського, Гарбовського появлялися тут,³⁾ роблячи очевидно розвідчу службу. Їм не щастило: татари пильно полювали за ними, рубаючи одних, беручи других у полон. Потоцький мусів викуповувати у татар усяких вельможних поляків за гроші⁴⁾.

25 березня ст. ст. почалася нарешті облога Білої Церкви. Потоцький, здається, відраджував від неї,⁵⁾ зате Орлик — треба думати — уявляв собі зайняття Білої Церкви справою зовсім нетяжкою⁶⁾. Коли це так, то він безперечно помилявся. Треба знати, що Петро I давно звернув увагу на Білу Церкву, розуміючи її значіння як головного московського форпосту на Правобережній Україні. Кріпость була добре забезпечена всім потрібним для витримання облоги; ще незадовго до приходу Орлика і союзників були привезені бовві припаси, порох і оливи⁷⁾. Ні в артилерії, ні в інших боввих засобах недостатку не було⁸⁾. Залога Білої Церкви була зрештою зовсім не така мала: вона складалася з 500 москалів під командою полковника Анненкова⁹⁾, та значної кількості білоцерківських козаків полковника Танського, вірних московському цареві¹⁰⁾. Крім того стояло до

¹⁾ Переписка, 67.

²⁾ Переписка, 68.

³⁾ Nordberg, II, 294; див. також реляції Лельгефеля з 21 і 27 квітня н. ст. 1711 р. (Preuss. Geh. St. Ar. Rep. 9. Polen 27 kk3).

⁴⁾ Nordberg, II, 294.

⁵⁾ Nordberg, II, 294.

⁶⁾ Сбор. в.-истор. мат., 229; Nordberg, II, 294.

⁷⁾ Арх. Ю.-Зап. Рос., III—2, 749.

⁸⁾ Сбор. в.-истор. мат., 229 й д.

⁹⁾ Сбор. в.-истор. мат., 231.

¹⁰⁾ Друга шведська анонімова реляція (Billagor till v. Kochens Dagbok N. 6, s. 293) нараховує тільки 200 москалів, зате 2—3000 козаків, що зібрані з околиць сел до кріпости. Командант кріпости, полковник Анненков, каже: „А наших солдатъ въ той Бѣлоцерковской крѣпости имѣло быть токмо 500 чел., да нѣскольکو казаковъ“ (Сбор. в.-истор. мат., *ibid.*, ст. 231). „Нѣскольکو казаковъ“ — це вже занадто „скромно“!

послуг команданта кріпости й білоцерківське міщанство, яке все можна було використати на допомогу гарнізонів¹⁾.

Сили Орлика були звичайно значно більші: самих запорожців та правобережних козаків, що до нього пристали, було понад 12000, поминаючи вже татар і поляків²⁾. Однак кількість сама по собі не могла грати при облозі кріпости значної ролі: татарсько-польська кіннота не могла багато прислужитися під Білою Церквою, і властиво все залежало від того, чи вдасться Орликові з тими технічними засобами, які були у нього в руках, здобути кріпость. Ми вже звертали увагу на те, як незадовольняюче були озброєні запорожці і поляки, як продавали свою амуніцію в Бендерах і т. д. Ще гірше стояла справа з артилерією: на цілу армію відпустив бендерський сераскер (очевидно, з турецького наказу) всього 4 гармати³⁾, з якими безперечно не можна було досягнути потрібного для здобуття кріпости ефекту. Також і приєднання правобережців не дуже то посилювало артилерійську базу союзників: у Бутовича було відібрано одну гармату, а князь М. М. Голіцин пише до царя 16 квітня ст. ст. 1711 р. з Богуслава: „да 2 пушки отбиты и двѣ смаговницы у козаковъ Богуславскаго и Корсунскаго полку, которые было собрались и хотѣли идтить за Орликомъ“⁴⁾.

Все це звичайно не лишилося без наслідків. Як тільки союзна армія обложила Білу Церкву, то вже на другий день зайняла саме місто. Це справило однак не вирішило, бо царський гарнізон відступив перед переважаючими силами ворога до замку і тут дуже успішно відбивав атаки Орликової армії. Два рази пробували козаки (протягом другого і третього дня облоги), закріпившись у нижньому городі та поробивши шанці, атакувати самий замок, але не мали успіху⁵⁾.

Як описує шведська анонімова реляція, запорожці грали під час облоги кріпости і замку головну роль. Одна з атак, поведених на замок, була так зорганізована, що з одного боку мали атакувати запорожці, а з другого правобережні козаки. Запорожці трималися сильно, зате правобережці атаки не зробили⁶⁾. Чи було це причиною невдачі штурму чи ні, в усякім разі прямий удар на замок не вдався. Показалося, що без достаточної і відповідного калібру артилерії взяти штурмом замок не можна. На це цілком ясно вказує анонімова кореспонденція

¹⁾ Nicolas Costin, дуже фантастичний оповідач, подає у своїй хроніці все ж таки деякі реальні подробиці про участь поспільства в обороні кріпости: „quelques detachemens russes, qui, quoique peu nombreux mais aidés des bourgeois...“ (M. Kogalnicean, Fragments tirés des Chroniques moldaves et valaques pour servir à l'histoire de Pierre le Grand, 1841, p. 224). До поспільства миг Костін зарахувати й козаків.

²⁾ Офіційна реляція Анненкова подає число татар, що були під Білою Церквою, на 20.000, поляків і волохів на 3000, козаків на 10.000. Див. Сбор. в.-истор. мат., 231.

³⁾ v. Kochen, 52.

⁴⁾ Сбор. в.-истор. мат., 73.

Половений поляк Іван Небельський показав, що коло Немирова союзна армія мала при собі 4 гармати. Див. Военно-поход. жур. Шереметьєва, 11.

⁵⁾ Сбор. в.-истор. мат., 230 й д.

⁶⁾ Друга шведська анонімова реляція в Billagor till v. Kochens Dagbok N. 6, s. 294.

з Бендер, в якій коротко зазначено, що під час походу було зайнято багато земель і міст, також і місто Біла Церква, „ausgenommen dem Schloss so ohne dazu gehörigen Artillerie nicht hat können angegriffen werden“¹⁾.

Ще ясніше представляє справу Нордберг: „An das Schloss war, ohne eine förmliche Belagerung, und ohne das schwere Geschütz nich zu denken, wenn nicht der Hunger und Mangel mit der Zeit etwas ausrichten könnten“²⁾.

Так минуло три дні облоги кріпости (25—27 березня ст. ст.) без рішучого результату. Така невелика, здавалося, невдача мала трагічні наслідки. Наступив той психологічний момент, коли ціле підприємство завдяки татарам зійшло на нівець. Татари певно і раніше були вже незадоволені. Їх молодий і, як його характеризує Орлик³⁾, недосвідчений у військових справах султан, хоч і мав найліпші інтенції, зміг тільки на певний час утримати своїх мурз і орду в покорі: вже й раніше мурзи вимагали від Орлика ясирю, що суперечило договору⁴⁾. Та й обставини склалися так, що вони могли тільки підсилити нахил татар до зради спільного підприємства. Треба собі уявити, що похід відбувався пізньою зимою, коли спочатку лежав іще сніг, а пізніше наступила пора топлення снігу. Через те легко томилися коні; тяжко було достарчити їм поживи, тяжко було прохарчувати й людей⁵⁾. Під Білою Церквою, як ми вже чули, з прохарчуванням війська стояло зле. З другого боку, і час був пізній, кінець березня по ст. ст.: вже мусіло наступити скреснення річок⁶⁾, треба було сподіватися їх значного вливу, що могло стати для татар просто небезпечним, коли б надійшли більші регулярні московські сили.

Бачучи, що під Білою Церквою операція не вдається, і почувши, що вже десь недалеко надходять москалі, татари вирішили справу по своєму: розпустивши свої загоны майже до Дніпра, беручи ясир та руйнуючи церкви, — пішли просто до Буга, покинувши гетьмана, Потоцького і цілу акцію на Божу волю⁷⁾. Сам султан опинився в дуже незручній становищі: та-

¹⁾ Анонім. кореспонденція із Бендер 6/16 травня 1711 р., там же. Порів. Kogalnicean, *ibid.*, p. 224: „ceux-ci (розуміється осадна армія) avaient même établi des batteriers, mais ce fut encore inutilement“.

²⁾ Nordberg, II, 294. Цікаво, що сам шведський король пояснює невдачу таким способом: „Das Schloss bei Bialezerkiov haben sie nicht eingenommen, da es auf einer Höhe liegt, die nicht erstürmt werden kann“. Див. Die eigenhändigen Briefe, *ibid.*, S. 115. На цю вказівку треба звернути увагу. Яків Маркович, що переїжджав через Білу Церкву, удаючись у турецький похід у 1739 р., говорить так: „Сегодня (2 червня ст. ст. 1739 р.) рушили з вчорайшого вояч'яга и, уйшовши верст 10, прийшли до Б'їлой Церкви, якая крепост стоит на гор'ї и внизу течет р'ька Рос коритом и глубоко...“ Див. Дневник Якова Марковича pp. 1735—1740, Жерела до історії України-Руси, Київ-Львів 1913, т. XXII, ст. 266.

³⁾ Переписка, 38.

⁴⁾ Переписка, 38.

⁵⁾ Що ці обставини справді грали роль, виразно видно з анонімової кореспонденції із Бендер з 6/16 травня 1711 р., там же.

⁶⁾ Пересічно за роки 1887—1897 скреснення Дніпра було по ст. ст. біля Києва 16 III, біля Канева 13 III. Див. статтю Л. Верга в *Энциклоп. Слов. Граната*, т. 18 (7 вид.), ст. 491.

⁷⁾ Переписка, 38 й д.

тари вже раніше вимагали від нього повороту додому, але йому не хотілося ламати зобов'язань, взятих на себе перед шведським королем і учасниками походу. Коли вірнти Нордбергові, то він закликав до себе Орлика і Потоцького і заявив їм свою готовість виконати волю шведського короля, оскільки ходить про його — султана — особу. Але неможливо для нього примусити своїх людей далі залишатися на Україні, бо вони мають звичку перебувати зимою в поході не довше трьох місяців. Настирливі представлення Орлика і Потоцького привели до компромісу: султан рішив залишити Потоцькому 6000 татар (за іншими відомостями 10.000), але й ці перебували при армії ледви 2—3 дні. Лишилося всього 2000 татар, за яких ніхто з татарської старшини не хотів ручитися¹⁾. Вони скоро розбіглися.

Сам Орлик представляє справу так, неначе він кинувся за втікаючими татарами, благаючи султана повернутися або дати йому хоч 10000 татар для продовження війни²⁾.

Та було вже запізно й з цими останніми спробами вдержатися на території України. Бо правобережне козацтво, що було приєдналося до Орлика, почувши, що татари плюндрують села і містечка та беруть людей у полон, кинулися рятувати своїх близьких³⁾. Армія Орлика з кожною годиною маліла. Прийшлося кинути облогу Білої Церкви і відтягнути військо до Хвастова⁴⁾. Пізніше зоставалася для Орлика тільки дорога — назад до Дністра⁵⁾.

Московська дивізія кн. М. Голіцина, посуваючись від Києва через Трипілля на Білу Церкву, не встигла взяти участі в подіях. Тільки передовий відділ Волконського відбив значну партію полонених від якогось татарського загону⁶⁾.

Перші відомости про катастрофу прийшли до Бендер 19 квітня шв. ст.⁷⁾. Карл XII узявся дуже енергійно до поправлення ситуації. З його переписки й інших шведських джерел видно, які ідеї лежали в основі його акції. Всі його зусилля були звернуті на те, щоб примусити татар разом з іншими союзниками доти залишатися на території Правобережної України, доки не надійде турецька армія⁸⁾. Друга його тенденція була віддати все в розпорядження Потоцького, щоб дати можливість київському вояводі приєднати до себе можливо більшу кількість поляків⁹⁾.

Того ж 19 квітня посилав король до буджацького султана Гротгузена (Grothusen), даючи йому важливе завдання переконати татар в необхідності триматися на Україні, поки не надійде турецька армія, а тим часом робити ворогові всяку можливу шкоду¹⁰⁾. Але події йшли скорше, ніж королівські розпорядження. Вже на другий день (20 квітня шв. ст.) прибував

¹⁾ Nordberg, II, 294.

²⁾ Переписка, 38.

³⁾ Переписка, 41; Костомаров, 634.

⁴⁾ Сбор. в-истор. мат., 230.

⁵⁾ Костомаров, 632.

⁶⁾ Сбор. в-истор. мат., 73, 79, 82.

⁷⁾ v. Kochen, 61.

⁸⁾ Floderus, II, 163.

⁹⁾ Floderus, II, 163.

¹⁰⁾ v. Kochen, 62.

до Бендер учасник походу, оберстлейтенант Альбеділь. Інформації Альбеділя були, видно, такі песимістичні, що його тої ж ночі відправлено з власноручним листом Карла XII до Потоцького. Зміст королівського наказу був такого роду: коли татар утримати далі не можна, то Потоцький має дбати про власну безпечність, а для того відтягнутися з армією в такі місцевості, де б він був безпечний від ворожого нападу¹⁾. 22 квітня шв. ст. появляється Альбеділь знову в Бендерах (виходить, що й Потоцький і султан були вже десь недалеко), доносячи, що султан і мурза Кантемир обіцяли зробити все можливе, щоб намовити татар залишатися в полі. З його рапорту видно одначе, що татари свого султана не слухалися²⁾. Того ж дня писав король до кримського хана і Лягерберга, подаючи до відома, що більша частина татар пішла додому, хоч і обіцяно було стояти в полі, доки згідно з наказом хана не прийде їм зміна з орди. Лягерберг мав з свого боку підкреслити ханові, як необхідно повернути назад, на допомогу Потоцькому принаймні кілька тисяч буджацької орди. Потоцького завдання мусить бути виконане, а тим часом покинули його майже всі татари, хоч їм і наказав був султан триматися при поляках³⁾.

А тим часом появилися вже буджацькі татари в околиці Бендер; вони вели за собою полонених, як замічає Кохен, чоловіків, жінок і дітей, гнали захоплену худобу⁴⁾, — все це як на доказ успішного виконання акції. 23 квітня шв. ст. приїхав до Бендер оберстлейтенант Тальгейм. По його інформаціям, задумував київський воевода йти на Литву, сподіваючися стягнути там до себе польські відділи. Особливу надію покладав він на Вишневецького, якому якраз удалося втекти з російської в'язниці в Глухові. Та з 10.000 татар, обіцяних для тої експедиції, зявилися тільки 2000, та й ті скоро повтікали. Це примусило його йти назад, бо його власні сили були замалі для такого походу. Орлик також відступає; його армія, що була розрослася до 10.000 люду, дуже змаліла завдяки жорстокому поводженню татар з населенням⁵⁾.

Потоцький дійсно спробував був йти на Волинь. Він дійшов до Бихова з своїми поляками та двома тисячами татар, але бихівці поставили опір і відмовилися дати провіанту. Тоді союзна армія взяла місто штурмом і знищила все, що там знаходилося⁶⁾. Цим і закінчилася військова акція Потоцького на Україні: він пішов назад до Бендер.

Ще 24 квітня шв. ст. вимагав Карл XII від українського і польського полководців не залишати терену Правобережної України, а Орликові спеціально наказував стати до розпорядимо-

1) v. Kochen, 62.

2) v. Kochen, 62.

3) Floderus, II, 163—164, 165—167.

4) v. Kochen, 62.

5) v. Kochen, 62.

6) Nordberg, II, 294—295; друга анонімова рел. в Billagor N. 6, s. 294.

Цікаво, що в цей останній період походу і поляки Потоцького почали протестувати, заявляючи, що вони не ризикнуть йти в дальший похід. Див. Nordberg, II, 294.

сти Потоцького. Заразом повідомляв їх, що післяв до кримського хана з вимогою дати якусь частину буджацької орди для продовження операцій до приходу турків¹⁾. Та всі ці накази посилалися в пусте. 25 квітня шв. ст. стало в Бендерах відомо, що Потоцький знаходиться в Дубосарах, а Орлик стоїть в якихось 6 мілях від Бендер. Їх положення було очевидно нелегке: під час відступу не мали вони ні фуражу для коней, ні провіанту для людей. Того ж дня, після обіду король виїхав на побачення з ними²⁾. 28 квітня шв. ст. Потоцький появився вже в Бендерах, а Орлик продовжував стояти на тім боці Дністра. При нім знаходився й молодий султан³⁾.

Аж десь на початку травня вийшов наказ кримського хана вислати декілька тисяч буджацької орди на допомогу Потоцькому, щоб знову йти на Україну (очевидно, разом з Орликом).⁴⁾ Це не залишилося без вражіння, і в короткім часі мурза „Chaum Veu“ повідомляв шведів (7 травня шв. ст. писав про те канцлер фон Мюллерн до Лягерберга), що він за три дні буде готовий, щоб виступити спільно з рештою козаків і поляків у поле на чолі тринадцяти татарського відділу. Запевнював при тім, що його метою є робити як можна більше шкоди ворогові, при тім він не буде ні руйнувати людности, ні брати в ясир тих козаків, які йому добровільно підчиняться⁵⁾. Нам невідомо, яку вагу надавав Карл XII цій спізненій акції. Ясно було, що ні запорожці Орлика, ні поляки Потоцького не в стані після перенесених негод приступити до нових операцій.

Але буджацький мурза таки доказав свого: десь у травні гуляв він по Правобережній Україні (в яких околицях — невідомо), ведучи на власну руку операції. Якого роду вони були, видно з листа фон Мюллерна до Лягерберга з 2 червня шв. ст.: шведський канцлер оповідає, що й король і султан і бендерський паша були дуже невдоволені з учинків мурзи. Він не дотримав своїх обцянок і повів за собою цілу купу невинного люду з сіл і міст, якими він пройшов. Бендерський паша вимагав від нього відпустити тих людей на волю, але він не послухав, прикриваючись тим, що деякі селяни поставили йому опір. Тим часом шведські старшини, які були з ним разом в експедиції, свідчать, що він набирив ясир якраз у таких містах і селах, де населення не ставило йому жадного опору⁶⁾. Отакий був фінал нещасливого походу союзників на Правобережну Україну.

6. Наслідки походу і Прутська кампанія.

Можна собі уявити, як гірко було Орликові вдруге покидати терен рідної України. Трагічно закінчилися операції, на які було покладено стільки труду й енергії, загинули надії на створення великої, незалежної України.

¹⁾ v. Kochen, 63.

²⁾ v. Kochen, 63.

³⁾ v. Kochen, 63—64.

⁴⁾ v. Kochen, 64—65; Floderus, II, 173.

⁵⁾ Floderus, II, 168—169.

⁶⁾ Floderus, II, 185.

Гірко було також відчувати, що нічого не принесла ця операція козацтву і населенню Правобережної України крім руїни. Отака була йому заплата за ширю прихильність і довіря до нового українського гетьмана. Нелегко було загоїти рани, понесені татарським своєвіллям на Правобережжі, а ще тяжче було надіятися на підтримку правобережного козацтва після такої катастрофи. І тут шанси Пилипа Орлика падали майже до нуля.

Мимоволі насувається питання, чи ж гетьман добре зважив свої сили, коли рішився приступити до операцій на Україні. Не можна йому заперечити ні доброї волі, ні любови до рідної землі. Також виявив він значну енергію і дипломатичну зручність під час підготовки до походу. Але чи мав він ясне поняття про ті труднощі, які стояли йому на перешкоді: і пізній час, і ріжнобіжність польсько-українських інтересів, і непевність татарська, що була традиційною в їх зносинах з Україною, і технічні недостачі, особливо відсутність відповідної артилерії, і лихий матеріальний стан—все це не віщувало нічого доброго.

Та годі чекати на те відповіді. Коли б навіть і була йому ясною небезпека, то що він міг зробити? Він був тільки одним кільцем (і не найважливішим) у плянах і замірах особи, далеко впливовішої й авторитетнішої за нього. За операції на Правобережжі несе в першу чергу відповідальність Карл XII.

І йому не можна заперечити доброї волі, не можна сказати, що він не розумів ваги української тогочасної проблеми, хоч вона була лишень одним камінцем у його політичній системі. Але що з того, коли в основі його широко задуманої, сміливої стратегії лежали деякі небезпечні ілюзії. Ясно, що Польща в тій ситуації, в якій він знаходився, грала для нього головну роль. Але він перецінював польську прихильність до себе і Станіслава Лещинського, перецінював готовість поляків виступити для підтримки загальної справи. Оскільки причинилися до того його дорадники — Понятовський, Потоцький й інші, — ми не знаємо. Знаємо тільки, що Орлик складав значну частину відповідальности за неуспіх походу на Потоцького. Того не видно з його відомого листа до Карла XII, де він під свіжим вражінням подій плямував негідне поступування татар та в них добачав головних винуватців катастрофи¹⁾. Зате зберегла нам те добра пам'ять його сина, Григорія Орлика. В своїй „про memoria“ до шведського уряду (1743 р.) пише він: „Ils eurent le bonheur de chasser les de cette province, et sans les fautes du palatin de Kiovie le hetman Orlik auroit suscité à la faveur de la guerre des turcs une révolution dans l' Ukraine russe“²⁾. А з його іншого меморіялу до Людовика XV (1736 р.) видно, що він ділив відповідальність між татарами і Потоцьким: похід не вдався завдяки жадобі татар — каже він — і київському вововоді, що мав на увазі лише свої власні інтереси³⁾. Не заперечуючи свовільств Потоцького, які те ж мусіли зробити своє

1) Переписка, 38 й д.

2) Див. Th. Westrin, Några upplysningar, s. 36.

3) І. Борщак, „Orlikiana“, 360.

діло, думаємо ми, що й у нього існували певні ілюзії, яких нездійсненість показалася тільки під час походу.

Плян Карла XII був побудований так, що тільки успіх усіх трьох факторів — польського, українського і татарського — міг привести до бажаних результатів. Тим часом Потоцький помилвся в своїх розрахунках, татари не додержали даних ними обіцянок, і лишень українці довели свого, поставивши цілу Правобережну Україну на ноги.

Через те й катастрофа, що відбулася на полях України, була в першу чергу трагедією для Орлика і його українських співробітників. Справа дійсно виглядала для нього зле: на Правобережній Україні сили його вирости до значіння окремої армії, а тепер при нім лишилося тільки кілька тисяч запорожців, що вийшли були з Бендер у похід. Правда, й сам Орлик і Карл XII приложили чимало зусиль, щоб направити шкоду, заподіяну населенню Правобережної України. Гетьман просив турецького султана про поворот полонених правобережців і мав, розуміється, підтримку з боку шведських дипломатів.

З Константинополя були дійсно дані відповідні накази бендерському паші¹⁾. Також і кримський хан зазначив у наслідок інтервенції Карла XII своє велике незадоволення буджацьким своєвільством, а також подав до відома, що він задумує видати наказ, щоб усіх „неправно“ взятих у полон було випущено на волю²⁾. Все це були обіцянки, від яких не можна було сподіватися великої користі. Адже сам хан мусів признатися, як тяжко йому було під час походу тримати в руках своїх татар³⁾. Увільнення полонених було справою по суті безнадійною.

Можна собі уявити, який був настрій у запорожців, коли їм прийшлося в наслідок катастрофи вертатися назад до Бендер! Ще по дорозі до Дністра захопила їх нужда, показалася повна недостача провіанту і фуражу. Наприкінці квітня (ст. ст.) Орлик стояв на лівому березі Дністра, чекаючи королівського наказу і татарської допомоги. Тим часом вислано було йому з Бендер 3000 піястрів для роздачі запорожцям та дещо провіанту для утримання війська⁴⁾. Це мало посолодити гірку пілюлю, але не дуже допомогло, бо в дневнику Кохена заготовано під 10 травнем шв. ст., як Карл XII мусів вислати 300 турків, полковника Гротгузена і крігскомісаріуса Зольдана, щоб приборкати револьту, яку вчинила частина запорожців⁵⁾. Протягом травня прийшло до якогось заспокоєння: запорожці брали вже участь у розвідках та інших незначних операціях проти москалів. Але тривким воно не було. Ще 7 липня шв. ст. полковник Урбанович (поляк), який був післаний в якусь експедицію разом із запорожцями, доводив до відома короля, що вони не хотіли слухати його команди та своєвільно покинули його. Карл XII велів двох запорозьких ватажків посадити під

¹⁾ Переписка, 42; Костомаров, 635.

²⁾ v. Kochen, 64–65; Nordberg, II, 302.

³⁾ Nordberg, II, 302.

⁴⁾ v. Kochen, 64.

⁵⁾ v. Kochen, 65.

арешт¹⁾. В травні і червні вислані були невеличкі відділи запорожців головно до Рашкова і Сорок (іноді під командою самого кошового), щоб розвідатись про рухи московської армії²⁾.

Як знаємо, цар рішив попередити турків, прихилившись до офензивної кампанії проти них. Його армія поволі наближалася до кордонів Молдавії, а наперед був висланий Шереметьєв з кавалерією, який перебував протягом червня коло Яс над Прутом. Ханові дуже кортіло напасти на нього, і з того приводу прислав він до Карла XII листа (24 червня шв. ст.), прохаючи надіслати йому в поміч запорожців і поляків³⁾. На другий уже день була надіслана відповідь короля. З неї видно, що Карл XII вислав Потоцького з ліпшою його кіннотою (більша частина польських вояків по вислову короля — „magode“), запорожців затримав при собі, мотивуючи це їхньою неспроможністю⁴⁾. Здається, шведський король просто не хотів відпускати від себе запорожців, не надіючись на їх вірність та боючись, що вони піддадуться впливам та намовам кримського хана. 26 червня шв. ст. виїхали з Бендер на зеднання з ханом Потоцький, г'р. Тарло, генерал-лейтенант Дальдорф і генерал-майор Цюліх. Шведський король і в цім випадку випроваджував армію (якісь 2 милі).⁵⁾

Нелегко сказати, чи запорожці приймали участь у подіях, які відбулися на берегах Прута, чи ні. Думаємо, що їх там могла бути тільки якась частина. Принаймні в деяких картах, які я знайшов у Дрезденському і Берлінському Архівах (також у Hurmuzaki⁶⁾), накреслено диспозицію військ у Прута, при чім окремо зазначено місце, де стояло військо запорозьке. Зате Кохен заносить у своїй офіційній дневник, що кошовий з відділом запорозької кінноти в 600 чол. виїхав 29 червня шв. ст. в напрямі Сорок, а вернувся до Бендер лиш 11 липня шв. ст.: в дорозі ворога не бачив, а привів із собою 600 штук худоби⁷⁾. Коли це правда, то тоді тяжко собі уявити, щоб головні сили запорожців боролися спільно з іншими союзниками над Прутом, в той час як кошовий залишався десь позаду.

Чи був там присутній сам Орлик, про це документи дають нам дуже розбіжні відомости. Борщак каже (на основі французьких матеріалів), що „в той день, як обмірковувалися прелімінарні умовини, в квартирі великого візира знаходився Орлик, Андресель і Понятовський⁸⁾“. Також і Нордберґ вказує на

1) v. Kochen, 75.

2) v. Kochen, 67, 71, 74, 75, 77.

3) v. Kochen, 72.

4) v. Kochen, 73; Floderus, II, 204.

5) v. Kochen, 73.

6) Про карту з Preuss. Geh. St. Ar. див. у примітках до моєї статті „Карл XII і Петро I під Полтавою й над Прутом“, Літературно-Науковий Вістник, Львів 1931, т. CVI. Дві шкци (оригінал і копія) в Dresd. Hauptstaatsarchiv loc 707 („Des Gen.: Feld-Marschalls Hn. Gr: von Flemming gehabte Correspondenz mit Spiegel... 1708—1723“. Vol. CCXLVII). Одна карта у Hurmuzaki, Documente, Vol. VI, p. 98. Також Hurmuz., ibid., vol. IX—1, p. 460 подає одну реляцію венетіянську, з якої виходить, що при зустрічі над Прутом були присутні „Coscacchi del partito del Re di Svezia“.

7) v. Kochen, 74, 77.

8) Ілля Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція, 84.

те, що при турецькій армії був Орлик, але він висловлюється так, що можна думати, ніби то гетьман опинився в турецькій квартирі вже після рішучих подій над Прутом¹⁾. Найважливішим є для нас одначе свідство самого гетьмана. В своєму кондолевційному листі (з 12 грудня ст. ст. 1718 р.) до королеви Ульрики Елеонори з приводу смерти Карла XII він виразно зазначає, що король і його і запорожців затримав при собі, не звертаючи уваги на запрошення, послане гетьманові візирем і кримським ханом з дороги, коли турецька армія йшла від Дунаю назустріч ворогові. Орлик не посмів вийти з волі шведського короля, хоч це дуже розлютило і візиря і хана. Події над Прутом обійшлися без його участі так само, як і мирові перотрактації, там ведені²⁾.

Невдача експедиції на Україну була тяжким ударом і для Карла XII. Його геніяльно задуманий стратегічний план виявився побудованим на піску. Удар у напрямі Вороніжа й Азова не був зроблений, похід на Правобережжя не дав ні пляцдарму для турків, ні польських коронних військ для Потоцького.

Справа не пішла і в другім напрямі. Ще в липні 1710 р. Карл XII, передбачаючи зміну турецької політики, видавав у розпорядження Станіслава Лещинського шведський корпус, що знаходився в Померанії. Польський король мав на власну відповідальність вирушити в Польщу, коли на те дозволять обставини³⁾. 11 лютого шв. ст. 1711 р. повідомляв шведський король державну раду в Стокгольмі про похід хана, Орлика і Потоцького з султаном проти ворога, сподіваючись від цієї сильної диверсії, що вона відтягне сили москалів від шведських кордонів⁴⁾. Це значило, що Карл XII уважав можливим прочистити таким способом дорогу в Польщу і шведському корпусові в Померанії.

Ми не знаємо докладно, коли мав початися удар з цього боку: чи напередодні виступу турків, чи паралельно з турецькими операціями? Це й не так важно, бо шведська армія взагалі не виступила з свого становища⁵⁾. Єдине, що було зроблено — це рейд Адама Шмігельського в польську Прусію. З наказу Станіслава Лещинського вийшов він у червні 1711 р. з Померанії (Поморя) на чолі польського відділу, перейшов бранденбурзьку смугу і ввійшов у межі Польщі. Він дійшов аж до Торна, воюючи в партизанський спосіб, себто виступаючи проти малих московських команд та обминаючи великі їх відділи. Ціла експедиція наробила багато галасу, але про якусь повстання краю з огляду на присутність тут московського вій-

¹⁾ Nordberg, 318.

²⁾ А. Енсен, Орлик у Швеції, ст. 130. Подібне свідство і в листі Орлика до Ульрики Елеонори з 1719 р. Див. А. Енсен, *ibid.*, ст. 143. Див. також Józef Feldman, *Polska a Sprawa Wschodnia 1709—1714*, str. 74.

³⁾ Brefvexling mellan Konung Carl XII och Rådet. *Historiska Handlingar*, Stockholm 1866, V, s. 84—85 (Лист короля до державної ради з 2 липня шв. ст. 1710 р.).

⁴⁾ Brefvexling. *Hist. Handl.*, Stockholm 1870, VII, 46.

⁵⁾ А. Quennerstedt, *Vid Prut*, 174.

ська не могло бути й мови. По кількох днях партизанщини прийшлося йому вертатися назад¹⁾.

А тим часом і москалі і саксонці чекали на виступ шведського війська і готовилися до нього, сподіваючись того разом з виступом Орлика і Потоцького на Правобережжя. У Авляндера (він збирав, здається, газетні відомости того часу) знаходимо такий цікавий опис: „Mit Anfang 1711-ten Jahrs erhielt man die Nachricht, dass die in Pommern stehende Schwedische Troupen sich disponireten, in kurzem nach Pohlen zu marchiren, um sich mit den Adhaerenten des Königes Stanislai, und insonderheit mit den Troupen des Palatins von Kiow zu conjungiren, so dass man sich befürchtete, dass er deswegen schon von den Türckischen Gräntzen würde aufgebrochen seyn. Auf diese Nachricht ertheilte man also fort an alle Sächsische Troupen derer Zahl sich gegen 10.000 Mann erstreckte, wie auch an die 5. oder 6.000. in Preussen stehende Muscowiter, die Ordre, sich stets fertig zu halten, damit si sich auff Ordre dem Einzug der Schweden in dieses Königreich widersetzen könten“²⁾.

Також і турки сподівалися багато від цієї експедиції і чекали на неї як під час прутського походу, так і перед ним³⁾. Це було загально відомо, бо одна з тогочасних анонімових брошурок полемічного характеру виразно вказує на те, що турки „praetendiren dass vorher des Königes Troupen aus Pommern in Pohlen einbrechen u. die ersten Stosse, so am härtesten und gefährlichsten zu seyn pflegen, holen sollen“⁴⁾.

Можна собі уявити незадоволення турків, коли вони нарешті зрозуміли, що їм нема чого чекати на якісь поважні операції шведської армії з Померанії. А вже й перед тим невдача експедиції на Україну мусіла їх настроїти підозріло. Недурно ж висловлюється автор тільки що цитованої анонімової брошури в такий спосіб: „Worzu komt der misslungene Streich der Tartarn bey Bialacerkiev, desshalb zwar Rex Sveciae so fort geheime Krieges-Rath gehalten, die Türcken aber waren gar malcontent drüber, um so vielmehr, weil man ihnen alles so leichte gemacht...“⁵⁾ Міркування ці цілком справедливі. Турки дійсно уявляли собі справу так, як її малював шведський король. Вони сподівалися прийти на гоше, а тепер приходилося віч на віч ставати до бою з московським царем, переможцем славної шведської армії⁶⁾. Особливо неприємним було те, що всі блискучі комбінації Потоцького показалися безпідставними: поляки і кроку не зробили, щоб приєднатися до його армії. Це ставило під сумнів основну

¹⁾ Kaz. Jarochowski, 271—272.

²⁾ Avlander, Der nach der.... Pultawischen Schlacht über eine fünfjährige Zeit in dem Türkischen Bender sich aufhaltende.... König von Schweden, Carl der XII-te, 1716, S. 114 (без зазначення місця видання; автор виразний москвофіл).

³⁾ A. Quennerstedt, Vid Prut, Kar. Förb Årsb. 1910, Lund 1911, s. 174.

⁴⁾ Wie stehts in Bender? Was macht der König in Schweden? ist er todt oder lebet er noch? Curiose Etranger seine Meinung denen Neubegierigen. Gedruckt in Curiosenburg. Im Jahr MDCXI, S. 27—28 (1611 р.—очевидно, помилка; повинно стояти 1711 р. Curiosenburg — вигадане місто, авторський дотеп).

⁵⁾ Wie stehts in Bender, S. 28.

⁶⁾ Див. також неопубліковані цікавості міркування Nordberg'a II, 295.

ідею Карла XII, можливість співпраці шведів з півночі з турками на півдні. Шведський король попадав у незручну ситуацію. Він мусів згладжувати неприємне враження. Коли кримський хан дав помітити своє здивування з приводу відсутності поляків, приходилося йому дуже вдаряти на те, що Потоцькому ніяк не можна того закидати. Адже ж радив київський воєвода йти до Кам'янця, і ніхто інший, як буджацький султан вирішив справу по іншому¹⁾.

Але й ці прикристи не зломали енергії впертого шведа. Він і тепер пробує вплинути на турків, підсуваючи їм свої операційні пляни. Його стратегічна думка йде в тім же напрямі, що й раніше, пристосовуючись тільки до змінених обставин: її основним елементом залишається напрямок на Київ. Турецька армія має посуватись так, щоб витягнути москалів із Польщі на охорону власних кордонів і поставити під загрозу самий Київ²⁾. Шведський історик Квеннерштедт думає навіть, що завданням турків в очах Карла XII була облога Києва, при чім окремий корпус повинен був ударити на Таганрог або Азов³⁾. Все це приходило занадто пізно: проволікання турецької армії та скоре наближення московської робило переведення в життя королівських плянів неможливим.

Рішаюча зустріч сталася на Пруті, і як вона скінчилася, — загально відомо. Цар опинився в цілком неможливій стратегічній ситуації і вийшов з неї тільки завдяки мирній поставі великого візиря. Грав тут ролю не підкуп візиря, як це твердить майже ціла європейська історіографія, разом з російськими істориками, тільки державні інтереси одної і другої сторони. Петро I мусів зректись своїх надбань на півдні, щоб мати вільну руку на заході. Свого часу я вказував на це в моїй статті „Карл XII і Петро I під Полтавою й над Прутом“⁴⁾, а тепер, познайомившись ближче з шведською літературою, бачу, що такі відомі шведські історики, як Стілль і Квеннерштедт, тримаються тої самої думки⁵⁾. Стілль кладе особливу вагу на те, що Карл XII під час прутських операцій не знаходився при турецькій армії, прихилившись до відмовних порад свого оточення. На його думку було це нещастям для шведської справи, бо шведський король був дуже респектований турецькими жовнірами, і його присутність при армії та ханова допомога напевно направили б події в цілком інший бік, ніж це сталося⁶⁾. А він появився тут лишень тоді, коли справа була властиво скінчена. Також є досить і інших мотивів, які вплинули на візиря. Скоре заключення миру пояснюється — як думає Стілль — й тим, що турецький уряд дуже побоювався австрійської загрози з фланку. Після розбиття Ракоція мала Австрія вільну армію в Угорщині і могла направити її, куди хотіла. Туреччина вислала до Відня Цейфулла агу, щоб запевнити австрійський уряд у своїй мирній

1) Nordberg, II, 302.

2) Floderus, II, 204

3) A. Quennerstedt, Vid Prut, 173.

4) „Літературно-Науковий Вістник“, Львів 1931, т. CVI, ст. 625--654.

5) A. Stille, 366—367; A. Quennerstedt, Vid Prut, 175.

6) A. Stille, 361—362, 367.

поставі до нього; він вернувся з подорожі просто в армію до великого візира і під впливом розмов з австрійськими державними діячами міг оперувати мотивами австрійської безпеки¹⁾. Також підкреслює Стілль, що турки робили свій похід, вірячи в те, що будуть підтримані з півночі шведами. Того не сталося, і великий візир, коли Понятовський під час мирових пертрактацій пробував обороняти шведські інтереси, підніс, чому Карл XII не виконав своєї обіцянки відносно шведського походу з Померанії в Польщу. Коли шведи не виконали своїх обіцянок, то й турки заключають мир, маючи на увазі власні інтереси²⁾.

Це є, звичайно, дуже поважна аргументація. Але до неї мусимо додати ще одну причину. Це була невдача союзної армії на терені Правобережної України. Від цієї операції сподівалися і турки і шведи дуже багато. Вона мала полегшити турецьке стратегічне завдання, вона мала показати на очі, що розрахунок Карла XII і Потоцького на польську підтримку був зовсім поважною справою. А вийшло так, що ні шведи з Померанії, ні поляки у власній країні нічого не зробили, щоб закріпити цю віру. Навпаки показалося, що той фактор, на який, можливо, найменше покладалися, — правобережне козацтво, — були основним, хоч і знову втраченим набутком походу. Правда, татари і тут занепастили справу, але туркам усе ж таки стало ясно, що тут лежать можливості, з яких треба скористатися в своїх же власних інтересах для дефензивної оборони від Москви. Тому то українська справа грала чималу роль вже в прелімінарних переговорах над Прутом. Петро I мусів принаймні Правобережної України зрєктися. А на будучину, в ближчих уже роках виростає справа Правобережної України та її державної приналежности на проблему високої ваги для турецької політики.

III.

II. ОРЛИК У БЕНДЕРАХ. ДРУГИЙ ПЕРІОД (1711—1714).

1. Турецька орієнтація П. Орлика.

Мирові переговори над Прутом велися без участі Орлика. Так мусимо думати на підставі його власних свідчень. Це було некорисним для української справи. Великий візир, від якого залежало замирення, здобув для Порти азовську округу і самий Азов, вимусив від москалів збурення Таганрогу, Камянки та фортець на Самарі і зобов'язав їх не вміщуватися в польські справи. Турки не забули й України, але домагання їх були поставлені неясно. Понятовський, що перебував у турецькій головній квартирі, писав до шведського резидента Функа: „Du Camp sur le Prut, le 24 Juillet 1711..... Voici les propositions du Grand Vizir..... que les Cosaques resteraient dans leur premier état, sans expliquer comment.....“³⁾ За ним повторює Функ у своїм листі до шведського резидента у Відні: „Que l' Ukraine serait

¹⁾ A. Stille, 365.

²⁾ A. Stille, 366.

³⁾ Hurmuzaki, Docum., Suppl. I., Vol. I., p. 413 (N. DCXVI).

remise dans sa liberté précédente“¹⁾. Другий свідок подій, Дезаєр, повідомляє французького короля з Костянтинополя (в листі з 28 жовтня н. ст. 1711 р.), що візир запропонував Шафірову „rendre l' ancienne liberté aux Cosaques et ne se plus intéresser de l' Ukraine....“²⁾.

Дійсно договір з 12 липня ст. ст. 1711 р. був складений дуже невизначно. Костомаров і Солов'єв мають рацію, коли твердять, що ця умова давала привід для толкування її на різні способи³⁾. Міродайний для нас артикул, як його подано в повній збірці російських законів, говорить так: „... и Поляковъ и Черкасъ и Запорожцевъ (Барабашидесъ) (Подкалесъ), которые суть въ ихъ подданствѣ, и козаковъ, которыхъ Ханъ Крымскій Сіятедьнѣйшій Девлетъ-Гирей Ханъ, имѣеть въ своемъ покореніи, съ стороны Царскої чтобы никако ихъ не замать“⁴⁾. Буквально те саме знаходимо і в турецькій копії договору, надрукованій турецьким істориком Ахмедом Рефіком⁵⁾. Повстає питання, як розуміти ці пункти: чи йшла тут мова про Правобережну Україну й Січ, чи також і про Гетьманщину? „Которые суть въ ихъ подданствѣ“ (польським) — це вислів, який правдоподібно стосувався тільки до Правобережної України. Але, можливо, турки поширювали приналежність до польського підданства і на Лівобережну Україну, маючи на увазі старі часи. Також і сам термін „Барабашидесъ“ (барабаші) не міг відноситися до Правобережжя, бо під барабашами розуміли і турки, і татари, і саме правобережне козацтво лівобережних козаків⁶⁾. З другого боку, для чого було туркам вимагати збурення фортець на Самарі, коли москалі зрікалися Лівобережної України? Це був аргумент, яким у дальших переговорах дуже влучно користувалася московська дипломатія. Цей стан річей стверджує два роки пізніше, з нагоди заключення нового договору з турками, і сам царський уряд: „Хотя Турки сначала претендовали всеї Украины обѣихъ сторонъ Днѣпра, понеже въ договорѣ на Прутѣ учиненномъ въ экземплярѣ на Турскомъ подлинномъ такъ темно, знатно нарочно коварно написано, что можно толковать о всѣхъ и о нашихъ казакахъ, что Царское Величество руку отнять отъ оныхъ обѣщаетъ...“⁷⁾ Залишається вражіння, що турецька дипломатія, маючи можливість куди більше вимагати, не зорієнтувалася. Великий візир сам не знав, як далеко можна йти

¹⁾ Hurmuzaki, p. 414 (N. DCXVII). Лист Функа під датою 4 серпня 1711 р.

²⁾ Hurmuzaki, p. 405 (N. DCIV). З джерела видно, що Дезаєр перебував у турецькому таборі.

³⁾ Костомаровъ, XVI, ст. 742; Солов'євъ, Історія Росіи, т. XVI, ст. 87.

⁴⁾ П. С. З., т. IV, № 2398. Тут представлено справу так, ніби ці пункти походили з турецького боку. Московське ж формулювання, поставлене наперед і окремо, мало бути так: „Въ Польскія дѣла съ обѣихъ сторонъ не мѣшались, такожъ и ихъ подданныхъ ни чѣмъ присвоятъ, ни ихъ, ни земель ихъ“. На наш погляд, це просто фальсифікат. Міродайним для обох сторін був текст „з турецького боку“.

⁵⁾ Ahmed Refik, Baltadly Mehemed Pascha och Peter den Store 1711—1911, Karol. Förb. Årsb. 1919, Lund 1920, Bilagor № VIII, s. 150—151.

⁶⁾ D. Dorosenko a J. Rypka, Hejtman Petr Dorosenko a jeho turecká politika, Praha 1933, str. 14 (прим. 76).

⁷⁾ П. С. З., т. IV, № 2515.

у вимогах щодо України. Він розібрався в справі тоді, коли було вже властиво запізно.

Як би там не було, маємо рахуватися з фактом, що пар зрікся принаймні своїх претензій на Правобережну Україну і Запорозьку Січ. Таким чином прутський мир виносив наперед проблему України, в той час як шведські справи й акція Карла XII кінчалися нічим. Туреччина взяла тільки на себе зобов'язання виправити Карла XII через Польщу в його власні володіння, а цар обіцяв не робити тому перешкод. Ще гірше вийшов на тім Станислав Лещинський із своїми головними співробітниками, Понятовським і Потоцьким. Перед ними повстала загроза втрати Правобережної України на користь Туреччини і Пилипа Орлика.

Зате значно покращали шанси українського гетьмана. Зараз же по завішенні зброї прийшла до нього турецька оферта взяти в свої руки Правобережну Україну з огляду на те, що цар зрікся своїх прав на неї. Обіцянки візиря і хана йшли навіть далі: під його гетьманську булаву мала прийти і Лівобережна Україна¹). Коли Пилип Орлик за дозволом шведського короля появився тепер у турецькій таборі, щоб поздоровити візиря і хана з перемогою над москалями, його знову було забезпечено, що Порта видобуде для нього і Лівобережну Україну. При тім турки виставили умову, щоб гетьман сам приїхав до Царгороду, де мало прийти до дефінітивного мирного трактату з Москвою²).

Турецький візир недурно давав такі великі обіцянки. Для нього важно було відтягти запорозьке військо з гетьманом на чолі від тісної спілки з Карлом XII, бо саме тепер шведський король стояв йому на дорозі. Після заключення миру перед Баталджі пашою повставали два важні питання: виконання москалями пунктів прутського договору і випровадження Карла XII поза межі турецької держави³). Одне питання було пов'язане з другим, бо великий візир обіцяв цареві не терпіти далі присутності шведів у Туреччині. На цьому зараз же почала грати московська дипломатія: Петро вимагав від'їзду шведського короля і ставив у залежність від цього виконання договору⁴). Властиво цар не тратив ще надії, що йому вдасться щось викрутити від турків: уступки, які вимусила від нього безнадійна ситуація над Прутом, здавалися йому занадто тяжкими. Це московське кругійство ставило візиря в дуже небезпечне положення. Ціла будучність його, як державного мужа, залежала від виконання договору. Йому приходилося дуже побоюватися впливів Карла XII і його дипломатів при турецькій дворі, і він уживав енергійних заходів, щоб не дати шведам установити безпосередній контакт із султаном. Функ, новопризначений шведський резидент у Костянтинополі, був спеціально для того викликаний у турецьку головну квартиру і перебував тут на положенні напівполоненого. Зрозуміло, що Баталджі

¹) А. Енсен. Орлик у Швеції, 130. Порів. Feldman, 74.

²) Енсен, 130.

³) Stille, 368.

⁴) Соловьевъ, т. XVI, 96 й д.; Feldman, 73.

паші дуже залежало на тім, щоб і поляків і запорожців вирвати зпід королівської опіки. Тим самим досягнуто було б повну ізоляцію гордого шведа, якому не лишалося б нічого іншого, як покинути Туреччину.

Цю турецьку тактику добре зрозумів і Карл XII і його оточення. Шведський король, лютий на візиря, в якому вбачав зрадника шведсько-турецьких інтересів та боягуза, що не зумів використати як слід безнадійного стану москалів над Прутом, прийняв тверде рішення відкрити султанові очі на дійсний стан річей, що йому пізніше і вдалося. До відїзду з Туреччини він не був підготований та й не мав бажання покидати цю країну в момент тріумфу свого ворога-візиря. Покищо загальна ситуація диктувала йому тактику затягування часу. Він ставив візиреві різні вимоги щодо свого відїзду. Так, безпека короля вимагала, мовляв, — це видно з інструкції і меморіалу для Функа перед відїздом його до турецького табору — щоб цар передав у турецькі руки всі полки і всі московські „slaboden“ (слободи, певно в розумінні фортець) на Україні, де мають бути розташовані турецькі залоги¹⁾. Україна мала стати вільною, а Орликові належало віддати гетьманат — усе згідно з трактатом, заключеним між Портою і царем²⁾. Без сумніву, Карл XII знав дуже добре, що Баталджи паша не обсадить України своїми залогами. Його максималізм був тільки дипломатичним кроком, що стояв у повній згоді з обіцянками, які давали турки Орликові.

Отже зараз же після прутських подій українська справа стала об'єктом змагань шведської і турецької дипломатії. Сам Орлик попадав у положення людини, якій треба було зважитися на той чи інший крок: чи залишатися при боці шведського короля, чи йти за вказівками великого візиря. Баталджи паша вимагав від нього повного відокремлення українських справ від шведських і був ретельно підтриманий ханом, який, як ми знаємо, давно вже бажав захопити в свої руки запорозьке військо. Десь на початку вересня (1711 р.) візир прислав до Орлика одного з своїх довірних мужів, переказуючи через нього, щоб запорозьке військо йшло до Очакова, а сам гетьман їхав на переговори у Костянтинополь. Також і полякам, прихильникам Станіслава Лещинського, наказано було відійти до кордонів Польщі³⁾. Заклик візиря зробив на гетьмана гнітюче вражіння. Він радо вів переговори з турками щодо Право- і Лівобережної України, але віддавати армію в розпорядження візиря і хана і тим самим позбавляти себе свободи рухів — це зовсім не лежало в його інтересі. Одначе не можна було лишити візиря без відповіді. 17 вересня шв. ст.⁴⁾ Орлик вирядив свого генерального писаря Івана Максимовича з листами до Баталджи паші і його довірних співробітників⁵⁾. Щоб не розлютити візиря, відповідь гетьмана була складена дуже обережно, але

¹⁾ в. Kochen, 101.

²⁾ в. Kochen, 100.

³⁾ в. Kochen, 101; Переписка, 52.

⁴⁾ в. Kochen, 101.

⁵⁾ Переписка, 52—53. Порів. в. Kochen, 101.

все ж таки вона була неґативна. Орлик вказував на те, що його влада не має абсолютного характеру, і що він вирішує всі справи в порозумінні „*cum Primoribus patriae et Exercitu integro*“. Нарада з запорозьким військом виявила, що воно не радо поставилося до пропозиції візиря. Виходячи з обіцянки хана, запорожці сподівалися отримати зимові кватири на Україні, звільненої від москалів, а тепер пропонують їм околиці Очакова, що уявляють із себе пустелю без населення і потрібної поживи. Настрій війська погіршився; серед нього шириться думка, ніби задумують видати його ворогам, і незадоволення його в першу чергу звернулося проти самого гетьмана¹⁾. Але аргументи Орлика, хоч і зручно скомбіновані, здається, не без шведського впливу, не зробили належного враження на візиря і його оточення. До того причинився й сам шведський король. Він післав через того ж самого Максимовича окремого листа до свого резидента Функа, в яким рекомендувалося йому підтримати місію генерального писаря, а особливо нагадати візиреві, що запорозьке військо стоїть під королівською протекцією і тому має залишатися при нім²⁾. Це була позиція, яку саме й поборював візир спільно з кримським ханом. Як видно, місія Максимовича не мала успіху. Турки вперто стояли на тім, що запорозьке військо — як піше, так і кінне — має відійти в околиці Очакова, де воно приєднається „*ad reliquos Cosakos Zaporovienses, qui degunt circa fluvium Ozu*“³⁾. Провіянті отримують із Бендер і Очакова, про що подбає турецька адміністрація. Гетьман „*in persona*“ має поспішати до Костянтинополя. Такого роду були листи, які отримав Орлик від візиря і його дорадників у другій половині вересня і на початку жовтня⁴⁾. Особливо гостро поставився до Орлика кримський хан, вимагаючи від нього в категоричному тоні виконання наказу великого візиря⁵⁾. Тим часом запорожці все ж таки послушалися шведського короля і залишилися біля Бендер⁶⁾. Але їх настрої зовсім не були певними. Вони питалися Карла XII, що їм робити з огляду на наказ візиря. У своїй відповіді (з 12 жовтня шв. ст.) король пригадавав козакам, що вони присягнули йому на вірність, а він сам зобов'язався здобути їм їх старі вольности. Отже обов'язком їх є не слухатися наказів візиря і хана та держатися його, поки він не вибереться з цієї країни⁷⁾. Ми не знаємо, як поставилися запорожці до королівської аргументації, але видно, що вони рішили не виступати, бо більше не піднімали цієї справи перед королем. Зате з тим більшою впертістю поставлено було на порядок денний питання про виїзд Орлика до Костянтинополя на пертрактації з турками. Як для війська, так і для Орлика була це справа дуже важна й актуальна. Турецькі обіцянки

1) Переписка, 52—53.

2) v. Kochen, 101.

3) Очевидно це та частина січовпків, що перебувала безпосередньо при кримському хані.

4) Переписка, 51—54.

5) Переписка, 54. На мотиви хана дуже виразно вказує перекладчик Саварі (Savary). Див. Kar. Förb. Årsb. 1913, Lund 1914, s. 261 й д.

6) v. Kochen, 103.

7) v. Kochen, 108; Переписка, 29—30.

щодо Правобережної і навіть Лівобережної України мусіли їм дуже заїмпонувати.

В середині жовтня запорозьке військо знову звертається до короля, вимагаючи від нього дозволу на виїзд Орлика в Костянтинополь і прохаючи поручаючих листів для гетьмана. Відповідь Карла XII була негативною: не має рації пертракувати з Портою, як довго цей ворожий їм візир має владу в своїх руках. Покищо Баталджи паша не осяг від москалів навіть повороту Азова і зруйнування Таганрога. Можна сподіватися зміни міністерства в Костянтинополі. В такий момент небезпечно для гетьмана сепаруватися від свого війська. Але якщо козаки так дуже бажають, то може їх гетьман їхати собі до Костянтинополя. Тільки король не бере на себе відповідальности за наслідки. Поручаючих листів козаки не отримують, бо король не бажає мати жадної кореспонденції з візирем¹). Здавалося, він давав вільну руку Орликові і військові, хоч і робив це дуже неохоче. В дійсності незадоволення його козаками і гетьманом ставало чим раз більшим. Козацтво вперто стояло на своєму, а король ніяк не хотів погодитися з окремими турецько-українськими переговорами. Він виходив із реальних шведських інтересів: для нього був Баталджи паша ворог і зрадник. Це був один мотив, а другий, не менш реальний, полягав у потребі вважати на своїх польських союзників. Цілком зрозуміло, що і Потоцькому і Понятовському зовсім не всміхалася перспектива втрати Правобережної України на користь Порти й Орлика. Вже під час спільного походу на початку 1711 р. виник конфлікт між Орликом і Потоцьким ізза Правобережної України, і король примушений був грати ролю посередника. Тепер справа стояла значно виразніше, і Карлу XII приходилося вибирати між інтересами польськими і українськими. Як ми знаємо, польській союзник мав для нього значно більшу вагу, ніж Орлик і запорожці. Досить було енергійного спротиву польської еміграції на чолі з Потоцьким і Понятовським, щоб примусити короля трактувати справу Правобережної України в аспекті польських інтересів. Про це маємо виразне свідцтво сина гетьмана, Григорія Орлика, що зберіг у своїй пам'яті спомини батька²).

Вже наприкінці жовтня король узявся рішуче за козаків. Перед тим він не раз пробував переконати Орлика в нецільности поїздки в Костянтинополь для переговорів із немилим йому візирем, але гетьман все послався на військо, яке вима-

¹) Переписка, 30—31; v. Kochen, 109.

²) В своїм меморіалі до шведського уряду — (цей меморіал передав 6 жовтня 1743 р. французький посол у Стокгольмі, граф де Лямарі, графові Ілленборгові (Gyllenborg) — Григор Орлик пише: „mais le hetman Orlik s'étoit à peine mis en chemin pour Constantinople afin d'y recevoir l'investiture du Grandseigneur, lorsque le roy de Suède sollicité par plusieurs seigneurs polonois attachés au roy Stanislas et réfugiés en Turquie fit partir feu Mr. Soldan, Commissaire général de la guerre, pour l'engager de revenir sur ses pas. Le roy lui representa de vive voix, qu'il n'avoit qu'à se reposer sur les déclarations autentiques de son diploma assecuratorium, et que le démembrement d'une province de Pologne alloit aliéner bien des sujets affectionnés aux intérêts du roy Stanislas, et porteroit des préjudices considerables aux intérêts communs“. Див. Th. Westrin, Nagra upplysningar om kosakhetmanen Filip Orlik, Histor. Tidskrift 1905, B. 25, s. 37.

гало від нього персональних пертракцій з турками¹⁾. Тоді Карл XII вислав 28 жовтня шв. ст. безпосередньо до війська Попятовського і свого військового комісара Зольдана з королівським ультиматумом: або козаки скоряться волі короля, або він подякує їм за службу²⁾. В офіційнім дневнику фон Кохева представлено справу так, немов би цей ультиматум не залишився без вражіння на військо, і воно постановило не вислати гетьмана до Костянтинополя, тільки одну козацьку делегацію. Цим було і короля задоволено³⁾. Для нього очевидно було важко не допустити Орлика до участі в переговорах з турками. Козацька делегація здавалася йому не такою вже небезпечною. Але тим часом запорожці встигли надуматися і знову стали на тім, що Орлик мусить їхати в турецьку столицю⁴⁾. Орлик послушався, бо він без сумніву і сам признавав свою присутність у Костянтинополі потрібною. Він вирушив у дорогу „проти волі королівської величності“, як виразно зазначає фон Кохен⁵⁾. Як тільки дізнався про це Карл XII, зараз же (31 жовтня шв. ст.) вислав наздогін за гетьманом Зольдава⁶⁾. Зольдан заскочив Орлика аж за Дунаєм у турецьким місті Бабі і передав йому наказ короля негайно вертатися назад. Супроти цього український гетьман не встояв: залізна воля короля була йому добре відома, і він побоювався наслідків свого непослуху⁷⁾. Рішивши вертатися назад, дав він козацькій делегації детальну інструкцію⁸⁾. В склад делегації входили прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Клим Довгополіні, генеральний писар Іван Максимович і генеральний осавул Григорій Герцик. Делегація мала трактувати в імені Орлика, яко гетьмана, в імені українського народу, козацького війська і війська низового запорозького спільно з Костем Гордієнком як кошовим останнього⁹⁾. Інструкція, датована 3 листопадом (ст. ст.) 1711 р.¹⁰⁾, містила в собі такі вимоги: Ціла Україна по обох боках Дніпра має бути звільнена від москалів (I), Москву треба примусити зрестися Україні назавжди (II); фортеці на Україні не сміють бути зруйновані (V), ціла артилерія — Правобережна, Лівобережна і Січова — має бути повернена військові (VII). Порта затвердить союзний трактат, заключений між Кримом і запорозьким військом. Порта видасть асекураційний документ, подібний до того, який одержав Орлик від шведського короля. В ньому має бути

1) v. Kochen, 111.

2) v. Kochen, 111.

3) v. Kochen, 111.

4) v. Kochen, 112.

5) v. Kochen, 112.

6) v. Kochen, 112.

7) порів. Енсен, 131.

8) Орлик не дозволив Зольданові бути присутнім у тім помешканні, де він давав інструкцію козацькій делегації. Пізніше це дало нагоду шведському канцлерові фон Мюллерну робити докори гетьманові в нещирості. Див. v. Kochen, 158.

9) Переписка, 61.

10) Інструкція датована так: „data in urbe Baba anno domini 1711, 9-bris 3 die“, себто 3 листопада 1711 р. (ст. ст.). Невідомо, чому Костомаров, 744 датує 3 груднем 1711 р., а Фельдман, 75, ідучи за ним, переводить на новий стиль і подає 14/XII 1711 р.

зазначено: Україна обох боків Дніпра з цілим запорозьким військом і з усім українським народом визнається на вічні часи крайною незалежною від усякого зовнішнього господаря (ab omni externa dominatione), без порушення братерства її вічної дружби з кримським ханом, основою яких являються заключені вже пакти. Але ніхто не смів претендувати на панування над Україною як васальною країною або вимагати щорічної дані від неї. Українська православна церква має залишатися непорушною під зверхньою владою царгородського патріарха. Порта забезпечує своє невтручання до внутрішніх справ України і лишає непорушними її свободи, закони, привілеї і кордони. Гетьман Війська Запорозького завжди вибиратиметься вільними голосами. Султан не має права його змістити. Новий гетьман приносить „homagium“ Порті не своєю персональною появою, тільки листовним повідомленням. Забезпечуються спеціальні привілеї низового війська запорозького; українським купцям дозволяється вільна торгівля в межах турецької держави (IX). Український народ і запорозьке військо залишаються й надалі під протекторатом шведського короля. Це не порушить її вічної дружби з кримським ханом, ні добрих відносин з Портою; навпаки тільки закріпить союз дружби між Портою і Швецією (X).¹⁾ З цією інструкцією виїхала делегація до Адріанополя, де знаходилася тоді головна турецька квартира, а Орлик повернув до Бендер. В Адріанополі делегація затрималася і нічого не могла зробити, бо саме на той час наступила демісія Баталджі паші. 18 листопада шв. ст. кошовий Гордієнко писав з Адріанополя в Бендери, що він був свідком, як турки плюндрували шатро і речі бувшого великого візиря²⁾. В грудні українське посольство було нарешті в Костянтінополі.

На перший погляд здавалося, що арешт і демісія Баталджі паші в листопаді 1711 р. цілковито змінять конюнктуру в Туреччині на користь шведського короля і його польського оточення. Дійсно, дипломатам Карла XII вдалося представити султанові події над Прутом так, як на них дивився сам король. Також і кримський хан Девлет-Герай, який мав повне довіря падишаха, не був задоволений з візиря, хоч і тримався в українській справі одної з ним тактики. Все це привело до зміни на посту великого візиря. На місце Баталджі паші прийшов командант яничар, грузин Юсуф паша. Але новий візир, втягнений свого часу в переговори над Прутом, зовсім не був прихильником нової війни з москалями. Неполюбляючи Карла, Понятовського і Польщу, він з великим інтересом поставився до козацьких аспірацій і рішив взяти на себе зреалізування турецьких претензій щодо України. Отже при турецькій дворі сталася зміна осіб, а не системи, з тою різницею, що Юсуф паша був людиною більше здібною і енергійною, ніж його попередник³⁾. На початку нового турецького режиму Карл XII поспішав використати час. Вже 21 листопада шв. ст. вислав він на допомогу

¹⁾ Переписка, 61—68; порів. Костомаров, 744—746.

²⁾ v. Kochen, 113. Як видно з v. Kochen (s. 113), в Бендерах уже 16 листопада шв. ст. стало відомо про арештування візиря.

³⁾ Stille, 370; Feldman, 75; Костомаров, 747.

Функу в Костянтинополь Понятовського з спеціальною дипломатичною місією¹⁾, але скоро мусів побачити, що з Юсуфом пашою він не прийде до порозуміння. Зате для української делегації відкривалися ліпші перспективи. Окрім нового візиря був, здається, на її боці і сам султан Ахмет III.

Переговори між українцями і турками в Костянтинополі йшли паралельно з переговорами великого візиря з москалями. Одні залежали від других. Чим менше податливими були царські делегати—Шафіров, молодий Шереметьєв разом з Толстим, російським амбасадором при Порті, — тим ліпше почували себе українці. Максимальні вимоги української делегації, так виразно зазначені в інструкції Орлика, мали вигляд на успіх тільки на випадок війни Туреччини з Москвою. Самими переговорами навряд чи можна було тут щось зробити. Саме питання Лівобережної України грало головну роль в переговорах між Москвою і новим візирем. Юсуф паша йшов легко на згоду в справі виїзду Карла XII з Туреччини і евакуації польської території московськими військами, але виявив значну впертість щодо України. Він вимагав звільнення цілої України від царського війська, себто держався обіцянки, яку дав іще старий візир Орликові. Щоб надати його вимогам належної ваги, султан виїхав до Адріанополя, де звичайно громадилася турецька армія перед вирушенням у похід²⁾. В кінці грудня (ст. ст.) знову оголошено було війну москалям. Тяжко розібрати, чи ця рішуча постава турків була тільки тактичним кроком, щоб добитися від царя виконання постанов прутського миру чи вони дійсно щиро підпирали максимальні аспірації українців, сподіваючись від цього значного ослаблення московської держави і тим самим укріплення самої Порті. Так або інакше, на політичний обрій знову виходила турецько-московська війна. Чужинецька дипломатія в Костянтинополі поділилася (як і перед Прутом) в залежності від інтересів окремих європейських держав або союзів. Англійський посол Суттон і голандський Кольєр посередничали між Портою і Москвою, щоб не допустити до вибуху нової війни³⁾. Зате французький посол Дезаєр підбурював до війни. Коли йти за І. Борщаком, що використав французькі архівні матеріали, був він щирим приятелем українців і оборонцем їх інтересів. Козацька делегація чимало завдячувала йому, бо він розвинув надзвичайну енергію, щоб підперти українські постулати в Костянтинополі, звів її з Костянтинопільським патріархом і заручився його підтримкою на користь України⁴⁾. Нам здається, що дипломатична лінія Дезаєра не могла бути такою виразно козакофільською. Принаймні інструкції, які він огримував від французького уряду, наказували йому в першу чергу мати на увазі шведські інтереси. Сам Людвик XIV твердо стояв на боці Карла XII.⁵⁾ Окрім інструкції Людвика XIV до

¹⁾ в. Кошен, 113.

²⁾ Feldman, 76; Соловьевъ, XVI, ст. 99.

³⁾ Hans Uebersberger, Russlands Orientpolitik in den letzten zwei Jahrhunderten, Stuttgart 1913. B. I., S. 114.

⁴⁾ Борщак, Гетьман Пилип Орлик і Франція, 84 і 85.

⁵⁾ H. Uebersberger, 101.

Дезагра з 29/X (н. ст.) 1711 р.¹⁾, маємо відповідь Торсі, державного секретаря для закордонних справ, на міркування Дезагра з 6 квітня (н. ст.) 1712 р., яку наводить сам Борщак. Вона цілком виразно підкреслює зацікавлення Франції козацькими справами з огляду на шведські інтереси: „...Король вповні похвалює Ваше поведення відносно козаків. Ви можете нагадати великому візиреві, що Його Християнська Величність все цікавилась козацькою нацією; зараз же, коли вона в союзі з шведським королем, старим другом Франції, в наших інтересах є союз козаків з Портою“²⁾. Коли Торсі так уявляв собі шведсько-українські відносини, то він помилявся. Між українською і шведською політикою саме тоді повстало значне розходження. Ясно, що й Карл XII стремив до зірвання турецько-московських мирових переговорів. Його дипломати, Понятовський і Функ, недурно ж сиділи в Костянтинополі. Але присутність української делегації в турецькій столиці була для нього дуже неприсмною. Дипломатична акція представників Орлика, не вважаючи на те, що сам гетьман вернувся в Бендери, грозила відірвати Порту від тих інтересів, які були міродайними для шведського короля. По суті в очах Карла XII Порта була інструментом, за допомогою якого він сподівався досягнути (як і перед Прутом) позиції, втрачені ним через поразку під Полтавою³⁾. А українці своїми ізольованими пертрактаціями втягали Порту „в тісне коло давніх аспірацій українських“, як це дуже влучно зауважив Фельдман⁴⁾. Порта ставала байдужою до шведських справ і Станислава Лещинського.

Тим часом зайшли зміни, які надали турецько-українським і турецько-московським переговором цілком іншого вигляду. Тверда постава турків — такою була вона принаймні назовні — зробила своє враження. Цар не був у стані вести війну на двох фронтах: турецьким і північним. Приходилося виконати постанови Прутського миру. Вже 16 листопада ст. ст. 1711 р. фельдмаршал Шереметьєв з наказу царя пропонує генералу Ренне вступити на Правобережну Україну і зігнати ціле її населення, старшину, козаків і селян, на другий бік Дніпра. Хто не захоче вийти, „тѣхъ оставить въ Немировѣ, токмо у тѣхъ оставшихъ, какъ хлѣбъ, такъ и сѣно, все забрать и ничего не оставить того ради, дабы воевода кіевскій съ своими адгерентами въ оное мѣсто не вступилъ и довольства не имѣлъ“⁵⁾. В середині грудня Ренне, вийшовши з Польщі, розташував свій корпус в околицях Немиров⁶⁾ і Білої Церкви та почав акцію, поручену йому царем⁶⁾. Це було виразне зречення Москви від Правобережної України. 6 листопада ст. ст. Петро I писав генералу Апраксіну про потребу повороту Азова туркам і зруй-

1) Feldman, 78.

2) Борщак, 84—85.

3) Порів. Stille, 410.

4) Feldman, 75.

5) Военно-походный жур. Шереметьева, 104—106.

6) Сбор. в. - истор. мат., 209—210.

новання таганрозьких укріплень, щоб не мати нової війни з Портою¹⁾. В січні 1712 р. це вже було виконано²⁾.

Відомість про ці події прийшла в Костянтинополь у лютім нового року³⁾. Вона зробила сильне вражіння на турецький уряд. Великий візир став схилитися до повного порозуміння з москалями. Козацьке посольство, розуміючи небезпеку для максимальної української програми, заворушилося. 27 грудня (ст. ст.) 1712 р. прилуцький полковник Горленко передавав з Костянтинополя гетьманові про негайну потребу звернутися до кримського хана, щоб той поміг українцям принаймні в справі затримання Кієва на користь війська⁴⁾. Але гетьман і сам розумів, що для української справи наступив критичний момент. Нам відомий лист його з 10 березня (ст. ст.) 1712 р. до великого візиря, з якого видно, як важно для нього було здобути „universam Ukrainam“. Він вказував на те, що москалі вспіли спустошити її обезлюднити Правобережну Україну, щоб зробити її безвартісною. Від незаконної московської влади треба звільнити Україну обох боків Дніпра. Кіїв не може бути без України, і Україна не може бути без Кієва.⁵⁾ Але його петиція приходила запізно. Справа України була вже вирішена. Козацька делегація мусіла погодитися на умови, запропоновані їй Портою. 5 березня (ст. ст.?) виїшов султанський привілей, в яким ішла мова тільки про Правобережну Україну і Січ, з винятком Кієва і його околиць, що залишалися за москалями⁶⁾. Це був акт, який давав широкі права Правобережжю під турецьким протекторатом⁷⁾. Орлик і його „successores“ отримували „supremam potestatem“ над козаками (правобережними) і запорожцями („supra Cosacos Ucrainenses et Zaporovienses“), „jus vitae et nes despoliticum“, без права апеляції підданих до Пресвітої Порти. Козакам і цілому народу українському назавжди признавалося право — але „post istum modernum Ducem“⁸⁾ — вільного вибору гетьмана. Ніхто, хто належав до турецької держави, не мав

1) Соловьевъ, XVI, 101.

2) Н. Uebersberger, S. 115.

3) Соловьевъ, XVI, 101; Uebersberger, 115.

4) Костомаров, 757.

5) Переписка, 57 й д.

6) Знайдений П. Застирцем французький переклад оповідання про побут мазепинців у Бендерах, в яким гетьман Мазепа живе ще в 1710 р. і підписує разом із 8 своїми поміщиками (також і Пилипом Орликом як генеральним писарем) *pacta conventa* з султаном Ахметом III у справі України і Запорожжя, є звичайно чиста легенда. Див. П. Застирець, Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-Паші (Чайковського), „Україна“, Київ 1914, кн. II, ст. 67-72.

7) v. Kochen (ibid., s. 154) в своїм дневнику виразно зазначає, що козаки прийняли турецьку протекцію, а не підданство, без жадих контрибуцій або щорічної данини.

8) Григор Герцик під час московського допиту в 1721 р. свідчив, що Орлик видав аж три інструкції: „одну показав королю шведському, похлебствуя ему, другую публичную, въ которой было написано, что просить у Порты протекции, денегъ и провіанта, и домогается во владѣніе себѣ той бочной стороны Днѣпра.... а третья инструкторія, о которой онъ Герцикъ и полковникъ Горленко не вѣдали, дана была тайно одному писарю Максимовичу, а что въ ней написано, не знаетъ....“ (Див. Допросъ Григорія Герцыка объ участіи его въ измѣнѣ Мазепы. „Кіевская Старина“ 1883, III, ст. 601). Цілком можливо, що ця таємна інструкція Орлика Максимовичу, про яку свідчить Герцик, саме й мала на увазі спеціальні права Орлика як гетьмана України.

права вмішуватися у свободи і закони українські. Щорічної данини від українців не вимагалось. На них накладалося тільки зобов'язання давати помічні війська проти турецьких ворогів¹⁾.

Договір між козаками і Портою був наслідком ґрунтовного порозуміння між турками і Москвою в справі України, хоч до підписання його прийшло лиш місяць пізніше. Це була найважливіша проблема; як тільки її було вирішено, залишалося лишень дійти до згоди в справі виводу московських військ з Польщі та виправи шведського короля поза межі турецької держави²⁾. Інші пункти прутського миру були вже москалями виконаві. 5 квітня ст. ст. 1712 р. був підписаний мир на 25 років, який був з одного боку повторенням, з другого витлумаченням постанов прутського трактату. Порта гарантувала цареві володіння Лівобережною Україною та Кіівом з його околицями; цар зобов'язувався вивести своє військо з правого боку Дніпра і не вмішуватися в справи козаків, що тут мешкають, і в справі Січі. Також був забезпечений вивід московських військ із Польщі і урегульований відїзд Карла XII з Туреччини³⁾.

2. Поворот П. Орлика на шведський бік.

Заключення московсько-турецького миру було тяжким ударом для Орлика. Сподіваючись інших результатів, розмахнувся

¹⁾ Цей привілей надруковано у „Сборнику статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи, изд. Кіев. ком. для разбора древнихъ актовъ“, Кіевъ 1916. Я цитую безпосередньо з Дрезденського Держав. Архіву (Сос. 698. В листі Орлика до графа Флеммінга з 25 липня 1721 р. поміщено як додаток „Translatio Privilegii Imperatoris Turcarum quod datum est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainae. Habita Benderae in Cancellaria Regia 1712 anno 10 Maij“.

В своїй статті „Гетьман Пилип Орлик і Франція“ Борщак подає (ст. 85 і 133—134) французьку копію цього привілею, яку він знайшов в Архиві Міністерства Закордонних Справ у Парижі. Ту саму копію (з деякими змінами, проти паризького тексту, але в основному пункті, про який далі буде мова, ідентичну) знайшов я в Stokh. Riksark. Cos. II, як додаток до листа Григора Орлика до Ілленборга з Парижа під датою 27 серпня (н. ст.) 1741 р. Тут взагалі уміщено цілий ряд прилог до листа сина гетьмана, які мали довести права гетьмана Орлика на Україну. Ця копія є перерібною, зовсім неподібною до цитованої нами латинської копії самого гетьмана. Головна ріжниця полягає в тім, що латинський примірник говорить тільки про Правобережну Україну, а французький про цілу Україну обох боків Дніпра (французький переклад належить перу де Лярія, перекладчика при франц. посольстві в Костянтинополі). Зазначаючи цю ріжницю, Борщак робить висновок: „Одно з двох“ або в французьким посольстві з якихсь особливих, нам нині невідомих причин, нарочито так їх переклали, або може були два списки, один більш докладний. В справі ж „Правобережжя“ і „всєї України“ нам неясно. Тільки турецькі архіви могли б освітлити це питання“ (Борщак, *ibid.*, ст. 85, прим. 4). В дійсності тут немає нічого неясного. В кореспонденції Орлика до шведського уряду, надрукованій А. Сисеном у Зап. Н. Т. ім. Шев. 1909, т. 92, знаходимо на сторінці 156 латинську копію листа великого візиря Юсуфа паші до гетьмана, датованого 18 квітнем 1712 р. В ньому є вислів, який виразно свідчать, що привілей султана торкався тільки Правобережної України. Ось цей текст: „Restat, ut Vos, et omnes Cosaci, qui sunt paenes Regem Sueciae, loca Vestra, in Ucraina ab hac parte Borysthenis, vi privilegij Imperatorij Vobis dati, tempore occupetis“.

²⁾ Порів. Agrell, 303.

³⁾ П. С. З., т. IV, № 2515 (Дата 5/15 квітня); Соловьевъ, XVI, ст. 104.

він було в європейським масштабі. До цього часу¹⁾ здається, належить його знаменитий „Вивід прав України“, з яким він збирався виступити в європейській пресі²⁾. Ця „дедукція“ мала на меті довести європейському світові незаконність утиску України Московією, історичне і природне право її на вільне, незалежне життя під проводом гетьмана Орлика і вагу її для європейської рівноваги як заборона проти московської агресивної політики, що криє в собі небезпеку для свободи цілої Європи³⁾. Також і „Маніфест гетьмана Орлика до європейських урядів“ з 5 квітня 1712 р. — переклад з утраченого латинського оригіналу на французьку мову⁴⁾ — свідчить про його бажання поставити українську справу в європейським масштабі: в „Маніфесті“ Орлик хоче довести, що союз України з султаном ні в чому не порушує її обов'язків яко християнської нації, бо цей союз є у високій мірі гоноровий і для християнської нації вигідний; мета союзу полягає для українців у визволенні поневоленої батьківщини, і коли козацьке військо виступить озброєно проти московського ворога разом із турками, то певно не для того, щоб завести у неволю християн⁵⁾. Але до цього маніфесту треба покищо поставитися з обережністю, поки нам не стане ясна його повна достовірність⁶⁾.

Та всі ці заходи перервав московсько-турецький мир. В руки Орлика переходила тільки Правобережна Україна і зверхність над Січчю. Оптимістичні надії на опанування Лівобережної України і принаймні Києва з його околицями не справдилися. Та й справа з Правобережжям не була ще зовсім певна, бо його треба було здобувати. Цар виводив своє військо з правого берега Дніпра, але що скаже Польща? Хоч і як ослаблена була польська держава, все ж таки можна було сподіватися з її боку енергійного спротиву. Чи не кинеться Польща в обійми Москви, шукаючи у неї підтримки для удержання за собою Правобережної України?⁷⁾ Та й на самому Правобережжі

¹⁾ І. Борщак, який знайшов цей цікавий документ, відносить його написання до літа 1712 або на початок 1713 р. (Див. І. Борщак, Вивід Прав України. Стара Україна, Львів 1925, I—II, ст. 2). Мені здається, що його треба віднести до початку весни 1712 р., на той час, коли ще українська справа не була дефінітивно вирішена. На це вказував би на мій погляд вислів Орлика в „Дедукції“: „Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції щодо миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатів (Голяндії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?“ (І. Борщак, ст. 8).

²⁾ І. Борщак, Вивід Прав, ст. 1—2.

³⁾ І. Борщак, ст. 5—9.

⁴⁾ І. Борщак, „Orlikiana“, ст. 365.

⁵⁾ Французьку копію „Маніфесту“ знайшов І. Борщак і видрукував у додатку до своєї статті „Гетьман Пилип Орлик і Франція“, ст. 134—136.

⁶⁾ Зміст маніфесту не стоїть у противенстві до стилю й думок П. Орлика. Мої сумніви торкаються дати: „Fait à Demotica le 4 avril 1712“. В квітні 1712 р. Орлик, правдоподібно, не міг бути в Демотиці (біля Адріанополя). Переговори велися у Костянтинополі. Привілей Орликові і війську „dabatur in Imperatoria Nostra Urbe 5 die Martij Anno Mahometis 1124“ (Див. Dresd. H. St. Arch. loc 698). Карл XII знаходився в Бендерах. У Демотику він попав щойно рік пізніше. Що мав Орлик робити в Демотиці? З одної вказівки у дневнику фон Кохена виходило б, що Орлик був у квітні 1712 р. в Бендерах (див. v. Kochen, s. 142). Отже справа з маніфестом потрібує перевірки.

⁷⁾ Порів. Feldman, str. 77.

відкривалися не дуже то веселі перспективи. Після згону значної частини населення на лівий берег Дніпра напів зруйнована країна опинилася в стані глибокої анархії. Купи своєвільних захопили владу в свої руки. Якийсь Юрко Перебийніс оголосив себе спадкоємцем Хмельницького і союзником Карла XII і Порти¹⁾. З Січі теж виходили запорозькі відділи²⁾ на здобуття Правобережної України. Сама Січ була дуже непевна. Тут на чолі фронди став кошовий Кость Гордієнко³⁾. Його ролія в подіях 1712 р. дуже цікава. Він знаходився в складі делегації, висланої Орликом у Костянтинополь, як окремий представник війська запорозького низового. Що він прибув в Адріанонополь, знаємо з дневника фон Кохена⁴⁾. В Костянтинополі він певно теж був, але вернувся раніше, ніж інші делегати⁵⁾. Між ним і Орликом повстав якийсь ближче нам невідомий конфлікт з приводу козацьких пертрактацій у Костянтинополі або на якійсь іншій підставі. Можливо, й хан приложив до того свою руку. Принаймні фон Кохен отверто заявляє, що хан здавна хотів перетягнути до себе запорозьців і тому дуже запобігав перед кошовим отаманом⁶⁾. Як би там не було, 23 березня шв. ст. (1712) стало в Бендерах відомо, що Кость Гордієнко покинув осідок запорозької армії в Молдавії і втік, потягнувши за собою 50 старшин і козаків запорозьких. У Бендерах були тої думки, що він подався під протекцію хана⁷⁾. Ця подія зробила дуже прикре вражіння на гетьмана і шведського короля. Вже на другий день (24 березня шв. ст.) Карл XII писав до Нової Січі до перебуваючих там запорозьців у дуже гострому тоні, представляючи Гордієнка як зрадника, що нарушив присягу, дану ним у Будищах (березень 1709 р.). Король не бажав його повороту, але січове товариство має відібрати в його військові клейноди які він взяв з собою, покидаючи військо й Орлика⁸⁾. Також і в окремій листі Карла XII (тої ж дати) до кримського хана знаходимо ту саму вимогу відібрання військових клейнодів

1) Feldman, str. 85; E. Otwinowski, Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696—1728, W Krakowie 1849, str. 191.

2) „Les cosaques ci-devant au service du han“. Див. Feldman, str. 85.

3) Здається, і серед інших видатних представників мазепинської еміграції запанувала певна десперація. Принаймні прилуцький полковник Горленко, стоячи під безпосереднім вражінням московсько-турецьких переговорів та очевидно знеохочений досягненнями козацької дипломатії в Костянтинополі, почав писати до гетьмана Скоропадського, прохаючи здобути для нього царську амністію. Як тільки його на вимогу хана вишлють на Правобережну Україну, то це буде для нього нагодою перейти на московський бік. Він тільки чекає на царську асекурацію. Але Горленкові в Москві не довіряли, і листи його заличалися без відповіді. Див. Костомаров, т. XVI, ст. 755—758.

4) v. Kochen, s. 113.

5) Див. Военно-Пох. жур. Шереметьєва, ст. 126. Тут під 5 лютим ст. ст. 1712 р. знаходиться така замітка: Козак Аника, що ходив у Бендери, повернувшись назад, показав: „Въ Бендеръ ханъ изъ Стамбула прїѣхалъ, а кошевой съ нимъ, генваря 15 дня“.

6) v. Kochen, s. 136.

7) v. Kochen, 136. Також Военно-пох. жур. Шереметьєва, 130—131. Тут помітка під 15 лютим ст. ст. 1712 р.: „Костю кошевого запорозьцы хотѣли убить до смерти, и онъ ушелъ къ хану“.

8) v. Kochen, 136.

у кошового і присилки їх у Бендери¹⁾. Ми не знаємо відповіді січового товариства, але кримський хан, як це видно з його листа до Карла XII з 28 березня (ст. ст.?) 1712 р., поставився до претензії короля негативно. Йому нічого не відомо про місце перебування Гордієвка: кошовий до нього не приїздив. Взагалі ціла справа відноситься до компетенції гетьмана, а татари в козацькі діла не мішаються²⁾. В дійсності Гордієнко опинився у Січі і тут, розлючений на Орлика, почав проти нього сильну агітацію. Вже в червні того ж року довідалися про нього в Бендерах, що він вислав відділ кінноти в 200—300 коней на Правобережжя і доручив йому оповістити населення (під загрозою спалення осель), що Орлика неповинно визнавати за гетьмана³⁾. З цього почалася самостійна акція Січі для здобуття Правобережної України. Чи велася вона в згоді і за підтримкою кримського хана, чи ні, факт той, що Кость Гордієнко наприкінці 1712 р. призначив якогось Поповича полковником міста Умані і дав йому пернач. До Калниболота і до Городища під Корсунем теж було послано кількох ватажків, коло яких зібралось яких 200 партизанів; від них розіслані були листи кошового, щоб їм не роблено було жадної шкоди від гультайства й інших елементів⁴⁾. Восени 1712 р. Гордієнко завів навіть зносини з гетьманом Скоропадським, заявляючи про своє бажання перейти в царське підданство. Скоропадський повідомив про це царського стольника Федора Протасьєва, а той порадив гетьману не звертати уваги на прохання Гордієвка з огляду на те, що кошовий хоче добитися від нього хлібних та інших припасів, щоб після того по старому „оставаться на своемъ постоянствѣ“⁵⁾.

В цій важкій ситуації Орлик знов опинився між двома стільцями. Перед ним було питання, чи стати на бік шведського короля і без застережень слухати його наказів, чи коритися султанові на основі тількищо заключеного турецько-українського договору з 5 березня 1712 р. На практиці одно виключало друге: або султанська протекція, або королівська, бо інтереси обох потентатів у даній момент розходилися. Туреччина, заключивши мировий договір із Москвою, не мала бажання підтримувати політичні пляни шведів та їх польських союзників. Вся її увага повернулася в бік Правобережної України, якої цар зрікся. Зречення царя було фактичним⁶⁾, бо Правобережна Україна правно належала Польщі. Турецькі політики розуміли дуже добре, що тепер наступила пора порозумітися з Польщею, щоб скорше ви-

¹⁾ В. Кордт, Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII поч. XVIII в., Український Археогр. Збірник, Київ, 1930, т. III, ст. 52 і 53. Також в. Кошен, 136.

²⁾ Кордт, 52.

³⁾ в. Кошен, 158—159.

⁴⁾ Эварницькій, III, ст. 504.

⁵⁾ Эварницькій, III, ст. 504.

⁶⁾ Цікаво, що московська дипломатія вже в поясненні до артикулу 3 (про козаків) договору з 5/15 квітня 1712 р. заздалегідь підготовляла собі стежку до витлумачення договору в дусі, прихильнім для поляків: „...п отъ прочаго, что по сю сторону Днѣпра, хотя и написали, что Царскому Величеству руку отнять, и то не наше, но изстари принадлежало къ Польшѣ; но о томъ не написано, что имъ (туркам) уступлено; и ежели имъ оную претендовать, и то будетъ противно Карловицкому трактату“. Див. П. С. З., IV, № 2515.

мусити від неї признання турецького протекторату над Правобережжям, яке мало стояти під регіментом Пилипа Орлика. В цій питанні особа українського гетьмана грала дуже поважну роль. Сам Орлик подає аргументи, які примушували Порту поспішати: вже знаходився в дорозі „Legatus Plenipotentiarius Poloniae“, якого завданням було вимагати від турків передачі Правобережної України (на підставі Карловицького пакту 1699 р.) в польські руки. Поки він не прибув до Костянтинополя, треба було поставити Річ Посполиту перед доконаним фактом¹⁾. Щоб надати відповідну вагу турецькій аргументації, Орлик мусів знайтися в фактичному посіданні Правобережної України. Як тільки прийшло до порозуміння між Москвою і Портою, візир і хан зразу ж звернули свою увагу на цю справу. Вже 18 квітня (ст. ст.) повідомляв великий візир гетьмана, що він відправив козацьку делегацію з належними почестями і дав їй грошей для надзвичайних потреб війська. Орликові, який отримував привілеї султана, рекомендовалося своєчасно зайняти Правобережну Україну. А після її зайняття посередником між Портою і гетьманом мав стати кримський хан, з якими голова української держави повинен був у всіх справах радитися,²⁾—пункт, який мусів дуже не подобатися Орликові. Перед ним повставало питання, чи не почне хан вмішуватися у внутрішні справи території, яка належала до гетьманського регіменту. З свого боку кримський хан, посилаючи на Правобережну Україну трьох мурзів і кількох агів із своїм універсалом з 15 травня 1712 р., поспішав довести до відома населення, що Орлик у згоді з Портою обняв владу над цією країною, і що ніхто — ні поляки, ні москалі — не сміє претендувати на панування над нею³⁾. Орлик не знав, що робити. Виходити на Правобережну Україну не мав він охоти, а тим часом натиск з турецько-татарського боку ставав усе сильнішим. Хан настійливо вимагав виступу в похід, як тільки повернуться вислані ним на Правобережжя татарські делегати⁴⁾. В другій половині червня ці делегати вернулися, і ситуація ставала для українського гетьмана пекучою. Треба було на щось рішитися.

Польський історик Фельдман характеризує положення Орлика в цей критичний момент як ситуацію без виходу. З одного боку хан примушував його йти в похід, з другого шведський король грозив, що позбавить військо своїй протекції, якщо Орлик послухається нових своїх союзників. А головне те, що Порта, на випадок виступу, не в стані буде його підтримати проти зєднаних сил Москви і Польщі. Для Фельдмана не підлягає сумніву, що стремління Порти заволодіти Правобережною Україною мусіло привести до тісної співпраці між Польщею і Москвою. Уступка Правобережжя Туреччині — це був на його думку мистецький твір московської дипломатії, щоб посварити Польщу з Туреччиною. Орлик — продовжує далі польський історик — цілком вірно оцінив ситуацію, коли писав до візиря ще

1) Енсен, 156.

2) Енсен, 156.

3) Енсен, 157.

4) Енсен, 158 (Лист татарського хана до Орлика з 18 червня 1712 р.).

10 березня ст. ст. 1712 р., що москалі вчинили обман, уступаючи тільки правий берег Дніпра, бо давали те, чим не володіли і не могли володіти. Така московська тактика вплутає Річ Посполиту в конфлікт і примусить її до нового союзного зв'язку з Москвою¹).

Можливо, що Орлик дійсно так думав, як він писав візиреві. Але не забуваймо, що звертався він до візиря в надії переконати його в потребі заволодіти не тільки Правобережною Україною, але й Лівобережною, принаймні домагатися повороту Правобережній українській державі Київ. Отже його оцінка політичної ситуації в листі до візиря з 10 березня ст. ст. 1712 р. — це в першу чергу аргументи на користь своїй тези. Пізніше, в період перебування у Швеції, знаходимо у нього на ту саму тему зовсім інші аргументи. В листі до шведської королеви Ульрики Елзовори, писаним восени 1719 р., висловлюється він так: „Ханові наказано було виправити мене з військом із Бендер, і я дістав був від Порти привілеї на гетьманство та гроші для походу. Але це не подобалося покійному королеві через його відносини до польської Річи Посполитої, він хотів, щоб я зрікся цього пляну, і обіцяв мені щось ліпше і корисніше, ніж те, що могла дати Порта. Я пішов за тим і таким способом задля його величності втратив велике щастя“²).

Чому Орлик не поспішав вибиратися „по золоте руно“ (вслів Фельдмана)³), пропонував йому Портою і ханом, це питання, яке зовсім не так легко розв'язати. Тут грали ролю різні мотиви: релігійні переконання гетьмана, який відчував глибочув відразу до бусурменів, татар та турків, і в союзі з ними бачив порушення віками встановлених козацько-християнських традицій (це ясно видно з аналізу його Діарія й інших джерел), недовіря до турецьких і особливо татарських обіцянок. Ще свіжа була в його пам'яті татарська зрада під час походу на початку 1711 р. Також і політична гра кримського хана, його стремління до панування над запорожцями, його роля в конфлікті з Гордієнком мусіли видаватися Орликові дуже підозрілими⁴).

¹) Feldman, 86.

²) Єнсен, 144. Приблизно те саме обґрунтування подає й Григор Орлик у своїм меморіалі до шведського уряду з 1743 р. Див. Några upplysningar, s. 37. Знову інші мотиви знаходимо в „Lettre du Duc Philippe Orlik en date de Tessalonique du 5 Août 1727 (франц. копія з Dresd. H. St. Ar. loc 3306). Тут, згадуючи про події 1712 р., Орлик говорить, що любов „pour la Republique de Pologne, ma Patrie“ не дозволила йому вступити проти її інтересів. „Loin de là preferant ses avantages publics (себто польські) aux miens propres, je fis des derniers efforts pour resister aux artifices et desseins des Turcs“. Інтереси гетьмана вимагали походу на Правобережну Україну („mon voyage pour l'Ukraine“), і коли він цього не зробив, то це була жертва на користь Польщі. Для нас цікаво, що Орлик і тут підкреслює, що українські інтереси вимагали походу на Правобережну Україну. Отже в меморіалі до шведської королеви з 1719 р. це жертва на користь Швеції, а в меморіалі з 1727 р. на користь Польщі. (Про цей останній меморіал див. розділ 5-ий нашої праці). Взагалі до меморіалів і писань Орлика треба ставитися дуже критично і завжди оглядатися на те, до кого і з якою метою він пише.

³) Feldman, 86.

⁴) А втім, підозріливе відношення Орлика до кримського хана було оправдане. З істориків Фельдман перший звернув увагу на матеріяли Дрезденського Архіву, де зберігаються дані про зносини хана з царем. Коли додучимо до цього деякі важні відомості з дневника Шереметьєва, то будемо

З другого боку і становище Правобережної України, напів знищеної і обезлюдненої в наслідок наказу царя з кінця 1711 р., ненадійність на ту пору запорозько-січового елемента, конфлікт з Гордієнком, — все це не промовляло на користь вимаганої турками експедиції. Йти за турками і ханом значило остаточно порвати з шведським королем. Також треба було сподіватися на Правобережжі опору з боку польських коронних військ. Польсько-московська спілка, на яку кладе таку вагу Фельдман, можливо й не була дуже загрозна. Цар нічого так не боявся, як нової війни з турками, яка могла перекреслити всі його пляни на Заході. Втягнути Польщу в конфлікт з турками, — це був з його боку безперечно влучний крок. Він волів бачити Правобережжя в польських, ніж у турецько-українських руках. Але Польща не могла сподіватися від нього більше, ніж нейтралітету назовні, тихої підтримки в дійсності (напр. шляхом передачі фортець на Правобережжі в польські руки, що з московського боку й робилося). Чи ця тиха підтримка вистарчила б, коли б Туреччина рішуче взялася переводити в життя проєкт заволодіння Правобережною Україною, це здається нам досить сумнівним. Царська дипломатія виграла не стільки на конфлікті між Польщею і Туреччиною, скільки завдяки тому, що

мати ясне уявлення про ці зносини. Це була дуже секретна місія, для якої хан вишукав собі „волоха“, „хотинського жителя“, полковника Олександра Давиденка. Хан бажав царської протекції для себе та для кримської і білгородської орди, бо був незадоволений з султана і очевидно побоювався втрати свого ханського звання. Давиденко прибув до Шереметьєва в Прилуку 22 лютого ст. ст. 1712 р., а в Петербург попав десь уже у березні, як це видно з реляції саксонського посла в Петербурзі Лося, писаної певно по відізді Давиденка (дата реляції 5 квітня н. ст. 1712 р.). Цар не міг нічого вирішити, бо Давиденко не мав акредитиву. Він тільки просив передати ханові, що радо прийме його під свою протекцію, забезпечить йому всі привілеї і свободи, якими він користувався у турецького султана, та дасть йому в дарунок 600 тисяч карбованців. На випадок війни з Туреччиною хан мав допомогти цареві своїми силами. Не забуто було й Карла XII, якого хан при нагоді мав передати в московські руки. З реляції Лося з 19 червня н. ст. 1712 р. видно (джерело відомостей Лося — адміралтейський радник Кікен, який користувався особливим довірям Петра I), що Давиденко ще раз появився в Петербурзі, щоб передати царю словесну відповідь хана на зроблені йому в березні пропозиції. Хан вказував на те, що через заключення мирного договору між Портою і Московією обставини змінилися, так що він ніякого зобов'язання на себе брати не може. Тільки при зміні кон'юктури вернувся б він до своєї пропозиції піддаватися під протекцію царя. На такий випадок пришло уповноважену особу, якій дано буде право вести відповідні переговори. (Див. Feldman, 17; Реляції Лося з Петербургу під датою 5 квітня і 19 червня н. ст. 1712 р. в Dresd. H. St. Ar. loc 3628; Дневник Шереметьєва. 133—138). Про ці зносини Орлик дізнався значно пізніше, як це видно з прилоги до листа його фон Мюллернові з 10 березня (ст. ст.) 1713 р. Його інформації не були точні, бо він відносить ці зносини на грудень 1712 р. (Див. Stokh. Riksark. Cos. II.).

Мусимо підкреслити, що й відносини хана до шведського короля теж були дуже напружені. Коли хан після прутських подій уперше появився в Бендерах, то король не хотів із ним зустрічатися. Згодом він правда надумався. 24 січня шв. ст. 1712 р. був канцлер фон Мюллерн у хана і презентував йому у власноручнім листі короля досмертну річну пенсію в 50 тисяч талерів, якої виплата мала початися з моменту, коли Карл XII дістався б до своєї армії або до кордонів своєї держави. Назовні хан удавав задоволеного і пенсію прийняв, але в дійсності відношення його до короля не змінилося. Коли король попросив хана в тому ж місяці надіслати йому кількасот татар, які разом з поляками мали зустрічати князя Вишневецького, то той відмовив. (Див. v. Kochen, 128 і 129).

позиція Туреччини ніколи не була твердою і виразною до кінця, як це ми побачимо далі. Але її нерішучість Орлика зробила своє: турки не бачили в ньому певного союзника.

Щоб вийти з прикрого становища, Орлик рішив звернутися за порадою до шведів. Коли вірити фон Кохену¹⁾, то в шведських колах дізналися про союз Орлика з Портою лиш у травні 1712 р. При зустрічі з шведами український гетьман висловлював незадоволення з приводу умов, заключених його делегатами в Костянтинополі. Особливо непокоїло його становище Польщі яка ніколи не допустить, щоб козаки незалежно від неї осіли на Правобережній Україні²⁾. Ясно було, що він шукав порозуміння з міродайними шведськими колами. 25 травня шв. ст. був він на авдієнції у Карла XII і, заперечуючи свою участь у згоді, підносив, що він не шукав турецької протекції, як це видно з його інструкції для козацької делегації, і що сама Порто вирішила справу³⁾. 26 травня шв. ст. гетьман мав нараду з канцлером фон Мюллерном⁴⁾. До рішучої розмови між обома прийшло лиш 13 червня шв. ст. Орлик почав указувати на своє розпучливе положення і наводив у своє оправдання той факт, що козацька делегація переступила дану їй інструкцію, а канцлер підкреслював, що гетьман сам у тім завинив. Це був прикрий момент у житті Орлика. Він прийшов за порадою та опинився в положенні школяра й мусів терпеливо вислухати шведські докори. Порада, яку йому дав фон Мюллерн, була дуже проста: твердо триматися шведського короля і нічого не робити самостійно, на власну руку. Стільки припаймі знаємо про цю розмову з дневника фон Кохена⁵⁾. Але очевидно, що були дані й якісь реальні вказівки. Орлик сам зазначає, що він за порадою і згодою короля дав нарешті рішучу відповідь туркам і татарам. Листовно повідомляв він візиря і хана, що доти не піде на Правобережну Україну, поки Порто не дасть йому певної гарантії на володіння цією країною, що може статися, на його думку, лиш на підставі відповідного пакту між Туреччиною і Польщею. Коли поляки виженуть козаків із Правобережної України силою зброї і спираючись на право (карловицький мир із Польщею), то це вийде на вічну неславу самій Туреччині⁶⁾.

Отже Орлик, примушений обставинами, зробив рішучий крок. Він знову вертався під виключну шведську протекцію і знову обіцяв Карлу XII не виходити з його волі. У шведів шукав він захисту від турків і татар і сподівався, що Карл XII оборонить його саме тепер, коли йому найбільше залежало на тім, щоб не йти походом на Правобережну Україну. Можливо, на цей зворот у його політиці вплинула ще одна обставина, на яку ми покищо не звернули належної уваги, а саме стан влас-

¹⁾ v. Kochen, 154. Порівн. *ibid.*, 140, де під 15 квітнем шв. ст. є замітка, що в той день яничар-ага в Бендерах отримав відомости про заключення миру між Портою і царем.

²⁾ v. Kochen, 155.

³⁾ v. Kochen, 155.

⁴⁾ v. Kochen, 155.

⁵⁾ v. Kochen, 158.

⁶⁾ Енсен, 158. Також „Lettre du Duc Philippe Orlik“, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

ної армії. Річ у тім, що Карл XII розпоряджався козацько-запорозькою армією так, як це відповідало його плянам. Супроти рішень короля Орлик очевидно не мав відваги поставити своє veto. Можна напевно сказати, що в руках гетьмана не було всієї армії в момент, коли турки і хан вимагали від нього виступу на Правобережну Україну.

Ми знаємо, що Орликова армія після нещасливого походу на Правобережну Україну на початку 1711 р. повернулася до Бендер, розуміється, з винятком тих, що перебували в Січі і приймали участь в окремих операціях кримського хана. На початок осені 1711 р. припадає спроба Баталджи паші і хана відтягнути Орлика з запорожцями від спілки з Карлом XII, признаючи їм за місце побуту околиці Очакова. Завдяки рішучій поставі українців це не вдалося, і коли в листопаді того ж року старого візиря було скинуто, то його наступник, Юсуф паша, вже не згадував про цю справу. Тим часом переговори турків з москалями в справі виконання постанов прутського миру не посувались наперед, і султан — певно з тактичних мотивів — оповістив у грудні місяці війну. Цю декларацію зараз же використав шведський король для своїх плянів. З оповідання Нордберга виходить, що Потоцький перебував тоді в Костянтинополі і по оголошенні війни зараз же приїхав до Бендер, маючи з собою дозвіл султана розташувати польське військо на зимові квартири в Молдавії, під тою умовою, що шведський король не захоче затримати їх усю зиму в себе¹). Того Карлові XII саме й треба було. Впертий швед тільки й мріяв про те, як би викликати кологнечу в Польщі. Його пляни залишалися незмінними. Вже в листі з 12 серпня шв. ст. 1711 р. до державної ради в Стокгольмі зазначав він, що цар не тільки зобов'язався вернути козакам їх свободи, але й не вмішуватися в польські справи і не підтримувати короля Августа. Московське військо має залишити Польщу, а це дасть йому нагоду вступити на територію польської республіки за допомогою власної армії та турецько-татарського супроводу. Ворожа польська партія примушена буде тоді підлягати законному королеві, себто Станіславу Лещинському²). Хоч це й писано було під свіжим вражінням прутських подій, та думка ця залишиться для нього міродайною й надалі. Це та ж сама ідея про співпрацю турків і шведів, але вона виступає тепер в іншому варіанті, відповідно до обставин. Коли правдивим є твердження, що Карл XII цілу турецько-татарську акцію (разом з поляками й українцями) першої половини 1711 р. плянував у напрямку Києва, при чім поява шведської армії в Польщі (з півночі) і операція на Київ з півдня примушували москалів залишити Польщу, то тепер очі його зверталися виключно на Польщу. Головним завданням його стає з'єднати собі Польщу під претекстом переїзду через її територію до шведських кордонів. Очевидно, що перехід польської армії

¹) Nordberg, II, 339. В Бендерах панувала тоді дорожнеча і відчувалась недостача провіанту, як це видно зі свідчень, надруков. у Hutmuzaki, Docum., Suppl. I, Vol. I, p. 409. Це й були певно мотиви, якими оперував Потоцький у Костянтинополі.

²) Brefvexling, Hist. Hand. 1870, B. VII, s. 237.

зпід Бендер у Молдавію стояв у зв'язку з цими плянами короля. Він працював у повній згоді з Потоцьким та іншими польськими чинниками на еміграції; пляни їх були однакові. В січні 1712 р. ми знаходимо вже польське військо на нових кватирах від Яс до польського кордону. Для нас важно, що разом з поляками перенесено було і значну частину запорозького війська. Це сталося очевидно в наслідок праці Карла XII, який забезпечував себе військовим матеріалом на кордоні Правобережжя й Польщі в згоді з своїми польськими дорадниками. Після прутських подій могло бути в Бендерах, себто в безпосереднім розпорядженні Орлика, 4—5000 запорозького війська¹⁾. Якась значна частина його покидала тепер Бендери, щоб осісти в районі від Яс до кордону. З журналу Шереметьєва довідуємося від різних свідків, що перебували деякий час на молдавській кордоні або навіть у Бендерах, про напрямні лінії цього переходу. Один із них говорить, що запорозькій кінноті дано кватири біля Яс; другий доносить наприкінці січня ст. ст., що запорожці пішли до Яс; третій, що „король шведській и воевода кievській стоять на прежнихъ квартирахъ, только люди воеводы кievскаго, кошевой и запорожцы пошли въ Мултянскую землю“²⁾. Під датою 15 лютого ст. ст. 1712 р. занесено в журнал, що „кievскаго воеводства поляки и запорожцы стоять на фатерахъ за Днѣстромъ въ волошскихъ селахъ къ Яссамъ, а пѣшіе переправились и стоять въ Рашковѣ и около Рашкова по селамъ...“³⁾. Не можемо припустити, щоб ця нова дислокація запорозького війська сподобалася українському гетьману; він очевидно мусів коритися. В його інтересах не могло лежати розв'язання запорозької армії і перебування її на кватирах, які лежали далеко від Бендер, тимчасової його резиденції. Не могло йому сподобатися й уживання козаків для завдань, які українській справі не приносили нічого корисного. Тим часом і король і Потоцький спішили використати сприятливі обставини. Зараз же після переходу військ на нові місця почалася погранична війна⁴⁾. Поляки зайняли частину Покуття; полковник Урбанович увійшов на Поділля і, обіцянками та грошима перетягнувши на свій бік

¹⁾ Найважливішим свідоцтвом для нас є шведське. На підставі шведських актів подає Th. Westrin, Anteckningar, s. 1, а за ним A. Quennerstedt, Förord, K. K. D., Lund 1912, B. VII, s. XXXIII, що в першій половині 1712 р. було в розпорядженні Карла XII 4000 поляків, стільки ж козаків, а самих шведів 1365. Анонімове „-pecification, was der König von Schweden annoch bey sich zu Besnder hat“ (без дати, але певно з 1712 р., бо лежить між паперами, що відносяться саме до 1712 р.) нараховує 1300 шведів і 5000—6000 козаків, які перебували в дуже ляхому стані. Див. Dresd. H. St. Ar. loc 3552. У журналі Шереметьєва записано під 15 вереснем ст. ст. 1711 р., що поляк Андрій Покельський по поверті з Бендер нараховував у Бендерах коло 500 шведів, 2000 поляків, 4000 запорожців (В.-пох. жур. Шереметьєва, ст. 84). Під 22 лютим ст. ст. 1712 р. записано там же з слів полковника Олександра Давиденка, висланого ханом у таємну місію до царя, що „при шведскомъ корольъ шведовъ 1000, поляковъ около 1000; запорожцевъ при немъ корольъ конныхъ съ 2000, да пѣхоты близь 3000, посланы ниже Сѣчи для субсистенці ихъ“. (Там же, ст. 138). Але у Нугмузакі, Docum., Supl. I, Vol. I, p. 409 тільки 2000 козаків (піхоти і кінноти разом).

²⁾ В.-пох. жур. Шереметьєва, 126 (дата в журналі 5 лютого ст. ст. 1712 р.).

³⁾ Ibidem, 131.

⁴⁾ v. Kochen, 123.

деякі відділи коронного війська, здобув Святин, хоч і на короткий час¹⁾). В березні операції дуже оживилися. Староста равський Ян Грудзінський і Урбанович з поляками, і певно з якоюсь частиною запорожців, нищпорили на Поділлі, але далеко не заходили, щоб мати вільну дорогу назад до Молдавії²⁾). Ціла операція була очевидно розвідочного характеру: пізнати настрої коронного війська, прихильність шляхти й т. д. Багато надії покладалося на прибуття князя Михайла Вишневецького, литовського польного гетьмана, і бобруйського старости Салєги з їх литовськими військовими відділами. Але вони покищо не появлялися, хоч звязок між цими прихильниками Карла XII і Станислава та Бендерами давно вже був налагоджений. Нарешті шведському королеві забракло терпіння далі чекати на з'єднання армії Потоцького з литовськими магнатами на південно-східних кордонах Польщі. Куди вартвіщою здавалася йому операція в глиб Польщі, де могло б прийти не тільки до з'єднання з численними прихильниками Станислава Лещинського, але й до сполуки з шведською армією, коли б остання відважилася вийти з Померанії в Польщу. Для Карла XII важно було використати час, поки Туреччина, зайнята своїми переговорами з українською делегацією і московськими представниками, не заключила ще дефінітивного миру і не звернула належної уваги на своєвільну політику шведів на турецькій території. Загроза приходила ще й з другого боку. Молдавський господар підняв крик з приводу реквізицій, грабунків, розбоїв і насильств, що їх дозволяли собі поляки і запорожці (а з ними разом різна збиранина з волохів і татар) на зимових кватирах у Молдавії, обвинувачуючи в тім більше поляків, ніж запорожців. Це була дуже прикра справа. Господар вимагав звільнення молдавської території від непрошених гостей і виводу їх у Бендери саме в момент, коли присутність польсько-козацьких відділів на молдавсько-польським кордоні була для Карла XII дуже потрібна. Шведському королю знову приходилося грати ролю посередника. Його резидент у Ясах, де Бріант, пробував заспокоїти схвилюваного господаря, а генерал-адютант короля, Дюваль, мусів спеціально виїздити до молдавської столиці, щоб разом з турецькими представниками дослідити справу і покарати винних в ексцесах. До Грудзінського й Урбановича летіли накази навести військову дисципліну серед підлеглих їм вояків. Потоцький складав вину на запорожців, але це нікого не переконувало³⁾). Справа дійшла до відомости великого візиря, який висловив бендерському паші своє незадоволення і наказав йому вийти в переговори з Карлом XII відносно переходу армії до Бендер. Шведській король стояв на тім, що перебування цілого війська в околицях Бендер є неможливим, бо тут не знайти для нього ні фуражу, ні провіанту. Найбільш непорозумінь викликала потреба регулярного постачання армії. Господар відмовлявся давати провіант, посилаючись на те, що постачання армії мало йти —

¹⁾ Feldman, 81. Порів. v. Kochen, 130.

²⁾ Nordberg, II, 393; v. Kochen, 140.

³⁾ Тільки один свідок у журналі Шереметьєва (ст. 146, під датою 29 лютого ст. ст. 1712 р.) обвинувачує в насильствах у першу чергу запорожців.

згідно з турецьким наказом — з тих маґазинів, які залишила турецька армія в Ясах після відомих подій над Прутом. Сама ж країна нічого не може дати, бо вона зруйнована, і її населення, обтяжене зди́рствами та вимогами гостей, почало розбігатися. З шведського ж боку обвинувачували господаря в москвофільстві, в бажанні знищити армію, що стояла до послуг шведського короля, не даючи їй нічого на прожиток. Зрештою Карл II, уступаючи турецькій владі, що стала на бік господаря, звелів відвести якусь частину військових відділів до Бендер; інші залишилися надалі в околицях Яс¹⁾.

В таких обставинах треба було поспішати, і король уже 7 квітня шв. ст. видав наказ, що частина війська має йти в Польщу, не дожидаючи зднання з литовськими військовими відділами²⁾. Дійсно польсько-козацький корпус під командою Яна Грудзінського та при співучасті Урбановича виступив друге на Поділля. В його склад входили по розрахунку Нордберґа 20.0 Поляків і 3000 запорожців³⁾, хоч нам кількість запорожців здається значно перебільшеною. Операції Грудзінського в самій Польщі почалися в травні місяці⁴⁾. В другій половині квітня військові відділи його все ще крутилися навколо Могилева на Дністрі, замість безпосереднього руху на Вислу, як цього вимагали шведи⁵⁾. Нарешті взято було маршрут на Великопольщу. Розповсюджували в Польщі маніфести мали прокласти шлях для армії і придбати їй прихильників. Грудзінський давав знати, що при сприятливих обставинах стане можливим прибуття і самого шведського короля⁶⁾. В колах, прихильних

¹⁾ v. Kochen, 132, 138, 139, 143, 144, 156; Hurmuzaki, Docum., Vol. IX—I, p. 468, 482, 485, 488, 491, 495. Значні джерела і літературу наводить Feldman, 81.

²⁾ v. Kochen, 140.

³⁾ Nordberg, B. II, 393. Порів. Feldman, 82. Взагалі в склад корпусу входила різна збірщина: татари (v. Kochen, 162), волохи (В.-пох. жур. Шереметьєва, 168). Отже число людей в корпусі могло бути більшим, ніж це подано у Нордберґа. Hurmuzaki (Docum., Sup. I, Vol., p. 410) подає загальну цифру в 4000 поляків і козаків. Одним з полковників над козаками мав бути Миrowski, як це видно з двох свідчень у В.-пох жур. Шереметьєва, ст. 167 і 177. Інші назви (там же, ст. 167 і 177), Вистрицького і Григорія Герцика, мають скорше випадковий характер.

⁴⁾ Nordberg, B. II, 393.

⁵⁾ v. Kochen, 141. Дати і подробиці дають нам дві реляції великого коронного гетьмана Сенявського до графа Флеммінґа (Dresd. H. St. Arch., loc. 706): одна 11 травня (н. ст.) 1712 р. з Мнішова, друга 16 травня (н. ст.) 1712 з „Solsec“.

⁶⁾ Маніфест Грудзінського носить назву патенту з 16 травня (н. ст.) 1712 р. Це була декларація, в якій говорилося, що він, Грудзінський, виступив з наказу короля Станіслава, Карла XII і Потоцького. Обидва королі стоять у союзі з Туреччиною і мають своїм завданням визволити Польщу від московського ярма. Він приходить, щоб розвідати польські настрої. Коли його приймуть добре, тоді прийде і шведський король до кордонів Польщі для добра і заспокоєння Річи Посполитої. Я наводжу цей маніфест із друкованої брошури під титулом: „Umständliche Nachricht von der zwischen dem Herrn Brigadier Bruchofsky, Detachement von der Cron-Armee und dem Grudzinskischen Anhang den 27. und 28. Junii 1712 vorgefallenen Action, nebst beygefügeten Specification aller Gefangenen Officier und Gemeinen, welchen das Grudzinskische Manifest vorgesezt worden“ (Див. Sächsische Landesbibliothek Dresden, Hist. Suec. 404). В оповіданні (копії) про експедицію Грудзінського до саксонсько-польського резидента при Порті, генерал-майора Іольца, з Дрездена (8 липня н. ст. 1712 р.) стоїть: „Grudzinski envoyé par le Roi de Suede comme son pre-curseur...“ (Dresd. H. St. Ar. loc. 3327).

до Августа II, почалася паника. Але надії на значнішу підтримку з боку місцевих поляків завели. Польські магнати шведської орієнтації не рішилися на відважний крок. Не зустрічаючи спротиву, Грудзінський дійшов до міста Каліша. Відсіля роблено було рейди в різних напрямках. Урбанович із своїм військовим відділом гуляв на Познанщині і заскочив навіть у межі Західньої Пруссії¹⁾. Безпечний, хоч і мужній²⁾ Грудзінський зовсім не вважав на те, що робилося навкруги нього. Тим часом російський генерал Бауер стягнув з Померанії і Великопольщі різні військові частини, також декілька відділів польської коронної армії під командою полковника Бруховського, та в кінці червня (н. ст.) несподівано вдарив на корпус Грудзінського при Кротошині і розпорошив його. Це була повна катастрофа, бо під час бою виявилось, що значна частина війська не мала охоти битися і під проводом полковника Солтика капітулювала. Рештка війська відійшла на Шлеськ. Грудзінський і Урбанович утекли в тім же напрямі; шведський підполковник Буске (Bousquet) попав у полон³⁾. Найгірше приїшлося запорожцям. Їх попало у полон, як подає свідок Буске, приблизно 400 чол.⁴⁾ Інший учасник походу, шведський лейтенант Льоренц Ріддерборг, зазначає в своїй реляції, що над полоненими козаками знущалися і багатьох із них було змасакровано⁵⁾. Кому з козаків удалося врятуватись, ті подалися за іншими втікачами до Вроцлава, а звідки дісталися до Бендер, Одерти, голі й босі, що натурально не могло надати духу ні Орликові, ні його армії⁶⁾.

Паралельно з операціями Грудзінського йшла оживлена акція і з боку тих військових відділів, які залишилися в Молдавії. Завербувавши деякі татарські загони, Потоцький зайняв Снятин, звідки опанував Станиславів і через Поділля готувався

1) Nordberg, В. II, 394; Feldman, 82 й д.

2) Вислів Нордберга. II, 394.

3) Nordberg, II, 394; v. Kochen, 310 (тут у додатку шведська реляція лейтенанта Льоренца Ріддерборга). Порів. В.-пох. жур. Шереметьєва, 168 і 169.

4) v. Kochen, 163. У В.-пох. жур. Шереметьєва (ст. 171) 300 козаків.

5) v. Kochen, 310. В копії листа полков. Бруховського до Августа II з 1 липня н. ст. 1712 р. знаходимо такий вислів: „Die Cosacken aber so annoch einigen Widerstand tentirten, zum Theil niedergehauen, zum Theil gefangen, und die übrigen in die Flucht getrieben worden...“ Дпв. Sächsische H. t. Bibl. Dresden, Hist. Suec. 404. З другої друкованої брошури (в тім же Архіві, Hist. Suec. 404, під назвою „Extract einiger Briefe“) вичитуємо: „Alle bey dieser Parthey gefangen genommene Cosaques Tartarn und Wallachen hat der Herr Starosta Owrucki niedergehauen lassen, die Pohlen aber sind disarmirt und mit einem starcken Verweiss zu Fuss nach Hause geschickt worden“. Сєняський в листі до Флеммінга (з Радомишля 3 липня н. ст. 1712 р.) зазначає, що саме Бруховський, староста овруцький, розбив Грудзінського та його адептів, і додає: „On a tué une grande quantité de Cosaques, et on a encore donné quartiers a beaucoup. Le Soltick est venu se rendre avec 30 Compagnies, et il attendt l'amnestie de Sa Majesté pour luy et ses gens...“ (Dresd. H. St. Arch. loc 706).

6) В.-пох. жур. Шереметьєва, 168: „А нынѣ прїѣхалъ кїевскїй купецъ изъ Шленска и сказывалъ: какъ онъ былъ въ Бреславлѣ, и видѣлъ тамъ нѣтъ той партїи многихъ запорожцевъ ободранныхъ, которые сказывали, что поляки, ихъ обманувъ, разбили...“ Цікаві подробиці про це знаходимо і в Єнсена, 152–153.

ввійти на Україну¹⁾ (чи не конкуренція Орлику?). Але операція, як видно в першу чергу з дневника фон Кохена²⁾, не повелася. Коронний гетьман Сенявський взявся енергійно за справу, і відділи Потоцького мусіли залишити Снятин та іншу завоювану територію³⁾. Взагалі операції цього роду не робили поважного вражіння. Туреччина поставилася до них неприхильно; шведська армія, що стояла в Померанії, не була ще готова, а польська шляхта, хоч і як багато було серед неї співчуваючого елемнту, не зробила майже нічого, щоб як слід підтримати військову акцію Грудзінського. В результаті наступило значче ослаблення сил Потоцького (особливо через зраду полков. Солтика) без найменшого еквіваленту на користь Карла XII або Станіслава.

3. Орієнтація П. Орлика на офіційну Польщу.

Коли уважно розглянутися в документах Бендерського періоду другої половини 1712 р., мусимо прийти до висновку, що поворот Орлика до шведської орієнтації був скоріше тактичним кроком, ніж висловом його віри в шведського короля. Шведські шанси в Туреччині оцінював він тепер не дуже високо. Карл XII служив йому опорою проти турецько-татарських вимог щодо походу на Правобережну Україну. Політичні пляни шведів не обіщували йому нічого реального в ближчій майбутнім; з них міг він скористати тільки при умові, що Карлу XII вдасться розторочити московську потугу, на що зрештою було небагато надій. Шведський король, уже з огляду на своїх польських співробітників і на потребу прихилити до себе Річ Посполиту, все виразніше повертав на позиції автономної України в складі польської держави (Станіслава Лещинського), хоч і під загальним шведським протекторатом. Це була вимога, яку він менш або більш виразно ставив українським діячам після прутських подій 1711 р.

Коли вже так, то чому не звернутися безпосередньо до польських чинників, що знаходилися в Польщі і мали владу в своїх руках, замість пактувати з Карлом XII і Лещинським, у яких існували тільки вигляди на будучину? Я думаю, що такий хід думок привів Орлика до нової орієнтації влітку 1712 р. Це була орієнтація на Польщу Авґуста Саксонського. Спочатку міг це бути політичний маневр з його боку, щоб унешкідливити нелюбу йому українську військову акцію на Правобережжі. Але чим далі, тим усе більше захоплювався він ідеєю здобуття Правобережної України під своїм реґімент шляхом безпосереднього порозуміння з існуючою польською владою. В своїм обширнім меморіалі до шведського короля Фридриха I 1720 р. Орлик представляє справу так, немов би небажання Туреччини вести переговори в справі Правобережної України з прибувшим до Костянтинополя надзвичайним польським послом Авґуста II,

¹⁾ Feldman, 83.

²⁾ v. Kochen, 166 (під датою 6 серпня шв. ст. 1712 р.).

³⁾ Порів. лист Сенявського до Флеммінга з Ракова 17 липня н. ст. 1712 р. і лист його з 25 серпня н. ст. 1712 р., де говориться про відібрання Снятина і про успіхи Бруховського на пограниччі. Dresd. H. St. Arch. loc 706.

Хоментовським, примусило його до рішучих кроків¹). Вже в останніх його листах до великого візиря і хана, писаних за порадою шведських дипломатів, знаходимо вимогу повної турецької гарантії щодо Правобережної України, яка могла набрати сили тільки шляхом відповідного пакту між Туреччиною і Польщею. Тепер гетьман робить дальший крок, входячи в безпосередні зносини з поляками і попереджаючи їх про турецькі заміри. Приводом для цих переговорів послужило його персональне знайомство з полковником Роґовським, адміністратором мастків воеводи серадзького, пана Конєцпольського, на кордоні з Молдавією, в Рашкові²). Сталося це десь на початку липня 1712 р., коли не раніше. В першій нам відомій листі Орлика до Роґовського з 4/15 липня йде мова про несподіваний відїзд останнього і про нетерпеливість, з якою гетьман дожидає резолюції „od Principała Wmmm P-a.“ Отже Орлик і Роґовський успіли вже зустрінутися і навіть дійти до якогось порозуміння. Ми знаємо і відповідь Роґовського, наведену самим Орликом в його меморіялі до шведського короля Фридриха I з 1720 р. Роґовський повідомляв гетьмана (з Рашкова під датою 12 серпня 1712 р.), що він усі його доручення передав своєму принципалові (очевидно Конєцпольському), „a quo et ab alijs multis senatoribus brevi habebit Excell-a V-a (себто Орлик) gratiarum actorias literas, pro tanto Suo zelo et amore erga Rempubicam Matrem Nostram“³). З того самого меморіялу ясно видно, чого домогався Орлик. Він просив Роґовського повідомити свого принципала про турецькі заміри на Правобережну Україну.

Щоб не допустити до їх виконання, польські гетьмани, входячи з постанов Карловицького миру, мусять обсадити Правобережжя своїм військом, і то яко мога швидче, щоб попередити прихід запорозького війська на Правобережну Україну, до чого його — Орлика — може бути примушено⁴). Зрозуміло, що переговори між Орликом і польською стороною велися дуже секретно, „sub rosa concedita“⁵), бо ця акція грожала йому гнівом і репресаліями з турецького боку. Орлик твердить (у меморіялі з 1720 р.), що він проводив її в порозумінні і за згодою шведського короля („cum scitu et consensu Beati Regis“)⁶), але ця справа видається нам дуже невиразною. Розуміється, що Карл XII не мав охоти відпускати запорозьке військо на самостійну операцію на Правобережжі разом з татарами. Це могло пошкодити йому в очах його польських прихильників, а крім того в його інтересах зовсім не лежало сконцентрування турецько-татарської уваги на українській справі. Він був готовий спаралізувати їх наміри, але не треба забувати, що він дуже твердо підтримував свого союзника, короля Станіслава, і незмінно вороже ставився до Авґуста II. Отже повстає питання, чи йшла

¹) Єнсен, 158.

²) Лист Орлика до Роґовського з Бендер під датою 4/15 липня 1712 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516; Єнсен, 158.

³) Єнсен, 159.

⁴) Єнсен, 158. Див. також Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

⁵) Єнсен, 158 і 159.

⁶) Єнсен, 158.

його неохота до окремої українсько-татарської експедиції так далеко, щоб погодитися на акцію, заініційовану українським гетьманом. З другого боку, Орлик не міг обійти Карла XII; він мусів за всяку ціну легалізувати якимсь способом свої зносини з польськими державними чинниками, бо, перебуваючи в Бендерах, було дуже тяжко їх сховати. Не в виключенім, що Орлик міг вияснювати шведському королеві ці зносини в спосіб, найбільш бажаний для шведів, себто як акцію, що йшла по лівій інтересів Карла XII і Станіслава Лещинського. Це була по суті подвійна тактика: з одного боку гетьман висловлював Карлу XII свою безмежну відданість, користувався його підтримкою для шахування турецько-татарських вимог і підготовляв собі шлях (починаючи з 1713 р.) для залишення Туреччини разом із шведським королем (як воно в дійсності і сталося)¹⁾, з другого боку напружував усі свої сили, щоб прийти до порозуміння з офіційною Польщею. З листів Орлика до фон Мюллерна видно, що він, щоб замести сліди, сам повідомляв шведів про те, що діялося в Польщі²⁾. По формі були це інформації, усні й писані, при чім усні складали шведам здебільша Мирович і Григор Герцик, яких послугами користувався український гетьман для встановлення звязку з шведським королем і його оточенням з того часу, як Карл XII примушений був переїхати в Демотику біля Салоник³⁾. Писані йшли до канцлера Мюллерна здебільшого як прилоги до листів Орлика. Навіть привіща деяких польських діячів, з якими велася кореспонденція, напр. Конєцпольського і Роговського, не забував гетьман подати до відома шведів⁴⁾. Але по суті його інформації були дуже обережні і не виходили поза рямці того, про що можна було сказати. Орлик ховав свої думки, і нам здається дуже характеристичним, що він тільки значно пізніше⁵⁾ (в листі до Мюллерна з 11 жовтня ст. ст. 1713 р.) і то дуже обережно дозволяє собі натякнути на ту лінію шведської політики відносно України, яка відповідала б його дійсним замірам. Він каже: поляки розповсюджують, що шведський король напевно почне мирові перего-

¹⁾ Що Орлик дійсно звертався до шведів за допомогою, щоб унешкідливити турецько-татарські вимоги, про це свідчать цілий ряд його листів до фон Мюллерна, починаючи з першого нам відомого листа його з Бендер під дагою 18 лютого 1713 р. Див. Stokh. Riksark. Cos. II. Про те, що він разом з тим підготовляв собі шлях для відїзду з Туреччини (маємо на увазі відїзд його в Швецію, для чого протекція і ласка Карла XII були абсолютно потрібні), особливо виразно говорять „Excerptio contentorum“ як додаток до листа Орлика з 19 березня (ст. ст.) 1713 р. Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

²⁾ Див. прилогу до листа Орлика з 10 березня (ст. ст.) 1713 р. (з Бендер); „Excerptio contentorum“; прилоги до листів Орлика з 30 липня (ст. ст.) 1713 р. (Онишкани), з 8 жовтня (ст. ст.) 1713 р. (Хотян), з 27 листопада (ст. ст.) 1713 р. Всі листи до фон Мюллерна. Див. Stokh. Riksark. Cos. II. Також Єнсен, 118.

³⁾ „Excerptio contentorum“ та листи Орлика до фон Мюллерна з 4 лютого (ст. ст.) 1714 р. (Бендери), з 11 жовтня (ст. ст.) 1713 р. (Хотян), з 23 березня (ст. ст.) 1714 р. Порів. лист Орлика до фон Мюллерна з Бендер 20 грудня ст. ст. 1713 р. Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

⁴⁾ Лист Орлика до фон Мюллерна з 10 березня ст. ст. 1713 р. (Бендери). Stokh. Riksark. Cos. II.

⁵⁾ Саме тоді Карл XII зробив — правда короткоминучу — спробу порозумітися з Августом II.

ворн з Августом II. Коли б до цього прийшло, то він просить шведського короля, щоб у цей трактат було включено його особу, військо і Правобережну Україну¹). Аж тільки в березні 1714 р., коли всім давно вже стало ясним, що Карлу XII нема чого робити в Туреччині, гетьман трохи розкриває свої карти, пишучи до фон Мюллєрна: „Ego solum hic adiungo tentationes et blandimenta, quibus ex parte Augusti demulceor et captor.... idem faciunt Rzewuski Lubomirski subcamerarius Regni. Insuper La Mar ablegatus Augusti ad Chanum pariter me tentavit per Studzeski interpretum Augusti pariterq'. assecuravit, sed ego res istas, politicè expedio; si quidem omnem spem meam colloco in tutela et protectione S^{ae} R^{ae} M^{tis} Domini mei clementissimi“²). В дійсності спокуси виходили з обох боків, і почалися вони, як ми вже знаємо, з половини 1712 р. Орлик робив ставку не на революційну, тільки на офіційну Польщу й Августа II. Чим далі, тим усе більше відходив він від турецько-татарської і від шведсько-станиславівської політичної лінії. Маємо підставу припускати, що він уже наприкінці 1712 р. мав зносини з польським польним гетьманом Ржевуським³). Потребу цих безперервних зносин обґрунтовував він тим, що польське військо не виконало бажаної йому операції і що й надалі треба нахилити поляків до мілітарного обсадження Правобережної України⁴). З деяких висловів і Орлика і його кореспондентів помічаємо, що він не обмежився стосунками з Ржевуським і Конєцпольським. В справу було втягнуто цілий ряд польських державних мужів, гетьманів, воєвод і сенаторів.

Тим часом у Туреччині перейшла ще одна чергова зміна політичного фронту. Шведська дипломатія не переставала підбурювати Порту проти царя. Між великим візирем і Понятовським виник з того приводу конфлікт. Мирно настроєний візир побоювався за своє становище і грозив польсько-шведському дипломатові, що на випадок своєї демісії не випустить його з своїх рук живим⁵). Поставала приблизно така ж сама ситуація, як і після прутського замирення. Турецький уряд хотів як найскорше виперти Карла XII з Туреччини, а шведські дипломати поклали весь свій хист на те, щоб відкрити очі султанові на російську небезпеку в Польщі та на потребу підтримати Станіслава Лещинського, бо Август II це драбант царя і з його волі вийти не смів. В тому ж сенсі і зречення Петром Правобережної України представляли вони як спробу закаламутити польсько-турецькі відносини⁶). Карл XII усе ще не тратив надії на зміну в настроях султана й його оточення. На руку йому вийшла й негати́вна польська відповідь на турецьку пропозицію перепустити шведів через Польщу до своєї країни, що стало тут відомим у травні 1712 р. 21 липня н. ст. (1712 р.) шведський

¹) Лист Орлика до фон Мюллєрна з 11 жовтня ст. ст. 1713 р. з Хотина. Stokh. Riksark. Cos. II.

²) Лист Орлика до фон Мюллєрна з 23 березня ст. ст. 1714 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

³) Енсен, 159.

⁴) Енсен, 159.

⁵) Feldman, 86.

⁶) A. Stille, 381; Feldman, 86.

резидент Функ, прийнятий на публичній аудієнції султаном, подав йому скаргу на москалів, що їх військо все ще перебуває на території Польщі. Султана це обурило, і він послав свого конюшого Ахмеда бея до Сєнявського, щоб розвідатися про дійсний стан річі¹). Завдяки присутності в оточенні посла двох за турків переодягнутих шведів місія скінчилася (Ахмед бей був уже на початку листопада н. ст. в Костянтинополі) скоп-стантуванням правдивості шведських обвинувачень. Саме на час цієї місії припав початок операцій шведського експедиційного корпусу під командуванням генерала Магнуса Штенбока на острові Рюгені. Завданням експедиції було дістатися до Померанії, а звідти переправитися в Польщу, щоб з півночі подати руку королеві та відкрити йому дорогу до Швеції²). Передбачалося, що Карл XII. піде в Польщу з своїми старими союзниками і на чолі турецько-татарського допомогового корпусу. Початки операція Штенбока зробили в Туреччині величезне вражіння. Знову Порта, роздрочена двозначним поведінням царя в Польщі, прихилилась до шведської орієнтації. В листопаді 1712 р. було прийнято на засіданні дивану рішення оголосити москалям війну. В наслідок того Юсуф папа подався до демісії; його місце по черзі займали незначні візирі, яких політична лінія ні в чім себе виразно не виявила. Властиво наступив персональний режим султана, який, здавалося, цілком прихилився до шведів³). Знов оживали надії на шведсько-турецьку співпрацю з півночі і півдня. Таким чином Карлу XII вдалося нарешті відтягнути увагу Туреччини від українських справ і повернути її в бік своїх плянів, хоч турки, як побачимо далі, не зовсім випустили з своїх очей Правобережну Україну. Він міг тепер писати в дуже впевненому тоні до королеви-вдови Гедвіґи Елеонори (з Бендер 14 грудня 1712 р.): „Hier werden nun alle Vorbereitungen zum Abmarsch nach Polen getroffen. Da aber die nöthigen Pferde und Monturen für die hier anwesenden Schweden fehlen, so muss der Marsch so lange hinausgeschoben werden, bis dies Alles hier angeschafft ist. Und wenn es sich nicht allzu lange hinauszögert, bis man so viele Pferde, wie für die Schweden nöthig sind, zusammenbringt, so dürfte der Aufbruch bald vor sich gehen. Der Tartar Chan und die Tartaren samt den Türken, die mitgehen sollten, sind bereits marschfertig“⁴). Цей оптимізм Карла XII ішов так далеко, що він відкинув пропозицію пруського короля щодо союзу з Прусією ціною визнання Августа II як законного короля Польщі, яку привіз йому спеціальний пруський висланець, полковник Еозандер. На цю пору тримався

¹) Feldman, 88 й д., 90, 91.

²) Oskar Frederik, Några bidrag till Sveriges krigshistoria åren 1711, 1712 och 1713, Stockholm 1892, s. 5; Aug. Quennerstedt, Kalabaliken vid Bender. Några synpunkter, Lund 1910, s. 18.

³) Stille, 377, 378, 379.

⁴) Die eigenhändigen Briefe, S. 4—5. Як видно з листа Карла XII до сестри Ульрики Елеонори (під дагою 14 грудня 1712 р.), операції мали б початися в літі 1713 р., коли б не вдалося своєчасно підготувитися (Там же, ст. 121).

він більш, ніж коли свого ставленика Станислава¹⁾. Завдяки турецькій фінансовій допомозі, шведи жваво взялися за підготовку нового походу; султан виїхав до Адріанополя, що було ознакою, що він справді готується до війни. Але властиво все залежало від того, як підуть операції Штенбока в Померанії проти москалів. Турецькі керівні кола дожидали з надзвичайною нетерпеливістю відомостей про події на півночі, в Померанії. Успіх чи неуспіх Штенбока вирішав остаточну поставу турків на бік війни чи миру²⁾.

Зміна турецької політики не вплинула в основному на пляни Пилипа Орлика. Він і далі продовжував зносини з польськими магнатами, але разом з тим усе ж таки мусів рахуватися з можливістю війни між турецько-шведською стороною і Москвою. Його знеохочення до Порти було остільки значним, що він і на цей випадок шукав гарантій, які б до певної міри унезалежили його від турецьких вимог. Певно десь наприкінці 1712 р. звертається він з меморіалом до шведського короля, в якому просить його вплинути на турецький уряд, щоб той хоч на час війни відступив від своїх претензій на Україну³⁾. Аргументи його були такого роду: ні сам гетьман з приватної своєї ініціативи, ні підлегле йому військо не мають права приймати турецької протекції. Міродайною може бути тільки декларація цілого українського народу („Universae Ucrainae popularitas“), винесена за спільною його згодою. Не можемо ставити себе в таке положення, щоб цілий народ сказав нам: не смієте трактувати про нас без нас. Щодо цього треба дати українському народові нагоду самому рішити про себе. Так воно буде найліпше для кожної з зацікавлених сторін. Уже й так москалі і Скоропадський агітують на Україні, ніби Орликова орієнтація принесе населенню полон, рабство, перемену церков на мечеті, знищення християнства й т. д. Завданням Порти не є шукати панування над Україною (Jus domini) шляхом безоглядної війни, тільки її визволення зпід московського ярма⁴⁾ як сусідньої провінції, якій по закінченні війни дається повне право вільно, загальним вотумом цілого народу висловитися про бажану протекцію. Тільки таким способом можна поборювати московські махінації і зєднати увесь народ український коло програми гетьмана. Але це можливе тільки після війни, в мирному стані, в присутності гетьмана на самій Україні. Також і Польщу треба стримати від голосного виявлення своїх дідичних прав на Україну, бо польські претензії зараз же викличуть турецькі. І для Польщі, і для Туреччини, і для України буде ліпше, коли справа орієнтації України та її протекторів вирішиться після

¹⁾ Öfverste Eosanders berättelser till preussiska hofvet fran lägret vid Bender 1712, Hist. Tidskrift, Stockholm 1896, s. 255 й д. Попів. Stille, 381 і Feldman, 104. Еозандер був у Бендерах уже у вересні 1712 р. і пробув тут приблизно до кінця року.

²⁾ Надзвичайно влучні спостереження Еозандера про поставу турків у звязку з шведськими операціями на півночі. Див. Öfverste Eosanders berättelser, s. 259 й д.

³⁾ Енсен, 114 і 160.

⁴⁾ Отже Орлик мав знову на увазі цілу Україну — і Правобережну і Лівобережну.

закінчення війни¹). Як видно з не раз уже цитованого меморіялу Орлика до шведської корони з 1720 р., Карл XII не відмовився бути посередником у цій справі і передав її своєму резидентові в Костянтинополі для полагодження²), але чи дійсно щось було зроблено в тім напрямі, ми не знаємо, бо нам бракує відповідних джерел. Цілком можливо, що Орлик вів цю акцію перед королем з огляду на те, що на нього знову натиснули турки. Після декларації війни в листопаді 1712 р. новий візир Соліман постановив вислати Орлика на Правобережну Україну, щоб нарешті покінчити цю справу. Але Орлик поставився до цієї вимоги з такою ж неохотою, як і раніше. Йому самому вдалося якось викрутитися, але частину свого війська він усе ж таки мусів вислати на Правобережжя, де вона перебувала недовго, бо не встояла перед відділами коронної армії під командою підкоморія коронного, князя Любомирського³). Дуже характерно, що Орлик задалегідь остерігав польного гетьмана Ржевуського про турецькі заміри, що дало останньому нагоду відповідно підготувитися⁴).

Військовий запал, що охопив і Карла XII і турецького султана, не був довготривалий. На це були різні причини. Султанові дуже залежало на тім, щоб Карл XII як найшвидче вийшов із Туреччини і зробив сильну диверсію проти Москви⁵). Але з шведського боку не спішилися. Саме в часі дуже жвавих підготовань до від'їзду прийшли в Бендери відомости, які дуже компромітували різних турецьких достойників, а в першу чергу кримського хана і бендерського сераскера, Ізмаїла пашу, що мали стати на чолі турецько-татарського допомогового корпусу і проважати шведського короля через Польщу⁶). Це була якась

¹) Енсен, 114—116.

²) Енсен, 160.

³) Feldman, 122. З листа Сєнявського до графа Флеммінга з 10 січня н. ст. 1713 р. (Dresd. H. St. Ar. loc 706), який цитує також і Фельдман, знаємо ми й дату цієї поразки: 29 грудня (н. ст.) 1712 р. В листі графа В. П. Шереметьєва до графа Ф. М. Апраксіна (із Смоленська 24 грудня ст. ст. 1712 р.) знаходяться деякі цікаві, хоч і досить неясні подробиці про це коротке перебування запорозького війська на Правобережжі, з яких виходило б, що запорожці з Січі і з Бендер діяли разом. Див. Сборник Имп. Русск. Истор. Общества, С. Петербургъ 1878, т. 25, ст. 36. Можливо, що конфлікт між Орликом і Гордієнком наприкінці 1712 р. був уже полагоджений, або Гордієнко не мав уже того впливу на Січі, як раніше.

Щодо Любомирського, то це певно той самий „Succamerarius“ Любомирський, до якого після оголошення війни з турками після шведський король єзуїтського патера Заленського („Teologus Ill-mi Palatini Kjoviensis“) „in certis negotiis“. Що то були за справи, ми не знаємо, але можна здогадуватися, що Карл XII хотів перетягнути на свій бік цього польського магната. Скорпітавши з цієї нагоди, Орлик надіслав (через Заленського) свого листа до Любомирського, в якому торкався справи Правобережної України і висловлював свою відданість Річі Посполитій. Любомирський відповів гетьманові з Бару 2 січня (н. ст.?) 1713 р. (отже після того, як примусив запорожців залишити Правобережну Україну) в дуже підбадьорюючій тоні, хвалив його за любов до спільної польської отчизни („nostram patriam amor“) і запевнював, що такого роду заяви Орлика будуть прийняті по заслугам не тільки польською республікою, але й „à Rege Regnantium“ (себто Августом II). Див. Енсен, 159—160.

⁴) Feldman, 149; Енсен, 159.

⁵) A. Quennerstedt, Kalabaliken vid Bender, 22.

⁶) A. Quennerstedt, 18.

досить неясна афера, яку представлено з шведського боку так, немов би хан і сераскер, вирушивши в похід, мали на думці передати Карла XII в руки коронного гетьмана Сенявського¹). В аферу був замішаний і староста бобруйський Сапега²), який устиг прибути до Бендер, але тут, розглянувшись в обставинах, почав жваві зносини з Августом II, хоч назовні видавав себе по старому за прихильника Станіслава Лещинського. Про звязки Ізмаїла паші і особливо хана з Августом II знали в шведських і нешведських (напр., Дезаєр) колах досить докладно³). Взагалі вже після прутських подій хан не був у добрих відносинах із Карлом XII⁴). Отже існували підстави, які наказували шведському королю бути обережним. Він почав робити труднощі, вимагав більше грошей, вказував на невідготованість шведів і т. д. В очах султана було це ознакою браку доброї волі. А тут у кінці грудня н. ст. (1712 р.), як грім із ясного неба, впала вістка, що армія Штенбока, замість виступу в Польщу, підписала завішення зброї. Військовий запал турків моментально прохолов. Наслідком невдачі Штенбока було нове обурення турків на Карла XII. В Костянтинополі арештовано було Функа і Понятовського. Розгніваний султан післав у Бендери наказ, щоб сераскер і хан примусили Карла XII виїхати з Туреччини або вислали його в Салоніки⁵). Хоч у цілім наказі нічого не говорилося про вживання сили, одначе обидва достойники повелися так, немов би Карл XII був ворожою стороною. 1/11 лютого 1713 р. прийшло в обозі під Варницею до славнозвісного „калабалику“. Шведський король із своїми драбантами і невеличким оточенням дав бій турецьким яничарам. В результаті короля було увязнено і вислано з Бендер. Як каже Фельдман, поляки під час калабалику поводитися зовсім не по лицарському. Потоцький, Тарло і товариші втекли під опіку хана, але це їм не допомогло. Хан розпорядився їх арештувати⁶). Зласться, тільки один Урбанович залишився в шведських рядах. бився на боці шведського короля і був ранений⁷). Також і запорожці, що знаходилися в околицях Бендер, трималися неутрально. Зате між українським гетьманом і ханом прийшло до виразного конфлікту. Саме під час калабалику післав хан до Орлика одного турецького урядовця та двох мурзів із запитом. кого тримається гетьман, короля, чи турків і татар. На це Орлик відповів, що він прийняв протекцію шведського короля і її тримається, турецької ж протекції не визнає. Ця відповідь страшенно розлютила хана, так що він рішив був позбавити

¹) A. Quennerstedt, 20. У М. Kogalnicean (Fragments, p. 163) Карл XII мав бути переданий на руки Шереметьєва за відповідну заплату ханові. Листи хана до Шереметьєва в цій справі мали попасти до шведського короля.

²) A. Quennerstedt, 21.

³) Stille, 386; A. Quennerstedt, 20; Feldman, 105.

⁴) Savary, 261 f. подає, що хан гнівався на Карла XII головню тому, що йому через заходи короля не вдалося перетягнути запорозьке військо на свій бік.

⁵) Stille, 387; Feldman, 104 й д.

⁶) Feldman, 108.

⁷) Див. „Continuation du journal de Bender ce qu'il se passa lorsque les Turcs et Tartares attaquèrent le roi de Suede 1713 en fevrier“ (конія). Dresd N. St. Ar. loc 3629.

Орлика життя й арештувати його родину, і тільки заступництво ханового сина, султана Калги, і старости бобруйського Сапєги, який тримався разом з ханом, вирятувало його з цієї небезпечної ситуації¹⁾. Ще в гіршому положенні опинилася польська, козацька і шведська солдатська. Їх брали в полон немов ворогів. Про запорожців ще найменше чути; можна думати, що хан їх не дуже турбував. Зате в Молдавії, де поляки й запорожці стояли, як і раніше, на зимових кватирах, розгорілися народні пристрасти. Населення і службові люди господаря Маврокордато віддячувалися тепер тою самою метою, якої вживали їх непрошені гості: били, брали в полон, виганяли з кватир і т. д. Особливо погано прийшлося жовнірам київського вєводи. Здебільшого втекли вони до Чернівців, тут окопалися і чекали вирішення своєї долі. Зрештою все обійшлося досить мирно: султан розпорядився випустити полонених на волю; видно було, що турецька влада не бажала загострення відносин²⁾.

Наслідки калабалику були дуже значві. Багато польських жовнів покинули ряди армії Потоцького і пішли в Польщу, сподіваючись амнестії. Серед прихильників Станіслава Лєщинського запанувала анархія. Август II зараз же використав ці настрої, виславши на південний кордон Польщі генерал-майора Сапєгу для переговорів з польськими емігрантами й уділення їм амнестії. В наслідок того і Потоцький і Вишневецький, що недавно прибув до Бендер і мав славу ревного сторонника короля Станіслава, і навіть такий шведоман, як Урбанович, просягнули руку офіційній Польщі, репрезентованій Августом II³⁾. Також і для шведів наступили значві зміни. Карл XII опинився в Демотиці біля Адриянополя і тут у ролі напівполоненого мав дождати вирішення своєї долі. Видалення Карла XII погіршило й становище українського гетьмана, бо не так легко було ховатися за спиною короля, як раніше. Саме так оцінив ситуацію Дєвлет Герай і зараз же насів на гетьмана, щоб він негайно вибирався з своїм військом на Правобережну Україну. Заводитися з сердитим ханом було тепер небезпечно, і Орлик, шукаючи шляхів, щоб не виконати ханової вимоги, впав на думку послатися на своє заборгування в Бендерах⁴⁾, яке потрібно перед відїздом урегулювати, і цей аргумент дійсно не залишився без впливу. Хан дав йому шість тижнів часу на поладження справ, але запорозьке військо все ж таки вислав на Україну разом із своїми татарами. Покликатися на кредиторів радив Орликові і Мюллерн (лист з 9 березня [шв. ст.?] 1713 р.)⁵⁾,

¹⁾ Ёнсен, 160–161, 132.

²⁾ Alessandro Amira, Storia del Soggiorno di Carlo XII in Turchi, Bucarest 1905, 81–82; Hurmuzaki, Docum., Vol. IX–I, p. 507 й д.; M. Kogalnicean, 163–167; Savary, 286, 289 f.; Nordberg, II, 467.

³⁾ Feldman, 108.

⁴⁾ Положення Орлика було справді трагічне. При вїм знаходилися запорожці, яким він мусів у міру потреби допомагати. Він наробив у Бендерах боргів, і кредитори дійсно вимагали від нього уплати. А тут як на лихо приїхали депутати з Січі, вимагаючи від гетьмана грошової допомоги для січового війська, без чого не хотїли вертатися додому. Див. Ёнсен, 117. Також лист Орлика до Мюллерна з 18 лютого (ст. ст.) 1713 р. Stokh. Riksar. Cos. II.

⁵⁾ Ёнсен, 161.

до якого¹⁾ звертався тепер (так само, як і до шведського короля)²⁾ український гетьман із проханням про допомогу. Шведський канцлер обіцяв крім того зробити інтервенцію в справі Орлика перед султаном³⁾. Ця обіцянка не була порожнім словом, бо незабаром шанси шведського короля знову пішли догори.

Поки переводилася екзакуція в Бендерах, у Костянтинополь наспіла несподівана вістка, що Штенбок одержав блискучу перемогу над давцями під Гадебушом⁴⁾. Виходило, що Карл XII не брехав, і що шведська армія дійсно щось зробила на півночі. Зараз же змінився настрій султана. В Бендери післано було новий наказ не турбувати Карла XII, але було вже запізно. Тоді гнів султана впав на відповідальних виконавців його першого наказу, які, мовляв, переступили свої повноваження. В березні було скинуто сераскера і хана; намісць Девлета Герая став ханом його брат, Каплан Герай. Турки знову взялися готуватися до війни. Дружба і союз із шведами стали на порядок денний. Ще раз міг Карл XII вернутися до своїх улюблених плявів і комбінацій. Не вважаючи на всі негоди, він уперто їх тримався, як це ясно видно з його інструкції шведському резидентові в Костянтинополі Функові (з Демотики, 25 березня 1713 р.), висланої з нагоди чергової зміни на становищі великого візиря.⁵⁾

Зміна на ханським престолі розв'язала на деякий час руки й Орликові. Тепер не висів над ним Дамоклів меч примусового від'їзду на Правобережну Україну; він міг свободніше рухатися. Турки дозволили йому виїхати до Адріанополя, де він мав нагоду познайомитися з новим ханом Каплан Гераєм, що повертався з Родосу в Крим і тут затримався. В Адріанополі перебували тоді Хоментовський, надзвичайний посол Августа II, московські і шведські дипломати. Це місто стало на деякий час центром дипломатичних перетрактатів. В своїй пізнішій меморіалі (з 1720 р.) до шведського короля Фридриха Орлик дуже підкреслює⁶⁾, що тут головною його турботою було, щоб Порта в переговорах з москалями не вирішила долі Правобережної України на некористь Польщі⁷⁾. Але ми маємо більше довіря до свідчення ф. Кохена, який зазначає, що гетьман пробував використати ці перетрактати іншим способом, знову виставляючи претензію на цілу Україну⁸⁾. Польська орієнтація була для нього тільки засобом. Цілком можливо, що Орлик мав на оці ідею сполучення Право- і Лівобережної України в рамках польської держави, ідею, яку він трохи пізніше буде дуже ревно заступати перед польською владою, щоб прихилити її до себе.

¹⁾ Листи Орлика до фон Мюллера під датою 18, 25, 27 лютого (ст. ст.). 1713 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

²⁾ Лист Орлика до Карла XII з 27 лютого (ст. ст.) 1713 р. Енсен, 117.

³⁾ Енсен, 161.

⁴⁾ Stille, 387.

⁵⁾ Die eigenhändigen Briefe, 385.

⁶⁾ До тенденції цього меморіалу треба поставитися дуже критично, бо гетьман — принаймні ми маємо таке враження — припасовував свою діяльність у 1712—1714 рр. (у власнім огляді її в меморіалі) до тих тенденцій шведської політики 1719—1720 рр., про які йде у нас мова в третім розділі.

⁷⁾ Енсен, 161—162.

⁸⁾ v. Kochen, 207.

Масмо вражіння, що дипломатична діяльність Орлика в Адріанополі була дуже енергійна: перебуваючи в травні і в червні то в Тимурташі поблизу короля¹⁾, то в Адріанополі²⁾, він кидався на всі боки і особливо натискав на Карла XII в справі інтервенції перед турками, сполучуючи українську проблему з своєю новою орієнтацією на Польщу, яку в очах Карла XII представляв, треба думати, як станиця станиць. Недурно ж Криспін, станиця станицький резидент при Порті, мав, на його думку, протестувати перед турецьким урядом, коли б Туреччина в переговорах з Москвою прийняла якесь рішення, некорисне для польської республіки у її відношенні до Правобережної України³⁾. Але до шансів шведського короля на турецькому ґрунті ставився Орлик скептично і з цим недуже то й крився. бо замітку про це знаходимо в офіційнім дневнику фон Кохена⁴⁾. Основою служили йому інформації нового хана, який був тої думки, що султан зрештою ставиться байдуже і до Карла XII і до Швеції. Ще гірше оцінював він можливість станиця станицьської акції в Туреччині і, перебуваючи в Адріанополі, попереджав Карла XII і його канцлера, щоб не надавали ваги фальшивим обіцянкам турків польському ех-королеві⁵⁾. Скептицизм Орлика був безперечно оправданий. Коли почалися в Адріанополі переговори між турками і москалями, то це само собою означало певне охолодження у відносинах між султаном та шведами. І тут грала головну роль акція Штенбока. Після побіди під Гадебушем шведський генерал не пішов у Польщу, як того сподівалися турки, а тримався пасивно. В турецьких колах викликала сумніви також і постава Австрії, що стояла, як здавалося туркам, перед заключенням миру з Францією і могла після того звернути свою увагу на східні справи в душі, Туреччині безперечно ворожим. Військові приготування турків почали спинятися⁶⁾. Зрештою Штенбок, зачинившись з своєю армією в фортеці Теннінген, безславно скапітулював 16 травня н. ст. 1713 р.⁷⁾, і ця подія знищила дорешти авторитет Карла XII в Туреччині. Туркам не лишалося нічого іншого, як прискорити свої переговори з царськими дипломатами. Це не було дуже легко. Між турецькими дипломатами і Шапіровим повстала суперечка з приводу нових вимог султана: він бажав відновлення щорічної московської данини кримському ханові і проведення кордону між річками Самарою і Ореллю на користь запорожців, при чім із турецького боку кордону мали бути поселені запорожці, що знаходилися під реґіментом Орлика і протекторатом Туреччини⁸⁾. З щорічною даниною і поселенням запорожців біля кордонів москалі ніяк не хотіли погодитися, але на кордон між

¹⁾ v. Kochen, 204, 215; A. Quennerstedt, Förord, K. K. D., VI, s. XXXV

²⁾ Енсен, 161.

³⁾ Енсен, 162.

⁴⁾ v. Kochen, 211.

⁵⁾ Див. шифров. додаток до листа Орлика фон Мюллерну з Хотина 11 жовтня (ст. ст.) 1713 р. Stokh. Riksak. Cos. II.

⁶⁾ Stille, 391.

⁷⁾ Oskar Frederik, 95 i 145; Feldman, 123.

⁸⁾ Соловьевъ, XVI, ст. 118.

Самарою і Ореллю дали згоду¹⁾. В червні прийшло нарешті до компромісу. 13/24 червня 1713 р. в Адріанополі підписаний був мир на 25 літ, основою якого були постанови константинопільського миру з 1712 р. Справу щорічної данини залишили отвертою для майбутніх переговорів; щодо запорозьких кордонів, то самарська сторона мала стояти під турецькою зверхністю, а орельська під московською. На тім і на другім боці заборонено будувати фортеці²⁾.

Ми вже коротко згадали про те, що запорозька армія (принаймні значна частина її) після Калабалику вийшла на Правобережну Україну, примушена до того наказом хана Девлет Герая. Залишаючися в Бендерах, Орлик призначив її командантом і наказним гетьманом прилуцького полковника Горленка. Виступ відбувся десь у другій половині лютого ст. ст. (1713).³⁾ Завданням операцій було опанувати Правобережну Україну, можливо з Білою Церквою включно, недалеко якої стояли ще москалі⁴⁾. Горленко, опинившись на Правобережжі, писав кілька місяців пізніше до князя Вишневецького, підкоморія і регіментаря коронного, пояснюючи йому, що він прибув сюди „nie na swe wole, lecz dla lepszego porządku Woyska u zamysły nad spólnym naszym niерrzyaciелем Moskwa“⁵⁾. Огже полякам представлено було цю акцію як виступ, направлений проти Москви. Дійсно першим кроком кримської орди (в кількості 20000)⁶⁾, що співпрацювала з запорожцями Орлика, була експедиція в бік Києва (певно тільки з деякими відділами запорозькими), де вона пошарпала околиці Києва, Трипілля і Василькова⁷⁾. Москалі обмежились обороною кордонів. Гетьман Скоропадський і особливо полковник Галаган, якому доручено було очевидно прикордонну охорону, отримали від царя суворий наказ не пропускати (під страхом смертної кари) нікого з козаків на лівий берег Дніпра. Цей виразний московський неутралітет пояснюється тим, що тоді вже починалися мирові переговори між царем і Портою. Московським дипломатам дуже залежало на тім, щоб не змарнувати їх якимсь

¹⁾ Соловьевъ, XVI, 119.

²⁾ П. С. З., V, № 2687; Ahmed Refik, 155—157.

³⁾ У Фельдмана (ст. 122) на початку березня н. ст. Ми робимо наш висновок з оборонного універсалу Орлика полковникові Роговському на маєвність останнього, село Івашківці, виданого 21 лютого (ст. ст.) 1713 р., очевидно на початку кампанії. Див. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁴⁾ Порів Feldman, 122.

⁵⁾ Лист Горленка з Брацлава під датою 24(?) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516. На листі не видно місяця. Але всі листи, що я їх знайшов у Дрезд. Архіві під loc 3516, нумеровані, очевидно, в канцелярії короля Августа II (є іноді німецькі надписи). Вищезазначений лист має номер 10 і лежить між нум. 8 (це лист Горленка з 1 травня 1713 р.) і нум. 11 (лист Горленка з 15 липня 1713 р.). Нумера 9 не знайдено. Я думаю, що не зробимо великої помилки, приймаючи, що лист був написаний у червні 1713 р., себто 24 червня. Див. також „Copie de la lettre de Mr. le Palatin de Podolie ecrite a Laszki le 22 de Mars 1713“ (Dresd. H. St. Ar. loc 3552) і Feldman, 122.

⁶⁾ Feldman, 122. Зате 30.000 татар подає Б. Шереметьєв (Переписка і бумага Б. П. Шереметьєва, 373 і 375).

⁷⁾ Переписка і бумага Б. П. Шереметьєва, 373 (це сталося, як видно з Переписки, 5 березня ст. ст. 1713 р.); Эварницкій, III, 506. Також реляція білоцерківського команданта про напад татарської орди під Києвом із 27 березня (н. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc. 3552.

несподіваним інцидентом. Тим часом татарська операція навколо Києва була звичайним наскоком і для української справи якої такої нічого не приносила. Воювати з москалями ніхто не думав. Взагалі протимосковська тенденція була тільки приводом, щоб не стояти перед поляками в положенні ворожої сторони. Дійсним завданням залишалось здобуття Правобережної України. В київських околицях орда перебувала тільки кілька днів. Уже 22 березня ст. ст. (1713 р.) Б. П. Шереметьєв писав із Прилуки до Ф. М. Апраксіна: „А татары, которыхъ приходило подъ Кіевъ съ 30,000 человакъ, стоятъ на кіевской сторонѣ, въ Уманѣ, въ Корсунѣ и въ Бреславлѣ, которые недалеко къ Волинской границѣ“¹⁾. Як довго тут пробули татари, ми не знаємо. Проти них (так само, як і проти запорожців) вислав подільський воевода і umeцький дві коронні дивізії під командою Бжуховського з наказом зайняти Білу Церкву і Немирів і тримати їх оборонною рукою. На випадок московсько-татарських боїв мав він триматися неутрально²⁾. Польське військо зайняло Немирів, Брацлав, Вінницю й інші міста, як це видно з прилоги до листа Орлика до фон Мюллерна з 19 березня (ст. ст.) 1713 р.,³⁾ та певно й Білу Церкву. Але воно перебувало тут недовго і скоро залишило Україну (з виїмком, може, Білої Церкви). Щодо української акції, то полковник прилуцький Горленко з Рашкова пішов на Бершадь, а коли поляки залишили Україну — невідомо з яких причин — то попрямував і далі⁴⁾. Місто Брацлав стало його резиденцією. Поза тим звичайно вешталось по Правобережжі чимало різного люду, січовиків, „гультаїв“, „своєвільців“, „гайдамаків“⁵⁾, які вибирали з панських маєтків консистенцію або й просто грабували. Фактично Правобережна Україна нікому не підлягала, не була ні московською, ні польською, ні козацькою. Не дивно, що тут появлялися один за другим різні козацькі ватажки, як, наприклад, нам ближче невідомий Швачка, що орудував з своїм козацьким відділом біля Богуслава⁶⁾.

Якийсь час до території, опанованої Горленком, належали Немирів і Умань⁷⁾, бо, як видно з його листа (з 21 квітня 1713 р.) до полковника Роговського, він мусів там заводити лад. Річ у тому, що в околицях Немирова й Уманя засів якийсь Брус із своїм полком у 200 товаришів, наwerbованих на українську службу. Як тільки прийшов Горленко на Україну, на полк Бруса посипалися скарги від населення. Тоді прилуцький пол-

1) Переписка, 375.

2) Feldman, 122; Також „Copie de la lettre de Mr. le Palatin de Podolie ecrite a Laszki le 22 de Mars 1713“ (Dresd. H. St. Ar. loc. 3552).

3) „Excerptio contentorum epistolae Illustrissimi Ducis Exercitus Zaporoviensis“ як додаток до листа Орлика до фон Мюллерна з 19 березня (ст. ст.) 1713 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

4) „Excerptio contentorum“, Stokh. Riksark. Cos. II.

5) Цей цікавий вислів „Надамакув“ знаходимо в листі Горленка до полковника Роговського з Брацлава під датою 21 квітня (ст. ст.) 1713 р. Див. Dresd. H. St. Ar. loc. 3516. На нашу думку, це найраніше джерело, де ми зустрічаємо назву „гайдамаків“. Див. мою статтю „Zu den Anfängen des Hajdamakentums“, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1936, Heft 2, S. 263—269.

6) Эварницкій, III, 507.

7) Про Умань маємо згадку в „Excerptio contentorum“, що туди направлося військо Орлика. Stokh. Riksark. Cos. II.

ковник післав в Умань, де знаходився на ту пору Брус, одного сотника й 200 козаків, які мали розформувати той „полк“. Це було зроблено: сотник виділив із полку, що мав різноманітний склад, січовиків, на яких не було скарги з боку населення, і прилучив їх до свого відділу; з гайдамаків, що покинули своїх панів і робили прикрости населенню, вибрав 30 найгірших та наказав вибити їх киями і відпустити. Самого Бруса тримали два тижні у в'язниці, але за нього заступилися не тільки немировський губернатор і міщанство, але й цілий жидівський кагал міста. Вияснилося, що якраз на нього людність не мала скарг, і тому випущено було його на волю¹⁾. Взагалі помітно з цілої постави Горленка, що він не хотів терпіти мародерства, грабунків, насильства над населенням. Він не тільки сам почав енергійно спиняти гультяйство, не тільки давав щодо цього повну волю польській адміністрації, але й пропонував їй (напр., полковникові Роговському) робити спільні карні експедиції в тій місцевості, де чути було про розбої²⁾. В цьому знаходила свій вислів і певна політична лінія. Горленко виступав на Правобережжі згідно з інтенціями гетьмана. Його завданням було по можливості не зачіпатися з поляками. Мусіло витворитися вражіння, що українська армія прийшла не на війну з поляками, але для мирного співжиття з ними. Горленко сам пише до полковника Роговського, що військо його стоїть „statecznie y skromnie“ на кватирах, розташувалося по селах і містечках³⁾. Але поява запорожців мусіла звичайно схвилювати поляків. З польського боку вперто питалися, на чий наказ вступив Горленко на Правобережну Україну, а Горленка теж непокоїли рухи польських коронних відділів, з якими йому не хотілося мати колізії⁴⁾. Вступивши в зносини з регіментарем коронних військ, князем Вишневецьким, прилуцький полковник пояснював йому, що він прибув на Україну згідно з фірманом хана та на постанову цілої кримської держави і запорозького війська; також просив князя стримати свої відділи, щоб не вишло якоїсь сутички між запорожцями і поляками⁵⁾. Поляки, як видно, не проявили великої енергії. У них усе ще знаходилося в стадії підготовки. На початку липня (н. ст.) Снявський писав до польського короля про потребу перевести литовське військо на Поділля для боротьби з козаками: „De plus j'aurai les moyens de chasser les Cosaques de l'Ukraine qui y sont actuellement“⁶⁾. Але рівно місяць пізніше він же констатує, що комбінація з литовським військом не вийде, бо воно занадто далеко від Поділля і не має грошей⁷⁾. З другого боку Горленко нотує, що у Львові прийшло до „kon-

¹⁾ Лист Горленка до полков. Роговського з Брацлава 21 квітня (ст. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

²⁾ Той же лист Горленка. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

³⁾ Той же лист Горленка. Dresd. H. St. Ar. loc. 3516.

⁴⁾ Лист Горленка до полков. Роговського з 1 травня (ст. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁵⁾ Лист Горленка до полков. Роговського з Брацлава 24 (? червня) 1713 р. Dresd. H. St. Ar loc 3516.

⁶⁾ Лист Снявського до польського короля з 3 липня (н. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 2099.

⁷⁾ Лист Снявського з 3 серпня (н. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 2099.

stitucyi na ludziey naszuch“¹⁾. В іншому листі його йде мова про воеводу (чи не подільського Гумецького?), який висловив бажання, щоб козаки залишили територію Правобережної України²⁾. Не видно, щоб Горленко дуже вважав на польські бажання, але перебуванню його на території Правобережної України швидко настав кінець.

Поки ми до того перейдемо, мусимо ще звернути увагу на конфлікт, який повстав саме на початку походу між П. Орликом і його наказним гетьманом. Ми знаємо, що хан розлучений був на Орлика за те, що він ухилився від безпосередньої участі в поході. Гетьман отримав зрештою реченець у шість тижнів для поладження своїх справ, але й не більше. Це очевидно відбилося на поставі Горленка, декого з його оточення і навіть самого війська. Горленко, бачучи, що гетьман приїздити не хоче, почав (певно на пораду хана) вимагати, щоб до його армії найшвидше прибула генеральна старшина. На те Орлик дуже образився. В листах до фон Мюллєрна з 10 березня (ст. ст.) і особливо в додатку до листа з 19 березня (ст. ст.) 1713 р. в'яснює він, що це є проти законів і звичаїв козацьких: ніколи не бувало, щоб генеральна старшина стояла у військових експедиціях під командою полковників. Коли прилуцький полковник уводить нову мету, то він претендує ні більш, ні менш як на булаву і достоїнство гетьмана. Військо ж, бачучи, що генеральна старшина йому асистує, буде тої думки, що хан надав йому гетьманську рангу, і з того вийде внутрішній хаос³⁾. З того ж оповідання Орлика дізнаємося, що не тільки хан, але й Горленко з своїм оточенням поставили йому ультиматум за шість тижнів приєднатися до війська. Але на думку Орлика хан увів у блуд Горленка бо хоч обіцяв йому універсал на володіння Україною, але того не зробив і представив його військові як заступника гетьмана. Також незадоволений був гетьман і з методи праці Горленка на Україні. Це була, мовляв, огнена тактика, себто активних військових операцій⁴⁾, — але ми знаємо вже з попереднього, що в дійсності наказний гетьман провадив на Правобережжі ту саму політичну лінію, якої тримався Орлик. Нам не здається вірогідним, щоб Горленко претендував на гетьманську булаву, але він був (так само, як і багато інших) певно незадоволений із повоження гетьмана, який ухилився від участі в поході. Також треба думати, що прилуцький полковник розпоряджався досить самостійно, безпосередньо зносився з ханом, і це викликало підозріння з боку Орлика. Кінець кінців військом не виїшло з його послуху. Коли запорозька армія вернулася влітку 1713 р. на територію Молдавії, і сам Горленко поїхав до Бендер (про це буде мова далі) то між ним і гетьманом мусіло прийти до якогось порозуміння. Пізніше (на початку вересня н. ст. 1713 р.)

¹⁾ Лист Горленка до полков. Роговського з Брацлава 24 (червня?) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

²⁾ Лист Горленка до Максима Бучманського, рашківського губернатора, з Брацлава 3 липня (ст. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

³⁾ Лист Орлика до фон Мюллєрна з 10 березня (ст. ст.) 1713 р. і „Excerptio contentorum“. Stokh. Rikssark. Cos. II.

⁴⁾ Там же, Stokh. Rikssark. Cos. II.

Горленко вдруге повів запорожців на Правобережжя. Цього певно не сталося б, коли б Орлик бачив у Горленковій свого ворога. Але недовіря його до свого відповідального помішника не заважало. І ми бачимо, що ще наприкінці 1713 р. гетьман підкреслює в своїй кореспонденції до фон Мюллєрна вірність запорожців і кошового як до особи Карла XII, так і до нього самого, а Горленка характеризує як чоловіка недоброї волі і вороже наставленого до шведського короля¹).

Влітку 1713 р. запорозьке військо мусіло покинути Правобережну Україну. Повіяло вітром з іншого боку. Кримський хан задумав нову політичну комбінацію, звязану з укріпленням Хотина і походом Станіслава Лещинського в Польщу. Горленко з його армією був, здається, більш потрібний тепер у Бендерах, ніж у Брацлаві. Десь на початку липня (ст. ст.) отримав він ханський наказ відійти назад.²) Вже 15 липня (ст. ст.) бачимо його в Бендерах, звідки він пише до полковника Роговського, що „w krótcie znowu z woli Najasniejszego Hana Jm' u Ordynansu Jw' Jm P Hetmana mego ziade tam bliżey ku wmm P do Braclawia“³). Отже відїзд Горленка означав тільки коротку перерву початку на Україні акції. Можна здогадуватися, що він вивів із Правобережної України тільки регулярні запорозькі відділи. Замість нього залишився в Брацлаві охочекомонний полковник Максим Самойлович⁴). Козацькі відділи Самойловича очевидно не були дуже численні, бо розташувалися в Григорчинцях, Комайгороді, в Коцівці, „или где инде в яких селах“, але брали „належащую десятину“ з ширшого району. Справа з постачанням викликала конфлікт між ними і полковником Роговським⁵). Поблизу знаходилися польські коронні відділи, і козацтву доводилося тіснитися, тим більше, що гетьман прислав наказ залишити придністрянські маєтності принципала пана Роговського і особливо не турбувати села Івашківців, маєтку останнього⁶). Але козакам Самойловича не судилося мирно виживлятися. Незабаром між ними і поляками почалася „мала війна“, як її характеризує сам великий коронний гетьман Сенявський⁷).

Замирення з москалями означало новий етап у турецькій політиці. Висока Порта звернула тепер цілу свою увагу на Польщу⁸). На меті було здобуття Правобережної України і Кам'янця. Але яким шляхом до цього дійти, про це існували ріжні думки: хан висував наперед кандидатуру Станіслава Лещинського, сподіваючися від нього уступок на користь Порти й Криму;

¹) Лист Орлика до фон Мюллєрна з Бендер 20 грудня (ст. ст.) 1713 р. Stokh. Rikssark Cos. II.

²) Лист Горленка до Максима Бучманського з Брацлава 3 липня (ст. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

³) Лист Горленка до пол. Роговського з Бендер 15 липня (ст. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁴) Лист Максима Самойловича до пол. Роговського з Брацлава 11 серпня 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁵) Той же лист Самойловича. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁶) Див. лист Орлика до пол. Роговського з Бендер 19/27 липня 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁷) Див. лист Сенявського зі Львова 29. липня (н. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 706.

⁸) Feldm a n, 123.

великий візир стояв скорше на позиції пертрактації із легальною владою, себто з Августом II.¹⁾ На користь ханської орієнтації випала присутність Станіслава Лещинського на турецькій території. Свого часу знаходився він при армії Штенбока і, не вірючи в успіх шведської акції, готовий був зректися своїх претензій на польську корону, для чого звійшов у таємні зносини з Августом II. Пересвідчений у тому, що його аргументи переконують Карла XII в необхідності зречення, виїхав він до Туреччини й попов сюди саме під час калабалику. В Ясах його пізнали і заарештували з наказу господаря²⁾. Але султан наказав його звільнити, бачучи в нім закладника, потрібного для політичної гри Порти. Станіслава перевели в Бендери. Аргументи його не зробили жадного вражіння на Карла XII і викликали тільки надзвичайний гнів короля. Тоді Лещинський радикально змінив свою лінію і почав просити у султана помочі проти Августа II, визнаючи своїм резидентом у Костянтинополі пана Криспіна. Це вплинуло й на настрої польської еміграції; вона перериває (з винятком Сапєги, який утік до Камянца) свої переговори з Августом II і знову прихиляється на бік Станіслава³⁾. Понятовський та інші польські діячі почали запобігати перед ханом, бачучи в нім прихильного до Станіслава державного мужа. Обіцянки їх були дійсно великі: річний подарунок для татар, вічний союз із Туреччиною, зречення Камянца і Правобережної України⁴⁾. Також і Лещинський, по влучному виразу Фельдмана, підбивав апетити Порти в справі України⁵⁾. Сам хан дуже енергійно взявся підтримувати короля Станіслава⁶⁾. На деякий час його політична лінія взяла гору. Турки вже задалегідь почали укріпляти Хотин і Сороки. Станіслав із рештою своїх польських відділів вирушив (десь на початку серпня н. ст.) в дорогу. Перейшовши Прут і злучившись з ханом і бендерським сераскером Абди пашою, рушив він до польських кордонів, але далеко не зайшов. За той час знову змінилися настрої в Костянтинополі. Неприхильність великого візиря до Станіслава, інтервенція чужоземних дипломатів, зокрема Австрії й Москви, в деякій мірі погрози Хоментовського, а головне власна турецька невідготованість до поважних військових операцій зробили своє⁷⁾. В результаті великий візир відкликав

1) Feldman, 124.

2) Feldman, 108.

3) Feldman, 109.

4) Про всі ці обіцянки прихильників Станіслава див. копію листа генерала Гольца до великого коронного канцлера з Адріанополя 10 червня (н. ст.) 1713 р. Дуже цікавий лист (копія) Хоментовського до Снявського з Адріанополя 23 липня (н. ст. 1713 р. Dresd. H. St. A. loc 3552 Також Feldman, 126.

5) Feldman, 128.

6) W. Theyls, Memoires pour servir à l'histoire de Charles XII Roi de Suede, Leyde 1722, p. 140.

7) Орлик у своїм листі з 6 вересня (ст. ст.) 1713 р. до полк. Роговського пояснює зміну турецької політики тим, що Порта дуже оглядалася на Москву. Москва не спішила з ратифікацією мирного договору з Туреччиною (13/24 червня 1713 р.), і з цього Порта виводила, що може прийти до союзу між Польщею і Москвою проти неї. Тоді надзвичайний посол Августа II, Хоментовський, знаходився вже в дорозі додому, але його турки затримали, а сераскерів дали наказ завернути короля Станіслава в Бендери „do dalszey dispozicyj“.

цілу акцію і завернув військо назад. Станислава під ескортою повезли до Бендер і тут залишили під турецьким доглядом. Так в останнє розвіялися надії польської еміграції на здобуття Польщі для короля Станислава. Її роля була скінчена; їй не залишалося тепер нічого іншого, як запобігати ласки в Августу II.¹⁾

Нова турецько-станиславівська комбінація не викликала в Орлика якоїсь спеціальної реакції. Він поставився досить спокійно до походу короля Станислава. Виїхавши з Адріанополя, подався він до Бендер і перебував тут деякий час, як це видно з його листа до полковника Роговського „z Benderu Julij $\frac{27}{x(i)}$ 1713a^o.”²⁾ Потім переїхав до Хотина і жив тут разом із ханом „à mense Julio ad medios dies Novembris.”³⁾ Нема сумніву, що запорозька армія, відкликана з Правобережної України, мала брати участь в станиславівській експедиції. Чи вона дожидала під Хотином, чи виступила разом із поляками і турками з Бендер, про це відомі нам джерела мовчать. Сам Орлик і в Адріанополі і пізніше в Хотині⁴⁾ не переривав своїх зносин із Ржевуським та іншими польськими достоїнниками. Здавалося, умови турецько-станиславівської угоди мусіли б йому сподобатися. Вперше польська еміграція в Бендерах зрікалася Правобережної України і тим самим давала вільну руку Орликові, як васалові Порти. Але Орлик зовсім не захоплювався цими перспективами. Повставала парадоксальна ситуація: Станислав Лещинський зрікався Правобережжя на користь турків і тим самим козаків; український гетьман упрошував офіційну Польщу прийняти його під свою опіку й залишити на Правобережній Україні, яка на його думку й надалі мала бути нероздільною частиною Річи Посполитої, хоч і з певною автономією на користь резидуючого там гетьмана і козаків. Ця постава Орлика знайде своє пояснення в його скептичному відношенні до перспектив польсько-турецької війни⁵⁾. З приводу походу Станислава рекомендував він Ржевуському поспішати з військом на Правобережну Україну. Від Туреччини полякам справжньої небезпеки не буде, бо

На думку Орлика ціла турецька імпреза залежить від того, чи появиться і коли появиться московський посол із ратифікаційною грамотою. Див. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

¹⁾ Feldman, 135—138; v. Kochen, 230. Див. також „Copie de la lettre du Sieur Pierre Lamar datée à une lieu de Cecora le 20-e d'aout 1713”. Dresd. H. St. Ar. loc 3629.

²⁾ Див. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

³⁾ Єнсен, 163.

⁴⁾ Єнсен, 162.

⁵⁾ Взагалі маємо джерела, які вказують на те, що Орлик, перебуваючи в Хотині, шукав виходу не тільки в союзі з поляками. Очевидно йому дуже набридли турки і татари. Так, у додатковим шифрованим листі до фон Мюллерна з Хотина 11 жовтня (ст. ст.) 1713 р. він рекомендував шведам зближення з царем: Карл XII мав заключити мир з москалями, злучити з ними своє військо і вдарити на турків, бо від останніх нема чого сподіватися. Всі турки невірні в своїх приреченнях. Але при умові, що цар за шведську допомогу віддасть Карлові XII втрачені шведами провінції. Це була б свята війна, в яку можна було б утягнути й інших християнських володарів, серед яких шведський король вів би перед, як незрівняний герой. Див. Єнсен, 95; Stokh. Riksark. Cos. II.

„Porta de retinenda illa Ucraina in sua possessione bellum Reipublicae non intendat“. Це тільки тактика, бажання примусити Польщу до уступок. Він радив твердо поставитися супроти Порти і хана та старався розпалити польські апетити на цілу Україну, маючи очевидно на увазі зєднання Право і Лівобережної України в рамках Польщі¹). І з польського боку теж не бракувало ласкавих реверансів у бік гетьмана²).

Зрікаючися Станислава й його експедиції, Порта й далі трималася тактики погроз. Наступав стан, який можна назвати посереднім між миром і війною. Турки продовжували укріпляти Хотин, а польська влада примушена була забезпечити Кам'янець, на який, здавалося, зверталася в першу чергу зажерливість султана. Тепер, після відмови від станиславівської авантюри, українська проблема безпосередньо цікавила турків. Орликові запропоновано було ще раз вирушити на Правобережну Україну. На початку вересня (н. ст.) 1713 р. армія його, забезпечена артилерією й амуніцією, вийшла під проводом наказного гетьмана Горленка на Брацлавщину. Орлик наказав також і запорожцям, що проживали в Січі, зробити експедицію на Правобережжя. З Орликівцями виступило тепер зовсім небагато татар під проводом якогось мурзи. Частина козаків залишилася під Хотином у безпосереднім розпорядженні гетьмана. Горленко зайняв Немирів, а січовики опинилися в районі Канева. Метою виправи була столиця Правобережжя, Біла Церква³). Але зайняти Білу Церкву було нелегко, бо там уже засіла досить значна польська залога. Також і з Немирова прийшлося вийти, як тільки присунулися ближче польські коронні відділи. Осідком наказного гетьмана знову став Брацлав⁴). Тактика його була стара: його вояки поводяться „statecznie u sicho“ з населенням; він не терпить гультяїв і радо допоможе місцевій адміністрації в переслідуванні їх⁵). В листі до шефа української партії коронних військ, каштеляна кам'янецького Каліновського, заявляє він, що запорозьке військо не вдерлося на Україну, тільки прийшло сюди з волі хана і за ординансом гетьмана; „tu zas odzywamysię że woiennych zamysłów nie prysłimy tu czynic, y ludziom regimentu J. Wielmoznosci Wey⁶ zadney okazaiej nie chcemy a nie

¹) Енсен, 162. Pierre Lamar, новопризначений резидент Августа II при хані, пише 28 листопада (н. ст.) 1713 р. зі Львова до графа Вертерна: „... monsieur le Petit General de la Couronne (Ржевуський) me paroît fort bien intentionné pour le service de Sa Majesté, et fort honest homme, il m'a communiqué une lettre dechifré de Orlik general des Cosaques par laquelle il luy manda, et jure, qu' il n'y a rien creindre qu' il y aye guerre, ny de Tures, ny de Tartars, et qu'on se donne bien de garde de rien accorder aux dits uns et autres, de leurs rien accorder en Ukraine. Le mesme Orlik dit et assure qu' il ayme mieux estre sujet du Roy, que des Turques et Tartars, et qu'estant née gentilhomme Polonois, qu' il ne demande qu'a estre reuny au corp de Sa Patrie“. Dresd. H. St. Ar. loc 3278.

²) Енсен, 163.

³) Копія листа Орлика до кам'янецького каштеляна Каліновського з „Onickan“ 17/28 грудня 1713 р. Dresd. H. St. Ar. los 3552; Feldman, 139.

⁴) Лист Горленка до Роговського з Брацлава 1 листопада (ст. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3516.

⁵) Той же лист Горленка (Dresd. H. St. Ar. loc 3516). Такого ж змісту лист Горленка до Каліновського з 16 грудня (ст. ст.) 1713 р. (копія). Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

będziem u dawac...“¹⁾ Але мирні заяви Горленка не робили на поляків вражіння. Вже в жовтні Сенявський дав наказ обсадити міста Правобережної України добрими залозами.²⁾ Потроху почали надходити коронні відділи Каліновського, що мав наказ звільнити Правобережжя від козаків. В грудні 1713 р. під Немировом відбулася перша сутичка між українцями і поляками. В реліції до Сенявського Каліновський хвалився, що він прогнав козаків зпід Немирова, і що два козацькі полковники лягли там головами³⁾ Ця ворожа польська постава мусіла дуже занепокоїти Орлика. Він звернувся безпосередньо до Каліновського (листом з 17/28 грудня 1713 р.), вказуючи йому на небезпечку військового конфлікту між козаками і поляками. Йому стало відомим з універсалів вел. коронного гетьмана Сенявського, що Каліновському доручено повести військову акцію на Україні „dla uskromienia iakowychsci buntow kozackich“. Але про бунтівників не може бути мови; на Україні перебуває козацька армія, яка прийшла сюди з наказу кримського хана. Проти гультайства, де воно стало помітне, вжито суворих репресій⁴⁾. Тепер панує у війську „scromnosć“; воно нічого собі не бажає, крім звичайного утримання. Він попереджав Каліновського не починати військової акції, бо це могло б привести до дуже поганих наслідків. Хан і так уже наказав орді бути напоготові. Відомо, як татари поводитимуться на Україні: братимуть ясир і зроблять з неї „Аравію“. На випадок польсько-козацьких сутичок Орлик уважав неможливим переконати хана в непотребі висилки татарської помічі. Та й не краще було б без уживання зброї „Wojsko Zaporovskie na dalszą RzPltey usługę konserwowac“⁵⁾. Рівночасно повідомив він про ці події хана і ждав його відповіді.⁶⁾ Каліновський прийняв лист Орлика дуже холодно. В своїй відповіді він підкреслював, що прийшов на Правобережжю Україну з виразним наказом звільнити її від козаків. При тім висловлювався тим способом, що хан, зобов'язаний Карловицьким трактатом, миру з Польщею не розірве й Орликові сукурсу не пішле. А коли б післав, то поляки боронитимуться до останнього. Приязнь Орлика до Річи Посполитої не знає як витлумачити. До якої Річи Посполитої? Коли до Річи Посполитої Августа II, то належало б про це оголосити. З другого боку право прожитку існує тільки для тих, хто визнав Річ Посполиту і Августа⁷⁾.

Таким чином військової події стали неминучі. Надії Орлика на мирне співжиття з поляками не справдилися. Його нова так-

¹⁾ Лист Горленка до Каліновського з 16 грудня ст. ст. 1713-р. Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

²⁾ Розпорядження Сенявського зі Львова 25 жовтня (н. ст. 1713) р. Dresd. H. St. Ar. loc 706.

³⁾ Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

⁴⁾ Деякі запорозькі відділи дійсно розмахнулися на Україні, і кошовий з наказу гетьмана мусів ужити суворих репресій. Див. лист Орлика до фон Мюллєрна з Бендер під датою 20 грудня (ст. ст.) 1713 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

⁵⁾ Копія листа Орлика до Каліновського з 17/28 грудня („Onickan“). Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

⁶⁾ Лист Орлика до фон Мюллєрна з Бендер 20 грудня (ст. ст.) 1713 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

⁷⁾ Копія відповіді Каліновського до Орлика „u obozie pod Niemierowem“ з 3 січня (н. ст.) 1714 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

тика від фактичного стану посідання на терені Правобережної України (в рамках польської республіки) перейти до юридичного не давала результатів. Це ж він сам радив Ржевуцькому й іншим державним мужам Польщі зайняти Правобережжя своїми військами. Польське військо тепер тут дійсно було, але воно прийшло, щоб обсадити цю країну не тільки проти татар або турків, але й проти козаків. В кінці грудня 1713 р. маємо перед собою картину підїздової війни. Між польськими й українськими передовими відділами почалися дрібні сутички. Козаки роблять випадки з Брацлава, а поляки оперують навколо Немирова. В одній акції під Немировом, де козаки напали на польських фуражирів, прискочив сам Каліновський з охотниками і відбив напад. Полягли полковник „Fesko у Fedor Ataman“ і кількадесят козаків; були втрати і з польського боку. Взагалі справа з утриманням війська стояла критично як для поляків, так і для козаків. Каліновський повідомляв Сенявського, що не має чим годувати вояків і просив дозволу вибрати субсистенцію в київському та волинському воевідствах¹⁾. А втім такий стан річей зрозумілий. Після зруйнування Правобережжя москалями наприкінці 1711 р. мусіло наступити тут страшне зубожіння. Ось положення Уманя в кінці 1713 р.: в місті всього населення 40 погорлих. Панує голод; хліба не дістати. Місто наперед Москва спалила, а потім козаки зрабували. Сіяти не було чим; є тільки риба, і люди ходили сюди (в Немирів?) на заробіток і тим живилися²⁾. В другій реляції Каліновського знаходимо таку загальну картину невідрадного стану Правобережної України: „Mais cette Ukraine est si depueuplee et si ruinee qu'elle aura bien de la peine a se remettre et ne pourra aucunement faire subsister les troupes qui y sont“³⁾. В лютому 1714 р. відбулася дуже поважна акція між козаками і коронними відділами Каліновського. Про це довідуємося з реляції Каліновського до Сенявського, писаних по гарячих слідах 15 і 16 лютого (н. ст.) 1714 р. В Стеблові перебувала козацька залога приблизно в 1000 чоловік піхоти, проти якої повів операції камянецький каштелян. 13 лютого (н. ст.) коронні відділи обступили Стеблів і почали його штурмувати. Козацька залога дуже вперто оборонялася, але місто „fut enfin prise par assaut, aussi bien que le Chateau et toute cette infanterie taillee en piece“. Другого дня Каліновський вирушив далі назустріч козацькій кінноті, яка тим часом поспішала на допомогу своїм у Стеблові. Біля Ставбурівки („aupres de Stavburij“) зустрілися обі ворожі сторони, і козаки знову потерпіли поразку. Втрати їх мусіли бути тяжкі. Каліновський, певно перебільшуючи, каже, що мало хто з них вихопився з тієї халепи⁴⁾. З польського боку надали цій операції рішального значіння. 13 травня (н. ст.) Сенявський писав до короля, що він уже довів до його відома „de la defaite

¹⁾ Копія-ексцепт. листа Каліновського до Сенявського з Немирова 1 січня (н. ст.) 1714 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

²⁾ Та сама копія листа Каліновського, Dresd. H. St. Ar. loc. 3552.

³⁾ Прилога до листа Сенявського до Флеммінга під датою Березани. 5 березня (н. ст.) 1714 р., в якій подається зміст реляції Каліновського з 15 і 16 лютого (н. ст.) 1714 р. Dresd. H. St. Ar. loc 706.

⁴⁾ Та сама прилога. Dresd. H. St. Ar. loc 706.

des Cosaques en Ukraine par les troupes de la Couronne¹⁾. Висновки Каліновського були ще оптимістичніші: незабаром ціла польська Україна буде звільнена від бунтівників²⁾.

Тим часом ішли переговори між Туреччиною й Польщею. Коли в половині вересня (н. ст.) 1713 р. наступила ратифікація трактату з Москвою, Porta почула себе вільницею і почала енергійніше переговорювати з Хоментовським. В справі Правобережної України ніяк не можна було досягнути порозуміння. Porta посилалася на те, що Москва зреклася Правобережної України на користь турків. Хоментовський доводив, що окупація Правобережжя московськими військами була тільки фактичною й ніколи не набрала правового характеру. Викликаний за свідка Шафіров заявив, що ніде не признався до правового посідання Правобережної України Москвою³⁾. З турецького боку головну ролу в переговорах почав грати новий великий візир Алі паша, який прийшов до влади наприкінці 1713 р. З його появою скінчився персональний режим султана. Це була людина з програмою ясною, виразною і послідовно переводженою в життя. Він теж мав агресивні пляни, але не проти Москви й Польщі, тільки проти Венеції. Через те його політика на Сході стала політикою ліквідації конфліктів⁴⁾. Побачивши безуспішність своїх зусиль відірвати Правобережну Україну від Польщі шляхом дипломатичних пертрактацій, він висунув плян осадження в нії вояків Орлика під протекцією Польщі⁵⁾. Це був уже відступ на інші позиції, але Польща й до цього пляну, який найбільше відповідав тодішній політиці Орлика, поставилася з недовірям, бачучи в нім той самий плян анексії України, тільки посереднім способом⁶⁾. Вислана в Польщу спеціальна турецька місія не могла добитися нічого певного. Також і залицяння Орлика до Річи Посполитої й Августа II не зробили відповід-

¹⁾ Лист Сенявського до короля з „Dzikow“ 13 травня (н. ст.) 1714 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

²⁾ Прилога до листа Сенявського з 5 березня (н. ст.) 1714 р.: після поразки „une partie de ces rebelles dispersés envoyerent a Monsieur le Feldmaréchal Cheremetow pour se soumettre a Sa Mté Czarienne en demandant pardon de ce qu'ils avoient fait avec Mazepa, ce qui leurs fut accordé et ils prirent en meme tems parti en service de Sa Majeste Czarienne, il ne faut pas douter, que le reste n'en fasse de meme, et qu'ainsi l'Ukraine Polonoise se vivra bientôt entierement purgée et delivree de ces rebelles, dont la plus grande partie fut tuée et dispersée avec leurs officiers dans cette action...“ Dresd. H. St. Ar. loc 706.

³⁾ Feldman, 140, 141; v. Kochen, 242.

⁴⁾ Stille, 393, 394.

⁵⁾ Feldman, 141.

⁶⁾ Порів. Feldman, 141. Резидент Августа II в Костянтінополі, генерал Гольц, писав у своїй реляції до короля з 4 квітня (н. ст.) 1714 р.: „Pour ce qui regarde l' invasion des Cosaques dans l' Ukraine, presentement que le coup a manqué, la Porte s' excuse, et en rejette toute la faute sur le Hann, mais si on y avoit souffert cette canaille, ils avoient ordre de fortifier à l' instant toutes les places, qu'ils avoient occupez, alors la Porte n'auroit pas manqué de les secourir en cas de besoin, et l'affaire n'auroit pas pu se passer sans une guerre ouverte. Le Hann a beau declarer à la Cour, que ces Cosaques établis dans l' Ukraine ne resevroient que du Roy et de la Republique, mais ces chanson syreniques, ne sont que pour endormir ceux, qui ne connoissent pas le menage des Infideles, la Porte le (ruse) desavoie et le (ruse) desavouera toujours, comme je l'ay predict, il y a longtemps, et ne permettra jamais qu' ils passent suos la domination d' autrui...“ Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

ного вражіння. Правда, його пропозиції щодо зєднання Правобережної й Лівобережної України під польською зверхністю шляхом осадження козаків на Правобережжі й використання їх претенсій на Лівобережжі викликали певну увагу серед польських кругів. Але Польща була стомлена й не хотіла нових конфліктів з Москвою. В результаті до плянів Орлика поставилися негатиивно, хоч він і кидався на всі боки, мав підтримку візиря й хана, завів приятельство з Лямаром, розидентом Августа II при хані¹⁾, зносився безпосередньо з польськими магнатами й т. д. Єдина надія, яку він міг заховати на майбутнє, була відповідь польського короля на інтервенцію татарського посла, післаного наприкінці 1713 р. в Польщу, в українській справі: „Postquam cum Fratре meo Rege Sueciae pacem inivero, locum etiam pro habitatione (козакам) dabo, nisi pacem cum Rege Fratре meo fecero, non possum ipsis locum concedere“²⁾. На переломі 1713/1714 р. польській дипломатії вдалося приднати собі хана Каплан Герая, який почав працювати за польські гроші на користь польської тези³⁾. 6 березня н. ст. 1714 р. в Раштадті був заключений мир між Францією й Австрією, і цісар міг тепер енергійніше взятися за оборону інтересів Польщі. Порта примушена була уступити. 22 квітня н. ст. 1714 р. прийшло до заключення мирового договору між Польщею і Туреччиною на основі Карловицького трактату. Правобережна Україна залишилася остаточно за Польщею.

Тим самим політична діяльність Орлика в Бендерах скінчилася. Йому залишалося тепер йти на вигнання, слідами Карла XII. В останніх днях червня 1714 р. він уже був у Демотиці⁴⁾, звідки шведський король збирався в дорогу до свого власного краю. Незавидна була доля запорожців, що так довго йшли за П. Орликом. З гетьманом чи без гетьмана, вони вперто трималися території Правобережної України, маючи підтримку з боку Січі й не бажаючи уступити її Польщі. Про рішаючу поразку їх не могло бути й мови. В лютім 1714 р. сила козацька не була зломлена. Недурно ж Сєнявський мусів у червні 1714 р. сконстатувати, що козацьке повстання все ще не зліквідоване, і що навіть кількість козаків на Правобережжі почала збільшуватися⁵⁾. Але нарешті козаки з огляду на політичні обставини мусіли уступити. 6 листопада (н. ст.) 1714 р. Сєнявський пише до короля Августа II з приводу повороту польського посольства з Туреччини, „que le grand vezir avoit ordonné au Han des Tartares de defendre aux Cosaques sous peine de la vie, de s'interesser de notre Ukraine“⁶⁾. Це була остаточно ліквідація політики Орлика Бендерського періоду.

¹⁾ Див. реляцію Лямара до польського короля з 26 серпня н. ст. 1714 р., де він називає Орлика „mon amy“. Dresd. H. St. Ar. loc 3553.

²⁾ Єнсен, 164.

³⁾ Feldman, 145.

⁴⁾ Діярій П. Орлика, 114. Порів. Єнсен, Дневник Орлика, ст. 6.

⁵⁾ Лист Сєнявського до Флеммінга з Бережан 24 червня (н. ст.) 1714 р. Dresd. H. St. Ar. loc 706.

⁶⁾ Dresd. H. St. Ar. loc 3552.

IV.
ПЕРЕБУВАННЯ П. ОРЛИКА В ЕВРОПІ.
(1715—1722)..

1. Орлик у Швеції.

З виїздом із Туреччини почався новий період у житті П. Орлика. Уривався зв'язок із батьківщиною; доводилося покинути й ту решту війська запорозького, що ще вірно підтримувала його. Запорожці здебільшого верталися на Січ під безпосередню татарську протекцію. За Орликом потяглися тільки деякі з його ближчих співробітників: Клим Довгополий, Федір Третяк, Мирович, Нахимовський та Григорій Герцик із своїми двома братами, Іваном і Атанасом¹⁾. Інші скористали з царської амністії, щоб повернутися на Лівобережну Україну, серед них Горленко, Максимович і Ломиковський. Український гетьман їхав до невідомої країни і на незнане майбутнє. З ним була його численна родина: дружина Анна, сини Григорій, Михайло і Яків (останній народився в Бендерах і мав хрещеним батьком Карла XII) та дочки Настя й Марта (нар. в Бендерах). Подорож почалася зараз же по від'їзді шведського короля. Їхали майже тим самим шляхом, що й Карл XII із своїм оточенням: через Угорщину до Відня, з Відня до Штральзунду. В Штральзунді Орлик перебував недовго з огляду на облогу фортеці. Українських емігрантів поміщено на острові Рюгені, де в Орликів народилася ще дочка Марія, а потім відправлено в саму Швецію. Гетьман огримав помешкання в Кристіанстаді і залишився тут на довгий час²⁾.

В Кристіанстаді довелось Орликові пережити дуже тяжкі часи. Його матеріальне положення стало зовсім невідрадним. Вже в дорозі бракувало йому грошей, а під час перебування в Швеції чуємо від нього „про крайню розпачу, яка готує привести мене до смерті, бо я знищений цілком, від голови до ніг“³⁾. Карл XII наказав виплачувати Орликові 13000 срібних талерів річно. Цієї суми зовсім не вистарчало. Треба було частину її (понад 4000 талерів) видавати на утримання своїх співробітників і служби. Незабаром шведський уряд пустив у рух асигнації і касові посвідки з примусовим курсом, наслідком чого було їх повне знецінення. Орликова родина, якій виплачували саме таким способом, попала в розпучливе становище: не було за що купити, як каже гетьман, „ні хліба, ні дров, ні світла“⁴⁾. Не залишалось іншого виходу, як залазити в борги. Матеріальна скрута примусила нарешті гетьмана заставити в Кристіанстаді державні клейноди (булаву, бунчук і т. п.), а в Сток-

¹⁾ Допросъ Григорія Герцька, „Кіевская Старина“ 1883. III, ст. 603. Також А. Енсен, Орлик у Швеції, 101.

²⁾ Допросъ Григ. Герцька, ст. 603 і 604. Подробіці у Енсена, Орлик у Швеції, ст. 95 і д., 113 і д. В листопаді 1718 р. у гетьмана під час перебування в Кристіанстаді народилася дочка Катерина, яка скоро померла. Енсен, Дневник Орлика, 8.

³⁾ Енсен, Орлик у Швеції, 95.

⁴⁾ Енсен, 95—96, 142. Найясніше представлено фінансову ситуацію Орлика в його 5 листах до барона Фейфа з 1716 р. Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

гольмі діамантовий перстень і золотий хрест¹). Він, правда, виставив немалі претензії до шведської державної каси, вимагав виплати позички, яку зягнув Карл XII із публичних фондів української держави за часів Мазепи, але шведський уряд поставився досить холодно до цих вимог (та й фінансове положення Швеції було майже катастрофальне), тим більше, що й пані Войнаровська, втративши чоловіка, якого москалі підступом захопили в Гамбурзі (1716), не знайшла нічого кращого, як приїхати до Швеції і теж заявити свої претензії. Прикрі сварки й непорозуміння з панею Войнаровською, особливо щодо фінансового відшкодування з боку Швеції, не робили життя Орлика і його родини приємнішим. В таких обставинах тяжко було провадити політичну працю, хоч і яку охоту мав до того Пилип Орлик. Щоденні турботи забирали час і увагу. Та й політична ситуація складалася так, що доводилося тільки пасивно сидіти й дождатися кращого часу. Сам Карл XII, оскільки не перебував при війську, сидів у Люнді, і це місто стало після його повороту з Туреччини свого роду другою резиденцією Швеції. Звідси провадилося тепер правління державою, і Орлик із свого Кристіанстаду тільки листовно зносився з шведським королем. З його листів до Карла XII і фон Мюллерна, писаних у Кристіанстаді в роках 1716—1718, видно, що справи, якими він турбував короля та його дорадника, були головним чином персонального й фінансового характеру²). Це недурно. Треба думати, що Карл XII не відчував потреби в дипломатичних і політичних прислугах українського гетьмана. Цілком інакше було з Понятовським, який, приїхавши до Швеції, й далі користувався великим довірям короля і з його доручення провадив відповідальну дипломатичну роботу³). Орлика ж цілком відсунули на бік. Українська справа була для Карла XII, коли не назавжди, то принаймні на довгий час похована.

Та й узагалі для шведів не було жадної рації дуже цікавитися політичними плянами Орлика. Лівобережна Україна знаходилася в повній залежності від москалів; Правобережна згідно з польсько-турецьким пактом 1714 р. знову відійшла до Польщі. Про завоювання першої не можна було й думати; друга й так наробила чимало турбот Карлу XII ще в бендерські часи, коли йому доводилося посередничати між польськими й козацькими претензіями до неї. Ми не раз говорили, що польська проблема завжди здавалася Карлу XII значно важнішою для шведських інтересів, ніж українська. Тепер і польське питання, захист інтересів Станіслава Лещинського відходило для нього на другий плян. Що ж уже говорити про українські справи? Король мусів думати про захист і оборону власної країни, бо тим часом загальна політична ситуація змінилася цілком радикально. Протягом 1714—1715 рр. повстала сильна коаліція

¹) Енсен, Орлик у Швеції, 96.

²) Енсен, 121 й д. З Кристіанстаду Орлик написав фон Мюллернові аж 18 листів (перший лист з 15 червня 1716 р., останній з 22 липня 1718 р.) Stokh. Riksark. Cos. II.

³) Per Sörrensson, Karl XII: s utrikespolitik efter hemkosten fran Turkiet, Karl XII Till 200-årsdagen av hans död, Stockholm 1918, s. 426.

з Ганноверу, Данії, Пруссії, Росії й Саксонії, метою якої було заволодіння всіми шведськими землями на території Німеччини¹⁾. Вже в квітні (н. ст.) 1716 р. впала остання шведська фортеця в Німеччині, Вісмар²⁾. Навіть Франція, що завжди енергійно підтримувала Швецію, занедбала цю свою традиційну лінію, як тільки помер Людовик XIV. Шведів вирятувала покищо тільки незгода між окремими членами коаліції. Курфюрст ганноверський і разом англійський король Георг I, Данія і почати Август II поставилися проти царя, вважаючи небезпечним його тенденцію закріпитися на німецькому ґрунті. Тільки Прусія з огляду на зближення між Англією і Австрією ближче зійшлася з Москвою, хоч і не без сумнівів і побоювань перед апетитами царських дипломатів³⁾. Барон Герц, від 1715 р. відповідальний міністер Карла XII, влучно використовував ці напружені відносини, граючи в першу чергу на антагонізмі між Георгом I і Петром I. Вже в 1716 р. піднято було питання про заключення сепаратного миру між Швецією і Росією. Цар поставився до того дуже прихильно, бо йому Георг I стояв на дорозі в Німеччині. В тому ж таки році почалися мирові переговори шведів із Пруссією, в 1717 р. з Англією. Захопивши в свої руки шведські Бремен і Верден у Німеччині, Георг I бажав миру з Карлом XII, але шведський король і його впливові дорадники схилилися скоріше до російської орієнтації. В наслідок миру з Петром I шведи сподівалися повороту до батьківщини тисяч полонених воїків Карла XII, що бідували і гинули на безкраїх просторах російської держави. Також легше пішло б замирення з Польщею і пруським королем Фридрихом Вільгельмом I. Цар готовий був повернути Швеції принаймні частину своїх завойованих, тим часом як англійський король не йшов на жадні уступки. Після смерти царя могло прийти до значних заворушень у Росії, а тим самим відкривалася приваблива перспектива повороту до Швеції втрачених нею провінцій. В очах Карла XII втрата німецьких провінцій була шкідливішою для шведської репутації, ніж утрата Інґерманляндії й Естляндії⁴⁾. Його політика цього часу була досить різноманітна. Він шукав рекомпенсації у Норвегії, підтримував претендента на англійський престол, Якова Едуарда Стюарта, і вів одночасно переговори з Георгом I. Цар і Еспанія теж стояли за претендента. Якийсь час здавалося, що ось повстане сильна протианглійська коаліція, в якій головну роль гратимуть, разом із відповідальним політиком Еспанії, Альбероні, Карл XII і Петро I. Але все це були комбінації дуже змінливого характеру. Європа знаходилася в стані переорієнтації, першим етапом яких була коаліція з чотирьох держав (2 серпня н. ст. 1718 р.), Англії, Австрії, Франції й Голляндії, спрямована головно проти Еспанії. Тим часом ішли шведсько-російські переговори. Між царем і Карлом XII посе-

¹⁾ M. Immich, Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789, München u. Berlin 1905, S. 243.

²⁾ M. Immich, 243.

³⁾ Immich, 244; Sörrensson, 426.

⁴⁾ Sörrensson, 452.

редничав також і Понятовський¹⁾. Він не забував про справу Станислава Лещинського, хоч московські дипломати її ухилялися від конкретного обговорення претензій бувшого польського короля²⁾. Особливо жваво поведені були переговори з весни 1717 р., коли на Оляндських островах зіхалися шведські й російські уповноважені для безпосередніх переговорів. Але до порозуміння не прийшло, хоч Петро робив значні уступки, годився оголосити війну Англії та допомагати шведам в їх операціях на німецькому ґрунті. Шведська політика (можливо, під впливом наслідного герцога Гессен-Касельського і фон Мюллерна, що стояли за згоду з Англією) знову зробила поворот у бік Англії, сподіваючися від Георга I уступок, на які він до цього часу не погоджувався. Але й цей поворот не мав вирішного характеру: переговори на Оляндських островах не були перервані; ще на початку листопада 1718 р. Герц приїхав сюди на кілька днів для дальших переговорів із російським уповноваженим, Остерманом. Поки живий був Карл XII, шведи все залишали за собою останнє слово, сподіваючися з англійсько-московської ворожнечі скористати як найбільше для своєї власної країни³⁾.

Можна собі легко уявити, що Орликові, з огляду на постійні пертрактації шведів із царем, не було чого робити в Швеції. Герц, знаючи настрої царя, не міг підняти української справи в напрямі, бажаному для гетьмана. Найбільше, про що можна було говорити, це була амнестія для Орлика, але й тут Герц зустрівся з значним спротивом московських делегатів, які не хотіли й чути про особу гетьмана. Вони годилися на генеральну амнестію, яка мала бути дана всім емігрантам „in specie et in genere“⁴⁾. Але смерть Карла XII (він був убитий у грудні 1718 р. під час облоги норвезької фортеці Фредриксгаль) звільнила українського гетьмана від цієї примусової бездіяльності Орлик, як це дуже влучно підкреслив польський історик Конопчинський, знову підніс голову і почав активно втручати в європейську політику⁵⁾. Дійсно, європейська констеляція зазнала рішучої зміни. Вже коаліція між Англією, Австрією, Францією і Голляндією являлася певною загрозою для царя, хоч і направлена була проти Іспанії та її заборчих тенденцій в Італії. Тим часом співпраця двох головних європейських потуг, Англії й Австрії, ставала все тіснішою. Головною турботою обох були агресивні замисли царя на терені північної Німеччини. Також небезпечною здавалася їм ситуація в Польщі, де Петро I розпоряджався як у себе вдома і стало тримав значне російське військо. На цим ґрунті повстав віденський союз із 5 січня н. ст. 1719 р., який заключили Георг I, як ганно-

¹⁾ Sögrénsson, 442, 445; Соловьевъ, т. XVII, ст. 78—79,

²⁾ Sögrénsson, 445.

³⁾ Подробиці див. у Sögrénsson, 456—471; W. Michael, Englische Geschichte im achtzehnten Jahrhundert, Berlin u. Leipzig 1920, B II, S. 434; Popis Droyzen, Geschichte der Preussischen Politik, Leipzig 1869, B. IV—2, S 228 f.

⁴⁾ Діарій гетьман П. Орлика, 63.

⁵⁾ W. Konopczyński, Polska a Szwecja (1660—1795), Warszawa 1924, str. 88.

верський курфюрст, цісар Карл VI і польський король Август II (покищо як саксонський курфюрст, але в переконанні, що й польська республіка приступить до нового союзу) з виразною тенденцією проти Росії, а далі й її союзниці Пруссії. Назовні був це союз оборонного характеру; в дійсності завданням його було поборювати мекленбурзького герцога, що цілком піддався московським впливам, а особливо боронити незалежності Польщі від претензій і зазіхань її сусідів, Росії і Пруссії. Нові союзники зобов'язувалися вислати допоміжну армію в Польщу на випадок, коли російські війська, що все ще стояли в Польщі і Литві, нападуть на Ельбінг і Данціг або відмовляться відійти до власних кордонів. Англійська флота мала взяти участь в обороні Ельбінгу і Данцігу¹⁾. Така рішуча постава давала додумання Пруссії і особливо Росії. В результаті цар був примушений зовсім звільнити Мекленбург і залишити свого мекленбурзького союзника на ласку союзників. Заразом надзвичайно піднялися польські шанси. Август II в союзі з двома могутніми державами, Австрією й Англією — Ганновером, почув себе настільки сильним, що підвищив тон і поставив Росії вимоги, про які не міг раніше й мріяти. Певний підтримки з боку Річи Посполитої, вимагав він через свого посла виходу російських військ із польської території протягом трьох днів. Цар мав повернути республіці всі забрані у неї провінції, мав зрестися своїх претензій на Курляндію й т. д.²⁾.

В парі з цим ішли зміни й на шведському фронті. Після смерті Карла XII шведський уряд (в особі його сестри, Ульрики Елснори) знову взявся за пертрактації з Росією, але його симпатії лежали на боці Англії—Ганноверу. На початку 1719 р. ганноверська армія примусила москалів ще раз залишити Мекленбург. Георг I вимагав від царя виходу московських військ з Польщі. Шведські політики, покладаючи надії на цей конфлікт, шукали англійської підтримки й думали задовольнити Георга I, віддавши йому в заклад Бремен і Верден. Тим часом цар повів наступ на береги самої Швеції, і це так залякало шведський уряд, що він, зірвавши свої паралельні розмови з москалями на Оляндських островах, безоглядно кинувся в обійми Англії. З Георгом I поспішно заключений був тимчасовий мир³⁾ ціною уступки Бремену й Вердену за певну грошову ремунацію. Швеція попадала в фаворит англійсько-ганноверської політики, не встигнувши навіть забезпечити собі твердої підтримки Георга I проти своїх численних ворогів. Цей поспіх дав Георгу I нагоду вимагати більших жертв. Він обіцяв свою допомогу проти Петра I при умові, що Швеція заключить мир із Пруссією, бо англійським політикам дуже бажано було відтягнути

¹⁾ Droysen. Die Wiener Allianz vom 5 Januar 1719, Abhandlungen, Leipzig 1876, S. 291 f; Droysen. Geschichte der Preussischen Politik, ibid., B. IV—2, S. 247; W. Michael, Ein schwieriger diplomatischer Fall aus dem Jahre 1719, „Historische Zeitschrift“, München und Berlin 1902, B. 88, S. 57; W. Копорczyński, 78.

²⁾ Droysen. Gesch. d. Preuss. Politik, B. IV—2, S. 250, 254.

³⁾ Остаточний мир між Англією, Ганновером і Швецією заключено було 9 листопада н. ст. 1719 р.

пруського короля від спілки з царем. Шведам не лишалося тепер нічого іншого, як ціною нових уступок піти назустріч королю І. В серпні 1719 р. шведський уряд дав згоду на заключення миру з Прусією (мировий договір остаточно заключено 21 січня н. ст. 1720 р.). В жовтні того ж року прийшло за англійським посередництвом до шостимісячного перемиря між Швецією і Данією¹). Тепер Швеція мала перед собою тільки одного ворога, Росію, і її уряд напружував усю свою енергію, щоб принаймні на цьому фронті добитися вирішних результатів. Вже в жовтні 1719 р. шведи прийшли в Стокгольмі до згоди з англійським та французьким послами щодо операцій на Сході. Вироблений ними плян мав на оці оборону шведських берегів та блокаду російських портів зєднаними фльотами Англії і Швеції, тим часом як на суші союзники зобов'язалися виставити в Курляндії, Прусії й Литві армію в 70.000 чол., одна частина якої (20.000 чол.) мала виступити проти Риги і Ревеля, друга (50.000 чол.) проти Пскова й Петербургу. Англія і Франція давали гроші на воєнні операції, Швеція, Гессен, Прусія, Польща й Австрія постачали війська. Основуючися на цій пляні, шведський уряд вислав своїх уповноважених, Еріка Шпарре до Ганноверу, Відня й Парижу, і Траутветтера до Берліну і Дрездену для обговорення задуманих операцій²). В день заключення миру між Швецією і Прусією (21 січня н. ст. 1720 р.) Англія формально зобов'язалася взяти на себе оборону Швеції³). Це була нагорода з англійського боку за слухняність шведських політиків. Тепер треба було ще Швеції скріпити своє становище союзом із Польщею й Туреччиною — Кримом, щоб повести наступ на Росію з усіх боків і тим примусити її до уступок. В Польщі повели жваву працю англійський посол Шкот, шведський генерлїйтенант Траутветтер і саксонський міністер Флеммінг. Їх завданням було підбурити польську республіку до збройного виступу проти царя. Почалися візити у впливових польських магнатів, агітація серед соймових депутатів. Перед ними розгортали блискучі перспективи нового союзу, який, мовляв, мав принести великі користи знесиленій Петром Польщі⁴). Дуже активно виступили Англія і Австрія в Туреччині. Австрійський посол Дірлінг і англійський Станїян взялися обробляти турецьку дипломатію, переконуючи її в необхідности війни з Росією. В січні 1720 р. драгоман Порти розповів російському послові Дашкову про візиту цісарського посла у візиря: Дірлінг передав йому грамоту від шведської королеви Ульрики Елзопори, яка просила Порту допомогти Швеції й оголосити цареві війну⁵).

Здавалося, що перед Орликом відкривалися необмежені перспективи. Майже ціла Європа поверталася проти царя, щоб раз назавжди покласти кінець московським заборчим тенденціям. Український гетьман відчув потребу використати таку

¹) Ludwig Stavenov, Geschichte Schwedens 1718–1722, Gotha 1908, S. 36, 40, 42.

²) L. Stavenov, 53.

³) L. Stavenov, 42.

⁴) Соловьевъ, XVII, 296.

⁵) Соловьевъ, XVII, 352.

надзвичайно сприятливу конюктуру. Для того треба було на-самперед виїхати до Стокгольму, який після смерті Карла XII знову став центром шведської політики. Щоб дістатися туди, Орлик мусів позичати на всі боки¹⁾, але в 1719 р. він уже стало сидів у шведській столиці, енергійно працюючи над переведенням у життя своїх плянів²⁾. Перші кроки його були безперечно зв'язані з матеріяльними турботами. Без полагодження боргових зобов'язань і забезпечення дальшої виплати пенсії, що після смерті Карла XII залежало від волі нової королеви, не можна було рухатися. Те, що нам відомо з кореспонденції Орлика з шведським урядом, з його суплік до шведської корони стокгольмського періоду його життя, здебільшого присвячено фінансовим справам. Ще в грудні 1718 р. Орлик, посилаючи Ульриці Елсонорі кондоленційного листа з приводу смерті Карла XII, просив її про ласку й опіку і про звернення уваги на його тяжке матеріяльне становище³⁾. Перебуваючи в Стокгольмі, він уже конкретно вказує (весною 1719 р.) на свої злидні⁴⁾. Але апробована шведським урядом піврічна виплата пенсії за 1719 р.⁵⁾ не могла зліквідувати його боргів і забезпечити життєві потреби родини, що залишилася в Кристіанстаді, і його самого в Стокгольмі. Незабаром Орлик знову просить королеву про виплату останнього кварталу його пенсії за 1719 р., хоч час на виплату ще не прийшов⁶⁾.

Заразом гетьман не забував і своєї політичної акції. Це було для нього головне. Припускаємо, що він своєчасно охопив загально-європейську і особливо східньо-європейську ситуацію. Могутня європейська коаліція проти Росії, участь у війні Август II і відворот шведської дипломатії від спроб порозуміння з царем ясно накресливали його шлях. Насамперед треба було порозумітися з шведським урядом, та й фінансова залежність від Швеції вимагала цього. За допомогою шведської дипломатії ставало можливим здобути собі ласку, співчуття й підтримку європейських держав, що вороже поставилися до Росії, не тільки на випадок війни з царем, але й у перспективі будучих мирових пертрактацій, підчас яких могла вирішитися й доля України. Активна українська акція не була можлива також і без порозуміння з Августом II, союзником Австрії й Англії — Ганноверу, та з польською республікою і Туреччиною — Кримом. Але Орлик розумів, що доля України доти лишиться непевною, доки буде тільки об'єктом дипломатичних пертрактацій. З об'єкту треба було стати суб'єктом; на допомогу дипломатії треба було чинного акту Українська справа набрала б цілком іншої ваги, коли б гетьманові вдалося стати на чолі запорозького війська і в союзі з Туреччиною—Кримом та Польщею взяти участь у воєнних операціях європейської коаліції проти Москви. Тільки

¹⁾ Енсен, 96, 138.

²⁾ Допрось Герцька, 604; порів. Бантышъ-Каменскій, Історія Малой Росії, Москва 1822, т. IV, прилож., ст. 234.

³⁾ Енсен, 132.

⁴⁾ Енсен, 133.

⁵⁾ Енсен, 133 (примітка).

⁶⁾ Енсен, 135.

цим пояснюємо ми собі рішення Орлика виїхати із Швеції, щоб через Німеччину дістатися до Польщі, з Польщі до Криму, а з Криму до запорожців. Цей плян був вихідним пунктом у його дипломатичних пертрактаціях із шведським урядом. Коли почалися ці пертрактації, ми з певністю сказати не можемо. Але з кореспонденції Орлика видно, що влітку 1719 р. він вів їх уже повним темпом¹⁾.

Шведський уряд поставився прихильно до Орликових пропозицій. Полишаючи вже те, що відїзд гетьмана був легшею для знесиленого урядового бюджету (хоч пенсія, яку він отримував для себе і свого оточення, була розмірно дуже мала), перебування його на шведській території не приносило жадної користи шведам. Зате його подорож до Польщі й Криму могла допомогти шведській дипломатії в її зусиллях підбурити Польщу й Туреччину до війни з москалями, при умові, звичайно, що гетьман не виставить далекоїдучих вимог, які вийшли б поза рамки шведських плянів. Треба не забувати, що шведському урядові залежало передовсім на польській підтримці, а не на українській. Август II, якого підпирали Англія й Австрія, був значно вартнішим союзником, ніж український гетьман-емігрант із своїми непевними шансами. Українська справа була для Швеції властиво засобом, щоб спокусити поляків на збройний виступ проти Росії, про що свідчать пізніші інструкції уряду для шведських уповноважених на брауншвайгський конгрес (з 8 липня 1720 р.) та додаткова інструкція для Траутветтера (з 20 вересня 1720 р.) як уповноваженого для переговорів із польським урядом. Шведська дипломатія пропонувала визволення України шляхом унії її з Річчю Посполитою. Швеція — запевнювала вона — доти не спочине, поки Польща не здобуде Лівобережної України і Смоленська²⁾. Орлик прийняв цю концепцію³⁾. Він ясно бачив, що без порозуміння із Швецією й Польщею йому нічого не вдасться зробити. Головну роль в переговорах із ним грав із шведського боку принц гессенський Фридрих, чоловік Ульрики Елзонори. На його руки склав Орлик меморіал, в яким розвивав свої політичні пляни⁴⁾. Переговорюючи із шведами, гетьман особливо натискав на потребу заключення дефензивного й офензивного союзу між ним і запорозьким військом з одного боку та кримським ханом з другого⁵⁾. Запорозько-татарська диверсія з півдня уявлялася йому очевидно акцією, яку найскорше можна було перевести в життя. Туреччині не висував він на перший плян, і тут навіть не бракувало деяких скептичних поток⁶⁾. В польських справах ста-

1) Енсен, 134; порів. W. Koperczyński, 88.

2) Koperczyński, 88, 305.

3) Koperczyński, 88.

4) Енсен, 145.

5) Енсен, 144, 145, 147, 154.

6) В одному з листів Орлика до шведської королеви (наприкінці 1719 р.) панує досить скептичний тон щодо можливої ролі Туреччини в будучій війні. Сама вона напевно не візьме участі у військових подіях, хоч і не заборонить кримському ханові йти власним шляхом, тим більше, що хан на основі старих прав і привілеїв мав право вести війну. Енсен, 147.

новинце його цілком сходилося з бажаннями шведів. Позиція Августа II здавалася йому ясною, зате дуже неясним відношення польської республіки до проєктів війни з Росією. Виходячи з цього, Орлик доводив шведам вагу своїх звязків і зносив із польськими магнатами, серед яких він пропагував ідею злуки цілої України з Польщею. На його думку польська республіка ніколи не мала такої нагоди приєднати до себе Україну (очевидно Лівобережжю) і Смоленськ, як тепер, коли європейські потентати заключили союз проти Москви¹⁾,

Переговори шведського уряду з українським гетьманом ішли все ж таки досить мляво. Отримавши меморіал Орлика, наслідний принц гессенський спрямував його у воєнну канцелярію, а звідти попав цей меморіал до королівської канцелярії, де його, не читаючи, затримали на довгий час²⁾. Це дуже бентежило Орлика. Він справедливо вважав справу дуже спільною і боявся зміни європейської констеляції, такої покищо сприятливої для його плянів. Коли вже їхати на Схід, до Польщі й Криму, то треба було це робити зараз. Але неможливо було вибиратися з Швеції без відповідних коштів на подорож і без рекомендаційних листів шведського уряду до європейських потентатів, до турецького султана і кримського хана. Орлик вимагав як найскоршої полагоди своєї справи і висловлював жаль, що на його заяви не звертають належної уваги³⁾. Тим часом далі провадив підготовчу працю. Як відомо, ще в Бендерах завязав він зносини з польськими магнатами. Вони не переривалися й пізніше, у Швеції⁴⁾, хоч і не могли принести йому якоїсь користі з огляду на політику Карла XII. Зі зміною кон'юнктури після смерті шведського короля настав час для їх актуалізації. Тепер Орлик почував із того, на чім скінчив у Бендерах у 1713—14 рр. Переговори поведені були в двох напрямках: з одного боку з польськими магнатами, як представниками Річи Посполитої, з другого з Августом II та його головним дорадником, графом Флеммінгом. Знайдена проф. Александренком у дрезденському архіві переписка Орлика з графом Флеммінгом⁵⁾ дуже полегшує нам зрозуміння його тактики в зносинах із польською короною. Основним моментом її було бажання дійти до порозуміння з Августом II щодо Правобережної України. При заключенні турецько-польського пакту в 1714 р. польський король обіцяв на словах іменувати Орлика гетьманом Правобережної України, але не раніше остаточного заключення миру між Швецією і Польщею. Тепер загальна кон'юнктура вела до наближення обох держав; мир між ними ставав реальною подією, і Орлик, користаючи з цієї нагоди, нагадував про давн

1) Енсен, 146, 154.

2) Енсен, 146.

3) Енсен, 144, 146, 154.

4) Допрос Герцька, ст. 603.

5) Див. Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи юго-западной Россіи, изд. кievской комиссіей для разбора древнихъ актовъ, Кіевъ 1916. На жаль, я не маю під руками цього збірника і тому цитую безпосередньо з актів Дрезденського Архіву (Dresd. H. St. Ar. loc 698), які надрукував проф. Александренко.

йому обіцянку. В цій справі звернувся він і до шведського уряду, і до Августа II. Ще в 1719 р. просив він шведську королеву підтримати його претензії на гетьманат Правобережної України, посилаючися на обіцянку Карла XII подати про його інтереси при заключенні миру¹⁾; вдруге звернувся в 1720 р. до шведського короля Фридриха (чоловіка Ульрики Елзонори, що став у березні 1720 р. шведським королем), із величезним меморіалом, в яким подав цілий ряд документів із бендерського періоду, що мали доказати його лояльність і супроти Карла XII і супроти Польщі²⁾. До цього додали були „Puncta ad tractatum pacis cum Serenissimo Rege Poloniae et Republica“, що їх шведські делегати мали б презентувати підчас остаточного заключення миру з Польщею³⁾. Ось яка була програма гетьмана на основі цих пунктів: Правобережна Україна від Дніпра до Случі отримувала автономні права в рамках польської республіки. Український гетьман мав підлягати безпосередньо королеві її республіки. В його руках знаходилася б повна влада над козаками. Орликові уявлялося щось подібне до Білоцерківського пакту Б. Хмельницького з Польщею: привілеї її вольности козацькі мали залишатися недоторканими, але зате польській державі гарантувалася безплатна служба козаків. До гетьманського регіменту належали на землях королівщин і староств Правобережної України не тільки козаки, але й осілі там селяни. Позатім людність Правобережжя залишалася в посіданні її підданстві польських панів. Окремо потрактовано було Січ, якій назавжди забезпечувались її старі вольности її привілеї⁴⁾.

Зносни з Августом II провадив Орлик переважно через графа Флеммінга. Особливо виразно розгорнув він свої пляни перед Флеммінгом у першій половині 1720 р. В них усе було побудовано так, щоб догодити спеціальним інтересам Августа II. Виходячи з засновку, що цар усе був і залишиться ворогом польського короля, Орлик підкреслював, що сучасна конюнктура як найкраще надається до того, щоб повернути Польщі втрачені нею провінції, Лівобережну Україну, Київ і Смоленськ. Коли б польські „факції“ були проти цього пляну, то король може виступити врешті як електор саксонський. Він мусить зважити користь, яку принесе йому придбання цілої України. Козацтво може виставити 100.000 армію, і то з людей, які не потребують жадної платні, бо мають і матимуть свої привілеї, свободи й посілости. Це був би охоронний вал не тільки проти москалів, але й проти численних мальконтентів у самій Польщі. З такою доброю армією, як запорозька, завжди можна примусити ці елементи респектувати королівську владу. Це принесло б Августові II безсмертну славу, певність, що його син одидичить польську корону (справа, на якій дуже залежало Августові II) і врешті влячність самої республіки⁵⁾. Посереднім шляхом, че-

¹⁾ Енсен, 136.

²⁾ Енсен, 155—166.

³⁾ Енсен, 166—168.

⁴⁾ Енсен, 166—168; порів. Копорczyński, 88.

⁵⁾ Див. лист Орлика до Флеммінга із Стокгольму 30 квітня 1720 р. Dresd. H. St. Ar. loc. 698.

рез старого свого приятеля Лямера (принаймні таке доручення дане було Григорію Герцику, якого Орлик після з дипломатичною місією в Польщу і Крим), гетьман давав зрозуміти, що йому приємніше бути під безпосередньою протекцією польського короля, ніж Річи Посполитої¹⁾. Взагалі політичні і військові пляни його були надзвичайно широкі. В одному з листів до Флеммінга вважав він можливим створення спеціальної східної коаліції проти Росії з Польщі, Швеції, Туреччини, Криму, буджацьких татарів, до якої радо приєднався б з одного боку запорожці, лівобережні і донські козаки, з другого — підлеглі цареві магометани, татари астраханські і волзькі. В цих комбінаціях українського гетьмана Туреччина грала далеко визначнішу роль, ніж у його листах та меморіялах до шведського уряду. На думку Орлика, цілком можливе було одночасне задоволення і польських і турецьких інтересів: Польща мала нагоду приєднати до себе Київ і Лівобережну Україну, а турецький султан московських магометан, тим більше, що запорожці, донці, Україна, астраханські та взагалі волзькі татари радо виступлять оружно проти царя²⁾.

Ми докладно не знаємо, яким успіхом тішилася акція Орлика в очах польського короля. В одному пізнішій меморіялі (з 1727 р.) гетьман твердив, що Август II поставився прихильно до українських аспірацій³⁾, але відповіді Флеммінга на листи Орлика мали дуже стриманий і навіть ухильний характер⁴⁾. Щодо зносив із польськими магнатами, то гетьман, по свідоцтву Герцика, ще за життя Карла XII листувався напр. із польним гетьманом Ржевуським⁵⁾. Чималі надії покладав він на єпископа куявського, „welcher des Königs Hertz in seinen Händen hat, und Dero May-tt geheimter Raht ist“⁶⁾. Головною особою в зносинах його з польськими магнатами був безперечно Понятовський. Цей упертий поляк стало знаходитися при особі Карла XII як один із його наїзручніших дипломатичних агентів. Після смерті короля Понятовський зліквідував свої справи в Швеції і вернувся в Польщу, взявши з собою двох українських емігрантів, Нахимовського і Мировича⁷⁾. В грудні 1719 р. Орлик вислав у Польщу свого швагра, генерального осавула Григорія Герцика, з цілою купою листів до польських магнатів, „которые всѣ, запечатавъ въ одинъ пакетъ, надписалъ на имя Понятовскаго“⁸⁾. Як видно з „допросу Герцька“, були це листи на імя єпископа куявського, польного гетьмана Ржевуського, до князів Вишневецьких, краківського воводи і вілен-

¹⁾ Допросъ Герцька, 605.

²⁾ Лист Орлика до Флеммінга з „Holmia“ (Стокгольму) 2/13 липня 1720 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698. Порів. Орликів „Memorial der Intercessional — und Recommendationis Briefe“ з 1720 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

³⁾ Див. Lettre du Duc Philippe Orlik en date de Thessalonique du 5 août 1727 (франц. копія). Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

⁴⁾ Концепт листа Флеммінга до Орлика з Варшави 23 листопада (н. ст.) 1720 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698.

⁵⁾ Допросъ Герцька, ст. 603.

⁶⁾ Ёнсен, 146.

⁷⁾ Костомаров, 769; Допросъ Герцька, 604.

⁸⁾ Допросъ Герцька, 605.

ського каштеляна, до сбрадзького воеводи Конципольського, до Лямера, колишнього резидента Августа II в Криму, вкінці до Флеммінга¹⁾. Орлик знаходився ще в стосунках із коронним канцлером Шембеком і великим коронним гетьманом Євнявським, про що довідуємося з листа його до шведської королеви з кінця 1719 р.²⁾ На початку 1720 р. Герцик був уже у Варшаві. Зупинившись у генерала Понятовського, він передав йому пакет із листами³⁾, і Понятовський з свого боку роздав їх адресатам, з винятком двох — де Лямера, якого не було тоді в Варшаві, і Конєцпольського через смерть останнього⁴⁾. Польські магнати й сенатори висловили, за словами Герцика, велике співчуття Орликові, признавали його дальше перебування в Швеції недоцільним і пропонували йому переїхати в Польщу⁵⁾. На тім місці Герцика не обмежилося. У нього ще були Орликові листи до хана і запорожців, з якими він мав їхати в Крим і на Запорозжя. І тут Понятовський грав ролю посередника. Отримавши ці листи від Герцика, запитав він Флеммінга, що з ними робити. Спочатку саксонський міністер наказав їх не висилати, але чотири тижні пізніше велів перекласти лист до кримського хана (писаний по польськи) на латинську мову і, познайомившись з його змістом, доручив відправити його до хана разом із листом до запорожців. Ця місія припадала Герцикові, але Герцик вимовився хворобою, яка не дозволяє йому їхати верхи. Тоді замість нього вислано було з листами Нахимовського. Другий український емігрант, Мирович, скориставши з цієї нагоди, теж писав до запорожців і обіцяв до них приїхати⁶⁾. Пізніша доля Григорія Герцика нам відома: його схопили у Варшаві агенти російського посла у Варшаві, князя Долгорукого, і, не вважаючи на протести польського уряду, відправили в Московщину. На цім і скінчилася служба Герцика на еміграції⁷⁾.

Лист Орлика до запорожців (з Стокгольму, під датою 8 грудня (ст. ст.) 1719 р.) зберігся⁸⁾. З нього виходить, що гетьман нераз уже писав на Січ, як під час своєї подорожі з Туреччини в Швецію, так і під час перебування в самій Швеції⁹⁾. Але відповіді від запорожців не було. Орлик малює політичну ситуацію в дуже оптимістичному тоні: ціла Європа обєдналася проти Москви, дивлючися на неї як на претендентку „страшную и небезпечную на морѣ и на сушѣ“. Тут і цар, і Голяндія, і королі англійський та французький, не кажучи вже про шведського,

1) Допросъ Герцыка, 605.

2) Єнсен, 146.

3) Допросъ Герцыка, 606.

4) Допросъ Герцыка, 606.

5) Допросъ Герцыка, 606—607.

6) Допросъ Герцыка, 607.

7) Див. мою працю: „В справі арешту генерального осавула Григора Герцика“, що має появитися в „Записках Чина Св. Василя Великого“.

8) Бантышъ-Каменскій, Історія Малої Россіи, Москва 1822, т. IV. N. XXI (в прилогах).

9) З листів Орлика до фон Мюллерна з Кристіанстаду, під датою (ст. ст.) 30 червня, 16 липня 1716 р. та 31 січня, 18 лютого і 27 лютого 1717 р.), видно, що гетьман робив тільки спроби листовно порозумітися з запорожцями. Не маємо вражіння, щоб ці спроби були вдалі. Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

польського та інших монархів європейських. Цісар, королі французький і англійський докладають особливих зусиль, щоб переконати Порту в необхідності війни з москалями. Прийшла година для визволення „отчизны нашей Малой Россиі“ зпід московського ярма, для чого і сам гетьман веде політичну акцію в Стокгольмі і посилає свого шваґра Григорія Герцика з дипломатичною місією до запорожців і кримського хана¹⁾. Але ще з бендерських часів Січ залишалася дуже нестійкою. Тут увесь час ішла боротьба між прихильниками татарсько-турецької і московської орієнтації. Цілковите відділення Січі від Гетьманщини було дуже дошкульним для запорожців. Ще на початку 1715 р. цар заборонив усяку торгівлю з Запорожжям; лівобережцям дозволялося мати торговельні стосунки тільки безпосередньо з Кримом. Гетьман Скоропадський не смів без царського наказу зноситися з Січчю²⁾. В дійсності таємний, а навіть жвавий торг між Лівобережжям і запорожцями, не вважаючи на всі заборони, існував і далі³⁾, але це була акція нелеґальна і вимагала обережності. На Запорожжі повстала сильна партія людей, для яких залежність від кримського хана була тягарем і які бажали переходу під зверхність московського царя. Їх головним репрезентантом був Малашевич, якого раз у раз вибирали кошовим отаманом⁴⁾. Але спроби січовиків добитися царської протекції не мали успіху; ні кореспонденція з Скоропадським, ні окремі делеґації до нього нічого не помагали. Разом із тим було; немало запорожців, які стояли за Орликом із його татарською орієнтацією. Ми не знаємо, яку ролю грав тут Горлієнко; після бендерського періоду чуємо про нього дуже мало. Все ж таки приїзд Нахимовського з листами від гетьмана не залишився без вражіння. Січ відповіла Орликові досить тепло в окремій листі, пересланім через того ж Нахимовського. Навіть Малашевич не міг нічого зробити, хоч і перестерігав запорожців не починати війни з москалями⁵⁾. Тут місія Нахимовського скінчилася невдачею, але в Криму він, здається, не мав успіху. Хан дав йому зрозуміти, що без дозволу турецького султана він не буде воювати з царем⁶⁾.

Отже ситуація на Сході була досить неясна. Невизначними були її обіцянки поляків і відповідь хана. Треба було енерґійної акції, бо дещо віщувало навіть недобре. Орлик засипав листами Григорія Герцика і дуже взяв собі до серця його відмову їхати до Криму і запорожців. В останньому листі доручав молодшому Герцикові, Іванові, їхати з гетьманськими листами до хотинського сараскера і пропонував Григорієві приєднатися до експедиції брата. В тій же справі звертався він до Понятовського і Рубановича. Останній виїхав разом із Григорієм

1) Бантышъ-Каменскій, IV, 233—234.

2) Эварницкій, III, 517—518; також А. Андрієвскій, Дѣла, касающіяся запорожцевъ, съ 1715—1774 г., Записки Импер. Одесск. Общ. Ист. и Древ., Одесса 1886, т. XIV, ст. 283 й д.

3) Эварницкій, III, 528.

4) Эварницкій, III, 521.

5) Эварницкій, III, 532—533.

6) Эварницкій, III, 532.

Герциком із Швеції і теж грав ролю посередника між гетьманом і польськими колами. Всі трое відповідали Орликові досить песимістично. Щось у загальній ситуації змінилося на некористь концепцій українського гетьмана. Тепер радили йому їхати з Швеції до англійського короля, бо придворні польські круги отримали відомості, що Георг I мав намір зблизитися з царем, полишивши шведів на їх власну долю. Орлик краще зробить, коли кине кореспонденцію з турками, татарами і запорожцями і через англійського короля та Августа II вбєднає собі царську амністію¹⁾. Це була виразна пересторога, і вона, як побачимо далі, зовсім недалеко відходила від дійсного стану річей.

2. Бреславський і краківський період праці П. Орлика

Зрештою гетьману вдалося поладити свої справи в Швеції. Він дістав від шведського уряду фінансову допомогу, яка забезпечувала йому подорож до Польщі²⁾. Також видано було йому рекомендаційні листи до цісаря й англійського короля. Орлик надавав значної ваги цим рекомендаціям, сподіваючися підтримки Англії й Австрії і на випадок війни і на випадок миру³⁾. Особливо цікавив його мировий конгрес у Брауншвайзі⁴⁾. Скликання цього конгресу було улюбленою ідеєю цісаря для ліквідації великої північної війни. Вперше був він скликаний уже в 1713 р.; конгресові пертракції протяглися аж до 1721 р., але не мали ніякого результату⁵⁾. Шведський уряд не поскупився видати Орликові рекомендаційні листи до польського короля, щоб допомогти йому шляхом переговорів з Августом II і польською республікою здобути Правобережну Україну⁶⁾, до султана, кримського хана і хотинського сераскера Мустафи паші⁷⁾. Новий шведський король звертався й сам із листами до кошового отамана й запорожців (із Стокгольму,

¹⁾ Допрось Герцыка, 608. Порів. Енсен, 168.

²⁾ 25 червня 1720 р. шведські державні стани ухвалили Орликові 20.000 таларів при умові, що він покине Швецію. Див. Енсен, 103.

³⁾ Див. Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc. 3306.

В листі до Георга I шведський король (із Стокгольму під датою 2 вересня 1720 р.) просив зацікавитися справою Орлика (його претензіями на Правобережну Україну) на Брауншвайгським конгресі, а крім того через англійського посла в Костянтинополі підтримати заходи і пляни Орлика перед Портою. Див. І. Борщак, „Orlikiana“, ст. 370. Також лист Орлика до фон Генкена з 1 вересня (1720 р.) із Стокгольму, де Орлик завдяки шведській рекомендації сподівається здобути від англійського короля рекомендаційний лист до турецького султана. Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

⁴⁾ В додатках до листа Орлика до фон Генкена з 5 червня 1728 р. знаходяться „Puncta desideriorum Ducis Exercitus Zaporoviensis, olim ad Brunsvicensium, nunc ad Augustae Soessionum Congressum tradita“ (копія), зміст яких відповідає більш-менш тим пунктам, що їх гетьман представив шведському урядові в 1720 р., щоб при заключенні остаточного миру з Польщею їх узяли на увагу шведські делегати. Див. Stokh. Riksark. Cos. II. Порів. Енсен, 166—168.

⁵⁾ I. G. Droysen, Ein historischer Beitrag zur Lehre von den Congressen, Leipzig 1876, S. 210.

⁶⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc. 3306.

⁷⁾ Бантышъ-Каменскій, т. IV, N. XXIII, ст. 237; Енсен, 103.

25 вересня 1720 р.), повідомляючи їх, що одержав їх лист із кондоленцією з приводу смерті Карла XII і з ґратуляцією новій королеві Ульриці Елсонорі. Повідомляючи запорожців про свій вступ на шведський престол, він обіцяв їм свою протекцію, про що вони ще більше дізнаються від гетьмана Пилипа Орлика, ласкаво відпущеного з Швеції¹⁾.

Гетьман виїхав із Стокгольму 11 жовтня (ст. ст.) 1720 р.²⁾ разом із усією своєю родиною. Першим етапом його подорожі мав бути Ганновер. Він дуже поспішав покинути Стокгольм у надії особисто побачитися в Ганновері з Георгом I. В дорозі він вичитав (26 жовтня ст. ст.) з часописів, що англійський король збирається виїхати з Ганноверу до Англії³⁾. Кількаденне вимушене перебування на острові Рюгені дуже його турбувало з огляду на бажання мати авдієнцію у короля⁴⁾. Там же Орлик довідався (11 листопада ст. ст.), що Георг I у Ганновері вже не було⁵⁾. 18 листопада (ст. ст.), вже на німецькій території він попрощався з родиною, яка виїхала прямим шляхом до Бреслява, а сам узяв напрямом на Ганновер, маючи при собі старшого сина Григора і секретаря, капітана де Клюара⁶⁾. В Ганновер прибув уночі 7 грудня ст. ст., а через день мав уже авдієнцію у графа Бернсдорфа⁷⁾. Коли повірити свідченню Орлика, ганноверський міністер дуже уважно вислухав його і обіцяв усяку підтримку. Гетьман познайомив Бернсдорфа з рекомендаційним листом шведського короля до Георгіа I, з різними документами бендерського часу, як ось грамотою турецького султана

¹⁾ Бантышъ-Каменскій, IV, N. XXII, 236.

Орликів „Memorial der Intercessional — und Recommendationis Briefe“ з 1720 р. дає нам джерело, з якого ми дізнаємося, чого саме хотів досягнути гетьман рекомендаційними листами шведського уряду. Він так зазначав потребу того чи іншого формулювання цих листів: Австрійський цісар мав дозволити родніи Орлика перебувати в Бресляві або котромусь іншому місці на кордоні Польщі, а також „meine Sachen zu promoviren“ через цісарського уповноваженого на Брауншвайгському конгресі. В рекомендаційному листі до польського короля мав знайтися делікатний натяк на те, що Август II повинен повернути Правобережжю України гетьманові. Крім Туреччини, де гетьман сподівався протекції і допомоги, він рекомендував шведам спеціально відповісти кримському ханові на його ґратуляційний лист з приводу коронації Ульрици Елсонорі, чого шведський уряд не зробив і тим образив претензійного хана. Також просив Орлик подякувати ханові за опіку над запорозьким військом, при чім дуже вдаряв на те, що запорожці властиво підлягають його владі і тільки тим часом перебувають під орудою кримського хана. Радив, щоб шведський уряд порекомендував ханові експедицію на королівство Астрахань і на територію донських козаків; ще раз підкреслював вагу тих плянів, які розвивав він у своїм листуванні з Флеммінгом. Однак уважав потрібним і рекомендаційний лист до Хотинського сераскера, бо це людина, яка має авторитет в очах султана і стоїть на відповідальнім становищі на східних кордонах Порти супроти Москви. І тут він просив шведський уряд порадити Хотинському сераскерові зробити напад на Астрахань „mit den Ottomanischen Waffen“. Заразом інформував він уряд, що в Хотині мають перебувати старший і молодший Герцики, щоб улегшувати кореспонденцію гетьмана з сераскером і ханом, поки він — гетьман — перебуватиме в Польщі, де його перебування потрібне дотп, поки польський сойм не вирішить його справи. Див. Stokh. Rik-sark Cos. II.

²⁾ Діярій П. Орлика, ст. 1; Бантышъ-Каменскій, IV, N. XXIII, 237. Зате І. Борщак, „Орликіана“, 244 подає з недогляду дату 10 жовтня.

³⁾ Діярій, 4. ⁴⁾ Діярій, 7. ⁵⁾ Діярій, 8. ⁶⁾ Діярій П. Орлика, 9. ⁷⁾ Діярій, 16 і 17.

й текстом союзного трактату між запорозьким військом та кримським ханом. Також інформував його про свою акцію на Сході, показав реляції Нахимовського та лист хана Садет Герая, пересланий йому через того ж Нахимовського. Шведський рекомендаційний лист Бернсдорф обіцяв негайно відіслати до Англії¹⁾. Вкінці Орликові, якому дуже залежало на підтримці Англії в Костянтинополі, здавалося, що справи стоять добре, але в дійсності в англійській політиці зайшли тим часом дуже значні зміни. Річ у тому, що Георг I, вступивши на англійський престол, продовжував і далі вести вузьку ганноверську політику. Англійську потугу зужито було цілком для інтересів Ганноверу. Ганноверський міністер Георга I, граф Бернсдорф, був репрезентантом цих тенденцій і користувався повним довірям короля. Власиво він кермував політикою й Ганноверу й Англії. Ще наприкінці 1718 р. його особисті впливи були незвичайно сильні. Але заключення віденського трактату (5 січня н. ст. 1719 р.) між Ганновером-Англією, цісарем і авґустом II стало причиною гострого конфлікту між суто-англійською й ганноверською дипломатією. Ганновер хотів у союзі з Австрією тримати на поводі Росію і Прусію, Англія в союзі з Францією шукала пруської дружби. Саме Франція, союзів з якою англійські міністри надавали великої ваги, була незадоволена з віденського трактату і грозила покинути свого альянта. Більше року тягнулася боротьба між ганноверцями й англійськими міністрами на чолі з Стенгопом, який убачав у трактаті свого роду атепнат на суто-англійську політику. З англійського боку рішено було незалежитися від впливів Ганноверу, й не англійським державним мужам дійсно вдалося, Влітку 1720 р. Бернсдорф мусів зовсім відійти на задній плян. Коли Георг I у червні 1720 р. виїхав до Ганноверу, то за ним потягнувся й Бернсдорф. Він уже не вернувся до Льондону, бо там його роля була скінчена²⁾. В таких обставинах місія Орлика в Ганновері не могла мати рішачих результатів: обіцянки графа Бернсдорфа, про які говорить Орлик у своїм дневнику, не мали вже тої сили, як раніше. Український гетьман вернувся западто пізно (грудень 1720 р.) до Георга I та його колись впливого дорадника, хоч цілком безрезультатними заходи його все ж таки не були. Коли він пізніше появився в Туреччині, то англійська дипломатія не відмовила в підтримці, але це торкалося тільки деяких другорядних справ. Взагалі в цей момент ішла вже ліквідація справи, на яку Орлик поклав стільки надій. Віденським союзникам забракло солідарности. Австрія не йшла далі непевних обіцянок; Авґуст II з свого боку не зміг нічого добитися від польської республіки³⁾.

¹⁾ Діарій. 17. I Борщак („Orlikiana“, ст. 346) передає дещо фальшиво. У нього напр. лист до англійського короля, свого суверена, Бернсдорф узяв у Орлика, обіцяючи надіслати його в Льондон через Відень! В дійсності „lex-pedic'a do Portu“ (деякі документи Орлика, що він задумав переслати до Англії, і можливо рекомендації англійського уряду) мала — як було умовлено між Бернсдорфом і Орликом — бути відіслана з Льондону до Відня на руки англійського посла, який би доручив її Орликові. Див. Діарій П. Орлика, 17.

²⁾ Michael, В. II, S 466, 473, 550 f., 557, 558 f., 618, 619.

³⁾ Про ці заходи польського короля див. далі.

З держав, що стояли поза віденським трактатом, Прусія її слухати не хотіла про англійсько-ганноверські пляни; не краще було і з Францією. Така ситуація примушувала Англію до обережності: Англійський уряд, хоч і мав зобов'язання перед Швецією, не рішився отверто порвати з царем. Також велика фінансова криза в Англії (так само, як і у Франції) паралізувала її зовнішню політику. Король Георг I, ще недавно непримирний ворог Росії, мусів сам порадити шведам звернутися до царя з пропозицією миру. Швецію полишено було на її власні сили; їй нічого не помогли жертви, принесені на користь Англії — Ганноверу, Давії і Прусії в заміну за обіцянку англійської допомоги проти Росії. Восени 1720 р. було вже ясно, що з воєнних плянів протиросійської коаліції нічого не вийде. Швеція мусіла приступити до переговорів із царем. У грудні 1720 р. обидві сторони умовилися повести пертрактації в Ніштадті (на початку 1721 р.)¹⁾. Таким чином розліталася ціла будова, на яку Орлик покладав свої надії.

Виїхавши з Ганноверу, гетьман переїхав цілу Німеччину і через Прагу дістався 17 січня ст. ст. 1721 р. до Бреслява на Шлезьку, де того самого дня мав приємність зустрітися з своєю родиною²⁾. Ми не знаємо, чи він устиг за цей час зорієнтуватися в змінах європейської політики, але з його Діарія бачимо, яку силу енергії поклав він на те, щоб тісніше зв'язатися з тими європейськими діячами і потентатами, від яких залежав тої чи інший хід подій на сході Європи. Вже в дорозі повів він широку кореспонденцію з урядовими чинниками Польщі, з польським королем та польськими магнатами. Не доїхавши до Ганноверу, почав опрацьовувати обширний меморіал до великого коронного канцлера Шембека. „w którym się manifestował o nie akceptowaniu Ukrainy z protekcją Turcką“³⁾. Для нього була це очевидно немаловажна справа, бо виготовлював меморіал від 28 листопада до 3 грудня ст. ст.⁴⁾. В Ганновері час його був зайнятий візитами у графа Берпсдорфа та підготовою ріжних матеріалів для англійського короля в справі України. Щоб підєплити цю акцію, звернувся він і до шведського посла в Лондоні Шпааре, якому надіслав цілий ряд відповідних актів⁵⁾. В Брауншвайгу, місці мирного конгресу, мав у кінці грудня довірочні наради з графом Велінгом, шведським уповноваженим на конгрес⁶⁾. Ще більше уваги надав він польським справам. В його Діарії знаходимо нотатки про цілий ряд листів, які писав він до польсько-го короля (12 грудня ст. ст.), графа Флеммінга (13 грудня ст. ст.), шведського посла у Варшаві Траутветтера (15 грудня ст. ст.), великого литовського канцлера, князя Вишне-

¹⁾ Stavenov, 53—55; порів. Droysen, Geschichte der Preuß. Politik, V. IV—2, S. 307, 308.

²⁾ Діарій П. Орлика, 30. I. Боршак подає (на підставі Діарія), ніби Орлик зустрінувся з своєю родиною в Бресляві 16. II. 1721 (Див. „Orlikiana“, 346). Але в Діарії, виданім п. Токаржевським — Карашевичим, стоїть дата 17. I. 1721.

³⁾ Діарій П. Орлика, 13.

⁴⁾ Діарій, 13 і 15.

⁵⁾ Діарій, 17 і л.

⁶⁾ Діарій, 21—22.

вещького (тої ж дати), Станислава Понятовського (20 грудня ст. ст.) і генерала Урбаповича (23 грудня ст. ст.)¹⁾. Ці оживлені зносини продовжувалися і в Бреславі. Його адресатами знову були Август II та різні польські і саксонські сенатори (напр., перший міністер саксонський Мантейфель); з деякими, як генерал Криспін і познанський єпископ Тарло, бачився він особисто, коли вони приїздили на короткий побут до Бреслава (з першим 26 січня ст. ст. 1721 р., з другим 3 березня ст. ст. 1721 р.)²⁾ Особливо лежала йому тут на серці експедиція „ad Orientem“. Поспішаючи тісніше звязатися з запорозьким військом, кримським ханом і хотинським сераскером, вислав він удруге Нахимовського з місією в Крим і на Запорожжя. Нахимовський мав передати поручаючі листи шведського короля до хана і сераскера та листи самого гетьмана до них, але шведські листи до султана і великого візиря Орлик затримав у себе, обґрунтовуючи це в листі до запорожців потребою дочекатися рекомендаційного листа Георга I до Порти, після чого ціла кореспонденція буде вислана разом. Лист гетьмана до запорожців був складений у дуже оптимістичному тоні. Він іще раз запевнював їх, що проти Москви повстала сильна коаліція європейських держав, звязаних союзом із Швецією, і висловлював надію, що влітку прийде, „дасть Бог“, до війни з Московією. Місія Нахимовського розрахована була на довший час. По повероті з Криму і Запорожжя мав він залишитися в Хотині й служити, так би мовити, посередньою інстанцією для листування Орлика з міродайними чинниками на Сході аж до приїзду його самого³⁾. Але були й інші пекучі справи, які сильно хвилювали гетьмана. Перебування в Бреславі на цісарській території примушувало його передовсім шукати ласки і протекції у цісаря Карла VI. Ще з Праги надіслав він 11 січня ст. ст. 1721 р. листа до цісаря на руки шведського посла у Відні графа Бельке, прохаючи останнього подбати про його справи⁴⁾. Але й тут Орликові не поведлося. Наприкінці 1720 р. і на початку 1721 р. цісарська політика змінилася так само основно, як і англійська, Австрія і раніше, не оглядаючися на віденський трактат, обмежувалася тільки обіцянками, а тепер, побачивши неохоту Англії до оборони Швеції, віденські дипломати ще стриманіше поставилися до проєктів виступу проти Росії, та й самі почали шукати шляхів до зближення з царем. Ніштадтські переговори, поведені на початку 1721 р., ще більше охолодили Австрію. Чим голосніше розходилися чутки про скорі й вигідне для царя заключення миру зі Швецією, тим виразніше висловлював австрійський уряд бажання дружби й союзу з Росією⁵⁾. В такій атмосфері Орликова справа була безнадійна. Він звертався до Відня

¹⁾ Діарій, 18—20.

²⁾ Діарій, 31, 33, 34, 35, 36, 37.

³⁾ Вантышъ - Каменскій, IV, N. XXIII, ст. 237—239; Костомаров, 780—781; Діарій П. Орлика, 21, 30—31, 33, 34, 35, 36. Нахимовський виїхав в дорогу 12 лютого ст. ст. 1721 р. (Діарій П. Орлика, 36).

⁴⁾ Діарій П. Орлика, 21; порів. там же, ст. 31.

⁵⁾ Соловьєвъ, XVII, 372; Droysen, Gesch. der Preuß. Politik, B. IV—2, 311—312.

в момент, коли там ішли вже переговори між російським послом Ягужинським і цісарськими дипломатами щодо взаємного порозуміння. Це мало свої наслідки і для Орлика. Перші два місяці перебування в Бреславі минули для нього розмірно спокійно, але назабаром йому й його родині прийшлося дуже скрутно. Знаючи про намір Орлика виїхати на Схід, у Крим і на Запорозжя, цар приклав чимало енергії, щоб по дорозі перехопити цього запеклого свого ворога. Молодому Ягужинському, братові віденського посла, наказано було чекати на Орлика в Гамбурзі. Не знайшовши його там, Ягужинський виїхав через Відень до Бреслява з наміром арештувати і самого гетьмана і його родину. Орликові готовилася така сама доля, як і його швагрові у Варшаві. Йому вдалося уникнути цієї небезпеки, але тільки завдяки добрим зв'язкам із деякими впливовими людьми у Бреславі. Тут познайомився він із бароном Орликом, цісарським шамбеляном, що походив із тої самої польської лінії Орликів, як і гетьман. Цей „своєк“ (за висловом П. Орлика) узяв родину Орликів під свою спеціальну опіку, увів її в коло бреслявської аристократії, познайомив гетьмана з графом Шафгочем, бреслявським обердиректором, із своїм швагром, бароном Менніхом і т. д. Почувши про небезпеку, барон Орлик звернувся до чеського канцлера графа Шліка, прохаючи його заступитися перед цісарем, щоб москалям не дозволено було знеслати його дим увязненням гетьмана. А покищо відвіз Орлика в одно безпечне місце, віддалене вісім миль від Бреслява (за Діярієм, до Вартенбергу; виїзд, за Діярієм, 10 березня ст. ст. 1721 р.). Це зроблене було дуже своєчасно, бо саме по від'їзді гетьмана молодий Ягужинський приїхав до Бреслява й зараз же о першій годині по півночі вдався до помешкання, де проживала гетьманова родина, щоб арештувати її, але ні підступом, ні обманом не міг нахилити господаря відімкнути браму й вернувся, не осягнувши свого. Зараз же на другий день Орликів „своєк“ рішив забезпечити його родину іншим способом. Йому вдалося примістити дружину гетьмана „в однім монастирі, чотири доньки в другім, а двох синів (бо третій найстарший — був при мені) у взуїтів, де волею немилосерної долі умер 15 травня наймолодший, що подавав найбільше надій...“¹⁾ Але й старший Ягужинський, царський посол у Відні, не гаяв часу й енергійно добивався від віденського уряду висланя Орлика з цісарських володінь. Він звертався безпосередньо і до президента цісарської палати, графа Найдгарта, який проживав у Бреславі, прохаючи його негайно арештувати або задержати гетьмана, коли б він прибув до Бреслява, та обіцяючи за це царську ласку. Але граф Найдгарт, заприятелений із бароном Орликом, не мав жадного бажання шкодити нещасливому емігрантові і навіть попередив Орлика про небезпеку, яка загрожувала йому з боку ро-

¹⁾ Про всі ці події див. Єн сен, 105, 106, 107; лист П. Орлика до Флемінга з 27 квітня 1721 р., Dresd. H. St. Ar. loc 698; Діярій П. Орлика, 33, 34, 36, 39, 40. Частина дітей Орлика вже й до того була приміщена в католицьких монастирях. Під 29 січнем ст. ст. 1721 р. у Діярії Орлика занотовано, що в той день з кляштору Урсулянок приїздили до нього доньки Бася і Мартуся, а з взуїтського конвікту сини Михайло і Яків. Див. Діярій, 33.

сіян¹⁾ Зате у Відні Ягужинському було значно легше поспувати Орликові справи з огляду на відносини, які запазували між Росією й Австрією. В Орлика знайшлося чимало заступників, але ні чеський канцлер Шлік, ні папський вунції у Відні, до якого звернувся Орлик через графа Бельке, ні інтервенція Августа II, ні своєчасні заходи Орлика в тій же справі (25 січня ст. ст. 1721 р.) перед шведським королем, державним секретарем фон Гепкеном і Зольданом, ні англійський посол у Відні Сафорин — нічого не могли для нього зробити²⁾. 2 квітня (н. ст. ?) 1721 р. граф Бельке сповістив гетьмана, що цісар відмовив йому в праві азилю³⁾. Заразом „старший директор“ граф Шафгоч дістав у Бресляві наказ цісаря змусити Орлика й його родину виїхати з наслідних цісарських країн. Також і граф Шлік, бачучи безнадійність справи, написав до барона Орлика, щоб той памовив гетьмана не противитися наказові і волі цісаря⁴⁾. Сам гетьман дуже драстично описує цей період свого життя: „Таким способом зусилля й інтриги моїх ворогів перемогли щиру зичливість до мене не тільки найсвітлішого графа Бельке, але навіть короля Польщі, який дав поручення в цій справі своему міністрові. Отже родица моя зісталася у Вроцлаві, укрита в монастирях; оборону й опіку над нею мій свояк поручив своему родичеві панові баронові Менніхові⁵⁾, людині побожній і чесній... А я, не маючи сталого місця, де б міг прихилити голову, став позорищем світові і людям, переїжджу з місця на місце, для безпечности під прибраним іменем, подаючи себе за чужинця⁶⁾“.

Отже Орлик, своєчасно залишивши Бреслав, мусів покидати й самий Шлеск. Наказ цісаря треба було виконати. Взявши з собою старшого сина Григорія, він помандрував до Польщі, де осів покищо у Верушові (недалеко від австрійського кордону) і чекав на остаточне вирішення справи свого побуту на цісарській території. Тут мав він конференцію з саксонськими міністрами, графом Флеммінгом (22 березня ст. ст. 1721 р.) і Мантейфелем (24 березня ст. ст.). Перший обіцяв йому матеріальну допомогу й радив покищо ховатися в якімсь безпечнім місці та чекати на постанову польського сенату в його справі⁷⁾; другий оповідав про заходи Августа II перед цісарем: мовляв, польський посол у Відні писав, що гетьманові дозволено далі перебувати в цісарських землях, а Ягужинському в його вимогах відмовлено⁸⁾. Орлик сподівався приїзду Августа II, з яким йому дуже хотілося переговорити про своє становище, але польський король до Верушова не прибув⁴⁾. Виїхавши наприкінці березня

1) Єнсен, 105—106, 110; Діярій, 38

2) Див. лист Орлика до Флеммінга з 27 квітня 1721 р. *Dresd. H. St. Ar. loc 698*; Єнсен, 107; Діярій П. Орлика, 32 і 41.

3) Дату 2 квітня взято з копії листа графа Бельке „de 2 Aprilis vienna datum“. Див. лист Орлика до Флеммінга з 27 квітня 1721 р. *Dresd. H. St. Ar. loc 698*. Порів. І. Б о р щ а к. „Orlikiana“, ст. 346.

4) Єнсен, 107. В Діярії П. Орлика (ст. 43, 44) тільки натяки на відмову аря. Цісарська відмова тут обходиться мовчанкою, і навіть панує певний іммізм (Діярій 40 і 41).

5) Барон Орлик помер у середині квітня 1721 р. Єнсен, 106; Діярій, 43.

6) Єнсен, 107—108.

7) Діярій П. Орлика, 40. 8) Діярій, 40—41. 9) Діярій, 39.

до Ченстохови¹⁾, гетьман усе ще мав надію, що йому вдасться повернутися до Бреслава. На початку квітня він знову виїхав до Шлезька, але в дорозі одержав (14 квітня ст. ст.) повідомлення барона Менніха, щоб вертався назад до Ченстохови „pro maiori securitate od impeticiu y inwestigacię Moskiewskich“²⁾. Отже від царя не було чого сподіватися. Тоді Орлик зараз же почав мобілізувати свої звязки з польськими державними мужами, маючи на увазі остаточний переїзд до Польщі. Під 15 квітнем (ст. ст.) в Діярії його занотовано цілий ряд листів, писаних до графів Флеммінга і Мантейфеля, до Станіслава Понятовського, Шанявського, графа Мнішка (великого коронного маршала), Шембека, Станіслава Ржевуського (підляшського вовводи)³⁾. Незабаром бачимо його в Кракові (21 квітня ст. ст.)⁴⁾. Ще з дороги (16 квітня ст. ст.) вирядив він свого сина Григорія до Дрездену, де останній мав під прибралим іменем вступити до саксонської гвардії⁵⁾.

Перебування в Польщі не змінило положення Орлика на краще. Крім матеріальної пужди й переслідування з боку московських платних шпигів пригнічувала його ще й невизначеність політичної ситуації. Він, можна сказати, стояв на роздоріжжі. Найкраще зрозуміємо це з його власного листа, адресованого, мабуть, до шведського державного мужа фон Гепкена і датованого 31 травня (11 червня) 1721 р.⁶⁾: „...тепер скрізь говорять про згоду, яка має наступити між Швецією і Росією, що виставило б мене на Сході на небезпеку, представляючи як брехуна, коли б я говорив про продовження війни між Швецією і Московією. Через те покійно прошу, щоб ваша маґніфіценція в своїй ласці до мене удостоїли мене звісткою, чого треба сподіватися — чи продовження війни чи миру. В першій випадку я буду готовитися до наміреної подорожі, а в другій нехай ваша маґніфіценція зрушиться вродженою добротою і милосердям і стане оборонцем для мене і моєї родини, щоб у мировім трактаті з царем не була забута й моя особа...“⁷⁾ Це було дійсно пекуче питання для Орлика: чи їхати на Схід, чи ліквідувати цілу справу та думати тільки про те, щоб щось виторгувати від царя. Вже в листах до Гепкена й Зольдана з 31 травня/11 червня Орлик виставляє „puncta do traktatu z Moskwa“⁸⁾, а трохи пізніше (19/30 липня) вдруге відновляє їх у листі до Гепкена, подаючи йому українські претензії при заключенні миру⁹⁾. Вже 14/25 серпня Гепкен повідомив гетьмана, що цар відмовив йому навіть в амнії¹⁰⁾. Також у Польщі обставини склалися зовсім не на руку Орлика. Здавалося, що й Август II і Флеммінг і деякі польські маґнати радо дали б йому якийсь притулок у володіннях Річи Посполитої, але завжди існувала небезпека, що Орлика схоплять московські агенти й видадуть його цареві. Самі саксонські міністри, Флеммінг і Мантейфель, попереджали його, щоб він не

¹⁾ Діярій, 41. ²⁾ Діярій, 43. ³⁾ Діярій, 43. ⁴⁾ Діярій, 44. ⁵⁾ Діярій, 43 (порів. там же, ст. 48); Єнсен, 107.

⁶⁾ Дійсно в Діярії Орлика (ст. 51) занотовано під 31 трав./11 черв. серед інших шведських адресатів також Гепкена.

⁷⁾ Єнсен, 108.

⁸⁾ Діярій 51. ⁹⁾ Діярій, 56. ¹⁰⁾ Діярій, 58—59.

засиджувався в Кракові, а шукав собі якогось іншого безпечнішого місця¹⁾. Тим часом не йшла наперед і головна справа. Польський король та його дорадники не в стані були зрушити Річ Посполиту з її пасивності. І сойм і пани польські були, загалом беручи, проти наміру Августа II оголосити Росії війну, і навіть віденський трактат, який забезпечував полякам підтримку з боку наймогутніших потентатів Європи, не зробив на них належного вражіння. Взагалі король не користувався довірям широкого загалу польського шляхетства. Йому приписували — і не без підстав — тенденцію обмежити золоту вольність Республіки. Щодо цього був дуже характеристичним конфлікт, який зайняв уми польської шляхти протягом цілого 1720 р. Король призначив було свого довіреного дорадника, фельдмаршала й міністра графа Флеммінґа головнокомандувачем польських коронних військ, і з цього приводу піднялося велике заворушення серед прихильників свободи республіки. Це була дуже неприємна справа для Августа II, який потребував згоди сенату й сойму на задуману ним офензиву проти Росії. Але сойм, який зібрався на початку 1720 р., зірвано саме на питанні, чи залишити графові Флеммінґові командування польськими регулярними силами, чи передати його по старому гетьманам²⁾. Не допомогла й агітація, поведена англійським і шведським послами та саксонськими міністрами серед польських магнатів і соймових депутатів. Коли восени 1720 р. у Варшаві знову зібрався сойм, то депутати його не хотіли приступити до обговорення справ доти, поки король не відбере команди над коронним військом у Флеммінґа, на що Август II не погодився. Царський посол, князь Долгорукий, дуже вміло розпалював пристрасти. Та й великий коронний гетьман Свнявський стояв на чолі протикоролівської, гетьманської партії. Дійшло нарешті до того, що віденський трактат, який був основою плянів Августа II, формально скасовано, але й цей акт не заспокоїв протикоролівської опозиції. 25 жовтня (5 листопа.) 1720 р. сойм розійшовся ще перед легальним терміном. Так само вороже поставився до Августа й сенат, сесія якого почалася зараз же після соймової³⁾. Беручи ще на увагу непевність віденських союзників, Англії й Австрії, зрозуміємо, що й Август II і Флеммінґ не мали великої охоти брати на свої плечі таке ризиковне діло, як війна з москалями. Після останнього сойму їх воєнний запал мусів цілком прохолонуть. Їм здавалося тепер раціональнішим повернутися до часів перед віденським трактатом, себто до союзу і дружби з царем, особливо коли почалися переговори в Ніштадті. Врешті ціла справа закінчилася місією легационсрата Августа II, Лефорта, до Петербурґу, щоб поладити польсько-російське „непорозуміння“. В даній йому інструкції (з 18 липня н. ст. 1721 р.) найважливішим пунктом був той, де польський король клав на серце послові пояснити москалям свою політику, звязану з заключенням віденського трактату, таким способом, щоб із неї щезла всяка протицарська

1) Діярій, 55.

2) Соловьевъ, XVII, 292.

3) Копорczyński, 92, 95; Соловьевъ, т. XVII, 296—297.

тенденція¹⁾. Безперечно, що в таких обставинах надії Орлика на здобуття Правобережної України мусіли зійти до мінімуму. З його рук вибито було основний аргумент, побудований на агресії проти Москви. Коли Польща зрікалася Лівобережної України й Смоленська, то й допомога гетьмана з його запорожцями і дипломатична акція його на Сході ставали непотрібними. Тим самим відпадала потреба вважати на його бажання стати гетьманом Правобережної України під зверхністю Польщі. Довший час Орлик не хотів помиритися з цим станом речей. Влітку і восени 1721 р. він звертається з цілим рядом листів до Флеммінґа, в яких іще раз пробує перекопати його в обґрунтованості своїх претензій на Правобережну Україну. Коли раніше були це блискучі перспективи, які відкривалися перед Польщею в наслідок війни з москалями, то тепер висцупають на перший план правні аргументи, взяті з документів бендерських часів, серед яких головну роль грають зречення царя від Правобережної України на користь Порти, привілей турецького султана, виданий Орликові на Правобережну Україну, союзний трактат між Кримом і запорозьким військом, обіцянки короля і польських магнатів і т. д.²⁾ Гетьман підкреслює, що він зрікся турецького протекторату над Правобережною Україною, довірившись (ще в бендерські часи) обіцянкам державних мужів Польщі: „Esse ego reliqui omnia, sed scire non possum, quid mihi erit...“³⁾ З тими самими справами звертався він і до Мантейфеля, Шембека, Мнішка, Ржевуцького, „pytałać się czego się tam spodziewać po zawarciu traktatu między Szwecją y Moskwą y iaką mogę mieć rekompensatę od Krola y Rszpłey in vim nie akceptowanej odemnie Ukrainy z protekcją turecką“⁴⁾. Ще на початку осені (26 серпня/6 вересня) писав він до польського короля, графа Мантейфеля, старости бобруйського Сапєги й т. д.⁵⁾ і, хоч змісту його листів ми не знаємо, все ж можемо припустити, що й тут трактувалося те саме питання. Безперечно, що в плянах короля і Флеммінґа, поки вони ще трималися протиросійської коаліції, Орлик і запорожці відігравали певну роль. Як далеко йшли обіцянки Августа II, залишається нам невідомим. Сам гетьман-емігрант в однім із пізніщих меморіалів (із 5 серпня 1727 р.) представляє справу так, що, мовляв, Август II мав добрі наміри, але польський сенат став в опозицію до короля „sous pretexte qu'en me favorisant, on auroit pû offenser le Czar: mais en effet à cause de injurieux et injustes soupçons que les Polonois avoient conçûs contre mon inviolable fidelité pour la Republique: ils supposoient que le Roy voulût se servir de moy et de mes forces pour placer son fils sur le Throne de Pologne“⁶⁾.

¹⁾ Э. Германъ, Дипломатическіе документы, относящіеся къ исторіи Россіи въ XVIII столѣтіи, Сборникъ Русскаго Истор. Общества, С. Петербургъ, 1868, т. III, ст. 322, 324.

²⁾ Листи Орлика до Флеммінґа з 25 липня (н. ст.) 1721 р., з 5 листопада 1721 р. і ще один лист з 1721 р. (з вирізаною датою). Dresd. H. St. Ar. loc 698.

³⁾ Лист Орлика до Флеммінґа з 25 липня (н. ст.) 1721 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698.

⁴⁾ Діарій П. Орлика, 55. ⁵⁾ Діарій П. Орлика, 60.

⁶⁾ Див. Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

Зовсім небезпідставне підозріння, коли пригадаємо собі вже цитований нами лист Орлика до Флеммінга з 30 квітня 1720 р.¹⁾ Чим менше надії залишалось у Орлика щодо можливості воєнного конфлікту, тим більше ваги надавав він дипломатичним перtrakтаціям. Як ми вже бачили, перед польським урядом почав він послуговуватися юридичними аргументами, бо інші мотиви (здобуття Лівобережної України, Києва й Смоленська на користь Польщі шляхом війни) не мали вже сили. Тепер ставив він справу так, ніби польський уряд мав вибирати між його орієнтацією на Польщу за цією відновлення гетьманату на Правобережній Україні й орієнтацією на Туреччину. Але все це була гра в аргументи, яких польський уряд, порозумівшись з царем, просто не хотів брати під увагу. Одночасно помічавмо, що гетьман шукав шляхів і до порозуміння з Петром I. Зносачися ввесь час із шведським урядом, він вимагав обговорення українських пунктів до мирного трактату²⁾, що мав повстати в наслідок переговорів у Ніштадті. Але шведські позиції були слабі. Треба було бути великим оптимістом, щоб сподіватися від шведського уряду енергійного заступництва інтересів гетьмана. Тому Орлик давно вже кинув оком на іншу комбінацію, яка давала йому надію безпосереднішим способом вплинути на царя. Це було його знайомство з голштинським герцогом Карлом Фридрихом і полковником (пізніше генералом) Штенфліхтом, що був якийсь час при царі дипломатичним представником Голштинії. Не знати, коли прийшло до цього знайомства. Але, приїхавши до Бреслява, гетьман застав там голштинського герцога, а в його оточенні й Штенфліхта. В Діарії його знаходимо про це таку вістку (на третій день по приїзді до Бреслява): „19 січня (ст. ст.) була моя донька на редуках, де знаходився і герцог голштинський, який свідчився ласкаво і приязно до мене і казав мене здоровити³⁾“. 30 січня ст. ст. був у Орлика на обіді Штенфліхт⁴⁾, а 14 лютого ст. ст. гетьман зробив першу візиту герцогові, який прийняв його ласкаво і обіцяв усяку підтримку⁵⁾. 20 лютого ст. ст. герцог виїхав уже до Петербургу, а тиждень пізніше і Штенфліхт⁶⁾. Перебування герцога в Бресляві викликало значне оживлення в колах місцевої аристократії. Це був веселий час із танцями й музикант, редуками й комедіями, а для Орлика, який із своєю родиною брав участь у забавах, мав далекосяжні наслідки, бо був початком довголітніх зносин і з самим герцогом, що мав значний вплив у Петербурзі і пізніше одружився з дочкою Петра I, Анною, і з Штенфліхтом. Як відомо, Штенфліхт став пізніше зятем українського гетьмана. Зрозуміло, що Орлик скористав із перебування герцога в Бресляві, щоб посвятити його в свої інтереси і заручитися його впливами на царя. Посередником між ними був Штенфліхт, який і в Петербурзі знаходився невідлучно при особі герцога і приймав гаряче до серця інтереси Орлика. Між ними завязалася постійна переписка, сліди якої знаходимо в Діарії, починаючи

1) Dresd. H. St. Ar. loc 698.

2) На жаль, ці пункти залишилися нам невідомими.

3) Діарій, 31. 4) Діарій, 33. 5) Діарій, 35. 6) Діарій, 36—37.

з 19 квітня ст. ст. 1721 р.¹⁾). Штенфліхт подавав, очевидно, якісь надії на милість царя (недурно ж у листі до дружини з 28 червня/9 липня Орлик згадує про „assekuracie moskiewskie“²⁾), і гетьман рішився піти ще далі назустріч. Він komponує обширний меморіал до свого старого вчителя, митрополита рязанського Стефава Яворського, вкладаючи в нього багато часу і труду³⁾, і посилає його в Петербург на руки Штенфліхта з особливими листами до нього й герцога. Цей відомий меморіал Орлика, надрукований в „Основи“ за 1862 р. (N. 10), був дійсно переданий через голштинське посольство адресатові, але залишився без відповіді і наслідків⁴⁾. В нім Орлик виявляв свою участь в акції Мазепи і представляв факти так, немов би він був скорше жертвою спокуси з боку старого гетьмана, ніж його відповідальним співробітником. Але його розрахунки на ласку царя були побудовані на піску. Дружина гетьмана, здається, реальніше дивилася на речі, бо вона в липні повідомляла свого чоловіка, „żebym się na ostrożności miał od Moskwy“⁵⁾. Та й оптимізм самого Орлика зазнав удару, коли він отримав 14/25 серпня повідомлення від Генкена, що цар не хоче дати йому навіть амністії⁶⁾. Він зараз же написав до Штенфліхта, повідомляючи його про таке несподіване рішення Петра I⁷⁾. Лише 8/19 вересня прийшла відповідь Штенфліхта, з якої виходило, що він подав цареві „інтереси“ гетьмана в 5 пунктах, але не отримав ще резолюції⁸⁾. Поки що справа залишалася невирішеною. Але вже 29 вересня/10 жовтня Орлик почув від своєї доньки Настусі (до неї писав Штенфліхт), що мир між Швецією і Росією остаточно заключено⁹⁾. Врешті в жовтні Штенфліхт повідомив і самого гетьмана, що його в мировий трактат не включено¹⁰⁾. Ще яснішою стала йому справа, коли він дізнався (10/21 листопада) від того ж Штенфліхта, що в мировий трактат не попали не тільки запорожці, але й самий голштинський герцог¹¹⁾. Залишалася ще тільки одна можливість — амністії, і дійсно з пізнішого листа Штенфліхта (1/12 січня 1722 р. був він уже в руках Орлика) він довідався, що цар згоден дати йому амністію й повернути його мастки, але під умовою повороту на Україну „sub imperio Ie-o“¹²⁾

¹⁾ Діарій, 44, 45, 50, 52, 53, 54.

²⁾ Діарій, 54.

³⁾ Орлик почав писати меморіал 15/26 червня, а відіслав щойно 1/12 липня. Дпв. Діарій, 53–54.

⁴⁾ Костомаров, 781.

⁵⁾ Діарій, 54. Орлик отримав цей лист дружини 6/17 липня. ⁶⁾ Діарій, 59.

⁷⁾ Діарій, 59.

⁸⁾ Діарій П. Орлика, 61. Ф. Голічук, 348 подає за Діарієм, що Штенфліхт подав пункти гетьмана цареві, але разом висловився (в листі до Орлика, очевидно), що лишається дуже мала надія, щоб цар прийняв їх. В дійсності в Діарії, вид. Укр. Наук. Інст. в Варшаві, стоїть таке: Штенфліхт „oznaumil że mała o pokoju ze szwedami nadzieia“.

⁹⁾ Діарій, 62. Мировий трактат заключено було 30 VIII/10 IX 1721 р.

¹⁰⁾ Діарій, 63 (дата одержання листа 6/17 жовтня).

¹¹⁾ Діарій, 66. Ця вказівка в Діарії на запорожців дуже цікава. Вона дає нам принаймні натяк на те, в яким напрямі могли йти вимоги Орлика. Чи не думав він піддатися цареві разом із запорожцями в надії, що за ним залишиться коли не гетьманат на Україні, то принаймні влада над запорожцями під московською зверхністю.

¹²⁾ Діарій, 70.

Але персональна амнестія не задовольняла гетьмана. Від царя сподівався він чогось більшого та й зрештою не довіряв йому, маючи перед очима долю інших прихильників Мазепи. Вже наприкінці 1721 р. Орлик переконався в безнадійності своїх заходів перед царем, як раніше перед польською республікою. Він рішив виїхати з Польщі. В кінці жовтня повернувся з подорожі на Схід Нахимовський і привіз із собою листи січового війська до гетьмана й польського короля, а також листи від хана й сєраскера (хотинського?) до гетьмана¹⁾. Їх змісту ми не знаємо, але в них нічого особливо неприємного для Орлика не могло бути, бо він поспішив подати їх польському королеві²⁾. Це був саме час, коли гетьман уже знав, що Швеція заключила мир із Росією, не взявши на увагу його інтересів. Тепер його особливо турбувала грошева справа, і, збираючися в дорогу, він сподівався дістати якусь підмогу від польського уряду. Цю допомогу йому дійсно дали, але з порадою не виходити з її межі, бо більше не дістане³⁾. Роблячи останні приготування, Орлик рішив ще раз намацати ґрунт на турецькій території і втретє вислав Нахимовського на Схід (Нахимовський виїхав 19/30 грудня 1721 р.) з листом до запорозького війська й очевидно з іншими дорученнями, про які однак в його Діарії нотаток нема⁴⁾. Також треба було ще полагодити родинні справи. Дальше перебування дружини і дітей у Вресляві здавалося Орликові небезпечним, і він задумав примістити їх у Кракові. Вже 2/13 лютого 1722 р. родина його була в Кракові⁵⁾, і тут розміщено його дружину в францисканськїм монастирі, а дітей у бернардинськїм⁶⁾. Після всіх цих приготувань Орлик виїхав із Кракова 16/27 лютого 1722 р., взявши з собою сипа Михайла, секретаря капітана де Клюара й довголітнього слугу Кароля⁷⁾, й пустився в далеку маандрівку на Схід, у турецькі землі. Вже 10/21 березня перейшов він польський кордон, а 14/25 того ж місяця був в околицях Хотина⁸⁾.

Здавалося, виїзд Орлика в Туреччину вказував на те, що він і далі тримається пляну, накресленого перед кількома роками в Швеції. Але так воно не було. На порядку денному стояли в Туреччині зовсім інші справи. Не вважаючи на енергійну протиросійську агітацію австрійського посла в Костянтинополі Дірлінґа й англійського Станіяна, російський посол Дашков, підтриманий французьким Бонаком, устиг порозумітися з Портою. 5/16 листопада 1720 р. прийшло до заключення надзвичайно корисного для Росії „вічного“ миру з Туреччиною, на підставі якого цар разом із султаном ставали ґарантами польської вольности. Артикул II трактату давав цареві право посилати свою армію в Польщу на той випадок, коли б Швеція або інші християнські держави ввійшли збройною рукою в польські землі, щоб їх анектувати або з наміром знищити польські свободи, встановляючи абсолютну й спадкову монархію. Порта робила

¹⁾ Діарій, 64 і 65. ²⁾ Діарій, 65. ³⁾ Діарій, 67. ⁴⁾ Діарій, 69. ⁵⁾ Діарій, 73. ⁶⁾ Діарій, 74. ⁷⁾ Діарій, 75. Не знати чому Єнсен (Дневник Орлика, 4) кладе відїзд гетьмана на 1 березня 1722 р. Зате правильно подав дату відїзду Голійчук, 350 (27 лютого 1722 р. без подання стилю). ⁸⁾ Діарій, 82 і 83.

тільки одне застереження, що в кожному випадку цар мав повідомити турецький уряд та зобов'язувався вивести своє військо з Польщі після полагодження справи¹⁾.

Із нераз уже цитованого нами меморіялу Орлика з 1727 р. нафліпше зрозуміємо, що він мав на увазі, виїжджаючи з Польщі в Туреччину. В однім місці він висловлюється так: „A la fin comme je fus averti par les Cours de l'Empire de Suede et de Pologne, de veiller de plus près à ma suereté (sécurité) et de chercher un azile contre les desseins du Czar qui mettoit tout en oeuvre pour m'avoir en son pouvoir, je délaissai dans un pays étranger et sous un nom inconnu ma triste famille dépourvüe par les Polonois de tout secours, pour me réfugier sous la protection de la Porte en vertu des sudites lettres du Roy de Suede, non que j'eusse aucun dessein de rien entreprendre, ou conseiller en desavantage de l'Empire de Russie, mais uniquement pour mettre à couvert ma vie, et mon honneur, et aussi affin que moyennant la protection de la Porte je pusse plus efficacement menager mes pretentions sur l'Ukraine Citerieure auprès du Roy et de la Republique de Pologne“²⁾. Чи гетьман дійсно думав цим шляхом здобути собі Правобережну Україну, чи покладав надії на те, що Туреччина раніше чи пізніше приїде до нового конфлікту з царем, — факт той, що він покидав Польщу далеко не добровільно. З огляду на довгі руки царя й його безцеремонне господарювання в Польщі, Річ Посполита не могла дати Орликові безпечного пристановища. Тепер гетьман їхав до Туреччини з примусу, бо нічого іншого не залишалося робити.

V.

П. Орлик у Туреччині. Перший період (1722—1728).

В березні 1722 р. Орлик появився в Хотині. Турецька гостинність йому зовсім не сподобалася. Почувши про його приїзд, хотинський сераскер заявив, що він має вертатися туди, звідки приїхав. Це дуже схвилювало гетьмана, тим більше, що він тепер дізнався про арештування сераскером Нахимовського й вислання його до Польщі на руки Сбнявського. Непевний своїй безпечности, він поспішив заявити протест, і сераскер дійсно трохи спустив тону, коли побачив, що в руках Орлика знаходяться рекомендаційні листи шведського короля до султана, великого візиря й до нього самого. Але становище Орлика все ж таки залишалося непевним і дуже неприємним. Він не міг навіть добитися особистого побачення з сераскером, хоч це йому й було обіцяно. Йому доводилося терпеливо дождатися, поки турецький уряд на повідомлення сераскера так або інакше вирішить його долю. Врешті прийшов із Костянтинополя наказ вислати гетьмана до міста Сереса в Македонії. ^{19/30} травня Орлик виїхав у далеку подорож у супроводі почесного конвою³⁾.

¹⁾ Н. Uebersberger, В. I, S. 124; Соловьевъ, т. XVII, ст. 346 й д. Порів. Копорczyński, 90.

²⁾ Див. Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

³⁾ Діярий П. Орлика, 83 й д.; листи Орлика до Флеммінга з 16 квітня і 18/29 жовтня 1722 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698.

На підставі турецьких джерел Гаммер вивяснює справу так, немов Порта спочатку погодилася було пустити гетьмана в Крим, але про цей плян дізналися москалі й заявили протест, вказуючи, що це суперечить постановам московсько-турецького мирного договору. Тоді турецький уряд рішив вислати Орлика в Серес, а з Сересу в Салоніки¹⁾. Так або інакше Порта прийняла гетьмана досить холодно. Видко було, що з огляду на царя вважалося потрібним тримати його на віддалі, в резерві, хоч у дійсності приїзд гетьмана був скорше корисний для турецьких дипломатів. В його особі Порта діставала закладника-емігранта, яким можна було спекулювати в переговорах із чужоземними державами. На випадок війни з Москвою Орлик міг стати ще кориснішим.

В Салоніках (Орлик прибув у Серес $\frac{6}{17}$ липня 1722 р., виїхав звідси 20 лист. ст. ст., або 1 грудня н. ст., опинився в Салоніках 25 листоп. ст. ст. — 6 грудня н. ст. того ж року)²⁾ почався довгий період підневільного життя гетьмана, „*ma captivité*“, як він висловлюється в одному із своїх меморіялів³⁾. Повна ізоляваність від рідного оточення, від родини, тяжке матеріальне становище дружини й дітей, що залишилися в Польщі⁴⁾, крах усіх плянів, які він снував, перебуваючи в Швеції, Бресляві й Польщі, мусіли дуже вплинути на його настрої. Ще з Сересу писав він до Флеммінга: „*Ego adhuc hic loci, tanquam super flumina Babylonis sedeo, et iniquam meam sortem defleo*“⁵⁾. Та й справді виглядів на будучину майже не було. Політична ситуація в Європі була невизначна. В атмосфері постійної зміни союзів та скороминущих політичних комбінацій, на які так багаті були 20-ті роки XVIII ст., не можна було опертися на щось певне. Після довголітніх війн за еспанську спадщину й великої північної війни Європа почувала себе стомленою й не мала охоти до нових ризикованих підприємств. Замість зброї виступила на перший плян метода дипломатичних переговорів. Не війни, тільки союзи й договори мали забезпечити інтереси поодиноких держав. Але й європейські конгреси, які стали модою того часу, не в стані були поладнати ріжнородні інтереси європейських потентатів. Так Брауншвайгський конгрес, що був скликаний з ініціативи цісаря в 1713 р. й тягнувся до 1721 р., не розвинув ніякої особливої діяльності і не досягнув жадних результатів, хоч завданням його було зліквідувати велику північну війну⁶⁾. Надії Орлика на цей конгрес не оправдалися. На початку 1724 р. прийшло до нового європейського конгресу в Камбре. Він був заініційований іще в 1719 р. Францією й морськими державами, але європейська дипломатія договорилася аж тільки після

¹⁾ I. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pest 1835, B. IV S. 216.

²⁾ Діярій П. Орлика, 118, 150, 151.

³⁾ *Lettre du Duc Philippe Orlik*, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

⁴⁾ Лист Орлика до Гепкена з 1/12 липня 1723 р. Stokh. Rikssark. Cos. II. Також І. Боршак, „*Orlikiana*“, 349.

⁵⁾ Лист Орлика до Флеммінга з 12 листопада н. ст. 1723 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698.

⁶⁾ Droysen, *Ein historischer Beitrag zur Lehre von den Congressen*, Leipzig 1876, S. 210.

кількалітніх переговорів. На конгресі мали бути полагождені насамперед диференції між цісарем та Еспанією. Еспанію підтримували Франція й Англія. Але вже в 1725 р. конгресові делегати розіхалися, бо Австрія й Еспанія порозумілися незалежно від конгресу¹⁾. В „Orlikiana“ Борщак наводить деякі дати, з яких виходить, що Орлик звернув увагу на конгрес: 22. VIII. 1723 мав він занотувати в своїм дневнику про конгрес у Камбре, де варто б бути „в моїх інтересах“; 9. III. 1725 Гепкен повідомляв гетьмана, що шведські делегати підтримають його справу на конгресі; підтримки „на майбутньому конгресі“ (?) прохав Орлик влітку 1724 р. і в еспанського міністра Альбероні²⁾.

Поминаючи конгрес, де справа Орлика не мала виглядів на успіх, навіть при умові, що він дійсно міг поставити її на конгресі, взагалі діяльність його не могла набрати широкого розмаху. Перебування в Сересі, а ще більше в Салоніках, віддаляло його від терену, де знаходилося запорозьке військо, й робило комунікацію між ними майже неможливою. Ще в Хотині зробив він спробу звязатися з ханом і запорожцями, від яких бажав надіслання дезидератів війська й його компуту, але з огляду на спротив місцевої влади цього не вдалося досягти³⁾. Вся енергія його була тепер звернута на те, щоб дістатися до Костянтинополя, де він сподівався розвинути якусь значнішу політичну акцію, вступивши в безпосередні зносини з турецькою владою і представниками європейської дипломатії. Властиво самі турки піддали йому цю думку. Порта, висилаючи гетьмана до Сересу, потішала його, що це робиться тільки тимчасово і що незабаром його покличуть до Стамбулу на конференцію⁴⁾. Кілька місяців пізніше (в листопаді 1722 р.) великий візир і драгоман Порти писали Орликові майже те саме, пропонуючи йому переїхати на короткий час із Сересу до Салоник⁵⁾. Гетьман захопився цією ідеєю і почав робити заходи, щоб скоротити своє перебування в Сересі й Салоніках. Він ішов до цієї мети різними дорогами: звертався безпосередньо до великого візиря⁶⁾, силкувався вплинути на нього через господаря мултянського й його небожа, великого драгомана при Порті Григорія Маврокордата⁷⁾, зносився з кримським ханом⁸⁾, не забув навіть старого угорського патріота Ракоczego, який подібно йому сидів на далекому Родосі, дожидаючи кращого часу⁹⁾. З Діарія відома також спроба його використати для своєї справи впливи і значіння французького посла в Костянтинополі, Бонака. Перебуваючи в Сересі, звернувся він до французького консула в Кавалі, прохаючи його переслати різні листи (між ними до візиря і драгомана Порти) до свого патрона в Костянтинополі¹⁰⁾. Консул зробив, але справа затягнулася, і нарешті 30/I (10/II) 1723 р. Орлика було повідомлено (через того ж консула), що посол листи його передав по призначенню, але не

¹⁾ Droysen, 210; Immich, 259; Michael, B. III. (1934), 200, 276, 282.

²⁾ І. Борщак, „Orlikiana“, 348, 352.

³⁾ Діарій П. Орлика, 89, 92, 94, 97, 98. ⁴⁾ Діарій, 97. ⁵⁾ Діарій, 149. ⁶⁾ Діарій, 124—126, 142, 144—145, 153—154. ⁷⁾ Діарій, 130, 142, 153, 167. ⁸⁾ Діарій, 101, 142, 144—145. ⁹⁾ Діарій, 126. ¹⁰⁾ Діарій, 126 й д.

може ручитися, чи буде на них відповідь¹⁾. Отже Бонак поставився до гетьмана дуже стримано, що пояснюється передовсім тодішньою політикою Франції. Нам відомі ще два листи Орлика до шведського державного секретаря, барона фон Гепкена, один із Сересу, датований ¹⁸/₂₉ жовтня 1722 р.²⁾, другий із Салоник під датою ¹/₁₂ липня 1723 р.³⁾. В першому він просив матеріальної допомоги для родини та дипломатичної підтримки шведського уряду, щоб його „з того нещастя вирятувати“, в другому, крім родинних справ, просив інтервенції шведського короля перед королем Англії в тій же справі визволення його з Салоник. Коли англійський король порекомендує своєму послові в Костянтинополі, Станіану заступитися за нього, то цей легко osiąгне згоду Туреччини. Але з Швеції довго не було відповіді. Аж у березні (9. III. 1725) Гепкен повідомляв Орлика, що Швеція робить заходи перед Портою в бажаному для нього дусі⁴⁾. Вістка ця була для гетьмана дуже потішаючою. В 1726 р. писав він до шведського короля, „avec quel zel vraiment chretien, il a plu à V. M. prendre un soin compassif de me delivrer de cette malheureuse Babylon ou la mauvaise foi et la brutale impieté des infidèles s'est avisée de me jeter contre le droit de gens“⁵⁾. Але не менш зичливо поставилася до Орлика й Англія. Вона все ще стояла на боці ворогів Петра I, хоч звичайно про війну проти Москви, як це здавалося пару літ тому, й мови бути не могло. Борщак має рацію, коли підкреслює тісніші звязки гетьмана з Англією, ніж із Францією на початку 20-х років XVIII ст.⁶⁾ Сафорин, надзвичайний англійський посол у Відні, був йому за посередника для кореспонденції з європейськими державними мужами і навіть родиною⁷⁾, а Станіян зробив не одну інтервенцію на користь Орлика протягом 1722 і 1723 рр.⁸⁾. Але всі ці заходи не мали успіху. Турецький уряд твердо стояв на тому, що приїзд гетьмана до Костянтинополя доти небажаний, доки „negotia cum Moscis tractantur“⁹⁾. Переговори Порти з Москвою торкалися перських справ і зайняли її увагу на довгий час. Петро I давно вже носився з думкою зробити з Каспійського моря чисто російське озеро. Імовірно шукав він шляху до Індії. До цього могло прийти тільки через війну з Персією. Після Ніштадтського миру у царя були розв'яз-

¹⁾ Діарій, 169.

²⁾ Див. лист Орлика до Гепкена з 1/12 липня 1723 р., де згадується про цей лист („Iteras meas 18/29 Octobris anni praeteriti Ceresae ad sedatas“) Stokh. Riksark. Cos. II. У Діарії (ст. 143) цей лист фігурує під датою 19/30 жовтня 1722 р.

³⁾ Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

⁴⁾ І. Борщак, „Orlikiana“, 352.

⁵⁾ Енсен, Дневник Орлика, 9. Виразно про шведські заходи в Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar., loc 3306.

⁶⁾ Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 91.

⁷⁾ Лист Орлика до Гепкена з 1/12 липня 1723 р., Stokh. Riksark. Cos. II.; Діарій П. Орлика, 144—145.

⁸⁾ Листи Орлика до Флеммінга з 11 липня і 12 листопада н. ст. 1723 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698; Борщак, „Orlikiana“, 347, 348.

⁹⁾ Лист Орлика до Флеммінга з 12 листопада н. ст. 1723 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698.

зані руки, і він у 1722 р. дійсно почав війну проти Персії¹⁾. Цей виступ Москви дуже схвилював Порту. Серед міродайних турецьких кол запанував воєвничий настрій; запосилося на нову війну між старими противниками. Але кінець кіпців турецька держава вибрала шлях дипломатичних переговорів, особливо під впливом Бонака, що посередничав у конфлікті між Росією й Портою в перських справах. Покищо Франція, прихильна до царя, не бажала турецько-російського конфлікту, бо для неї важно було зберегти турецькі сили як противагу проти Австрії²⁾. Також і цар Петро охоче погоджувався на французьке посередництво. Властиво справжньої охоти до війни не було з обох боків. На російські завоювання в прикаспійському районі Порта відповіла окупацією Грузії, що звичайно не було приємним для царя, але не мало дальших наслідків. В результаті 23 червня н. ст. 1724 р. був підписаний договір, згідно з яким Петро I затримував за собою Баку, Гілян, Мазандаран і Астрабад, а Порта Грузію³⁾. Цей новий мир не міг поліпшити виглядів Орлика в Туреччині. Йому приходилося знову дожидати кращого часу.

Тим часом європейська політична констеляція, коли брати за вихідний пункт 1725 р., стала яснішою. Дві події набрали для Орлика далекосяжного значіння. На початку 1725 р. зійшов у могилу впертий і невблаганий ворог його, Петро I, після смерти якого відживали надії гетьмана на можливість порозуміння з російським урядом. Не менше значіння мали заручини (27 травня н. ст. 1725 р.) і шлюб (5 вересня н. ст. 1725 р.) Марії, дочки Станіслава Лещинського, з французьким королем Людовиком XV. Це була дуже важна подія, бо на споріднення з французькою династією претендували й Еспанія і Росія. Після цього шлюбу з їх боку наступило значне охолодження до Франції. Еспанський уряд і так не покладав уже великої ваги на приязнь із Францією, бачучи неможливість здобути за її допомогою Гібралтар, що опинився в руках Англії. Ще під час конгресу в Камбре Еспанія кинулася в обійми Австрії, і тим покладено було основу для нової політичної орієнтації європейських держав. Щодо Росії, то Петро I, виходячи з потреби союзу з Францією, працював до самої смерти над проєктом шлюбу своєї дочки, Єлисавети, з Людовиком XV, або з одним із членів королівського дому. Катерина I, в політиці якої родинні відносини грали дуже велику роль, трималася цієї лінії ще з більшою впертістю. Шлюб Марії Лещинської з Людовиком XV і відмова французьких Бурбонів від споріднення з царською родиною привели до повної зміни в російсько-французьких відносинах. Крім образи, яку приносила з собою недвозначна відмова шлюбних проєктів з боку французького уряду, в Росії почали гостро відчувати небезпеку з боку Станіслава Лещинського. Король-емігрант зразу ж набрав ваги як тесть Людовика XV.

¹⁾ Uebersberger, 125, 127.

²⁾ Див. інструкцію Людовика XV для нового французького посла в Костянтинополі, Андреселя, з 6 березня н. ст. 1724 р. Hugmizaki, Docum., Vol. VI, p. 382 (N. 235); також Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 91.

³⁾ Uebersberger, 131 f., 140.

Ставало явним, що Франція активно підтримує його кандидатуру на польський престол, як тільки Август II зійде з політичної арени. І тут діяли сили, які вели до зближення між Росією й Австрією з їх спільними протитурецькими, а тепер і протифранцузькими інтересами. Те ж саме торкалося властиво й Англії, з якою цісар був у напружених відносинах з огляду на заспування ним остендської компанії (1722 р.), що мала робити конкуренцію авглійцям в Америці. Паралельно з тим існувала стара ворожнеча між Англією й Росією, підсилена новим конфліктом з приводу претензії на Шлезвіг голштинського герцога Карла Фридриха, одруженого з дочкою Катерини I, Анною. Цариця дуже гаряче підтримувала його претензії (так само, як і права герцога на шведську корону), а тому противилася Англія, бо свого часу гарантувала володіння Шлезвігом данському королеві. Так різноманітні інтереси європейських держав полізли й на два ворожі табори. В однім знаходилася Австрія й Еспанія, які ввійшли в тісний союз між собою й до яких незабаром приєдналася Росія (в серпні 1726 р.); друга група, відома під назвою ганноверської коаліції, обхоплювала Англію і Францію, до яких пристала у вересні 1725 р. Прусія, пізніше Голляндія і Данія. Рік пізніше Прусія перейшла на бік віденських союзників, зате Швеція, що з 1724 р. знаходилася в союзі з Росією, приєдналася в квітні 1727 р. до ганноверської коаліції. На боці Франції й Англії стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август II, цілком зрозуміло, оперся на Австрію¹⁾. Ситуація в Європі стала загрозливою. Нова європейська війна здавалася неминучою.

Але для Орлика напружена європейська атмосфера була виходом із положення. Особа його, непомітна в мирних, спокійних обставинах, набирала тепер ваги і для віденських союзників, і тим більше для ганноверської коаліції. Ставала можливою співпраця з Станіславом Лещинським; відчинялася досі наглухо зачинена брама Франції. Більше можна було сподіватися і від старих стосунків з Англією. Орлик увіходить у новий період свого життя, позначений жвавою дипломатичною працею. Це видно вже з його кореспонденції за 1726 р.²⁾ Але він звертає всю свою енергію на здобуття прихильности з боку європейських чинників, бо в Туреччині далі не було чого робити. Правда, французький уряд змінив своє відношення до Порти. Новий французький посол у Костянтинополі, Андресель, отримав у жовтні 1725 р. наказ не турбуватися більше російськими справами. Неплюєв і Румянцев повідомляли слідом за тим у Петербург, що від французького представника при Порті повіяло холодом³⁾. Але ця зміна не вплинула на політику Туреччини. Постійне турецько-перське напруження дуже стримувало енергію турецького уряду. А це більше впливав на нього російсько-австрійський союз, який накладав на цісаря обов'язок під-

¹⁾ Immich, 259—262; Droysen, Ein historischer Beitrag, 210—2110 Uebersberger, 144 f.; Koporszyński, 102.

²⁾ Борщак, „Orlikiana“, 352—353; Гетьман Пилип Орлик і Франція, 92 й д.

³⁾ Uebersberger, 146.

римувати Росію на випадок війни з Туреччиною на дуже корисних для російських політиків умовах. Цього було досить, щоб залякати Порту і примусити її сидіти спокійно¹⁾.

Про стосунки Орлика з ганноверською коаліцією інформує нас стаття І. Борщака „Гетьман Пилип Орлик і Франція“, яку ми вже не раз цитували. З огляду на те обмежуємося тут підкресленням головних точок або таких, де ми на підставі нових матеріалів тримаємось іншої думки.

Український гетьман добре зрозумів потребу зносин із державами, що належали до ганноверської коаліції. Це найлегше було зробити шляхом безпосередніх стосунків із Станиславом Лещинським. До нього звернувся Орлик правдоподібно вже наприкінці 1725 р.²⁾ Коли піти за даними Борщака, то в серпні 1726 р. він розвивав перед Станиславом свої плани про потребу для української нації й Запорозжя протекції або цілої ганноверської коаліції, або принаймні асекурації з боку французького короля в формі диплому, подібного до того, що його видав був свого часу Карл XII у Бендерах³⁾. Здається, що гетьман мав на увазі дві можливості: європейську війну або поладження конфлікту шляхом конгресових пертрактацій. Про першу довідуємося з листа його до колишнього французького консула в Салоніках Блянка (з 2 серпня 1726 р.), де він, виходячи з можливості європейського конфлікту, підкреслює, що нація козацька, страшенно пригноблена російським урядом, жде лише хвилини, щоб скинути нестерпне ярмо⁴⁾; другу висував він у вищезазначеному листі до Станислава Лещинського, з притиском підносячи потребу поставлення української справи на міжнароднім конгресі, який має зібратися в Суасоні або Камбре. І аргументація тут відповідно змінюється: ганноверська коаліція „має таке гарне завдання, як устанавлення миру в Європі, а без спокою на Україні жадного миру не буде“⁵⁾. Пізніше він здається, бере під увагу тільки цю конгресову комбінацію.

Щодо Станислава Лещинського, то ми маємо кілька листів його до Орлика, всі з Шамбору, під датою 19 лютого (н. ст.) 1726 р., з 7 або 1 березня (н. ст.) 1727, з 19 листопада (н. ст.) 1727 р.⁶⁾ З них видно, що польський ех-король рекомендував особу Орлика ганноверським союзникам і особливо Франції; також радив він гетьманові звязатися з французьким, англійським та голяндським послами при Порті, саме представниками ганноверської коаліції. Він покладав великі надії на Орлика. На його думку, перебування гетьмана в Туреччині було кінче потрібне, тільки не в Салоніках, а в Бендерах або Хотині. Його завдан-

¹⁾ Uebersberger, 149, 152.

²⁾ Перша відповідь Станислава на лист (чи листя?) Орлика відома нам під датою 19 лютого (н. ст.) 1726 р. з Шамбору. Див. І. Огієнко, Варшавська збірка про Орлика, „Записки Чина Св. Василія В.“, Львів 1935, т. VI. (вип. 1—2), ст. 209.

³⁾ Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 93. ⁴⁾ Борщак, 92.

⁵⁾ Борщак, 93.

⁶⁾ Це латинські копії, з яких дві перші віддрукував І. Огієнко, Варшавська збірка про Орлика, 209—210. Друга копія з 1 березня 1727 р. знаходиться також у Stokh. Rik'sark. Cos. II, тільки під датою 7 березня і з деякими змінами у латинським тексті. Третя копія в Stokh. Rik'sark. Cos. II.

ням було підняти повстання на Україні та зробити протимосковську диверсію, тим більше, що міжнародні обставини склалися сприятливо (ганноверська коаліція) та її мир між Портою і Москвою не можна було вважати за довготривалий: „...fortuna autem D. V^{ae} nisi ex hoc bello aliter renasci non voluerit“¹). Заходи Станіслава, а до певної міри і власна енергія гетьмана не залишилися без наслідків. Ганноверські союзники звернули на нього свою увагу: французький посол у Костянтинополі Андрезель дістав відповідні інструкції і поспішив (у 1726 р.) увійти з Орликом у контакт²). І французький і англійський уряди рішили дати йому матеріальну допомогу; також і Порта (завдяки представленням англійського і французького послів) збільшила субсидію, яку гетьман отримував у Салоніках³).

Ще на переломі 1726—1727 рр. здавалося, що ось вибухне європейська війна. Але властиво у всіх держав переважав нахил до миру, навіть в Англії, яка спочатку енергійно підштовхувала своїх союзників на військовий шлях. Цісар був виразним прихильником мирової погоди конфліктів. У Франції прийшов улітку 1726 р. до влади кардинал Флері, який шукав порозуміння з Іспанією, бажаючи відновити на майбутнє стару французько-іспанську протигабсбургську коаліцію. Головно завдяки його зручності порозумілися європейські держави щодо скликання нового конгресу. Це сталося вже в першій половині 1727 р., але переговори тягнулися ще довший час. Проктувалося скликати конгрес в Аахені, перенесено його було в Камбре, а кінець кінців відкритий він був у Суасоні влітку 1728 р.⁴). Можна собі уявити, з якими надіями стежив Орлик за всіма подробицями передконгресових переговорів. Всю свою енергію звернув він на те, щоб поставити українську справу на майбутньому конгресі. Протягом 1726—1728 рр. звертався він і до Станіслава Лещинського, і до різних шведських державних мужів, і до Франції через Андрезеля (та її іншими шляхами), і до голштинського посла в Петербурзі, Басевіца, що мав бути делегатом на конгрес, певно й до багатьох інших чинників, про які наші джерела не подають виразних даних⁵). Цілком можливо, що заходи його не залишилися без відгуку. Борщак твердить, що допомога Англії, Франції і Швеції йому була обіцяна⁶). З його французьких матеріалів довідуємося, що Орлик надіслав до численних достойників конгресу ноту, в якій вимагав реституції переяславського договору 1654 р., при чому давні козацькі свободи мали бути підтвержені на суасонському конгресі уповноваженими представниками царя. Таким чином україн-

¹) І. Орлієнко, 209—210. Також Stokh. Riksark. Cos. II.

²) У Борщака Андрезель вступає в стосунки з гетьманом у статті „Гетьман П. Орлик і Франція“ (ст. 94) 27 жовтня 1726 р., а в „Orlikiana“ (ст. 353) 20. I. 1727.

³) Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 94.

⁴) Droysen. Ein historischer Beitrag zur Lehre von den Congressen, 210—211; Imrich. 263—264; C. Höfler, Der Congress von Soissons, B. I. Fontes rerum austriacarum, Wien 1871. Abt. II, B. 32, S. XL f.

⁵) Борщак, „Orlikiana“, 354—355.

⁶) Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 95.

ське питання ставилося під міжнародню контролю¹⁾. Не виключене, що гетьман дійсно міг на початку передконгресових або конгресових пертрактацій виставити досить значні вимоги, але ось у наших руках знаходяться неznані ще документи з стокгольмського архіву, які кидають зовсім інше світло на його політичні дезидерати. Тут і слова нема про переяславський договір, зате цілком виразно і конкретно подані бажання Орлика щодо Правобережної і Лівобережної України. Це меморіал його, правдоподібно, до шведського державного секретаря фон Гепкена з Салоник під датою 5 червня (ст. ст.?) 1728 р., з деякими додатками (серед яких для нас особливо важливі „Puncta desideriorum Ducis Exercitus Zaporoviensis, olim ad Brunsvicensem, nunc ad Augustae Soessionum Congressum tradita“), писаний головню з метою, щоб шведський король наказав своїм уповноваженим заступити його інтереси на Суасонським конгресі²⁾. В самому меморіалі його дезидерати висловлені в двох пунктах: 1) „Imperator Russiae“ має дати свою згоду на те, щоб Орлик перейшов до польської України і там перебував яко правлячий український гетьман, особливо на випадок, коли б король Станіслав знову засів на польському престолі. 2) Коли ж цар у цьому відмовить, то гетьман має отримати від нього дозвіл повернутися на Лівобережну Україну, де йому мусять дати в посідання маєтки, рівновартні тим, на які він отримав право на Правобережній Україні. З огляду на те, що на Гетьманщині вже править гетьман Апостол, він пропонує призначити його, Орлика, за товариша існуючого гетьмана, якому він був би „in administrandis publicis negotijs, et in rebus gerendis regendisq. in consilio et auxilio“. Після смерті Апостола гетьманська булава мала б перейти безпосередньо до нього („Ac postea solum me in loco eius stabilire si illi superstes fuero“). В „Puncta desideriorum“ Орлик торкається тільки Правобережної України і виразніше розгортає ті самі пропозиції, з якими в минулих часах він пераз звертався до Августа II. Виходячи з того, що Август II в 1713 р. обіцяв турецькому уповноваженому осадити запорозьке військо на Правобережній Україні після закінчення шведської війни, він конкретизує тепер свої вимоги таким способом: козацьке військо має бути осаджене в королівських володіннях польської, себто Правобережної України. Воно перебуватиме під безпосередньою владою українського гетьмана і вповні користатиме з своїх вільностей і привілеїв, зате буде вести безплатну службу на користь Річи Посполитої. Гетьман, яко начальник козацького війська, не підлягає нікому іншому, як тільки королю і республіці. Польське й литовське військо не має права стації на козацькій території. Щодо старост, які сидять у королівських маєстностях Правобережжя, то він радить королеві дати їм призначення в інших королівщинах, тільки не на Україні, а поки буде переведена в життя така зміна, вони отримуватимуть відповідне щорічне відшкодування з українського боку. Приватні шляхетські маєстности залишаються непорушними. Вони

¹⁾ Борщак. 95—96.

²⁾ Див. Stokh. Riksark. Cos. II

матимуть повний імунітет і свободу (також і від козацьких стацій), і сам гетьман зобов'язується не вмішуватися в їх права. Варто зауважити, що між першою і другою пропозицією Орлика щодо Правобережної і Лівобережної України нема властиво жадного зв'язку.

Не вважаючи на енергію Орлика, конгрес у Суасоні не привів йому нічого доброго. Він почався в червні 1728 р., тягнувся довго, майже два роки¹⁾, але ні одної справи на ньому не вирішено. В дійсності конгресові делегати сиділи здебільшого в Парижі, щоб безпосередньо трактувати з французьким двором і кардиналом Флері. Видко було, що Франція грала в переговорах домінуючу роль. Це був успіх її нового канцлера²⁾. Але та сама Франція порозумілася поза конгресом із Іспанією і потягнула за собою Англію (договір у Севільї з 9 листопада н. ст. 1729 р.). Знову карти були помішані. Віденський союз ставав фікцією, і цар, залишившись без еспаяського союзника, примушений був зрентися своїй остендській компанії, що дало йому змогу наблизитися до Англії. Зрозуміло, що в таких обставинах не було вже потреби в Суасонському конгресі: він розлетівся сам собою³⁾.

Що справа Орлика стояла в програмі засідань конгресу, здається нам дуже сумнівним⁴⁾. Принаймні серед меморіалів, поданих на конгрес, які досить докладно перераховано у відомій збірці Руссе (Rousset), не бачимо Орликового меморіалу⁵⁾. Борщак твердить на основі актів Міністерства Закордонних Справ у Парижі, що розмови на тему України й Орлика велися „поза засіданнями конференції“. За нього вступився сам кардинал Флері й англійський, голяндський та еспанський делегати, але їх спроба переконати російського уповноваженого на конгресі, Олександра Головкина, в справедливості справи українського ех-гетьмана і в потребі її полагодження, введена за посередництвом шведського посла барона Гедда і голштинського графа Басевича, не зробила належного ефекту. В грудні 1728 р. Головкин заявив, що його уряд не може допустити дискусії української справи на конгресі, що прихильність російського уряду до козацької нації і без того ясна, бо їй знову дозволено було наперекір постанові покійного царя обрати гетьмана, що Орлик є бунтівник і спільник Мазепи й йому можна було б дати амністію, коли б він віднині поставився лояльно до Росії. На тім і закінчилася інтервенція: дипломати більше не налягали, а кардинал Флері порадив гетьманові попросту скористуватися з запропонованої йому амністії⁶⁾.

¹⁾ Проте остання конференція в самім Суасоні відбулася вже в травні 1729 р. Див. Rousset, Recueil historique d'actes, negociations, memoires et traites. A la Haye 1732, t. VI, p. 2.

²⁾ Höfler, B. I. *ibid.*, S. XLVI—XLVII.

³⁾ Rousset, Recueil, *ibid.*, t. VI, p. 2; Höfler, B. II. (Fontes rer. austr. Abt. II, B. 38 — Wien 1876), S. V—VI; Droysen, 212; B. Erdmannsdorffer, Deutsche Geschichte vom Westfälischen Frieden bis zum Regierungsantritt Friedrichs des Großen, Berlin 1893, B. II, S. 411.

⁴⁾ Порів. Борщак, 96—97.

⁵⁾ Rousset, Recueil, *ibid.*, t. V, p. 213.

⁶⁾ Борщак, 97.

Тим часом Орлик не обмежився заходами перед ганноверською коаліцією. Майже рівночасно пробує він знайти шлях до порозуміння з противною стороною, з російським і австрійським урядом та польським королем Августом II. Саме ця сторінка діяльності Орлика залишається й донині невисвітленою, і тому треба до неї поставитися уважніше, тим більше, що маємо під руками такий матеріал, як вищецитований меморіал Орлика до Гепкена з 5 червня 1728 р., або надзвичайно цікавий меморіал Орлика до Галіфе, асистента ордену єзуїтів у Франції, з 5 серпня 1727 р., латинську копію якого знайшов проф. Огієнко в Головному Архіві у Варшаві (надруков. в „Зап. Чина Св. Василя Вел.“, Львів 1935, т. VI, ст. 202—207), а французьку автор цієї праці в Дрезденському Архіві¹⁾. Як уже було вище зазначено, смерть Петра I на початку 1725 р. викликала в Орлика надію прийти до згоди з його наступницею, царицею Катериною I. Паралельно з переговорами з ганноверською коаліцією він вів пертрактації із чинниками, які мали вплив на російський уряд. Сліди його кроків у цім напрямі зафіксовані у відомих нам джерелах, починаючи з 1726 р. Можна з певністю твердити, що він не лишав ні одного свого звязку невикористаним, кореспондував із найрізномоднішими особами, починаючи від голштинського герцога Карла Фридриха й кінчаючи князем Стюартом, претендентом на англійський престол, який зайняла ганноверська династія.

Головною картою в його розрахунках на добру волю цариці була особа голштинського герцога Карла Фридриха. Ми вже в попереднім розділі зазначили, як уважно поставився герцог до інтересів гетьмана, коли познайомився з ним у Бресляві (1721 р.), а ще ближче взяв собі до серця його турботи генерал Штенфліхт, довірена людина герцога, що став пізніше зятем Орлика. Також і граф Басевіц, делегат герцога на Суасонський конгрес і довголітній посол його у Петербурзі, дбав про інтереси українського емігранта. Відомо, що герцог, одружившись з дочкою Катерини I, Анною Петровою, користувався за короткого її правління великими впливами. Отже спекуляція Орлика на допомогу з цього боку зовсім не була безпідставною. І дійсно герцог робив якісь заходи перед царицею, відгомін яких знаходимо в пізнішій меморіалі Орлика з 5 серпня 1727 р.: „*Sous un grand secret je recûs du Duc D'Holsace une nouvelle assez agréable: il me marquoit que l'Imperatrice de Russie sa belle mere étoit a sa consideration intentionnée procurer mon etablissement dans l'Ucraine dans ma dignité Ducale, qu'ainsy je ne devois plus demander ny songer à autre chose*“²⁾. В меморіалі до Гепкена з 5 червня 1728 р.³⁾ гетьман оповідав про дальший перебіг подій: він отримав був від голштинського двору повідомлення,

¹⁾ Французька копія з Дрезденського Архіву (Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306) майже цілком ідентична з латинською копією проф. Огієнка. Як і раніше, я цитую цей меморіал Орлика з французької копії.

²⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306. Цікаво, що в момент написання цього листа (серпень 1727 р.) цариці не було вже в живих. Виразна вказівка на те, як пізно приходили до Орлика важливі політичні відомості і як це мусіло йому шкودити в його політичних розрахунках.

³⁾ Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

що цариця вже зовсім погодилася на реституцію його, яко гетьмана України (разом з амнестією), але саме тоді, коли залишалося тільки підписати декрет і його експедивати, цариця вмерла, і всемогутній Меншіков, неприхильний до Орлика, затримав цілу справу і мало того, дав вказівки для вибору в гетьмани своїй креатурі, миргородського полковника Апостола. Дійсно, в травні 1727 р. померла Катерина I, й її наступник Петро II (а фактично Меншіков) зовсім перестав дбати про інтереси голштинського герцога. Впливи його впали до нуля, і він улітку того ж року виїхав до свого герцогства, навіть не здобувши писаної запоруки російського уряду на підтрим у справі Шлезвіга¹⁾. Тим самим і для Орлика протекція Карла Фридриха втратила своє значіння.

Другий шлях, що його вибрав собі Орлик для порозуміння з російським урядом, були зносини з Австрією. Коли вони почалися і з чіткої ініціативи, ми не знаємо. Першою позитивною датою є 1 березня (н. ст.) 1726 р., коли цісарський посол у Костянтинополі, Дірлінг, повідомив Орлика, що він отримав наказ від цісаря поклопотатися перед Портою за нього, щоб здобути йому свободу і право вільного виїзду з Туреччини, але з виразним обмеженням, що на те мають дати згоду російські послы в Костянтинополі²⁾. Переговори велися протягом 1726 і 1727 рр.³⁾. Незабаром поставлена була справа австрійського посередництва між Орликом і російським урядом⁴⁾. Лишається неясним, чому саме австрійський уряд мав охоту допомогати гетьманові. Сам Дірлінг був посередником між Орликом і російськими послами в Костянтинополі. Останні, здається, грали в цих зносинах активну роль: через Дірлінга робили вони гетьманові якісь пропозиції, але він поставився до них дуже скептично: „Mais comme ceux-cy (себто російські послы) ne m'ont fait au nom de leur Imperatrice aucune declaration certaine et positive, et que deplus dans le dessein de me supplanter, et faire tomber dans des nouveaux pieges, ils m'ont toujours fait faire par Mr Dirling des propositions douteuses, et equivoques...“⁵⁾ Ми не виключаємо можливості, що цілим завданням і Дірлінга і російських дипломатів було позбутися присутності Орлика на турецькій території з огляду на можливі російсько-турецькі комплікації в будучині. Для австрійського уряду теж не могли бути приємними зносини українського гетьмана з Ф. Ракоцім, старим запеклим ворогом Габсбургів, що подібно Орликові дожидав на Родосі слухного часу під охороною Порти⁶⁾. Недурно ж Станислав Лещинський, який репрезентував ворожий Росії й Австрії напрям, вимагав у тім самім часі від Орлика „de ne point sortir de Turquie“⁷⁾. Не вважаючи на те, Орлик споку-

¹⁾ Донесенія французького повбреннаго по дѣламъ при русскомъ дворѣ за 1727—1730 гг. (M.M agnan), Сбор. Им. Русск. Ист. Об., С. Петербургъ 1891, т. 75, ст. 59 (N. 21).

²⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

³⁾ І. Борщак, „Orlikiana“, 353. ⁴⁾ Борщак, „Orlikiana“, 353. (Лист Орлика до Дірлінга з 25. IV. 1726).

⁵⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

⁶⁾ Борщак, „Orlikiana“, 353, 354.

⁷⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc. 3306.

сився і далі вів дипломатичні пертрактації з Дірлінгом, хоч це могло поставити його в дуже незручне становище перед ганноверськими союзниками. Австрійський уряд подав йому якісь неясні надії, а в дійсності нічого не робив. Гетьман нервувався і був дуже незадоволений з тактики Дірлінга: „...j'ai bien écrit à Mr Dirling que j'étois extrêmement surpris de la lenteur avec laquelle on traittoit mes affaires dans la Cour de Russie: il m'a repondû (: et comme je crois naïvement:) qu'on ne mettroit la dernière main à mes affaires qu'après l'adhesion de la Cour de Suede au Traitté de Vienne entre leurs Majestés Imperiale et Rus-sienne“¹⁾. Як видно з останнього вислову, була це спроба вплинути через Орлика на шведський уряд, який у тім часі почав виразно хилитися на бік ганноверської коаліції. Тут користувалися гетьманом як одним із засобів, щоб не втратити цілком колишнього шведського союзника. У вересні 1727 р. той самий Дірлінг радив Орликові звернутися за допомогою до Швеції. Взагалі думка австрійського посла була того роду, що гетьманові після смерті Катерини I не залишається нічого іншого, як вигадати якийсь новий плян для продовження своєї акції. Він сам нічого не може зробити для Орлика перед російським послом у Костянтинополі. Також і австрійський двір, зєднаний сьогодні тісніше, ніж колибудь із Москвою, завжди оглядатиметься на неї. Виходом із становища було б, коли б шведські делегати на конгрес отримали від свого уряду наказ зацікавитися справою гетьмана і поговорити в його інтересах із тими, які тримаються російської партії на конгресі. Тоді все пішло б швидче й з меншими труднощами для Орлика²⁾. Чи підо впливом цих порад, чи без них. Орлик у меморіялі до Гепкена з 5 червня 1728 р. справді просив інтервенції шведського короля в своїх інтересах, не тільки на Суассонськім конгресі, але й безпосередньо у Відні й Петербурзі³⁾, так віби він не знав, що Швеція тим часом (уже в 1727 р.) заключила формальний союз із ганноверською коаліцією. Не допоміг Орликові і фантастичний проєкт окатоличення України, який він запропонував цесареві, сподіваючися цим шляхом добитися його підтримки перед російським урядом. І тут Дірлінг грав ролю посередника, якому гетьман довірив ці свої небезпечні пляни, щоб він запропонував їх у Відні⁴⁾.

Але на цих католицьких плянах Орлика мусимо зупинитися трохи докладніше. Вони звязані з його заходами перед папою Климентом XI. Вже в 1726 р., як не раніше, помічаємо деякі кроки його в цім напрямі. Це була дуже скомплікована політика, яку повів Орлик з метою наблизитися до папи й ужити його впливів на австрійський уряд, а через останній і на росій-

¹⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306. Порів. меморіял Орлика до Гепкена з 5 червня 1728 р., Stokh. Riksark, Cos. II.

²⁾ Лист-ориг. Дірлінга до Орлика з Перу 15 вересня (н. ст.) 1727 р. як додаток до меморіялу Орлика до Гепкена з 5 червня 1728 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

³⁾ Меморіял Орлика до Гепкена з Салоник 5 червня 1728 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

⁴⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

ський. Завдання залишалося те саме: здобути признання своїх прав на Гетьманщину від Росії, а на Правобережну Україну від Польщі. Щоб завязати стосунки з міродайними католицькими колами, гетьман послуговувався найрізнішими способами. В 1726 р. ввійшов він у зносини з Яковом Едуардом Стюартом, претендентом на англійський престол, який проживав тоді в Римі і мав, як ревний католик, велику вагу в очах Климента XI¹⁾, прохаючи Стюарта підтримати його справу перед папою і Венецією²⁾. Аж у 1728 р. прийшла від чемного претендента позитивна обіцянка³⁾. Значно важнішими були звязки з єзуїтами, з якими він виводив знайомство з давніших часів. Укажемо, напр., на те, що в 1721 р. двох його синів приміщено на виховання в єзуїтському конвікті в Бресляві⁴⁾. Ректор станиславських єзуїтів (міста Станиславова), патер Зеленський, з яким він особисто бачився в березні 1722 р. (після виїзду з Кракова), служив йому довгий час за посередника для листування з польськими колами і родиною, що залишилася в Кракові⁵⁾. В Салониках перші сліди його знайомства з місцевими єзуїтами маємо вже з 1723 р.⁶⁾. Піддержуючи звязки з салоницькими єзуїтами, він знайшов нагоду познайомитися з єзуїтом-місіонаром у Константинополі, патером Кашодом⁷⁾. Можна здогадуватися, що саме через місцевих єзуїтів і Кашода⁸⁾ йому вдалося знайти стежку до впливовіших осіб, як напр. до Галіфе, асистента ордену єзуїтів у Франції, якому він післав нераз цитований нами меморіал із 5 серпня 1727 р., прохаючи протекції Святого Престолу. Галіфе взяв до серця гетьманові пляни дуже гаряче⁹⁾. За допомогою його вдалося гетьманові звернути на себе увагу кардинала Альбані, державного секретаря в Римі¹⁰⁾. На початку 1728 р. (18. II) Орлик безпосередньо звертався до Альбані, зазначаючи, що поалагодження української справи лежить в інтересах католицької церкви¹¹⁾. Також існують відомости про те, що він писав у 1726 і 1727 рр. безпосередньо до самого папи¹²⁾. Всі ці спроби велися в надії, що могутній і впливовий орден допоможе йому осягнути так довго голублену мету. Від папи сподівався Орлик дуже багато. Але треба було якогось переконливого аргументу, щоб викликати зацікавлення, співчуття і до-

¹⁾ Про відносини між папою і князем Стюартом дуже докладно пише Michael, В. II, S. 296, 310, 405.

²⁾ Борщак, „Orlikiana“, 353.

³⁾ Борщак, „Orlikiana“, 354.

⁴⁾ Лист Орлика до Флеммінга з 27 квітня 1721 р. Dresd. H. St. Ar. loc 698.

⁵⁾ Діярій П. Орлика, 80—81 й д.: Ф. Голійчук, 351.

⁶⁾ Діярій П. Орлика, 160, 163, 167, 168.

⁷⁾ Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306; Огієнко, Варшавська Збірка про Орлика, 210—213.

⁸⁾ Кашод стояв у близьких стосунках із Дірлінгом і, здається, був до певної міри його агентом, що для Орлика певно лишалось невідомим. Див. Hurmuzaki, Fragmente zur Geschichte der Rumänen, Bucuresci 1885, IV, 264.

⁹⁾ Огієнко, Варшавська збірка про Орлика, 201.

¹⁰⁾ Огієнко, 201; Борщак, „Orlikiana“, 354.

¹¹⁾ Борщак, „Orlikiana“, 354.

¹²⁾ Борщак, „Orlikiana“, 353; Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306: „Je me donne l'honneur de joindre à cellecy une lettre pour Sa Sainteté“. Також Огієнко, 207—208.

помогу папи й ордену. Так повстав у гетьмана фантастичний плян повернення України¹⁾ на католицитво. В своїм меморіялі до Галіфе з 5 серпня 1727 р. говорив він про цю справу цілком виразно. Це був гачок, на який мала піддатися римська курія, але вона поставилася до справи значно холодніше, ніж того сподівався розфантазований ех-гетьман. Не досить було назвати папу „commun Pere des Fideles Notre St. Pere le Pape“, а Україну „toute schismatique“²⁾; треба було показати й реальний шлях для її навернення на католицитво. Тим часом у Орлика в запасі не було нічого, крім теоретичних міркувань. Зате претензії його йшли дуже далеко: інтервенція папи у царя для повернення йому гетьманської булави на Лівобережній Україні й інтервенція папи в Польщі і в Авґуста II для тої самої мети, тільки на Правобережній Україні. Знаючи великі впливи папи в католицькій Польщі, він звертав увагу Римського Престолу на те, як несправедливо поступила з ним польська республіка, не визнавши його гетьманом Правобережної України згідно з обіцянкою Авґуста II. Нехай тепер польські законодавчі установи направлять свою помилку, а коли він стане гетьманом на Правобережжі, то поверне цю країну в найкоротший час до католициства. Для нього це зовсім не тяжко, бо він триматиметься цілком інших метод, ніж поляки, що примусом заводять унію на Україні. Існує певна, непомильва метода, щоб переконати православних українців. Вона полягає у виказанні помилки і ересів сучасної Грецької Церкви, про які Правобережна Україна не мала й не має поняття. Меморіял закінчується пропозицією вжити апостольського нунція у Варшаві для переговорів із королем і польською республікою³⁾. Ще буйніше грала фантазія у Орлика, коли він у довірчливим листі до патера Кашода з 18 квітня 1728 р. пропонував повернути до унії з Римом цілу російську імперію. Це вважав він можливим під умовою, що йому допоможуть стати вихователем наслідника царського престолу, Петра II, десятилітньої дитини, яку він зумів повернути на католициство⁴⁾.

Звичайно, від таких проєктів можна було сподіватися тільки негативного результату. Відповідальні католицькі кола поставилися до них взагалі скептично, і недурно один із посередників схарактеризував проєкт Орлика „aussi scabreux que chimérique“⁵⁾. Щодо Росії, то інтервенція тому вже не мала виглядів на успіх, що вона приходила запізно. Меморіял Орлика датований 5 серпнем (н. ст.?) 1727 р., але в той час справа з вибором нового гетьмана була вже майже вирішена. 1 жовтня (ст. ст.), себто приблизно два місяця пізніше, був обібраний на гетьмана миргородський полковник Данило Апостол.

1) На увазі Орлик мав спочатку тільки Правобережну Україну.

2) Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

3) Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

4) Огієнко, 212—213. Цікаво, що й Т. Прокоповичеві прийшло на думку (приблизно на рік раніше, ніж Орликові) стати вихователем Петра II, тільки з тою різницею, щоб повернути його (а через нього очевидно й цілу Росію) на лютеранство. Див. мою статтю: Теофан Прокопович і шведи, „Зап. Чина Св. Вас. Вел.“, Львів 1935, т. VI (вип. I—2), ст. 296—307.

5) Огієнко, 207.

Така була дипломатична акція П. Орлика в р. 1725—1728. Вона була заснована на западто хитких європейських обставинах і тому засуджена на неуспіх. Залишається вражіння, що гетьман брав на свої плечі більше, ніж міг понести: тут і орієнтація на ганноверську коаліцію та Станіслава Лещинського, і на Росію через голштинського герцога, тут і спроба інтервенції перед російським урядом за допомогою Австрії й папи, тут і спроба здобути Правобережну Україну через вплив папи на польського короля Августа II та на законодавчі органи польської республіки. Щось перове, незрівноважене, одчайдушне криється за цими дипломатичними кроками. Одне ясне: перебування в Салоніках стало Орликові не в терпець. Колись у Бендерські часи так зненавиджена Туреччина знову з'являється в його очах в'язницею, з якої він усіма силами старається вирватися на волю. І все ж таки, як ні оцінювати ці кроки Орлика, одне повинні ми не спускати з очей. Орієнтація Орлика на ганноверську коаліцію мала сенс тільки на випадок війни, бо тільки військовий конфлікт між Росією (разом з Австрією) і ворожими їй державами міг принести визволення Право- чи Лівобережної України. Станіслав Лещинський мав рацію, коли вказував гетьманові саме на цей військовий шлях як єдино можливий для досягнення поставленої останнім мети. Чим меншою ставала небезпека військового конфлікту і чим більшими ставали шанси мирної полагоди європейського напруження на конгресі, тим яснішим мусіло бути й для Орлика, що його заходи перед ганноверською коаліцією можуть скінчитися повною невдачею. Треба було бути великим оптимістом, щоб повірити в те, що ганноверська коаліція зможе задовольнити бажання Орлика, виставляючи його постулати на якимсь мировім конгресі і вимагаючи від Росії повернення гетьманові Лівобережної України, а від Августа II Правобережної. На нашу думку, Орлик тому й звернув увагу на віденських альянтів та почав із ними безпосередні переговори, що мав на увазі не тільки перспективи війни, вигляди якої все меншали, але й мирних переговорів. Підчас таких переговорів важко було, на думку Орлика, забезпечитися підтримкою і Австрії і особливо Росії. Орлик бажав, так би мовити, загально-європейської асекурації своїх плянів, з боку ганноверських і разом віденських альянтів. Але разом пробував і поза конгресом знайти спільну мову з Петербургом і Віднем. Інша справа, наскільки всі ці заходи були реальні. Деякі з його проєктів (напр. окатоличення України) виглядали зовсім фантастично; іншим (напр., зв'язок із голштинським герцогом, поки жива була Катерина I) не бракувало певних реальних можливостей.

VI.

П. Орлик у Туреччині. Другий період (1729—1742).

Співпраця з сином.

З 1729 р. починається нова доба в політичній праці Орлика. Зникають хитання, комбінації на всі боки, виявляється певна стала лінія. Це час співпраці з молодим, повним сил си-

ном, Григорієм Орликом, що надав нової енергії старіючому гетьманові. Акція батька й сина, як дуже влучно характеризує Борщак, усе була спільна, і досить часто важко відрізнити, що належить батькові, а що синові¹⁾. Тепер Пилип Орлик остаточно розпрощався з ілюзіями, такими характеристичними для його політики в 1725—28 рр. і навіть раніше. Орієнтація на Москву, спроба порозумітися з нею за допомогою Австрії й інших політичних чинників не має вже вартости в його очах. У цім останнім періоді він звертає свої надії на Францію, Станіслава Лещинського, Туреччину, Крим, Швецію. Це виразна антимосковська політика, що її старий Орлик триматиметься до кінця свого життя. Її найбільш характеризує тісний зв'язок із Францією й використання її впливів у Туреччині.

Безперечно, що вихідним пунктом для українських політичних комбінацій після Суасонського конгресу стала справа Станіслава Лещинського. Давня хвороба Августа II робила актуальним питання про дальшу долю польської корони. Французький король виставляв кандидатуру свого тестя. Вже в 1728 р. (себто за 5 років до смерті Августа II) Монті, новий французький посол у Польщі, отримав інструкцію „зробити все, щоб при новій кон'юктурі король Станіслав мав перевагу над іншими кандидатами“²⁾. З французького боку заздалегідь готовилися до будучої зміни на польському престолі. Але ясно було, що кандидатура Станіслава Лещинського не знайде прихильности з боку Австрії й особливо Росії. В перспективі стояла вперта боротьба, яка могла перейти в загальну європейську війну. Шанси Франції виглядали незле: Іспанія, Савоя і деякі князівства в Німеччині стояли за нею. Від Англії, що знаходилася під кермою мирно настроєного Вальполя, можна було сподіватися принаймні неутралітету. Настрої в Польщі були виразно на боці Станіслава Лещинського. З другого ж боку, безпосередній сусіді Польщі, Австрія і Росія, знаходилися в кращому стратегічному положенні, ніж Франція, і в цьому полягала значна небезпека для її плянів. На випадок війни Австрію можна було б звичайно зв'язати військовою акцією в Італії і на Заході, але сили Росії залишалися вільними, і тут то важно було притягнути на свій бік союзників, які були б у стані спаралізувати російські військові заходи на терені Польщі. Територіально такими союзниками могли бути тільки Туреччина і Швеція, але в цій останній ішла боротьба фракцій, яка її значно ослаблювала. Прусію з її зразковим військом не можна було брати під увагу, бо вона скорше схилялася до ворогів Франції. Особливо важною була позиція традиційної гарантки польської незалежности, Туреччини. Притягнути її до активної співучасті в боротьбі за кандидатуру Станіслава Лещинського стало одним із головніших завдань французької політики³⁾. Тим

¹⁾ Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 108.

²⁾ Борщак, 101. Попів. A. Vandal, Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission de marquis de Villeneuve 1728—1741. Paris 1887, p. 184: „Trois ans avant la mort d'Auguste, la résolution de la France était prise et son choix irrévocable“ (в справі Лещинського).

³⁾ Vandal, 186 f.

самим набирала значіння її особа гетьмана-емігранта П. Орлика. На чолі запорозького війська і в союзі з кримським ханом (запорозжці безпосередньо підлягали ханові після ліквідації Орликової акції бейдерського часу) уявляв він із себе силу, на яку не можна було не звернути уваги. Вже в травні 1729 р. Вільнев, новий французький посол у Костянтинополі, починає робити заходи, щоб увійти в контакт із П. Орликом. До безпосереднього листування між ними приходять у жовтні того ж року¹⁾. Майже водночас появився у Варшаві син гетьмана, Григорій Орлик, який служив осавулом у польського коронного гетьмана, а перед тим був у саксонській гвардії²⁾. Тут французький посол де Монті негайно звернув на нього увагу й улаштував у жовтні 1729 р. таємну нараду, в якій брали участь шведський посол Цюліх, примас Польщі, коронний гетьман і кївський воевода, — все прихильники Станіслава Лещинського — і молодий Орлик. Син гетьмана зробив доповідь, в якій підкреслив значіння козацької нації і П. Орлика в мейнучім майбутнім конфлікті з приводу кандидатури Станіслава Лещинського. Учасники наради запропонували йому їхати до Франції і там поставити справу свого батька перед урядом³⁾. Вже в кінці листопада 1729 р. Орлик був у Парижі, маючи з собою рекомендаційні листи від Монті до кардинала Флері, державного секретаря для закордонних справ Шовелєна й маршала Віляра⁴⁾. Йому вдалося звернути на себе увагу французьких дипломатів; він був на авдієнції у Флері і Шовелєна та ввійшов у тісні стосунки з Станіславом Лещинським, перебуваючи якийсь час у його резиденції, Шамборі⁵⁾. Властиво ціла справа полягала в тім, щоб звільнити гетьмана з його примусового перебування в Салоніках і дати йому змогу вступити в ближчі стосунки з запорозьким військом. Це ж була давня мрія старого Орлика стати на чолі січових козаків, щоб активно виступити на захист українських інтересів. Місія молодого гетьмана випала успішно. Французький уряд погодився з його аргументами і доручив йому (на його ж прохання) їхати в Туреччину, щоб спеціально зайнятися справою батька⁶⁾. 15 травня (н. ст.) 1730 р. Орлик був уже в Салонках і мав змогу, хоч і під прибраним іменем, побачитися з гетьманом та докладно обміркувати з ним майбутню політичну акцію⁷⁾. Виряжаючи сина в Костянтинополь, старий Орлик дав йому докладну інструкцію, як вести переговори в турецькій столиці, а також цілу низку листів до великого візира.

¹⁾ Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 98—100. В статті Борщака „Orlikiana“, 354—355, листування покладено на місяць раніше.

²⁾ Борщак, Великий Мазепинець Григор Орлик, Львів 1932, ст. 19, 23.

³⁾ Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 103; Також Вел. Мазеп., 23—24.

⁴⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 24. В статті Борщака „Гетьман П. Орлик і Франція“ (ст. 102, 104 і 105) поплутано дати: варшавська нарада у Монті 28 жовтня 1729 р., виїзд Г. Орлика в Париж 9 вересня того ж року, авдієнції у Шовелєна 11 жовтня того ж року (певно по нов. ст., хоч стилю не подано).

⁵⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 30 й д.

⁶⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 33; Гетьман П. Орлик і Франція, 105.

⁷⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 35 й д. Елсен (Дневник Орлика, 10) подає, що гетьман побачився з сином 16 травня. 10 червня Григорій Орлик поїхав у дальшу подорож до Костянтинополя.

до французького посла Вільнева й англійського Станіява. В листі до візиря (його мав передати гетьманич через Вільнева) підкреслюється, що причина лиха полягає в довгій відсутності гетьмана, яка доводить до відчаю не тільки його військо, але й увесь козацький народ на Україні. Треба розбудити в українському народі крашу надію на визволення зпід московського кривавого ярма. Саме для того гетьман просить дозволити йому перенестися ближче до Бендер або краще до Хотива, „де дожидаючи слушного часу, я міг би втішити моє військо своїм поворотом, привести до порядку занедбану воєнну дисципліну, пригнічених на Україні піддержати в надії на визволення зпід московського ярма й передавати їм всіми таємничими способами мої поради“¹⁾. З виїздом Григорія Орлика в Костянтинополь почався період дуже оживленої дипломатичної співпраці батька з сином. На пораду Вільнева гетьман писав у жовтні 1730 р. до канцлера Флері, дякуючи йому в теплих виразах за підтримку²⁾. Сам Григорій устиг придбати довіря Вільнева, який тим часом отримав від свого уряду необхідні інструкції в справі гетьмана. Вільнев узявся енергійно підтримувати старого Орлика, але його заходи не задовольняли жвавого й нетерпеливого гетьманича, на що він не раз указує в своїх листах до батька³⁾. Інтервенція в інтересах гетьмана дійсно не давала сподіваних результатів. Турецький уряд вагався дати рішучу відповідь. Тим часом трапилася подія, яка знову примусила українського вигнанця далі сидіти в своїх Салоніках. У вересні 1730 р. вибухла в Костянтинополі революція, в результаті якої скинуто старого султана Ахмета, а на його місце посаджено Махмута I, його племінника. Безладдя й неспокій тягнулися ще цілий рік, аж поки не був призначений великим візирем (у середині вересня н. ст. 1731 р.) енергійний боснійський паша, Топал Осман, який за короткий час знищив останні прояви розрухів⁴⁾. Гетьман знову мусів терпеливо дождатися, поки не внясять обставини.

Зміни в наслідок революції виходили властиво на користь українського гетьмана. Новий великий візир Топал Осман паша був здекларованим приятелем Франції, а Вільнев став його інтимним дорадником. До певної міри заступав французькі інтереси і граф Бонневаль, французький ренегат і невблаганий ворог Австрії, що прийняв іслам та після революції дуже пішов угору, як політичний дорадник уряду і військовий інструктор турецької армії. В наслідок перевороту на ханський престол призначено Каплан Герая, старого знайомого Орлика⁵⁾. Топал Осман на представлення Вільнева дуже уважно поставився до гетьмана,

¹⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 44 й д.

²⁾ Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 107.

³⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 56 й д.; Гетьман П. Ор. і Франція, 106 і 107.

⁴⁾ A. Vandal, 152 f.; Uebersberger, 155; Bertold Spuler, Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739), „Jahrbücher f. Kultur und Geschichte der Slaven“, Jg. 1935, H. I., S. 104; Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha 1857, B. V, S. 626—637.

⁵⁾ Hurmuzaki, Doc. Suppl. I, Vol. I, p. 471 (N. 693); Vandal, p. 164 f., 172 f.; Uebersberger, 156; Konopczyński, 129; Борщак, Вел. Мазеп., 70.

підвищив йому пенсію й рішив вислати його в Бендери, де він мав залишатися під протекцією Порту доти, доки не прийде до війни з москалями¹⁾. Новий візир дуже сподобався Орликові. В його очах був це „*ejectus ad summum in Imperio Othomanico ministerij fastigium magnanimus et generosus vir*“²⁾. Тим часом Григорій Орлик, порадившись з батьком і взявши від нього відповідні інструкції, рішив восени 1731 р. їхати назад до Франції, щоб там іще активніше поставити українську проблему³⁾. В грудні він уже представив французькому урядові обширний і дуже влучно складений меморіал, в яким указував на те, що московські агенти їздять у Січ, де агітують за повернення війська під московську протекцію. Тим часом і Порта, і Польща, і Швеція зацікавлені в тім, щоб Україна стала незалежною від москалів. Говорячи про польську Україну, автор підкреслює, що населення її також незадоволене з свого становища, і через те може прихилитися до Москви. Це лежало б в інтересах самих поляків, коли б на чолі цілої України, польської і московської, поставлено гетьмана Орлика, прихильність якого до Польщі і до особи Станіслава Лещинського всім відома. Разом із допомогою Швеції, Туреччини й Польщі Франція повинна підтримати й козацьку націю, доля якої так тісно звязана з інтересами заприязнених із Францією народів. Україна тільки жде слушного часу, щоб скинути з себе зненавиджене московське ярмо. Далі розвивав він думку про можливість диверсії кримського хана на Україну разом із запорожцями, доки ще прийде до загального європейського конфлікту, тим більше, що кримський хан не звязаний турецько-московським мировим трактатом. Нехай Франція вияснить ханові корисність цієї диверсії, а його, Орлика, вишле для переговорів у Крим із власноручним королівським листом до хана⁴⁾. І на цей раз місія Григорія Орлика випала успішно. Після довгих нарад французький кабінет рішив підтримати гетьмана. Людовик XV надіслав обширну інструкцію до Вільнева, де признав необхідним заступити інтереси Орлика перед Портою й ханом саме з огляду на кандидатуру свого тестя Станіслава на польський престол. Він висловлювався тим способом, що Туреччина має твердо боронити позиції невмішування Москви в справі Польщі й козаків. „З другого боку нехай Порта допомагає н. Орликові стати на чолі своєї армії й зібрати під свої прапори свою націю в такій кількості, яку зможе“⁵⁾. Григорій Орлик одержав також власноручний лист Людовика XV до хана⁶⁾, але саме тоді, коли він був у дорозі до Криму, прийшла нерадісна вістка, що новий султан усунув великого візиря То-

¹⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з Букарешту 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark. Cos. II. Порів. Vandal, *ibid.*, p. 173.

²⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

³⁾ Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 108; Вел. Мазеп., 71. В першій праці Борщака Г. Орлик покинув Костянтинополь 4 жовтня 1731 р., в другій листопада того ж року.

⁴⁾ Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 108—110; Вел. Мазеп., 74 й д.

⁵⁾ Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 112; Вел. Маз., 79—80.

⁶⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

пал Османа пашу з його виразними антимосковськими тенденціями її посадив на його місце Алі пашу. Це був, здавалося, страшний удар і для Франції і для Орлика ¹⁾. В дійсності її новий візир продовжував політику приязні з Францією, хоч і в стриманісній формі ²⁾. До гетьмана поставився він приязно („Alī Passa... non minus rebus meis favebat“ ³⁾, але очевидно не настільки, щоб зараз же дозволити йому переїзд до Бендер, і тільки в кінці його дволітнього правління Орликові було дозволено покинути Салоніки й переїхати в Молдавію ⁴⁾. Щодо Григорія Орлика, то він провів літо й осінь 1732 р. в Криму, мав дві авдієнції у Каплан Герая, конферував із візирем хана й покинув кримську столицю, маючи з собою листи хана до Людовика XV, Станіслава Лещинського, П. Орлика й великого візиря. Хан твердо стояв на антимосковській позиції, обіцяв не допустити до ворожої Станіславу Лещинському кандидатури в Польщі й запевнював, що був і є приятелем козаків ⁵⁾.

В лютім 1733 р. наступила так довго очікувана в Європі подія. Август II умер, і зараз же заворушилися ворожі партії. Проти тестя французького короля, Станіслава Росія й Австрія виставили кандидатуру сина польського короля, Фридриха Августа III. На боці Лещинського стояла властиво ціла Польща. За ним була більшість магнатів, а передовсім такі впливові фамілії, як Потоцькі й Чарторизькі. На конвокаційнім соїмі виступили представники Австрії й Росії з заявою, яку підтримав і пруський уряд, що вони до виборів Станіслава Лещинського не допустять. За словом пішло і діло. Не дождаючи самих виборів, російський уряд вислав 40-тисячну армію в Польщу, але у Варшаві все ж таки майже одностайно вибрали на короля Польщі Станіслава Лещинського. Тим часом російські війська все посувалися наперед, і Станіслав Лещинський мусів після педового перебування у Варшаві втікати до Данцігу, а велика купка стероризованих поляків вибрала на новім вальнім соїмі Фридриха Августа III своїм королем. З цього почалася європейська війна, в якій Франція разом з Еспанією і Сардинією активво виступила проти Австрії. Сама Франція не оголо-

¹⁾ Борщак. Вел. Маз., 86—87. Порів. Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark, Cos. II.

²⁾ Vandal, 180—181. Порів. Uebersberger, S. 157.

³⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark, Cos. II.

⁴⁾ Той самий меморіал Орлика. Stokh. Riksark, Cos. II.

⁵⁾ Борщак. Вел. Мазеп., 93—95; Гетьман П. Ор. і Франція, 115. Російський посол при Порті Неплюев подав своєму урядові іншу версію. За його інформаціям, спн гетьмана, вїїхавши в 1732 р. вдруге до Туреччини, заїхав по дорозі до Смирни, де ждав інструкції Вільнева, щоб іхати далі до Персії й прихилати її на війну з Росією. Він дістався тільки до Тифлісу, звідки мусів вернутися назад і незабаром через Смирну вїїхав до Марселя. До цієї акції Г. Орлика Неплюев поставився, мовляв, зовсім спокійно: „кромѣ шпіонства йной пользы французській дворѣ не получатъ“. Див. А. Кочубинській, Графъ А. И. Остерманъ и вандаль Турніи. Изъ истории восточнаго вопроса. Война пяти лѣтъ (1735—1739). Одеса 1899, ст. 43. З огляду на інші джерела, які впрязно говорять про перебування Г. Орлика в Криму, ця версія не дуже правдоподібна. Між іншим, про перший побут Г. Орлика в Туреччині (1730—1731) Неплюев дізнався щойно в 1732 р. (А. Кочубинській, 43).

сила офіційально війни Росії, але зрозуміло, що їй дуже залежало на тім, щоб і Туреччина почала військову акцію проти москалів. Щодо цього, то Вільнев виявив дійсно надзвичайну енергію. Як тільки стало відомим, що російські війська вступили в Польщу, Порта завдяки його зусиллям заложила протест і вимагала, виходячи з пунктів договору з Росією у 1724 р., негайного залишення польської території російськими військами¹⁾. Французький дипломат не забув також Криму й запорожців. З ханом у нього уже давно налагодилися добрі відносини. Каплан Герай згоджувався збройно виступити проти Росії²⁾, і в цім, можливо, була немала заслуга молодого гетьманчича. Саме перед виборами Станіслава Вільнев післав у Крим барона Тотта, угорського шляхтича, що знаходився на французькій службі і виявив себе прихильником старого Ракочого. На іншого покладено було завдання переконати хана в потребі змобілізувати всі сили для військових операцій на Україні та у кавказьких володіннях Росії. Влітку 1733 р. Вільнев уже знав, що хан готовий і тільки чекає на його розпорядження³⁾. Тепер потрібно було ще зорганізувати допомогу з боку запорожців і еventуально повстання на Україні. 5 грудня (н. ст.) 1733 р. Вільнев писав: „Я вживаю всіх заходів, щоб татари папали на Московщину, щоб п. Орлик міг нарешті покинути Туреччину й наблизитися до своєї армії“⁴⁾. Його дипломатичний хист та представлення ханського посла в Костянтинополі таки зробили своє. 2 березня (н. ст.) 1734 р. він сповіщав Флері, що великий візир „вирішив дозволити п. Орликові залишити Салоніки і виїхати в Крим“. Гетьман поїхав спочатку до Каушан, столиці буджацького султана і разом з літньої резиденції хана, де зустрівся з самим ханом, а також із своїм сином Григорієм, який на той час був висланий у Крим із спеціальною місією від французького короля, а за іншою версією й від Станіслава⁵⁾.

Все, здавалося, було готове до рішучого удару, але тим часом справа все ж таки не посувалася. Виступ хана і запорожців залежав від доброї волі Туреччини, яка не хотіла дати дозволу, хоч і сама стягнула значну армію недалеко від кордонів Польщі. В цій справі повсталала вже восени 1733 р. значна диференція між Францією і Портою. Вільнев вимагав оголошення

¹⁾ В. Spuler, 104; порів. Hammer, V. IV, S. 305 і Vandal, 200, 210.

²⁾ А. Кочубинський, ст. 33, так характеризує поставу хана: „Дійствительно, время показало, что крымскій ханъ орудіе Вільнева и, по признанію самого Неплюева, постоянно „на сору съ Россіей Порту побуждаетъ“.

³⁾ Vandal, 197; Uebersberger, 164.

⁴⁾ Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 118; Вел. Мазеп., 104.

⁵⁾ Григорій Орлик виїхав на цей раз із Франції 1 лютого (н. ст.) 1734 р. з спеціальною місією до хана, як подає Борщак, Вел. Мазеп., 103—104, і Гетьман П. Ор. і Франція, 118—119. Здається, ця місія мала й інший характер. Польський історик Конопчинський подає на підставі шведських архівних джерел (лист Руденшельда до Горна з 30 січня 1734 р.), що Станіслав Лещинський у січні 1734 р. (перед самою облогою Данцігу) вислав до Туреччини молодого Петра Григорія Орлика, сина гетьмана, з грошима, щоб принаймні порушити татар і козаків на війну, коли б не вдалося добитися цього від самого падишаха. Дяв. Копорczyński, 30; порів. Соловьевъ, т. 20, ст. 74 і 75. Про діяльність Григора Орлика на користь Станіслава Лещинського і Франції подає докладно Борщак, Вел. Мазеп., 97—103.

турками війни, а принаймні дозволу на активні операції ханові і запорожцям. Турецька дипломатія, обтяжена перською війною і під впливом порад морських держав, які не бажали війни, вагалася. Нарешті великий візир, підтриманий Бонневалем, поставив умову, щоб Франція заключила з Портою формальний союз офензивного і дефензивного характеру. Флері, як кардинал католицької церкви, був проти формального союзу з певними. Вільневові було доручено (інструкція Вільневові з 23 січня п. ст. 1734 р.) зробити заяву, що французький король при майбутнім заключенні миру не забуде інтересів султана. Цього було замало. Великий візир за порадою Бонневалія вперто стояв на своїм, а Вільнев послав Шовелевові реляцію за реляцією, вияснюючи, що султан тільки тоді вишле своє військо в Польщу, коли Франція погодиться на формальний союз із Портою. Нарешті 10 липня п. ст. прийшла обережно сформулована згода Флері (з 31 травня н. ст.), але було вже запізно. 26 червня ст. ст. ¹⁾ Данції підписав капітуляцію, і Станіслав Лещинський, що там перебував майже до самого кінця, мусів знову втікати. Під вражінням цих подій Туреччина не мала вже особливої охоти встрявати в польські справи. Переговори ще тягнулися якийсь час, але закінчилися безрезультатно, зрештою не без вини самого Флері, який, здається, не був великим прихильником справи Станіслава ²⁾.

Як бачимо, важливу роль у всіх цих комбінаціях французів, хана і самого Пилипа Орлика грало Запорожжя. Треба дивуватися засліпленню Туреччини, яка не розуміла потреби тісного зв'язку Орлика з своїм військом. Численні меморіяли Орликів, батька і сина, небуденна дипломатична енергія Вільнева зустрічалися з виразною неохотою турецького уряду дати якийсь привід Росії до війни, хоч взаємні їх і так були далеко неприязні, коли взяти під увагу тертя, що повстали між обома державами в перських і кавказьких справах. Завдяки цій турецькій тактиці звільнення гетьмана прийшло запізно. На Запоріжжі сталися події, вагу яких Порто зрозуміла тільки тоді, коли їй самій довелося вести війну з Росією. Ще з часу переходу під безпосередній протекторат кримського хана січове братство було незадоволене з свого положення, в чім немало винив сам хан, який ставив високі вимоги до війська і не зумів приєднати його симпатії до себе. З вибором нового гетьмана на Лівобережжі, Данила Апостола, у запорожців знову повстав сильний рух у напрямі порозуміння з російським урядом. На цей раз військо покинуло Алешки (23 травня ст. ст. 1728 р; проти думки кошового Костя Гордієнка) і подалося на стару Чортомлицьку Січ у надії домовитися з Апостолом і москалями, але російський уряд, щоб не викликати нової війни з Портою, категорично відмовився прийняти його під свою про-

¹⁾ П. С. З., т. IX, № 6596. У Солов'єва, XX, ст. 40 капітуляція 28 червня ст. ст. 1734 р.

²⁾ Vandal, 201—202, 207, 211—212, 215, 224—225, 235; В. Spuler, 104—105; Uebersberger, 164—165. Порів. Hammer, IV, 305 і Борщак, Гетьман П. Ор. і Франція, 119 й д.

текцію¹⁾. Пересидівши тут 1728 і 1729 рр., запорожці рішили вертатися „під Крим“, бо вічого іншого їм не залишалося робити. Кримський хан і бендерський паша з свого боку заспокоювали січове військо і запрошували його на старі оселі, але цей перехід стався щойно в 1730 р.²⁾ Ці події мусіли б остерегти й турків і татар, тим часом Орлика все ще тримали в Салоніках неначе на доказ того, що ні ті, ні другі не зрозуміли небезпеки. Після смерти Августа II настав нарешті час, коли мала вирішитися доля запорожців. Рейментар Свідзінський, прихильник Станіслава Лещинського, звернувся через окремого післанця до кошового отамана Івана Малашевича, пропонуючи військовій перейти на польську службу. За ним потягнулися й інші посередники, серед них Мирович і Нахимовський. Запорожці з свого боку вислали депутатів до фельдмаршала Мініха з пропозицією своїх послуг. Цариця Анна I, отримавши донесення Мініха, рішила піти назустріч запорожцям, але не відразу. З огляду на боротьбу в Польщі російський уряд не бажав покинути війни з Туреччиною. Ще на початку 1734 р. військо не знало, що робити: чи оголосити себе підданими цариці, чи й далі коритися кримському ханові? Для запорожців було це дуже незручно, бо саме тоді хан видав наказ про мобілізацію запорозького війська, яке мало йти до Хогіна, а звідти разом із татарами в Польщу. Перебуваючи в постійних зносинах із київським генерал-губернатором графом Вейсбахом, козакки і їх новий кошовий Білицький побачили, що далі вже ждати не можна. В той час, як російський уряд питав (у листі з 27 березня ст. ст.) Неплюєва про те, як зареагують турки на прийняття запорожців під царську руку³⁾, військо рішило поставити і царицю і хана перед докоханим фактом. На початку квітня граф Вейсбах повідомив російських послів у Костянтинополі, Неплюєва і Вєшнякова, що запорожці відмовилися слухати кримського хана й перейшли на урочище Базавлук. Цим поставлені були послі в досить неприємне становище, бо очаківський паша доніс у Костянтинополь, що Базавлук згідно з договором із Росією належить до турецьких володінь⁴⁾. На цей раз цариця все ж таки дефінітивно погодилася прийняти запорожців у своє підданство. Влітку 1734 р. унормовано відносини Запорожжя до російського уряду; стародавня ж запорозька територія формально перейшла до війська щойно по заключенню російсько-турецького миру в 1739 р.⁵⁾

Прибувши в Каушани⁶⁾, старий Орлик зараз же дізнався, що військо признало або збирається признати царську зверх-

¹⁾ Указ цариці з 13 червня ст. ст. 1728 р. Див. А. А. Андреевській, Дѣла, касающіяся запорожцевъ, съ 1715—1774 г., Записки Им. Одесск. Общ. Ист. и Древ., Одеса 1886, т. XIV, ст. 286—287.

²⁾ Эварницкій, III, 531 й д. На цей раз запорозьке військо осіло не в Алешках, але при усті р. Кам'янки.

³⁾ У своїй відповіді Неплюєв радив цариці оселити запорожців у межах російської держави.

⁴⁾ Эварницкій, III, 560 й д.

⁵⁾ Д. Дорошенко, Нарис історії України, Варшава 1933, т. II, ст. 242 і 243.

⁶⁾ В меморіялі до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Орлик каже, що він прибув спочатку в Бендери. Stokh. Riksark. Cos. II.

ність. В його очах було це великим нещастям. Він спішить переконати запорожців у шкідливості їх кроку як для них самих, так і для інтересів України. В його меморіалі до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. знаходимо досить обширний опис цього важливого моменту в житті Запорозжя. Вірогідність цього опису досить сумнівна, але ми все ж таки наведемо в скороченні його зміст, хоч би на те, щоб показати, як дивився на справу сам Орлик. Отже, почувши про хитання запорожців, гетьман зараз же вислав до них спеціального посла з листами, але той заблудився в дорозі („aberasset in campis desertis à recta via“) і прибув на Січ саме в день, коли там знайшовся і московський агент, який привіз із собою для війська гроші, подарунки, провіант і зброю. По козацькому звичаю запорожці зібралися в коло, і там передані були листи від Орлика і москалів. Першим був прочитаний московський лист, а потім гетьмана. Аргументи Орлика зробили сильне вражіння на присутніх. Підчас читання листа панувала глибока тиша, а потім козацтво „una voce clamabat et approbabat, omnia me verè scripsisse velleg. me redire sub meam obedientiam, et sub protectionem Portae“. На жаль, кошований „cum paucis sibi adhaerentibus“ поставився вороже, а тут ще лежали перед очима запорожців московські подарунки, так що в результаті військо відповіло негативно, посилаючись на те, як зле повелося самому гетьманові на вигнання, і які здириства й несправедливості терпіли запорожці від татар. На думку Орлика, цього б не сталося, коли б його висланець своєчасно прибув на Січ, до приїзду туди москалів¹⁾. Нам відомий лист Орлика до запорозького війська з 23 квітня (ст. ст.) 1734 р.²⁾. Чи це той самий, що про нього говорить гетьман у своїм меморіалі до Гепкена, не беремося рішати. Тут Орлик, вказавши на надзвичайно загрозливу для Москви міжнародню ситуацію, вразно підкреслює, яку велику помилку зробили „добрі молодці“ підо впливом віроломних московських обцянок. Москалі завжди були головними ворогами нашого народу. А тим часом самі запорожці можуть утратити свою територію, бо турки й татари, які отримали її від Москви „вѣчними часы“ на підставі мирових договорів, певно не допустять їх у той край, „гдѣ найбільшіе ваши знайдутся пожитки и угодія, яко то въ Самарѣ и на пнишихъ мѣсяхъ“. Нехай не забувають свої присяги та пожаліють цілий український народ, що стогне під московським ярмом. Але запорожці не налякалися і трималися далі своїй московської орієнтації. Це був отвертий розрив, і він був для гетьмана тим болючіший, що перехід війська на бік Москви зробив дуже прикре вражіння як на Порту і Крим, які властиво самі в цьому завинили, так і на Францію. Тим часом зовсім самотнім Орлик не залишився. Серед запорожців і іншого неосілого люду знайшлися одиниці, які додержували вірність геть-

¹⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stockhol. Riksark. Cos. II. Порів. відповідь запорожців у А. Скальковського, Филипп Орликъ и запорожцы, „Кіевская Старина“ 1882, IV, ст. 121 і Эварницкій, III, 587.

²⁾ А. Скальковскій, 108 й д.; Костомаровъ, 782 й д.; Эварницкій, III, 579 й д.

манові і по старому вороже ставилися до Москви. Потроху коло нього зібралось більше 2000 козаків (по власному розрахунку Орлика) добре озброєної піхоти і кінноти. Особливо приємним було для нього прибуття полковника Сави (сам Орлик не називав його по батькові, але на основі свідчення Неплюєва, яке находимо нижче, припускаємо, що це був відомий Сава Чаллий), „virum fortem et magnanimum“, з ватагою в 860 чоловік добірної кінноти, яку він характеризує як „цвіт запорозького війська“¹⁾. Також не бракувало йому й певного штабу: старі співробітники, два Мировичі, Іван Герцик і Нахимовський, знову появились в його оточенні²⁾. Резиденція Орлика була тоді в Бендерах, де знаходився і кримський хан, що зобілізував величезні орди, які розташовані були в буджацьких володіннях. Обидва стояли напоготові в надії, що незабаром доведеться йти на допомогу Станіславу Лещинському³⁾. Але вирушити в похід так і не довелось. Як нам уже відомо, Туреччина спаралізувала всі ці комбінації своїми довгими переговорами з Францією, а тим часом російські війська зайняли Кам'янець⁴⁾; трохи пізніше король Станіслав мусів покинути Данціг. Орлик попав у прикру ситуацію. Його нечисленне військо опинилося без фондів, у голоді і холоді. На його скарги в Костянтинополі не звертали належної уваги. Правда, Вільнев енергійно підтримував вимоги гетьмана; сам бендерський сераскер писав до великого візиря, пригадуючи йому, що треба щось зробити для війська, яке зібралось навколо Орлика. Але в Костянтинополі влада ніколи довго не трималась в руках одного візиря. Обіцянок було багато, але реальна допомога виглядала дуже мізерно⁵⁾. Тільки Франція дала значнішу матеріальну підмогу, бажаючи й надалі мати приятелів між козаками⁶⁾. „In defectu resupinae“, як пише Орлик до Гепкена в 1741 р., він мусів розпустити своїх козаків уже тоді, коли провадилася московсько-турецька війна і потреба союзників для Порти була очевидною. На його погляд справа з утриманням війська була безнадійною. Запорозька піхота пішла в Січ під московську владу, а Сава (Чаллий) з своєю кіннотою подався на польську службу⁷⁾. Ми ж думаємо, що військо потроху само розійшлося. Цікаве з цього погляду свідчення російського посла в Костянтинополі Неплюєва, який у 1735 р. залишив турецьку столицю і подався до Росії. „Въ деревнѣ Каушанахъ... находится — пише він з польського Ягорлика на початку жовтня (ст. ст.) 1735 р. — Орликъ, гдѣ онъ со всею своею разбойническою станицею квартиру имѣетъ, состоящею во 100 или 150 чело-

¹⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741р. Stokh. Rikssark. Cos. II. Чи не допомгла тут і агітація Костя Гордієнка? Порів. Эварницкій, III, 592.

²⁾ Эварницкій, III, ст. 592.

³⁾ А. Кочубинській, 76.

⁴⁾ Про зайняття Кам'янця кримський хан довідався вже весною 1734 р. Див. А. Кочубинській, 77.

⁵⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokholm. Rikssark. Cos. II.

⁶⁾ Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 124—126.

⁷⁾ Меморіал Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokholm. Rikssark. Cos. II.

вѣкахъ, а сказывають, что сего лѣта было при немъ тѣхъ бездѣльниковъ до 700 собрано, но розбѣжались, въ томъ числѣ и извѣстный козакъ Савка Чалый отъ него отложился и паки въ Польшу ретировался“¹⁾).

Після переходу Січі на бік Москви її розпорощення власного військового відділу шанси Орлика дуже підупали. Запорозьке військо було основою його політичних плянів. Без нього він був не стільки шефом окремої країни, спроможним заключувати союзи з тою чи іншою державою, скільки дорадником чужих урядів, експертом у справах Східньої Європи. Та проте він не переставав працювати далі, хоч і був „у страшному горі“²⁾. З його невтомної голови виходив один проєкт за другим, і певно в згоді з батьком писав Григорій Орлик у грудні 1734 р. до кардинала Флері в таких висловах: „Я доказував п. Боневалеві³⁾, що Порта повинна налягти на Україну й Польшу, яка з радістю перепустить турків на Правобережжя, нині окуповане московськими військами, й таким чином турецька армія не матиме потреби переходити через пустелю, чого так боїться генерал Боневаль. На мою думку насамперед треба вигнати москалів із правого берега Дніпра й заняті тамошні фортеці. Тоді вже мій батько на чолі козаків і хан увійдуть на лівий берег України, де покличуть населення цієї країни скинути ярмо московського знуцання з зброєю в руках, а рівночасно ногайські й дагестанські татари, комуки й калмики, що недавно піддалися ханові, почнуть наступати на Московщину, плюндруючи її землі. Тоді московський уряд, бачучи до того ще польську і шведську ворожнечу, відкличе своє військо з Польщі та відмовить цисареві в допомозі. Незначні сили Порти разом із революційними уграми зможуть захопити цілу Угорщину“⁴⁾. Це був широко закровний плян, в яким Україна представлялася підготовленою до революційного зриву. Деякі підстави для такого твердження дійсно були. Що на Лівобережжі панувало незадоволення, в тім не може бути сумніву. Там була ще живучою ідея незалежної Гетьманщини, і саме ім'я Орлика не було забуте⁵⁾. Російський уряд сам признавав, що на Україні існувала тенденція до визволення зпід московської зверхности⁶⁾. Він побоювався агітації Орлика і ще наприкінці 1734 р. доводив, що ех-гетьман „черезъ письма свои великія чинить между нашими подданными малоросіяны возмущенія и побужденія къ противнымъ поступкамъ къ намъ, особливо-же къ ссорѣ и несогласіи между Портою и нами“⁷⁾. Також і Григорій Орлик не спав. Борщак подає, що молодий гетьманич у серпні 1734 р. (ми знаємо, що він перед тим був разом із батьком) дістався на Лівобережжя, бачився з старшинами, з якими обміркував ситуацію:

1) А. Кочубинскій, 120.

2) Борщак, Вел. Маз, 115.

3) Про орієнтацію Бонневалея див. нижче.

4) Борщак, Вел. Мазеп., 116—117.

5) А. Лазаревскій, Малоросійскіе посполитые крестьяне, К. 1908, ст. 37.

6) Костомаровъ, 786.

7) А. Кочубинскій, 89.

„Вони запевняли, що пам'ять його батька досі шавують і що ціла Україна повстане проти москалів, як тільки він опиниться біля кордонів України“. ¹⁾ Зате на Правобережжі справа виглядала інакше. Орлик тримався орієнтації на Станіслава Лещинського, а тут за Станіслава виступила в кінці 1733 р. якраз сама шляхта (особливо дрібна) волинського, київського, подільського і брацлавського воевідств, зорганізувавшись в окрему конфедерацію, до якої українське населення ставилося з отвертою ворожістю. Наслідком колотнечі в краю за і проти Станіслава була анархія, яку використали незадоволені українські елементи, щоб підняти гайдамацьке повстання 1734 р. З особливою силою вибухло воно на Брацлавщині²⁾. Для повстанців не існувало, звичайно, різниці між шляхетською Польщею тої чи іншої орієнтації. Справа Станіслава була їм чужа, і в тім полягала слабкість позиції П. Орлика.

Також і події в Польщі пішли дуже скорим темпом. Покинувши Данціг, Станіслав Лещинський з ласки пруського короля осів у Кенігсберзі і видав звідси в серпні 1734 р. маніфест, в яким закликав своїх прихильників до генеральної конфедерації. Ця конфедерація сформувалася 5 листопада (н. ст.) того ж року в Дзикові під проводом воеводи люблинського, Адама Тарла. На свої власні сили конфедерати не дуже поклалися і вимагали від Франції 40-тисячного допомогового війська й активного виступу Швеції й Туреччини проти Росії. Опіраючися на обіцянки Станіслава, Тарло вступив із своїм відділом на територію Великопольщі, але незабаром був відкликаний нещасливим королем назад з огляду на те, що надії на чужоземну поміч не справдилися. Це була прикра новина, яка зараз же проходила військовий загін Тарлових партизанів. Фінал цілої акції виглядав так, що після порозуміння між європейськими воюючими сторонами і відречення Лещинського від польської корони (26 січня н. ст. 1736 р.) решта його прихильників розбіглася весною 1736 р. з Кенігсбергу.³⁾ Друга ж їх частина, що перебувала на терені України під проводом волинського воеводи Сапєги, подалася ще в 1735 р. в Молдавію під турецьку руку, де їх (приблизно 2 тис. люду) розташовано біля Хотина⁴⁾. Саме на Григорія Орлика впала прикра місія примирити конфедератів з існуючим станом річей. Покинувши Туреччину в листопаді 1734 р. і проживши майже цілий рік у Франції, він виїхав наприкінці 1735 р. до Кенігсбергу, де мав вести з доручення французького уряду переговори з Станіславом та конфедератами. Станіслав погодився на абдикацію, але конфедерати пручалися і закидали посланцеві, що він не досить

¹⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 112. Почасті підтверджує це А. Кочубинський, 72. Цікаво, як у 1734 р. характеризує Григора Орлика Неплюєв: „около 30 лѣтъ, высокъ, волосы бѣлые, смугль; говоритъ языкомъ русскимъ, нѣмецкимъ, французскимъ, шведскимъ, польскимъ, козацкимъ, а, можетъ быть, погречески и по турецки знаетъ — состоянія смирнаго и обходженія честнаго, ума не весьма остраго, но не глупъ“ (А. Кочубинський, 72).

²⁾ Порів. В. Антонович, Акты о гайдамакахъ (1700—1768). Арх. Юг.-Зап. Рос., Київ 1876, ч. III, т. III, ст. 101 й д.

³⁾ Соловьевъ, XX, 57—58; Koporczyński, 133, 139.

⁴⁾ Hurmuzaki, Doc., Suppl. I, Vol. I, Nr. 720, 721, 723, 725, 727.

відданий інтересам польського ех-короля. Не порозумівшись з ними, гетьманіч виїхав до Франції, а на початку 1736 р. бачимо його вже у Відні, куди його виславо на допомогу французькому представникові Du Theil'еві в його переговорах із цісарським урядом¹⁾. Відсіля він знову вступив у зносини з конфедератами і посередничав між ними і Du Theil'ем. В листі до люблинського воеводи Тарла запевнював він, що Франція зробить усе для заспокоєння їх справедливих інтересів у прелімінарних артикулах і просив їх триматися твердо і спокійно та не покидати Кенігсберґу, поки не скінчиться ціла справа²⁾. Зречення Станислава було затверджене в березні 1736 р., і з цього часу його особа не мала вже великої ваги для українців. Григорій Орлик писав із Відня батькові: „Справа короля Станислава вже не може бути для нас корисною. Можна поклатися лише на французького короля“³⁾. Не знати, чи ціла ця посередницька акція Григора Орлика стояла в згоді з думками і плянами старого гетьмана. Місія Орлика-сина велася в суто-французькім інтересі і не мала нічого спільного з українськими справами, хоч звичайно збільшувала прихильність французького короля до родини Орликів.

Тим часом шораз реальнішою ставала загроза війни між Туреччиною і Росією. Російський уряд уже на переломі 1733-34 рр. був за війну з Портою, і тільки події в Польщі стримували його від активної акції. Російський посол у Костянтинополі Неплюєв і його новий заступник Вєшняков теж підбурювали до війни, оцінюючи Порту як державу, що знаходилася в стадії розкладу й агонії. Після зайняття Данціґу і втечі Станислава Росія почула себе вільнішою. 16/27 червня 1735 р. на засіданні кабінету міністрів постановлено почати війну проти Туреччини. Без формального оголошення війни російське військо зробило випад у кримському напрямі. Це була повна несподіванка для Туреччини. Вона не бажала війни з Росією, бо знаходилася ще в стані війни з Персією, але не було виходу. В той час, як на Заході ліквідувалася війна за польську корону (віденський прелімінарний мир із жовтня 1735 р.), турецький уряд мусів думати пре засоби для ведення війни на Сході. Також і посередництво морських держав, Англії й Голяндії, та австрійського посла в Костянтинополі, Тальмана, не викликало якогось порозуміння з Росією. З Росією втягувалася в війну й Австрія, яка звязана була з нею союзним договором із 6 серпня ст. ст. 1726 р.⁴⁾. Порта спішила тепер ліквідувати свої конфлікти з Польщею і Персією: визнала Августу III законним королем Польщі і помирилася нарешті з Персією (договір із жовтня 1736 р.). Щойно весною 1736 р. наступило з її боку формальне оголошення війни Росії, тим часом як війна фактично вже була почалася⁵⁾.

¹⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 122—123.

²⁾ Французька копія листа Орлика до люблинського воеводи з Відня 3 березня (н. ст.) 1736 р. Dresd. H. St. Ar. loc 2099.

³⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 123.

⁴⁾ П. С. З., т. X, N. 7153.

⁵⁾ Uebersberger, 175 f.; B. Spuler, 106 f.

В першому періоді війни Порти не виявила особливої активності. Побідною стороною (принаймні назовні) були Росія й Австрія. Турецький уряд, зайнятий обороною власної території, мало цікавився Орликом і його справами. Тим часом гетьман зробив не одну цінну прислугу туркам. Ще перед московською військовою акцією в 1735 р. відкрив він турецькому урядові очі на позакулісові комбінації Росії з Персією. В його руках опинилася — невідомо яким шляхом — копія договору цариці з перським шахом, з якого виходило, що Росія ґрунтовно порозумілася з Персією, віддаючи їй території, забрані свого часу Петром I, але й отримуючи замість того деякі торговельні привілеї. Цей документ був переданий візирю і зробив на турецький уряд дуже сильне вражіння¹). Також помітне бажання Орлика допомогти туркам, коли він пробує вплинути на воеводу київського Юзефа Потоцького, остерігаючи його і поляків (у листі з 22 липня 1736 р.) проти Москви, яка в дусі тестаменту Петра I (додамо — неіснуючого) хоче відібрати «зіякам „руські землі“ і цього непомильно осягне, як тільки займе наддністрянські і наддунайські фортеці²). Трохи пізніше, останнього дня того ж року, пустився конфідент Бонневалля, Ібрагим паша, в дорогу до резиденції Потоцького. Там відбулася якась довірочна нарада, про яку ми довідуємося від самого Орлика, ніби турецький виславець у секретних переговорах із Потоцьким домагався дозволу для турків вступити на територію республіки і просунулись аж до самого Києва, оскільки війна продовжиться³). Цікаво, що Вільнев, якому гетьман відкрив цілу махінацію, прийняв звістку про неї досить холодно і назвав її тільки „assez vraisemblable“⁴). Тоді гетьман перебував у Каушанах і знаходився з своїм невеличким відділом у розпорядженні буджацького султана⁵). Разом із султаном і бендерським пашою брав він участь у турецькій спробі відбити (десь наприкінці 1737 р.) завойований москалями Очаків, але ця спроба не повелася⁶). Він мав здібности доброго спостерігача, вмів дістати потрібні вістки й докладно був поінформований про стан російської армії. Так у листі з 12 серпня (ст. ст. ?) 1737 р. до Лупула він дуже правдиво і з знанням справи характеризує чергову невдачу Ласі в Криму та катастрофальний стан армії Мініха після здобуття Очакова⁷). Цей сердар Лупул проживав у Кишиневі і був, так би мовити, звязковим між Орликом і Костянтинополем, але одночасно провадив роботу таємного російського агента, чого гетьман звичайно не знав. Таким чином листи Орлика, звернені до Лупула, були відомі й російському урядові⁸).

Яких кроків ужив гетьман підчас немірвського конґресу, ми не знаємо. Цей мировий конґрес почався влітку 1737 р.

¹) В. Spuler, 106 Порів. Hammer, IV, 303—304.

²) Копорезуїнські, 141.

³) Hurmuzaki, Doc., Suppl. I, Vol. I, p. 502 (Nr. 731). Також Копорезуїнські, 141—142.

⁴) Hurmuzaki, Doc., Suppl. I, Vol. I, p. 502 (Nr. 731).

⁵) А. Кочубинській, 187.

⁶) А. Кочубинській, 355—357.

⁷) А. Кочубинській, XXXV—XXXVI.

⁸) А. Кочубинській, XXXV—XXXVI.

На ньому були заступлені Австрія, Росія і Туреччина, які зробили спробу дійти до порозуміння шляхом переговорів, хоч війна й далі продовжувалася. Але вимоги, які поставили Австрія і Росія, були остільки понижуючими для Порти, що турецькі делегати врешті покинули конгрес, не маючи охоти до дальших пертрактацій. Борщак твердить, що на конгресі Порти виставила питання про запорожців не без впливу Григорія Орлика, який у той час мандрував між Кримом і Поділлям, але російські делегати відкинули цю справу¹⁾. Цей вплив Орлика виявляється нам трохи незрозумілим. В документах немирівського конгресу, виданих В. Уляницьким²⁾, не знайдемо майже нічого про українські справи, але з інших джерел нам відомо, що турки дійсно вимагали від російських делегатів „на востокъ и сѣверъ отъ Буга у польской гравшы и до устья пребывающихъ козаковъ вывести вонъ и въ дальніе мѣста въ Россіи переселить“. З свого боку вони зобов'язувалися вивести татар за р. Дністер і поселити їх у буджацьких степах. Це була ідея бар'єру у формі широкої пустопорожньої смуги, в якій пограничними містами з російського боку мали бути Київ і Васильків, з турецького Бендери і Очаків³⁾, з чим російський уряд не погодився. Чи цього потрібно було Г. Орликові? Справа самого гетьмана на конгресі, оскільки нам відомо, не піднімалася. Тільки Остерман серед інших пунктів указав своїм делегатам у Немірові (в інструкції з 14 червня ст. ст. 1737 р.) „объ измѣнникахъ написать генерально, чтобы впредь не принимать“⁴⁾, що очевидно торкалося й Орлика.

Тим часом військова ситуація турків значно поправилася. Принизливі вимоги, заявлені Австрією і Росією на конгресі, глибоко вразили Порту і розбурхали її енергію до дальшої впертої боротьби. Також і турецька дипломатія взялася тепер рішучіше до розбудови своїх зв'язків із потенціальноними ворогами Росії й Австрії, польською маг'натурією, шведською державою й угорськими мальконтентами з табору Ракоczego. Франція по старому бажала успіху туркам, хоч уже сама вийшла з стану війни за польську корону. Використовуючи настрої Франції проти своїх недавніх ворогів і передбачаючи довшу війну, молодий гетьманич звернувся в жовтні 1737 р. з новим меморіалом до Флері, в яким зв'язував українську справу з турецькою війною. Він просив французького посередництва, щоб „турки яко мога швидче заняли Правобережжя з містами Біла Церква, Умань і Бар, бо хто має в руках ці пункти, той має цілу Україну“. На тієї погляд Росія вживала в той час заходів, щоб Польща висловилася проти турків. На випадок виступу Польщі москалі мали б змогу окупувати територію Правобережної України і затримати її за собою під фірмою союзників, що обороняють Річ Посполиту, бо вона не має власної армії. Порти повинна до цього не допу-

¹⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 128.

²⁾ В. А. Уляницькій, Изъ документовъ Неміровскаго конгресса, Чт. Им. Об. Ист. п. Древ. Рос., 1894, II, ст. 1—32 (приложенія).

³⁾ А. Кочубинскій, 342. Порів. Соловьевъ, т. XX, ст. 155 і Vandal, 299—300.

⁴⁾ А. Кочубинскій, 220.

стити і має негайно виступити на Правобережжя. З нею разом піде Пилип Орлик на чолі своїх запорожців. З свого боку син гетьмана обцяє переконати поляків не робити перепон туркам, але й Франція нехай їм, полякам, пояснить, „який це корисний для них проєкт, бо при його здійсненні можна буде з України під московською владою й з України під польською владою — утворити державу під опікою Порти. Ця держава була б назавжди безпекою проти московської експансії і причинилася б до рівноваги в Європі“... Він закінчує свій лист пересторогою, що „Франція та ціла Європа нехтує московську експанзію, а проте це першорядний чинник, що може перевернути цілу європейську систему“¹⁾. Для нас важне те, що ця акція гетьманіча не була очевидно відокремлена і стояла в зв'язку з плянами самого гетьмана. Це були проєкти, відомі нам з попереднього часу, тільки пристосовані тепер до нової політичної ситуації. Ціла аргументація була дуже гарна, але вона не могла зробити належного враження. Саме пересторога Г. Орлика щодо нехтування Францією московської безпеки вказує на те, що й українські політики знали хід думок французької дипломатії і пробували завернути їх на іншу дорогу. Річ у тім, що Вільнев, як представник Франції, в основному погоджувався з пляном війни, накресленим Бонневалем. Бонневаль рекомендував пасивну оборону супроти Росії, виходячи з того, що російська армія сама себе ослабить операціями на необмежених просторах на півдні України, і сконцентрування всіх зусиль та найбільших військових засобів для побороення Австрії²⁾. Цей плян знайшов собі прихильність серед міродайних турецьких кол³⁾, і Порта дійсно почала завзято провадити війну на австрійському фронті.

Саме турецька боротьба проти Австрії викликала П. Орлика знову на сцену. Щоб надати певних політичних форм для війни з Австрією, турецький уряд запросив до Костянтинополя молодого Ракочого, сина старого, померлого вже емігранта Франца Ракочого, прийняв його з великими почестями і незабаром вислав до Відіну, де він, як ех-князь Трансильванії, мав притягнути до себе всіх угорських мальконтентів. На бажання Ракочого новий (з 1737 р.) великий візир дав йому в дорадники П. Орлика. Старий гетьман мусів з наказу турецького уряду їхати з Бендер до Відіну. Він послухався, хоч нове призначення його дуже образило. Свою рангу уважав він такою ж високою, як і „Ungariae Dux“, і ставати до послуг останнього здавалося йому понижуючим для його гетьманської гідності. Його подорож відбулася „in declivio hyemis tempore“ (чи не в лютім 1738 р.?). У Відні Орлик, з неохотою виконуючи свої обов'язки, нетерпляче чекав на приїзд великого візиря. Останній появився в тих околицях в липні 1738 р., і гетьман поспішив побачитися з ним. Про цю розмову інформує нас меморіал П. Орлика до Гепкена з 1741 р.

¹⁾ Борщак, Велик. Мазен., 129—131. Що Росія дійсно хотіла втягнути Польщу у війну, про це знаходимо виразні дані, напр., у Кочубинського, 328—329.

²⁾ Vandal, 301 f.

³⁾ Vandal, 302.

і особливо дуже цінний лист його до сина з 30 жовтня 1738 р.¹⁾ Великий візир прийняв Орлика з належними почестями і мав з ним довгу конференцію. Гетьман заявив, що йому, як шефові козацької нації, не личить бути дорадником князя Ракоczego і що спільні інтереси його й Туреччини вимагають його присутності на кордонах України. Візир погодився з цією думкою і дуже цікавився положенням річей у Росії та на Україні. Поради Орликові торкалися виключно східньо-європейських проблем. На його думку турецький уряд повинен у власних інтересах відновити дружбу з Швецією й забезпечити її, що Туреччина підтримає її всіма своїми силами на випадок, коли шведська держава захоче взяти участь у війні з Росією. Також треба підтримати Польщу „dans l'animosite contre la Russie, et meme s'il etoit possible, de la porter a une resolution ferme de profiter de la conjoncture presente, pour vanger l'ateinte que la Russie a donnee a la liberte de ce Royaume“. Те саме торкається козацької нації, яка стогне під московською тиранією і тільки жде сприятливих обставин, щоб від неї визволитися. Порта має нагоду використати цей стан і мусить підтримати його, гетьмана, „en tout pour en tirer partie, et pour preparer cette nation insensiblement a profiter d'un moment favorable, en cas que la Porte voudroit agir offensivement contre la Russie“. З свого боку великий візир поінформував Орлика, що турецький уряд уже працює для консолідації дружби з Швецією і втягнення її „dans les interes communs“ і що хотинський паша зноситься з польськими магнатами з метою переконати їх у потребі спротивитися переходові російських військ через польську територію. Він дозволив гетьманові вернутися на польський кордон і просив допомогти йому в Польщі своїми зв'язками, а також писати йому про всі справи, варті уваги турецького уряду. Найприємнішою була для Орлика обіцянка візира відновити його в правах шефа козацької нації²⁾. Відїхавши, візир іще раз писав до Орлика, що він дізнався від полонених про вороже ставлення України і запорожців до Москви, і просив його скласти проєкт, яким способом можна було б відтягнути запорожців від Росії, а цілій Україні повернути її старі вольности. Гетьман надіслав свої пропозиції, і вони не тільки були прийняті на засіданні дивану, але й сам султан у присутності хана Менглі Герая дав свою апробату, доручивши ханові по повероті з Костянтинополя порадитися з гетьманом щодо їх переведення в життя³⁾. Зрозуміло, що Орлик був дуже задоволений з такого обороту справ. Відїхавши з Відіну, він осів у Ясах і ще на початку 1739 р. сподівався свого покли-

¹⁾ Григорій Орлик переклав цей лист на французьку мову і надіслав його в Швецію Ілленборгові під датою 8 лютого (н. ст.) 1739 р. Він знаходиться в Шведському Державному Архіві в Стокгольмі.

²⁾ Лист Григорія Орлика до Ілленборга з Версаля 8 лютого (н. ст.) 1739 р. і меморіал П. Орлика до Генкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark. Cos. II. Порів. Борщак, Велик. Маз., 133 і Гетьман П. Орлик і Франція, ст. 129—130.

³⁾ Меморіал П. Орлика до Генкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

кання до Костянтинополя на спеціальну нараду з турецьким урядом¹⁾. Але до цього, здається, не прийшло²⁾.

Гетьман почав тепер грати визначнішу роль. Як експерт у російських, польських і шведських справах, поминаючи вже українські, мав він для Порти неабияке значіння. Подібно до Бонневалья був він ревним прихильником дальшого ведення війни, з тою тільки різницею, що Бонневаль стояв за енергійні операції на австрійському фронті, а Орлик на російському³⁾. В згоді з отриманими від візиря інструкціями завів він тепер жвавіші зносини з поляками і спробував порозумітися з запорожцями. Певно не без його співпраці прийшло на початку 1739 р. до порозуміння між Потоцьким і Туреччиною. Післанець коронного гетьмана Андрій Гуровський, стольник подільський, пертракував у лютім 1739 р. з великим візирем⁴⁾. Зараз же після його відїзду Порта викликала до Каушан Орлика, який разом із ханом і поляками мав визволяти козацьку Україну⁵⁾. Цілком можливо, що Мініх саме з огляду на ці плани турків і Орлика поспішив відкрити весняний похід (1739 р.) на Молдавію⁶⁾. В донесенні до цариці з 21 березня ст. ст. 1739 р. він так згадує про Орлика: „въ нынѣшній мой чрезъ Украину проѣздъ могъ я видѣть, что счастливое отбитіе татаръ такъ одобрило здѣшній народъ, что Орлику трудно будетъ привести въ исполненіе свои планы, составленные на нынѣшнюю кампанію“⁷⁾. До цього часу відноситься певно й лист гетьмана до запорожців,

¹⁾ Лист П. Орлика до Саксену з 4 січня 1739 р. (нім. коп.) *Dresd. H. St. Ar. loc 2099*. Також „Extract de la lettre que le Comte d'Orlik a ecrit a son fils en France de Jassy en Moldavie le 6 de Janvier 1739“. *Stokh. Riksark. Cos. II.*

²⁾ Цікаво, що саме в 1738 р. звернув на П. Орлика увагу і російський уряд. Як видно з донесення Мініха цариці з 17 червня ст. ст. 1738 р., вона запропонувала гетьманові амністію і протекцію. Мініх пише з того приводу: „За всемілостивѣйшее отъ В. И. В. сообщеніе посланнаго къ намѣнику Орлику о прощеніи въ его погрѣшеніяхъ о припятіи въ высочайшую В. И. В. протекцію акта всеижайше В. В. пришошу благодареніе. И ежели оны, Орликъ, оное свое намѣреніе дѣйствительно исполнить, то будетъ явный знакъ непріятельской слабости“. Див. *Всеподданѣйшія донесенія гр. Миниха. Часть II. Донесенія 1737 и 1738 годовъ. Сборникъ военно-истор. матер., изд. А. З. Мышлаевскимъ, С. Петербургъ 1899, ст. 347 (№ 114). А. Кочубинскій (ст. 383) наводить, що ця амністія підписана була 15 травня (ст. ст.) 1738 р., але він помиляється, кажучи, що Орлик відмовився їхати до Відніу тому, що ждав на амністію (А. Кочубинскій, 401). З інших джерел ми знаємо, що Орлик уже значно раніше був у Відні і там у розмовах з візирем тримався виразного антимосковського становища.*

³⁾ Що Бонневаль дуже вперто бажав продовження війни, ясно видно з *Vandal, 315 f.*

⁴⁾ Про це подає досить докладно *Hammer, V. IV, S. 353—354*. Порів. також лист Гр. Орлика до Ілленборга з Версаля 31 березня (н. ст.?) 1739 р. *Stokh. Riksark. Cos. II.* і донесення Вільнева до свого уряду з 8 травня (н. ст.) 1739 р. (*Hurtzaki, Doc., Suppl. I, Vol. I, p. 540, № 784*).

⁵⁾ Лист Гр. Орлика до Амельо з 15 лютого (н. ст.?) 1739 р. і лист до сина з Яс 28 червня 1739 р. Див. *Koporzynski, 145*.

⁶⁾ Цікаво, що поляки допомагали туркам доставою провіанту (А. Кочубинскій, ст. 346). Також коли армія Мініха вирушила в половині травня (ст. ст.) 1739 р. через Правобережну Україну в Молдавію, то польський уряд протестував у Петербурзі, а місцева шляхта робила російському військові всякі перешкоди. А. Кочубинскій, ст. 468—469 і *Die Memoiren des Grafen Ernst von Münnich, Stuttgart 1898, S. 148*.

⁷⁾ *Соловьевъ, т. XX, ст. 148*.

який уявляє з себе останню спробу перетягнути січове військо на турецький бік. Вказавши на ті наслідки, які принесло нарушення присяги запорожцями, на зневажливе і презирливе відношення московського уряду до них та на руїну цілої України в наслідок війни, він пропонує їм ще раз вернутися до Порти. На його запоруку, що військо буде вірним і не дасть підстав до порушення миру з сусідніми державами, Туреччина погодилася взяти запорожців під свою кріпку охорону; вона дозволить їм усякі промисли і підтвердить їх вольности. Але ніякого результату від того не було; кошовий надіслав лист гетьмана, навіть не розпечатавши його, до Мініха. Те саме сталося і з спробою кримського хана наблизитися до запорожців¹⁾.

Ще в першій половині 1739 р. гетьман дивився бадьоро в будучність. Правда, він мусів з Яс переїхати до Букарешту, бо столицю Молдавії зайняли російські війська 1 вересня ст. ст. 1739 р.²⁾ Але як там, так і тут не покладав рук. Ми маємо вражіння, що тоді син і батько поділили свої ролі. Пилип Орлик звернув свою особливу увагу на Схід, на польсько-українсько-московсько-турецькі відносини, а Григорій узявся обробляти Швецію і Францію. Але обидва, як і раніше, бачили небезпеку, яка виходила від французької політичної лінії в турецьких справах. Річ у тім, що Франції вже з давнього часу дуже бажалося показати себе рішальним чинником у конфлікті між воюючими сторонами. Вона запропонувала своє мирове посередництво, чи то з мотивів чисто політичного честолюбства і конкуренції з Англією й Голяндією, які теж пропонували свої послуги, чи то побоюючися за саму Туреччину, яка на погляд французьких дипломатів не в стані буде розвинути свої побідної акції, бо її внутрішнє положення та мілітарна сила армії далеко слабші, ніж це могло здаватися. Вільнев теж тримався цієї лінії, але його заходи довгий час не мали успіху. Туреччина, маючи за собою успіхи на австрійському фронті, не хотіла й слухати про мир без значних уступок на свою користь. І Пилип і Григорій Орлик дуже добре орієнтувалися в цій ситуації. Гетьман писав до свого сина з Яс 6 січня 1739 р.: тут (на турецькому терені) Австрія і Росія розпускають чутки, що вони приготують усі свої сили до нових військових операцій у 1739 р., і що коли Туреччина не прийме миру на поміркованих умовах („a des conditions raisonnables“), то тоді Франція підтримає їх проти Порти. П. Орлик робить з свого боку все можливе, щоб припинити розповсюдження таких чуток, тим більше, що вони не відповідають

¹⁾ Солов'єв, XX, 154—155. Це була не перша спроба. Весною 1737 р. бендерський сераскер, Абдуллаг наша, спробував залякати запорожців (листом до них із Сорок 26 квітня 1737 р.), пропонуючи їм переїхати в російські землі, бо запорозька територія належить до володінь турецької імперії. Див. Всенгоданн'їйшія донесенія гр. Мініха, ст. 30. Цікаво, що англосійська пропаганда вела й на території Гетьманщини. Польські „соблазнительные“ календарі привозилися зі Львова на Україну. А. Кочубинський (ibid., прим. XXXVII) припускає, на жаль, не подаючи джерела, що вони складалися не без участі Орлика. Про такі календарі див. також у Солов'єва, XX, 468, прим. 4. Про їх заборону на Гетьманщині російським урядом див. П. С. З., т. X, N. 7715 (указ із 26 грудня ст. ст. 1739 р.).

²⁾ Кочубинський, 495.

дійсності. На його погляд, Порта твердо стоїть за продовження війни. Заразом провадить він таку лінію, щоб розв'язати тісно зв'язані між собою Австрію і Росію. Для того інспірує відповідальні турецькі кола в тім сенсі, що Порта повинна „de ceder en quelque chose de ses pretensions envers l'Empereur (Австрії), pour se mettre en etat de continuer la guerre a la Russie et de donner par la main a la Suede, qui (selon les avis certains que j'au eu) ne demande pas mieuh que d'en profiter pour reconquerir ses Etats sur la Russie“¹). Майже одночасно (24 січня 1739 р.) звертається Григорій Орлик до шведського державного мужа Ілленборґа, викладаючи йому політичну ситуацію на підставі відомостей від батька й інших осіб, прихильних до Туреччини. Дехто гадає — каже він — що ще цієї зими прийде до миру, але до того треба поставитися скептично з огляду на воєнничий настрій турецького народу, тяжку ситуацію для Австрії і Росії та високі вимоги Порти (повернення до стану з часів карловицького миру з Австрією і прутського з Росією). На сторожі стоять з одного боку його батько, з другого Бонпеваль. Перший знайомить турецький уряд із тяжким станом річей у Росії і підтримує його надії на розгром цієї держави; другий дає свої поради щодо ведення війни на австрійському фронті. Вказуючи далі на кризу, яку переживає Росія, і можливість там революції, гетьманич радить шведам використати ці обставини і повернути собі відірвані Росією шведські провінції. Для того потрібно відновити союз Швеції з Портою. Ще цієї зими Швеція повинна вдарити на Росію. Підкреслює при тім, що не треба забувати й України, де Пилип Орлик, легітимний шеф української нації, в ставі викликати революцію. Нехай шведський уряд підтримає його у Франції і Туреччині. Сам гетьман кладе велику вагу на заступництво своїх інтересів у Франції з боку Швеції²). Як бачимо, і батько і син вели цілком послідовну політику, концентруючи всі свої зусилля на те, щоб зднати в один бльок Швецію, Польщу і Туреччину і направити їх сили проти російської держави. Цілком зрозуміло, що й змагання П. Орлика відвести увагу Туреччини від Австрії й зосередити її на Росії знайде своє пояснення в оцій його політиці.

Тим часом Вільнев, який спочатку радив туркам енергійне ведення війни, отримав 7 грудня в. ст. 1737 р. інструкцію від свого уряду, в якій йому наказувалося в'яснити туркам необхідність переговорів і поміркованості³), але він, як ми знаємо, не мав довший час успіху, і тільки коли Австрія після нещасливих військових операцій першої половини 1739 р. рішила піти на значні уступки, то й його посередництво набрало дуже важливого характеру з огляду на довіря, яке турки все мали до Франції. Під його головуванням почалися влітку 1739 р. мирові переговори біля сербської столиці Білгороду, до яких при-

¹) Extrait de la lettre que le Comte d'Orlik a ecrit a son fils en France de Jassy en Moldavie le 6 de Janvier 1739. Прилога до листа Григора Орлика до Ілленборґа з 27 березня 1739 р. Stokh. Rikark. Cos. II.

²) Лист Григора Орлика до Ілленборґа з 24 січня 1739 р. Stokh. Riksark. Cos. II.

³) A. V a n d a l, 313.

тягнуто її Росію. 18 вересня н. ст.¹⁾ був підписаний мир, і тим самим надії Орлика на відбудову вільної України були назавжди поховані.

Ще в-останнє звернулися очі старого гетьмана на Швецію. Він бачив початок шведсько-російської війни, яка вибухла вже після ліквідації російсько-турецької війни на півдні. Постава шведів була така ж хитка, як і турків. Після смерті Августа II канцлер Горн, зважаючи на польські настрої, доручив шведському резидентові у Варшаві потику працювати на користь Станіслава Лещинського, але далі не пішов. Коли стало відомо, що Франція пробує кинути на Росію Туреччину, шведський король і державна рада признали небезпечним умішуватися в ці справи²⁾. Вибух російсько-турецької війни також не розворушив Швеції, хоч французький уряд пробував притягнути її до військових акцій. Аж тільки 2/13 грудня 1739 р.³⁾ заключили шведські резиденти в Костянтинополі, Гепкен і Карльсон, оборонний договір із Туреччиною. Він приходив пізно, бо тоді вже відносини між Портою й її ворогами цілком вияснилися. Тільки завдяки впливу Франції Туреччина погодилася на цей припізнений союз. Видко було, що Франція намагалася трохи направити поспішність, з якою Вільнев привів до ліквідації війни між Росією і Туреччиною⁴⁾. В 1741 р. Швеція оголосила Росії війну, але не мала щастя. Також спроба притягнути Туреччину до нової війни не мала успіху. Порта вказувала на те, що Швеція являється нападаючою стороною, і тому відповідний пункт союзного трактату з 1739 р. її не обов'язує. Це була відплата з боку Туреччини за шведську невтральність підчас московсько-турецької війни. Та й узагалі ні Швеція, ні Туреччина майже ніколи не знаходили того контакту, якого вимагали обставини (з винятком Карла XII), і важливість якого так ясно розуміли обидва Орлики.

Підчас цієї війни ми бачимо Григорія Орлика на першому плані. Він невиспуше працював далі, звертався з меморіялами до шведів, агітував у Польщі, підбурював Францію, носився з проєктом нової коаліції проти Москви, в яку мали входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща, козаки і навіть Прусія⁵⁾. Центральним пунктом його заходів була українська справа, яку він хотів іще раз поставити на порядок денний, користаючи з шведсько-російської війни. Але всюди стукався він у зачинені двері, і тільки шведи, яким на війні не щастило, радо приймали його послуги і готові були йому допомагати. Шведські пред-

¹⁾ Bertold Spuler, 112; П. С. З., т. X, № 7900.

²⁾ Konopczyński, 114, 116, 131.

³⁾ B. Spuler, (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 1936, H. 2), S. 262. Порів M. Laugier, Histoire des négociations pour la paix conclue a Belgrade, le 18 Septembre 1739. A. Paris 1768, t. II, p. 118.

⁴⁾ Див. оправдання Вільнева в реляції до свого уряду з Костянтинополя 16 січня (н. ст.) 1740 р. Hurmuzaki, Doc., Suppl. I, Vol. I, Nr. 804.

⁵⁾ Дуже детально обговорює ці заходи Григора Орлика Konopczyński, 152—153; також Борщак, Вел. Мазеп., 136—137. Чимало вияснило лист Григора Орлика до Ілленборга з Парижа 27 серпня 1741 р. з додатками та особливо його обширний „Projet“ (теж як додаток до вищеназваного листа). Див. Stokh. Riksark. Cos. II.

ставшики в Костянтинополі, Гепкен і Карльсон, пропонуючи нову активну акцію проти Росії, не забули її інтересів гетьмана, владі якого мала підлягати на їх думку вільна Україна, хоч і під польським протекторатом¹⁾. Але час для активної міжвародньої української акції вже минув. Треба дивуватись упертості, з якою батько її сини працювали для добра української нації, як вони його розуміли, не зражаючися безконечними невдачами, що раз-у-раз зустрічали їх на життєвому шляху. Старий гетьман залишився таким до кінця свого життя. В останньому листі до Флері з 30 серпня 1741 р. він, прохаючи і надалі робити протекцію синові і всій козацькій нації, заповідав, що ніколи не перестане шукати всіх легальних засобів, „щоб заявляти мої права її права моєї нації на Україну“²⁾.

Закінчення війни між турками і москалями тяжко відбилося на П. Орликові. Вже Мініх у реляції з 23 вересня ст. ст. 1739 р. пропонував російському урядові вимагати від турків видачі гетьмана³⁾. Хоч турецький уряд на видачу не погодився, то все ж таки рішив вислати його подальше, щоб не мати непотрібних конфліктів із Росією. Старому Орликові наказано переїхати з Букарешту до Адріянополя. Сам Орлик дуже хотів переїхати до Яс, тим більше, що його приятеля, волоського господаря Маврокордата, перенесено (вже після війни з москалями) на становище молдавського господаря, а на місце його прийшов Михайло Вода, який назовні ставився ніби прихильно до гетьмана, а в дійсності („sous main“) хотів його позбутися з Букарешту і пропонував перевести його до Адріянополя⁴⁾. Через те, що Орлик відмовлявся їхати до Адріянополя, турецький уряд ужив репресії і перестав виплатати йому належну пенсію. Про цей період життя гетьмана дізнаємося найбільше з його меморіялу до Гепкена, писаного в Букарешті 30 травня ст. ст. 1741 р. Це була фатальна ситуація. Орлик уже 22 місяці не отримував своєї дотації. Він наробив довгів і не знав, як їх ліквідувати. Його прохання до турецького уряду про видачу пенсії через волоського господаря залишилося без наслідків. Орлик дійшов до відчаю, тим більше, що Порта відмовлялася дати йому дозвіл на переїзд до Яс. Цей переїзд лежав йому дуже на серці, бо з ним був зв'язаний його плян виписати до себе свою родину з Польщі, щоб після двадцятилітньої розлуки хоч решту свого життя „si non in solatium, saltim in consortium doloris transigere“. Безнадійний матеріальний стан родини, яка проживала в Станіславові, дуже його пригнічував. Звідти одержав він листа з 20 березня 1741 р., з якого дізнався, що його дружина й дочка мусіли заставити одному жидові дещо з свого одягу, бо не мали з чого жити. На Анну Орлик це зробило таке вражіння, що вона захворіла на лихоманку без надії на одужання⁵⁾. Тим часом

1) Копорczyński, 153.

2) Борщак, Гетьман П. Орлик і Франція, 132.

3) Кочубинській, 523.

4) Донсеніня нового французького посла в Костянтинополі de Castellane до свого уряду з 24 листопада (н. ст.) 1741 р. Див. H u r m u z a k i, Doc., Suppl. I, Vol. I, p. 566 (Nr. 822).

5) Анна Орлик проживала в Станіславові ще в 1750—56 рр., як це видно з статті Б. Барвінського, До побуту Ганни Орлик в Станіславові, Юв. Збір. на пош. М. Грушевського у Києві 1928, ст. 234—240.

пенсія Орлика вносила денно 7 талярів, і її було замало для утримання його самого і родини. Замість збільшити дотацію, як цього просив гетьман, турецький уряд її зменшив і навіть цю зменшену суму дозволив видавати тільки тоді, коли він переїде до Адріанополя. Становище його ставало розпучливе. Переїзд до Адріанополя руйнував його пляни спільного життя з родиною. А крім того, як полагодити боргові зобов'язання, де знайти грошей на далеку подорож? Також і оточення його, купка старшин і слуг, не мала охоти їхати за ним до Адріанополя, знаючи неспроможність гетьмана утримувати їх та боючись нездорового адріанопольського клімату. З них 10 чоловіка вже розбіглося, а решта, заховуючися пристойніше, просила димісії. Тому нам буде зрозумілим, що Орлик дуже гірко висловлювався про турецьку гостинність: „*Hospes uti vulgo vocor Imperatoris, non tamen hospitaliter sed hostiliter tractor*“¹⁾. Вкінці на таке сумне становище гетьмана звернули увагу деякі чужоземні чинники. За справу взялися шведські резиденти в Костянтиніволі, молодий Гепкен і Карльсон, та новий французький посол de Castellane, і їм удалося добитися деяких полегш для старого гетьмана²⁾. Головне те, що Орлик міг переїхати до Яс, але він пожив там недовго. Ми не знаємо напевно, коли помер Орлик і де його поховано, але той же самий французький посол Castellane подає в своїй реляції до французького уряду з 7 червня (н. ст.) 1742 р. про смерть гетьмана в таких словах: „*M. Orlick est mort, et le Prince de Moldavie actuel a eu ordre d'envoyer tous ses papiers à la Porte. Il meurt si pauvre que le Prince de Moldavie l'a fait enterrer à ses dépens*“³⁾.

VII.

Загальна характеристика.

Роблячи підсумки, спробуємо схарактеризувати П. Орлика як людину і державного мужа.

Коли приглянутися до нього ближче, то стане ясным, що ми не маємо тут діла з натурою суцільною, простолінійною, висіченою з одного твердого матеріялу. Це цілком барокова фігура з розкими вихилястими лініями. Орлик був удачею сангвінік із різними переходами від найбільшого оптимізму до найгілбшого відчаю, і почасти меланхолік. Ліризм і елегізм його натури мають чисте українське забарвлення. Людина чуттєвої, пристрасної вдачі, „широго серця“, він сильно переживав долю і недолю свого так ріжноманітного життя. Був жвавий, усім цікавився, не любив самотності й шукав товариства. „*Nulla societas, nulla conversatio*“⁴⁾ — це був стан, який міг довести його до розпуки, сполученої з нудьгою. Мав потребу у повірниках, перед якими бажав облегшити своє серце, і охоче довіряв їм свої

¹⁾ Меморіал П. Орлика до Гепкена з 30 травня ст. ст. 1741 р. Stokh. Riksark. Cos. II. Цікаво, що П. Орлик бажав повороту в Польщу, коли б шведському урядові вдалося при майбутніх мирових перетрактаціях із Росією дістати її згоду на це (там же).

²⁾ Hurmuzaki, Doc., Sup. I, Vol. I, p. 567 (Nr. 823), 568 (Nr. 824).

³⁾ Hurmuzaki, Doc., Sup. I, Vol. I, p. 57 (Nr. 827)

⁴⁾ Діарій П. Орлика, 123.

таємниці. Треба признати, часом робилося це не без хитро-мудрої, чисто української спекуляції, яка чуттєвістю та сердечністю (особливо перед чужинцями) оперувала як методом для осягнення певної політичної мети. Взагалі у вдачі його не було чисто хutorянського змагання до золотого спокою. Він був те, що пімці називають „Kampfnatur“, непосидючий, нетерпеливий, жадібний нових вражів. Недурно часи довголітнього перебування в Салониках уявлялися йому мукою, „в'язницею“. З усіх сил старався він вирватися з цієї в'язниці, щоб мати змогу зайнятися живою і плодотворною працею. Можливо, найбільше подобалися йому моменти подорожі, коли приходилося відпливати від старого берега, щоб почати нове, невідоме життя. І як умів він скористати з дорожніх вражів, з якою цікавістю приглядався до церков, історичних пам'яток, звичаїв, людей! Це не московський подорожник, який з плачем і сумом, мов на смерть, виїздить в далеку, страшну Європу, випханий на науку тяжким кулаком Петра I. Для П Орлика Європа своя, близька, цікава всіма сторонами свого життя.

Не вважаючи на те, що гетьманові судилося вести дуже тяжке життя і йти нерозумно на певні компроміси, мусимо признати, що душа його була й залишилася чесною і широю, здатною до найбільших обмежень і самопожертви. Приємності життя не мали на нього великого впливу; особисте збагачення не було промотором його життя і його політичної акції. Правда, тажкий матеріальний стан, в якому він опинився на еміграції, пригноблював його, завдавав йому численних турбот, примушував шукати засобів, звертатися з меморіалами і проханнями до різних європейських урядів, ала він мав на оці не самого себе, тільки або свою численну родину і своє оточення, яких треба було підтримувати, або українську справу, що стала справжнім змістом його життя. Зразковий сем'янин і ніжний батько, гетьман глибоко відчував злидні, в яких знаходилася його дружина й діти, і гірко оплакував смерть сина Якова або пізніше дочки Анастасії. Та й у відношенні до людей характеризує його природня гуманність, людяність¹⁾. Можливо, найкращою рисою його вдачі є той пієтизм, з яким він ставився до людей, котрі багато завважили на його долі: до свого вчителя Стефана Яворського, до гетьмана Мазепи й Карла XII. Це ж Мазепа штовхнув його на той шлях, який його привів до еміграції, до блукання по світі, без власних засобів, з майже недосяжним політичним завданням на плечах, ала ми піколи не почуємо від нього слів докору. Память Мазепи є чистою в його очах, бо він бачить у ній щирого українського патріота і так думає про нього в своїм Діярії, очевидно не призначенім для чужих очей²⁾. Коли він різко осуджує Данила Апостола, то тут грають ролю не тільки мотиви конкуренційно-політичного або чисто особистого характеру. „Зрада“ Апостола є аргумент, яким він оперує, пригадуючи собі обставини, за яких Апостол утік від Мазепи до царя Петра

¹⁾ А. Дазаревскій, Малороссійскіє послопльте крестьяне, ст. 35.

²⁾ Не забуваймо, що лист Орлика до Стефана Яворського з 1721 р., з якого найбільш дізнаємося про Мазепу, був звичайним політичним маневром.

Над усе впадає в очі глибока релігійність Орлика, особливо коли прочитати його Діарій, де ця риса виступає з надзвичайною виразністю. Цілий світогляд його перейнятий побожністю: вона у нього проста, тверда, органічна і zarazом теоретично обґрунтована. Коли він у Кракові дізнається (в травні 1721 р.) про смерть улюбленого свого сина Якова, то з наболілих грудей його стихійно виривається: „Dominus dedit, Dominus acceperit, Sit nomen Domini benedictum in saecula...“¹⁾ Підчас подорожування по Європі він ніколи не пропустить церкви, щоб не оглянути її і не помолитися в ній Богу; церковні практики виконував завжди ревно і навіть хворий (напр. 1722 р. в Хотині)²⁾ перемагав себе, щоб не пропустити православної служби Божої. Релігійні питання цікавили його надзвичайно. З живим інтересом і охотою пускався він у теологічні дискусії з отцями єзуїтами, ксьондзами, православними священиками включно до митрополита, піднімаючи справу схизми, унії, основних догматів церкви й т. д. Також і обрядова сторона релігії звертала його увагу на себе. З якою відразою говорить він у Діарії про звичай усенародньої трапези в грецьких церквах на Балканах, який кинувся йому в очі тим, що люди в самому храмі Божому не тільки їли, але й напивалися „свяченої“ горілки. Можливо, це був один із тих мотивів, які велили йому в відомім меморіалі з 1727 р. згадати про лихий стан православія в грецькій церкві, невідомий на Україні, і на підставі того запропонувати Ватиканові повернення України на католицтво, що легко перевести, коли відкрити очі українцям на дійсний стан грецької церкви. Це був звичайно не більше, як політичний маневр, для досягнення помочі папи в справі здобуття гетьманської булави на Україні, але з другого боку не можна заперечити, що гетьман дуже прихильно ставився до католицької церкви і підтримував тісні звязки з католицьким духовенством. Зате відношення його до протестантизму було холодне, а до унії навіть неприхильне. Намагався, як представників поганства, дивився він з отвертою відразою, і тут християнське сумління робило для нього не один крок на терені Туреччини важким і суперечним із його релігійними переконаннями.

На свій час був гетьман незвичайно освіченою людиною і то в масштабі європейським; знав кілька європейських мов, володів майстерно латинською мовою. Основа його освіти була безперечно закладена ще в київській Академії. З його листів і меморіалів, писаних латинською й іншими мовами, так і видно реторика, піїту Академії, з тим специфічним патосом у стилі, який так добре характеризує й його самого й його alma mater. Клясичні автори, Геродот, Страбон, Пліній, Вергілій, Овідій і т. д., були йому добре відомі. Підчас мандрювання по Македонії він не розлучався з Фенельоновим „Телемаком“. Наукові інтереси його здебільшого лежали в царині теології, історії й політики. Він залюбки читав твори знаменитих французьких проповідників-красномовців, цікавився правничими проблемами в представленні сучасних йому авторів; як політик черпав свої відо-

¹⁾ Діарій, 48. ²⁾ Діарій, 92.

мости про те, що діється на світі, з газет французьких, італійських, голандських, особливо останніх, які на той час були найліпше поінформованими органами. Але книги, з якими Орлик майже ніколи не розлучався, були: Псалтир, Еклезіяст, Св. Августин, бо він шукав завжди потіхи в релігії¹⁾.

Працьовитість і енергія Орлика були дуже великі. Ні один з українських гетьманів не лишив стільки листів, меморіалів, такого величезного щоденника, як він. Був пильний, акуратний і майже педантичний, що так виразно видко з нотаток у його Діярії подорожі, здебільша зазначених і старим і новим стилем. Мав розум ясний, льогічний, багатий на різні вигадки. Все це були прикмети, неоціненні для помічника-співробітника, для „правої руки“. Недурно Мазепа взяв його ще зовсім молодю людиною в генеральні писарі, і він дійсно був видатним писарем, який знаменито вмів скласти меморіал, підібрати відповідні факти і представити їх у ясній, закінченій системі. Також не бракувало йому знання людей, — прикмети доброго спостерігача, вміння роздобути потрібні інформації й зорієнтуватися в даній політичній ситуації. За свої політичні завдання брався він з чисто українською впертістю: скільки разів бачив свої пляни знищеними, скільки невдач пережив на своїм віку, і все ж таки знову піднімався, набирався нової енергії, шукав інших шляхів — і так до кінця свого життя. Впертий, еластичний і гнучкий, він не мав у своїм розпорядженні лишень одної прикмети, такої необхідної для державного мужа великого формату. Він не належав до сталевих натур, як ось Богдан Хмельницький і Мазепа, при всій еластичності останнього. Його волева енергія не була з заліза і не вистарчала на те, щоб, узявши певне рішення, траматися його аж до останньої консеквенції. Орлик не раз уживає в своїх листах або меморіялах виразу „Сцилла і Харибда“²⁾, звертаючи тим увагу на небезпеку, яка грозить йому при прийнятті одної з двох протилежних політичних орієнтацій. Цей вислів характеризує, на мій погляд, саму вдачу гетьмана. Якесь непевність себе, нерішучість, неохота поставити виразний спротив охоплювала його не раз у моменти, коли треба було вибрати один певний напрямок між різними шляхами, зробити рішучий крок, щоб вийти з стану сидіння між двома стільцями. Особливо виразно видко це з аналізу відносин між українським гетьманом і шведським королем. Орлик ніколи не насмілювався отверто вийти з волі Карла XII, хоч оцінював зовсім реально шанси короля в Туреччині і не покладав на нього (принаймні після прутських подій) великих надій. Поставлений у 1711 р. (після Пруту) між орієнтацією на Туреччину і на Карла XII і підтриманий запорозьким військом, він рішився нарешті на конфлікт із шведським королем і вийшов на чолі козацької делегації до Константинополя, але в турецькій місті Бабі, де його застав висланий

¹⁾ Борщак, В книгозбірні гетьмана Орлика, „Літер.-Науков. Вістник“, Львів 1923, кн. XI, ст. 260—266.

²⁾ Як зразок подаю з Енсена, Орлик у Швеції, 114: „ex Scylla Moscoviticae subjectionis, incidamus in periculorosem et perniciosiorem Turcicae subjugationis Charybdim“.

наздогін категоричний наказ Карла XII вертатися назад, не витримав характеру і вернувся, передавши своїй делегації необхідні інструкції. Взагалі його дипломатична гра йде часом дуже покрученими стежками. Характеристичне для його політичної праці 1725—1728 рр. запобігання перед контрагентами двох ворожих між собою коаліцій, ганноверської і віденської, яке можна назвати орієнтацією на обидва боки, або вірніше орієнтацією на всі боки, на Станіслава Лещинського й Авґуста II. Австрію і Росію з одного боку, Францію й Англію з другого, на папу, єзуїтів, герцога голштинського й т. д., бажання здобути водночас Правобережну Україну від поляків і Лівобережну від москалів — дає образ дипломатичних спроб, які не можна підвести під лінію послідовно переводженої політики. До цього домішуються й елементи чистої фантазії, яку ми вбачаємо в проєкті навернення Правобережної України на католицизм шляхом апеляції до розуму українців, яким досить тільки показати хиби грецької церкви, щоб зробити з них католиків. Навіть і в релігійних переконаннях Орлик не дотримується виразної лінії; вона якась посередня між православ'єм і католицизмом, хоч і не в розумінні офіційної унії. Такі самі хитання знайдемо і в сфері його правнодержавних думок і акцій. Відома конституція П. Орлика 1710 р. своїм обмеженням прав гетьмана і встановленням козацького парламенту відбивала виразну демократичну тенденцію, яка йшла по лінії бажань запорожців і звичайної козацької маси та була реакцією на автократичний режим Мазепи. Але в султанському привілеї, наданім Орликові в травні 1712 р., нема й сліду цієї тенденції: тут говориться про „деспотичне“ право гетьмана й його сукцесорів над українськими козаками ¹⁾, вислів, який не міг бути випадково сформулований султаном і його турецькими дорадниками, і який не можна зрозуміти тільки в сенсі зовнішніх відносин до турецької держави. Сам Орлик коментує в своїм пізнішим меморіалі з 5 серпня 1727 р. цей султанський привілеї таким способом: „...la Porte Ottomane qui pretendoit par le droit de la guerre retenir sous sa domination l'Ukraine Citerieure me l'offrit avec sa protection comme une province heriditaire des Cosaques, et m'en accorda la possession despotique par le Privilege Imperial...“ ²⁾. Проте й конституція 1710 р. і дипльом 1712 р. знаходять своє обмеження в меморіалі Орлика до Карла XII з початку 1713 р., що був результатом виразного бажання гетьмана спекатися спеціальної протекції Туреччини. Тут ставиться на перший плян право цілого українського народу рішати про свою долю: ні гетьман, ні підлегле йому військо запорозьке не мають права в справах, що торкаються „de publica universae Ukrainae integritate“, приймати турецьку протекцію „sine consensu omnium

¹⁾ Див. „Translatio Privilegii“ як додаток до листа Орлика Флеммінґові з 25 липня 1721 р. (Dresd. H. St. Ar. loc 698): Орлик і його сукцесори (свобідно вибрані, але після існуючого гетьмана) „habeant supremam potestatem supra Cosacos Ucrainenses et Zaporovienses, et jus vitae et nes despoticum, sine ulla ex parte ipsi et Successoribus ipsius subjectorum, ad Profulgidam Nostram Portam appellatione“.

²⁾ Див. Lettre du Duc Philippe Orlik, Dresd. H. St. Ar. loc 3306.

tam spiritualium quam saecularium Universae Ucrainae ordinum ac statuum“¹⁾. Бо цілий український народ („universus populus“) може пізніше сказати: „Non debuistis tractare de nobis sine nobis“. В приложенні до особи гетьмана це означає: „Dux e(x)tra Patriam de Patria protegenda nullo modo potest, privata activitate cum Porta Othomanica tractare“²⁾. Ці для початку XVIII ст. на диво модерні ідеї були звичайно тільки аргументами в руках Орлика, бо він і пізніше пертракував у справах України, не дуже оглядаючися на свої уповноваження і не питаючися про правно висловлену волю українського народу. Але все ж таки треба констатувати, що сталої лінії тут не було. Ідеї гетьмана мали незвичайно широкий діапазон — від конституції на користь козацтва до деспотичних прав гетьмана, разом із цікавою згадкою про всенародне суверенне право української нації.

Безперечно Орлик був одним із видатніших українських державників. На його прапорі була виписана незалежна Україна, по змозі в її етнографічних межах, з винятком західньо-українських земель, яким таку вагу надавали Б. Хмельницький і в деяких моментах своєї діяльності І. Виговський та П. Дорошенко. Метою Орлика було об'єднання Право- і Лівобережної України (по змозі разом із Слобідською Україною) в сильну українську державу під одним гетьманським регіментом. Це була спадщина, яку полишив йому Мазепа й який зівстався він вірним ціле своє життя. Але на початках своєї діяльності в Бендерах він безперечно пішов далі, ніж Мазепа. В Орлика сильніше підкреслена незалежність об'єднаної України. Конституція 1710 р. і союзний договір із ханом не хоче знати ні польської, ні московської зверхності, тим часом, як Мазепа зв'язував Україну, як окреме князівство, з польською державою Станіслава Лещинського³⁾. Зате в Орлика залишається протекторат і аскурація шведського короля. Також і в переговорах із Туреччиною влітку 1711 р. (після прутських подій) він виразно заступає ідею з'єднання Право- і Лівобережної України під своєю гетьманською владою і сильно підкреслює незалежність української держави, зводячи турецьку протекцію до своєрідного союзного трактату з султаном. Через те й привілей султана, який давав у його розпорядження тільки Правобережну Україну і Січ, зробив на нього пригноблюче вражіння і був причиною того, що гетьман виразно відсунувся від турків. Тепер починається період компромісів і ведуться таємні переговори з Августом II. Гетьман зрікається ідеї незалежності на користь скромного правобережного гетьманату (з забезпеченням автономних прав для шляхти) в рамках польської держави. Але й у цих обставинах він усе ще не забуває Київ і Лівобережної України. Приваїмні його пропозиції, якими він пробує спокусити польських держав-

¹⁾ Енсен, Орлик у Швеції, 114.

²⁾ Енсен, 115.

³⁾ Про відносини між Мазепою і Станіславом Лещинським див. спеціальну статтю М. Андрусіяка в „Зап. Наук. Тов. ім. Шев.“, т. 152, вип. I, ст. 41—42, 50, 55, 59.

них мужів, торкаються зєднання Право- і Лівобережної України під зверхністю Польщі, шляхом осадження козаків на Правобережжі й використання їх претензій до Лівобережжя¹⁾. Як відомо, ця компромісова політика Орлика скінчилася безрезультатно; проте він висував її знову в рр. 1719—1721, в згоді з Швецією, пропонуючи Польщі концепцію визволення Києва і Лівобережної України зпід московської зверхности та унії їх із Польщею, очевидно, в перспективі сполучення обох половин України під своїм гетьманським реґіментом. В проєктах Орлика 1725—1728 рр. знову фігурує Право- і Лівобережна Україна, але цим разом кожна з них трактується окремо. Залишається вражіння, що гетьман бачить тепер у польській і московській Україні немов два шанси, які разом висував, щоб бодай один із них дістати в свої руки. В останнім періоді політичної діяльности П. Орлика 1729—1742 рр. виступав на першій плян справа визволення Лівобережної України зпід Росії в порозумінні з турками і Польщею. І тут не бракує принагідних проєктів зєднання Право- і Лівобережної України в одне ціле в інтересах європейської рівноваги, з якими Григорій Орлик, очевидно в повній згоді з батьком, звертається головню до французького уряду. Коли зібрати все це до купи, то мусимо признати, що найбільшого розмаху державницька акція Орлика набрала на початку його гетьманування; пізніше вона розгубилася в компромісах. Гетьман не був максималістом *par excellence*; з часом він щораз більше пристосовувався до обставин, але коли бачив якусь можливість, усе повертав на шлях здійснення ідеї зєднання Право- і Лівобережної України в одне ціле.

Особливу роль в його політичних концепціях грала Москва. Лівія його політики була в основному антимосковською, хоч він і нераз робив спроби погодитися з нею через ріжних посередників. Стало й послідовно антимосковською виявилася вона в останнім періоді його життя, в роках 1729—1742. Московську небезпеку відчував він глибоко і в загально-європейським і спеціально східньо-європейським масштабі. Змагання Росії до завоювань на Заході уявляв він собі якимсь походом варварів проти європейської культури. При певних обставинах ціла Європа стояла, на його думку, під загрозою московської експанзії. Ще небезпечнішою була вона для її безпосередніх сусідів, Швеції, Польщі й Туреччини. Тому то він звертається насамперед до них із своїми численними пропозиціями (особливо після бендерського періоду) заснування спеціально східньої коаліції проти Москви. В проєктах його виступають як діючі сили не тільки Польща, Швеція, Туреччина, як головні контрагенти антимосковської акції, але й Крим, буджацька орда, Січ, Гетьманщина, донське козацтво, татари астраханські і волзькі і т. д. Як ідея сполуки всіх можливих і вартих уваги сил, передовсім зацікавлених у побороенні Москви, ці пляни Орлика здаються нам дуже інтересними. Думаючи в таких широких масштабах, він відповідно трактував і роль України. Україна стояла в найближчім сусідстві з Москвою і була найбільш загрожена з її боку. Орлик

¹⁾ Єнсєн, Орлик у Швеції, 164.

передбачав, що Гетьманщина й Січ не втримаються проти Москви і стануть жертвою її державницької політики. А після того прийде черга на Польщу й т. д. Тим часом існування сильної, зєднаної України потрібне для європейської рівноваги, загроженої московською експанзією. З другого боку, українська держава може бути охоронним валом проти Москви і в загальному значінні, і в спеціально східньо-європейському, напр., для Польщі або Туреччини.

Наприкінці запитавмо ще себе, що штовхало П. Орлика на жертви, які він приніс українській ідеї своєю понад-тридцятилітньою невсипущою працею на еміграції? Було це честолюбство, бажання добра для України чи інші мотиви? Безперечно Орлик був людиною честолюбною, але в тім вищій розумінні, яке взагалі характеризує державних мужів, свідомих своєї праці і своєї відповідальности. Він із повагою ставився до свого завдання, яке перейняв від І. Мазепи, і до свого високого гетьманського уряду. Для нього бути шефом нації було не порожнім словом, або обєктом для різних спекуляцій; це був обов'язок, тим тяжчий, що доводилося працювати на еміграції і серед злиденних обставин репрезентувати Україну, не ту підярємну, якою вона була в дійсности, але іншу, вільну, про яку можна було висловлювати бажання і пробувати перевести їх у життя. Ми не сумніваємся, що П. Орлик мав щире й тепле почуття до України та її долі. Безперечно був він українським патріотом, хоч тут не в одного можуть з'явитися сумніви з огляду на його вислови в деяких листах до польських політиків і магнатів. То він називає Польщу „das betrubte Vaterland“¹⁾, то відчуває „sandogem“ до польської республіки²⁾, то нічого іншого не бажає, „як бути приєднаним до тіла своєї батьківщини“³⁾ й т. д. З того не треба робити висновку, що Орлик був людиною, чужою українцям. Хто поважно придивиться до ситуації, в якій робилися ці заяви, той помітить, що в них багато політичного розрахунку. Не в дневнику і не в листах до сина свідчитьсся український гетьман своїм польським патріотизмом, тільки в листуванні з польськими або й непольськими діячами, від яких сподівався тої чи іншої піддержки для української або своєї власної справи. Там же, де він міг висловлюватися вільніше, без огляду на певне політичне завдання, там панують зовсім інші настрої. В листі до сина з 27 серпня 1730 р. головною його турботою є „бідна наша Україна“⁴⁾; його пієтизм до Мазепи (на еміграції) не має інших джерел, як любов до батьківщини. Та й син його знає „козацьку“ мову (свідокство Неплюєва) і дуже багато працює для добра України.

Дехто називає Орлика людиною польської культури, як, напр., Томашівський⁵⁾: Орлик — „культурно поляк із польською

¹⁾ Лист П. Орлика до Сандегі (нім. коп.) з 4 січня 1739 р. Dresd. H. St. Ar. loc 2099.

²⁾ Енсен, Орлик у Швеції, 162.

³⁾ Лист П. Лямара до графа Вергерна зі Львова 28 листопада (н. ст.) 1713 р. Dresd. H. St. Ar. loc 3278.

⁴⁾ Борщак, Вел. Мазеп., 62.

⁵⁾ С. Томашівський, Про ідеї, героїв і політику. Львів 1929, ст. 59.

політичною орієнтацією“. Не можна цього цілком заперечити, але треба звернути увагу й на те, що Орлик з часом став людиною, що, можна сказати, осягла вищі шаблі європейської культури, до чого немало прислужилося його довголітнє перебування в Європі, починаючи з Швеції і кінчаючи його довгою мандрівкою по центральній Європі. Польськість Орлика давала себе найбільше відчутти в його повазі до свого роду, в інтересі, з яким він ставився до історії своїх предків у Чехії та Польщі, що так виразно виступає в його Діярії подорожі. Він увесь час підкреслює свою приналежність до шляхетського стану. В атмосфері шляхетсько-магнатського життя він почував себе як удома. Але разом із тим якихсь специфічних рис шляхетської ідеології XVII—XVIII століть ми в ньому не знаходимо. Треба визнати, що особисте відношення Орлика до поляків ніколи не було негативним. Зате зовсім інакше ставився він до Москви і москалів: усе московське було для нього чимсь чужим, диким, азійським, ворожим. Такою була Москва не тільки в очах Орлика, але й узагалі в очах освічених українців XVII і першої половини XVIII ст., навіть — в очах простого українського люду, кий інстинктивно цурався москалів і не хотів із ними зближатися. Треба відзначити також, що в духовім укладі Орлика помітно багато рис чисто української національної вдачі.

Діяльність П. Орлика мав значну вагу в історії українських визвольних змагань. Він був найвидатнішим представником першої української еміграції. Деякі політичні ідеї його мають іще й сьогодні своє актуальне значіння. В його особі Україна здобула надзвичайно активного заступника своїх інтересів на міжнароднім форумі, заступника, що принаймні тридцять років тримав українську справу в активному стані. І хоч як державний муж мав він певні хиби, свого завдання не сповнив, незалежної і зєднаної України не здобув, то все ж таки його енергійна, вперта і невтомна праця не могла зостатися без наслідків. Вона полишила нам традиції, утворила певні звязки з Європою, поставила українську проблему як актуальне питання європейської дійсности першої половини XVIII ст., а це має своє значіння не тільки для минулого України, але й для її майбутнього державного життя, в яким пороблені Орликом заходи можуть придатися для скріплення наших звязків з Європою на основі певної історичної традиції.

I. МАТЕРІЯЛИ З ПРУСЬКОГО ТАЄМНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В БЕРЛІНІ.

РЕЛЯЦІЇ ПРУСЬКОГО РЕЗИДЕНТА В ПОЛЬЩІ ЛЕЛЬГЕФЕЛЯ (LÖLNÖFFEL) ДО ПРУСЬКОГО КОРОЛЯ З РОКІВ 1710—1711¹⁾ (ОРИГІНАЛИ).

№ 1.

Варшава 23. березня 1710 р.²⁾ Rep. 9. Polen 27 ii 3. Виїмок:
„Sonsten ist von hier vor dieses mahl weiter nichts veränderliches in aller unterthänigkeit zu berichten, alß daß der General von der Moscowittischen Cavallerie Janus seinen Adjutanten anhero geschicket, umb Ihr. König. May. Nachricht zu geben, wie der Woywod von Kyow Potocki sich auß Ungarn manifestiret, und auch an ihn selbst geschrieben, keine Feindseeligkeit wieder Ihr. Czarische May. im Sinne zu haben, sondern, weiln er durch sein wiederiges destin auß seinem Vaterlande sich retiriren müßen, also die bey sich habende Trouppen bis zu kunfftigem Frieden nicht anders alß zu Diensten des Printzen Ragotzi employiren, auch bis dahin wieder selbst seinen Fuß auf Pohnischen Grund und Boden stellen, noch solches jemanden von seinen Trouppen verstatten zu wollen, und dagegen auch gebethen von Ihr. Czarsche May. Trouppen in seiner gefundenen retraite mit Frieden gelaßen zu werden“.

№ 2.

Варшава 8. травня 1710 р. Rep. 9. Polen 27 ii 5. Виїмок із реляції:

„Daß der Woywod von Kyow Potocki mit etzlichen 20 Fahnen sich auß Ungern auch nach der Wallachey retiriret, und daselbst zum Könige von Schweden gestoßen, wird mit selbiger reußischen

¹⁾ Лельгефель, на той час пруський резидент при польським королі Августі II, стояв у ближчих стосунках із впливовими особами в Польщі. Ці звязки, особливо з такими особами, як польський коронний гетьман Сенявський, давали йому можливість бути в курсі бендерських справ. З деяких реляцій пруського резидента видно, що поляки орієнтації Августа Саксонського давали йому часом досить однобічні, а то й тенденційні відомости, але все ж таки попадали йому в руки і такі матеріяли, які кидають світло на деякі важні для оцінки подій моменти. Цікаво із другого боку й те, як уважно слідувала пруська політика за подіями, які розгорталися навкруги Бендер. Недурно пруський резидент у Польщі дав у своїх реляціях стільки місця для вияснення навіть і найдрібніших фактів із бендерської епопеї. Також і похід союзників з Орликом на Правобережну Україну звернув на себе пильну увагу Пруссії та її резидента.

²⁾ Всі дати пруського резидента за новим стилем.

Post gleichfals bestätigtet, und scheinet der hiesige Hoff, und auch der Moscowittische allhier befindliche Ambassadeur, wieder den Printzen Ragotzi zimlich irritiret zu seyn, daß derselbe besagten Woywoden mit so viel Trouppen von sich gelaßen, dagegen dieser Printz sich entschuldigen laßen, daß er von dem Woywoden hintergangen wäre, und derselbe darinnen wieder sein ihm gegebenes parol gehandelt“.

№ 3.

Варшава 29. травня 1710 р. Реп. 9. Polen 27 ii 5. Виїмок із реляції:

Генерал-лейтенант Генске (Henske) прибув позавчора знад Дністра до польського короля, який перебуває у „Villanowa“. Він запевнює, що „die Türcken die mindeste apparence nicht zeugeten, dem Könige von Schweden zugefallen sich mit Moscau zu collidiren, und dieser außer 800 Schweden, 1500 Zaporowische Cosaken und ohngefehr 50 Pohnische Fahnen, die der Woywod von Kyow ihm aus Ungern zugeführet, keine mehrere Trouppen bey sich hätte...“

№ 4.

Додаток до реляції з Варшави 5. червня 1710 р., там-же.

Copia Epistolae Dni Torkul ad Illrmum et Excellentum Dnum Castellanium Cracoviensem Supremum Exercitum et Ducem datis è Tuczap d. 22 Maji 1710.

Беремо виїмок із неї: „Sveci in Jassy, labore manuum quidam, emendicato alij pane misere vivunt, nulla enim stipendia à multo jam tempore recipiunt“.

№ 5.

Данціг 17. вересня 1710 р. Виїмок із реляції:

„...Sonsten aber an den Gräntzen der Wallachey zu vernehmen gewesen, daß des Woywoden von Kyow unter Jas befindliche Trouppen Deputirte an den König von Schweden geschicket und umb geld solliicitiren laßen, wiedrigen fallß sie aus Noht gezwungen werden würden, ihren rückweg nach Pohlen zu nehmen, und sich zur Crohn Armée zu schlagen, da im gegentheil aber bey der Crohn-Armée auch noch alles malcontent seyn, und mehr alß jemahls von einer neuen Confoederation, davon mann den Crohn-General WachMeister Potocki Marschall machen wolte...“ Польська коронна армія (вона знаходилася коло Сокаля) отримала наказ 3. вересня вирушити до Камянца, щоб охороняти польський кордон від турків. Також і московський корпус генерала Відемана, що вже був коло Висли, висланий на Поділля, щоб підсилити тут генерала Волконського.

№ 6.

„Stryß unter Dantzig“, 24. вересня 1710 р. Виїмок із реляції:

„...und ist sonsten auß Kamieniec noch gemeldet worden, daß des Woywoden von Kyow Trouppen wegen schlechter Verpfle-

gung in sehr miserablen Zustände wären, und hauffen weiß so woll nach Kamieniec ab zu dem Pohnischen Regimentario Zahorowski, welcher 3 Meylen von dannen die Vorwachten hielte, desertireten“.

№ 7.

„Steuß unter Dantzic“, 8. жовтня 1710 р., там же. Віймок із реляції:

„...und daß mann das Elend dortiger Gegend nicht gnugsahm beschreiben könnte, nach deme die HeySchrecken durch einen guten theil von ReußLandt und ganz Podolien bis in die Wallachey unter Bender das meiste Getreyde auff dem felde verzehret, und was noch salviret werden können, ietzund von den durchziehenden Troupen consumiret würde... die Contagion sich dorten auch immer mehr und mehr ausbreiten soll.. Dieser tagen ist hier der Königliche General Adjutant und Obriste von Hoverbek, auß Riga wieder zurück kommen, und berichtet derselbe, daß die Moscowithische Armée, welche Riga eingenommen, von der contagion, so in selbige längst eingerießen, schon wenigstens auff die helfft also bey 12/m Mann geschmolzen, und auch wenig hoffnung übrig wäre, daß der rest salviret werden könnte, weiln alle Regimenten schon angestecket gewesen“.

Серед додатків до цієї реляції (їх тут кілька) вибираємо копію — Extract eines Briefes von der Wallachischen Gräntzen auß dem Lager unter Zablotow vom 16^t Septembris 1710, з якої наводимо:

„Der Cosakische Commandeur Schwedischer Parthey hatt gemeynet den Winter über in Jas zu bleiben, allein die vorgedachte Nachricht von der Moscowitter, auch der Crohn- und Litthauschen armée annäherung hatt ihn bewogen wieder nach Bender zurück zu kehren. In Jas haben aufn hundert der abgerießenen Schweden gestanden, welche aber meistens schon außgestorben...“

№ 8.

Данціг 22. жовтня 1710 р., там же. Віймок із реляції:

„Unterdeßen aber, weil gedachtes Woywoden Troupen schon so eine geraume Zeit in gar schlechter Verpflegung gestanden und hierüber auch die Krankheiten hefftig bey solchen eingerießen, ab sollen nun selbige schon häufig zu desertiren anfangen, und so gar d. 1ten dieses unter Swan¹⁾ 9 Compagnien auff einmahl über den Dniester Strohm gesetzt haben, umb zu der Crohn Armée überzugehen“. Польська коронна армія знаходиться ще в дорозі до Кам'янця. Тим часом у Кам'янці нема зовсім провіанту, в чім завинив подільський воевода, якого скинуто. Існує загроза, що москалі можуть зайняти кріпость, чого собі не бажає польська сторона.

№ 9.

Данціг, 1. листопада 1710 р., там же. Віймок із реляції:

„Wogegen aber andere befürchten, daß hiedurch die Vestung Kamieniec, welche der Moscowittische General Major Wolkonski

¹⁾ Жванець.

schon längst zu besetzen getrachtet, in gefahr kommen möchte, umb auß solcher und der Vestung Bialocierkiew, welche der Czar auch seith etlichen Jahren schon in seinem besitz hatt, auff den fall der ruptur mit der türckischen Pforte places d'armes zu machen, und den Krieg aufm Pohlnischen boden zu führen, inmittelst gleich woll niemand darauf bedacht ist, wie selbige dawieder nöthig zu providiren, allermaaßen auch die LebensMittel darinnen schon so knapp seyn, daß alle Nacht zu 10 bis 12 von der Gvarnison desertiren sollen, und der dortige Commendant der General Major Rappe die Cronfeldherrn schon verschiedentlich erinnert wie auff den fall einer attaque er darumb sich unmöglich darinnen zu halten wüste“.

№ 10.

Данціг, 26. листопада 1710 р. Там же.

Поляки далі побоюються московських намірів щодо Кам'янця. Кріпость безсильна; її легко взяти, бо вона „von aller provision de guerre et de bouche entblöbet“. Через те командант кріпости, генерал Раппе, подався до демісії, не бажаючи далі нести відповідальности.

№ 11.

Данціг, 10. грудня 1710 р., там же. Внімок із реляції:

„Der König von Schweden wäre biß dato noch in Bender und hätte jüngstens unter seine Trouppen jedem Mann zu 5 Löwenthalern und unter den Trouppen des Woywoden von Kyow jedem zu 3 Löwenthalern austheilen laßen. Sonsten man auch nicht woll beschreiben kann, was ungemeyne exorbitantzien die Moscovittische Trouppen in Podolien verübeten, und wie dieselbe weit und breit alles heu und getreyde emportireten, umb ihnen darauß Magazine zu machen, ohne dem LandMann die mindste subsistenz überzulaßen, so, daß alldorten aus hungers Noth ein genereles sterben an Menschen und Vieh befürchtet, und der ohne deme sehr schlechte Zustand der Gvarnison in Kamieniec hiedurch noch viel gefährlicher gemacht würde“.

№ 12.

Данціг, 14. січня 1711 р. Rep. 9. Polen 27 kk 3.

Бендерські справи: Дезаєр у шведського короля в Бендерах із пропозицією миру між Петром і Швецією.

№ 13.

Данціг, 21. січня 1711 р. Rep. 9. Polen 27 kk 3.

Бендерські справи: Польські шпіони доносять коронному гетьманові з Яс і Бендер, що шведський король і київський воевода вислали регіментаря Солтика („Zolyuk“) в Польщу з таємними депешами. Тут чекають на нього, щоб його перехопити.

№ 14.

Данціг, 28. січня 1711 р. Там же.

Бендерські справи: Войнаровського, племінника Мазепи, вислано з Мазепиним військом і деякими татарськими відділами

на Україну через Дністер, щоб підняти повстання проти царя. Це не вийшло на добре, бо татари зараз же почали грабувати. Їх зустрінув Кропотов, відбив здобич, кілька сот татар побив. а кілька сот узяв у полон.

№ 15.

Данціг, 11. лютого 1711 р. Там же.

20. січня зібралися в Дрогобичі польський коронний гетьман із князем Долгоруким, московським резидентом у Польщі, і князем Голіциним, головнокомандувачем московським військом. Тут були присутні князь Ракочій і граф Березені (Berezeni) з Угорщини. Невідомо, що було змістом цієї таємної наради, але, можливо, радилися над тим, як би відвернути Туреччину від війни з Москвою та її — цю війну — „dem Kayser en faveur der malcontenten in Ungern alleine auf den Halß zu weltzen wäre, weswegen auch die Kayserliche Ministri allhier nicht wenig allarmiret seyn, und sich über des Cronfeldherrn Collusiones mit dem Ragotzi hautement beschweeren, weil wenigstens sie befürchten, daß auf solche Weyse der Kayser nicht außen Spiel gelaßen werden dörfte, obgleich auch der Krieg wieder hiesige Cronne und Moscau noch seinen fortgang nehmen möchte“.

№ 16.

Данціг, 4. березня 1711 р. Там же. Подас відомости генерал-майора Раппе з 12. лютого того ж року. Виімок із реляції: „Die Nachrichten, so er¹⁾ damahln aus Bender vom 7ten Februar gehabt, haben darinnen bestanden, daß in selbigem dato der Regimentarius Grudzinski mit des Woywoden von Kyow Troupen auß Jas außrücken sollen, umb zu einem Corps Budziaker und Nahaysker Tartern und denen vom Könige neu angeworbenen 9 Wallachischen Fahnen zu stoßen, mit welchen gedachter Woywod eine irruption in hiesige Cronne vornehmen wollen, nicht so woll umb das Land zu ravagiren, und damit feindlich umzugehen, alß nur vornehmlich zu tentiren, ob er den Adel nicht wieder die Moscovitter aufwiegeln, und welche Troupen von der Cron Armée vor den Stanislaum wieder gewinnen könte; wehrender welcher Zeit der Tarter Chan, umb einen gleichen Versuch bey denen Cosacken zu thun in Persohn nach denen Moscovittischen Sloboden in der Ukraina, alß nach Achterez, Szymy²⁾ und Pultawa gegangen, und dahin, außer einer zahlreichen Svite Tartern, welche alle ihre Gefreundte und Verwandte unter denen Cosaken haben, auch einige schwedische und cosakische Officiers von der überbliebenen Parthey des verstorbenen Mazeppa, alß unter denen ersteren den Obristen Langenberg, den Capitain Tunkelfeld, den Lieutenant Freydenfeld, den Lieutenant Skader p. und unter denen letzteren den gewesenen Obristen des Przuluckischen Pulks³⁾, den Landrichter von Duchopol⁴⁾, den Generalkriegs-Commissarius Maximo-

1) Раппе, командант камянецької кріпости.

2) Охтирка, Сумп.

3) Дмитро Горленко.

4) Довгополий

wicz und sieben hundert gemeine der selbigen Mazeppischen Cossaken mitgenommen ¹⁾, in der Hoffnung, durch diese persvasion, wo nicht eine general revolte ihrer Lands-Leute wieder den Czaren zu Wege zu bringen, so gleich woll eine scission unter denenselben zu stifften, umb sie auff solche Weyse unter einander zu collidiren, und damit ihre force dem Czaren inutil zu machen. Was diese vorgenommene machinationes an beyden Seithen vor einen effect haben werden, werden die künfftigen Posten außweisen müßen, unterdeßen den König von Schweden der Geld-Mangel sehr affligiren solle, weiln alles, so gar auch die Janitscharen von der Guarnison in Bender von ihme geld begehret, welche letztern zu befriedigen, er 50/m Löwenthaler die vor den Woywoden von Kyow zu seinem Vorhabenden march auffbehalten gewesen, distribuiren müßen, dagegen gemeldter Woywod wieder genöthiget worden, 12/m Ducaten von des Mazeppa Enckel, dem Woynarowski zu erlehnen, umb davon unter seinen Leuthen à 4^{1/2} Ducaten auf jedere Gemeinen und unter seine RittMeister à 47 Ducaten zu Bezahlung ihrer gemachten Schulden austheilen zu können“.

№ 17.

Данціг, 18. березня 1711 р. Там же. Врїмок із реляції:

„...Der Woywod von Kyow, von dem Sohn des Tarter Chans und 2 tarterschen Sultanen begleitet, und einem Corpo von ungefehr 9 biß 10/m Mann, ohne die mindste opposition zu finden nicht allein gemeldten Strohm ²⁾ passiret, sondern auch d. 21ten Februarij schon biß Nimirow und gegen Bar auf etzliche 20 Meilen in die Ukraina eingedrungen gewesen, so, daß es das Ansehen hatt, alß ob er die Festung Kamieniec vorbeÿ gehen, und gerade in Wolhynien einbrechen wolte, auff welche Ahrt er den denen moscowittischen und pohlnischen vornehmsten Postirungen schon den Rücken gewonnen, und nach Gefallen weiter ins Land penetriren könnte, davon mann die Folge mit denen nechts künfftigen Posten zu vernehmen haben möchte, und unterdeßen dieses absonderlich zu remarqviren gewesen, daß er an die pohlnische Postirungen vermelden laßen, seinentwegen unallarmiret zu bleiben, weiln er wieder keinen andern, alß nur die Moscowitter zu agiren gesonnen wäre, und auch selbst den Türckische Pforte wieder die hiesige Crohne nichtes feindliches im Sinne hätte, vielmehr aber dieselbe von der moscowittischen oppression zu eliberiren trachten würde...“

Бригадир Кропотов із кількома полками наблизився зпід Кам'янця до Рашкова, але „zu keinen sonderlichen dessein“, бо його сили замалі. Генерал-лейтенант Рибинський, надзвичайний польський посол до Порту, затримався, чекаючи на турецький дозвіл, „in Reußland“. Тут він разом із коронним гетьманом мав конференцію з князем Ракочієм і графом Березені. Обидва дуже дбали про те, щоб переконати угрів „ihr accomodement mit dem Kayser auffß möglichste zu beschleunigen, in der Hoffnung daß der auff diese Weyse retablirende Ruhestandt in Ungern auch gute influentzien vor die Sachen hier in Pohlen geben, und ab-

¹⁾ Див. текст ст. 68, приміт. 4.

²⁾ Дністер.

sonderlich die Ottomanische Pforte veranlaßen würde, auff die Nachbahrschafft der Kayserlichen Armée, nach dem geendigten Kriege mit den malcontenten, bey der vornehmenden ruptur mit hiesiger Crohne und dem Czaren was mehrers zu reflectiren, und meldet man auch, daß gedachter Printz und ingleichen der Graff Berezini sich schon zimlich nahe zu solchen accomodement ge-
leget haben solten“.

Відпис — додаток до цієї реляції пруськ. резидента, — не-
відомо чий, бо не підписаний:

„Königsberg den 17-ten Martij 1711. Man hat nunmehr die sichere Nachricht aus der Ukraine erhalten, daß der Woywod von Kiow benebst dem Sohn des Tartar Chams, und andern fürnehmen Tartarischen Sultanen, mit ohngefehr 10/m Mann, ohne die geringste opposition den Dniester Strohm passiret, und ihren march gerade zu, durch die Ukraine nach Wolinien nehmen, so daß es das Ansehen hat, alß wan die Vestung Kaminiec zur Seite liegen bleiben, und die moscowitische und pohlische Postirung nicht berührt werden wird, welcher letztern der Woywod von Kiow durch einen pohlischen Officier versichern laßen, daß sie sich von ihm nictes böses zu besorgen hätten, sondern er hoffe sie in Kurtzem aus ihrer bisherigen Slavery zu erlösen. Der Tartar Cham soll sich mit seinem Corpo, so man 40/m Mann starck hält, hieher hinauf gegen den Dnieper ziehen, welchen der König von Schweden mit 30/m Janitscharen und 25/m Spahi, nebst seinen eygenen Leuthen folgen, aber auch eine andere route, wegen commoditet der fourage und LebensMittel, welche aus der Ukraine in großer Menge geführet werden, nehmen soll...“ В Польщі багато місцевостей виглядає як „eine Wusteneu“. Потоцький дуже дбає про те, щоб тримати своїх людей при купі.

№ 18.

Данціг, 25. березня 1711 р. Там же. Виймок із реляції:

„Unterdeßen es gewiß ist, daß des Tartar Chams jüngerer Sohn, mit dem Woywoden von Kyow Potocki, und einem Corpo von 20 bis 25, m Tartern und bis 6 bis 7000 Pohlen, Cosaken und Wallachen, sich zwischen Nimirow und Braclaw gesetzt, und allein auß Medzyboza und der dazu gehörigen Gegend 25/m tyeffen (?) an geld, 500 Stück Ochßen, 2/m Schaaff, und 4/m Scheffel Getreyde praetendiret; weiln aber dieser Ohrt eine Pohlische Besatzung inne hatt, mann zu erwahrten haben wird, ob die Liefferung davon ohne einige angewandte force erfolget seyn werde, allermaßen denen Tartern sonst scharff verbothen seyn solle, mit denen pohlischen Trouppen sich zu collidiren, oder jemanden von pohlischer Nation gefangen zu nehmen, weiln die Pforte durchaus den praetext behalten wolte, gleich dem Könige von Schweden einen protectorem libertatis so woll der Pohlen alß der Cosaken abzugeben“.

Повідомляється про невеликі сутички в районі Винниці між московсько-польськими підїздами¹⁾ (зпід Камяняца або з Галичини) і відділами татар, Потоцького й т. д.

¹⁾ Подаються такі ймена окремих командирів: Кропотов, Кросновський, Загоровський.

„Unterdeßen aber des Chans Sohn, und der Woywod von Kyow der Gefangenen Außsage nach, ordre ertheilet gehabt die Pferde binnen 10 Tage gutt zu futtern wornach sie ein weiteres mouvement vornehmen wollen, ohne zu wißen, wohin es gelten sollen“.

№ 19.

Данціг, 28. березня 1711 р. Там же.

Події на Правобер. Україні: Бригадир Кротов і регіментар Загоровський працюють разом проти татар. Московсько-польські вітська займають старе становище („in Podolien, Reußland, Belsk“ і т. д.)

Перша копія — додаток до реляції: „Relatio Meglikij, Tartari, ex vico Povalaka Districtus Budziacensis oriundi, sub imperio Osmani Murzas Crimensis militantis, 2 die Martij sub Juva in Capitaneatu Chmielnicensi ab emissarijs Rotae Magistri vel Centurionis Grochovij in praesidio Medzybozensi existentis, intercepti“.

Друга копія — додаток до реляції: „Depositio alius Captivi Tartari“.

Ми наводимо тут тільки заголовки, не передаючи фантастичного змісту цих зізнань татарських полонених.

№ 20.

Данціг, 1. квітня 1711 р. Там же. Внімок із реляції:

„Es hatt mit denen bey des Chans Sohne und dem Woywoden von Kyow hinter Kamieniec befindlichen Tartern das Ansehen, alß ob sie noch nicht umb recht anzubeißen kommen wären, vielmehr aber ihre forcebiß zur Ankunfft ihrer Rückhälter, derer Türcken bespahren, und unterdeßen sich nur Vergnügen wolten, auf frembden Brodt zu subsistiren, ohne deswegen was sonderliches zu wagen, oder sich darumb irgend fest zu setzen zu trachten, inmaassen sie dazu so woll in Niziakow einem dem Crohngroßfeldherrn gehörigen Schloß wieder die Pohlen, alß in Bar wieder die Moscovitter die beste Gelegenheit gehabt, da an dem ersteren Ohrt nur eine kleine pohlnische Guarnison, an dem anderen aber der Brigadier Kropotow mit 2000 Moscovittischer Dragoner und etzliche hundert Dunischer Cosaken gestanden, die Tartern aber, ohngeachtet sie sich mit dem Woywoden von Kyow auff etzliche 30/m Mann rechnen, dennoch dieselbe nicht angreifen dörfen, sondern sich contentiren Nisiakow durch eine Parthey zu sommiren und da selbige mit einer abschlägigen Antwort, und einer gutten Decharge von dem Guarnison abgewiesen worden, das unterm Schloß gelegene Dorffe und einige dabey befindliche Mühlen zu plündern und in den Brandt zu stecken, unter Bar aber weiter nictes vorzunehmen, alß daß sie ohngefehr 20 der Dunischen Cosaken die auff fourage außgewesen, enleviret und dabey 2 Dörffer, die zu des Crohngroßfeldherrn Medzybozyschen Gütern gehört, weilm die Einwohner darauß verlauffen gewesen. in den Brand gesteket, folgendes aber, wie der Brigadier Kropotow aus Bar, und der Pohlnische Commendant aus Niziakow berichtet, sich mit aller praecipitation sowoll auß Niemirow alß aus Winnice retiriret, und ihren Weg theils auf Kalnik, Woronowki, und Lisianka, andern theils aber auff Pohrzebyscia gegen BialoCzerkiew genommen, gleich alß wenn

sie dem Tarter Chan über den Dnieper folgen, oder wenigstens eine nähere Communication über selbigen Strohm mit ihm anlegen wolten, umb auff allen Fall der Noth einander die Handt bieten und secundiren zu können..." Як запевняють, татарський хан знаходиться в полтавськiм районi. Він вислав був на Вороніж один свій відділ, щоб зробити напад на царську флоту.

№ 21.

Данціг, 8. квітня 1711 р. Там же.

Повiдомляє про лист султана буджацького до економа „von Nisiakow“ і передає його зміст (див. додаток). З сьогоднішньою поштою стало відомо, „daß der Sultan so woll, als auch der Woywod von Kyow sich gegen den Dnieper zurückgewendet, umb, wie sie in ihren verlassenen quartieren außgebreitet, dem Tarter Chan gegen Pultawa zu folgen, ohne, daß mann noch erfahren möge, wie selbigem Chan es alldort in seiner entreprise bißhero ergangen. Sonsten mann auß Bender in Kamieniec Nachricht gehabt, wie unter anderen Absehen, warumb er die irruption über den Dnieper vorgenommen, vornehmlich auch dasjenige gewesen, ob dadurch er die Moscowitter auß hiesiger Crohne zur defension ihrer eigenen Gräntzen zurück ziehen könnte, umb dem Könige von Schweden und der Türckischen Macht den Einbruch in Pohlen zu facilitiren, und daß dieser Wegen ihm auch sein Sohn und der Woywod von Kyow dahin folgen müßen“. В цьому він помилився, бо цар не вийде з Польщі. Навпаки, цар піде в Молдавію, щоб „das praevire zu spiehlen“.

„Die Pohlische Partheyen, welche dem Sultan und dem Woywoden von Kyow nachgeschicket worden, umb solcher march zu observiren, haben zurück Nachricht gegeben, daß dieselbe nicht auff BialoCerkiew, sondern auff Human zugegangen, gleich als wenn sie unter Targowice einen Armen des Bugs passiren, und so ferner ihren Weg auf Czerkass oder Krylow an dem Dnieper verfolgen wolten“.

Перший додаток до реляції: „Copia Literarum Dni Duzyminsicij Aulici Dni Palatini Kyoviensis ad Dnum Potuszynscium Oeconomum Nisiakoviensem Illrm. Dni Castellani Cracoviensis et Magni Exercitus Regni Ducis. Accepi heri literas à Mfca Dnave Vra. quibus vanum et inutile propositum suum exprimit, impotenti illa fugitivorum rusticorum manu, potentiae Illustrissimi Dni Palatini Kyoviensis et Sultani resistere, sed in vim responsi Ipsi assecuro, quod vel per unum quadrantem illa resistentia durare nequeat. Si Mfca Dnao Vra sui Ipsius, suorumque conservationi studet, ut solus ad me Winnicias veniat et non solum militem Tutelarem pro bonis statim accipiet, verum etiam subditi nullam passuri sunt oppressionem, Consideret bene Literas Sultani Turcico idiomate ad Ipsam scriptas, quarum traductio in Polonicum mihi commissa fuit, quasve adjuncta interpretatione hisce includo, sincere Ipsi suadens, ut quam optimè sibi consulat, ne crastina dies Ipsi funesti quidquam ferat, quandoquidem omnes Exercitus jam in pleno motu sunt. Illis quoque militibus Polonis, qui apud Ipsam

morantur, persuadeat, ne quid quam ex nostra parte adversi ve-reantque, et liberum illi semper accessum ad Nos habebunt, quia Nos non contra Poloniam, sed contra Moscos bellum gerere inten-dimus, jamque iterum atque iterum verbo Nobilitari spondeo Mfcaam Dnavem Vram libere ad Nos et secure venire posse, sicque res feliciter et ex voto Ipsi cessuras“.

Другий додаток до реляції: „Copia Literarum Sultani Tartarici ad eundem Potuszynscium. Sultanus omnia fausta Mfcae Dni apprecatur deque Ipsius prospera valetudine notitiam desiderat, lectisque Mfcae Dnavis Vrae literis pro majori documento bonae amicitiae cum universo Poloniae Regno, Interpretem suum hac cum Declaratione ad Ipsam mittat, quod omnes Poloniae Incolas pro aeternis amicis Nris agnoscimus, neque venerimque Reipcae ullam injuriam inferre et si hyems non ita rigida esset, neque ullum ingressi essemus vicum, sed solo passu equorum contenti fuissetus, et quiquid Mfca Dnao Vra conqueritur de abductis in captivitatem per Tartaros subditis quibusdam, id plena specificatione illorum denunciaret, et declarat Sultanus serià desuper inquisitione facta se omnes ipsi captivos redditurum. Quo Mfca Dnao Vra hoc bene trutinato Nos pro indubitatis amicis agnoscere possit, sicque etiam non dubitet, congregatos Nisiakoviae rusticos ad proprios lares remittere, vel ipsis ad minimum injungere, ut nos quasi hospites et amicos suos alimentis necessarijs pro equorum sustentatione ad aliquot dies provideant“.

№ 22.

Данціг, 15. квітня 1711 р. Там же. Внімок із реляції:

„Unterdeßen aber doch gewiß ist, daß der Sultan Gerey, des Chans Sohn, nebst dem Woywoden von Kyow sich von Nimirow und Winnice gegen den Dnieper zurück gezogen, und der ietzt in Reußlandt und Podolien Commandirende Moscovittische General Fürst Galliczyn dem Brigadier Kropotow nach Bar einigen renfort nach geschicket, umb mit so viel mehrerer Sicherheit selbigem Feinde weiterhin nachsetzen zu können, und bleibet sonsten die Formierung der Moscovittischen Haupt-Armée in Podolien annoch biß zu des Czaren Ankunfft außgesetzt, zumahln auch an Türckischer Seite die Sache was langsam hergehen, und noch nicht einsten die Brücken über die Donau geschlagen sind, die Türckische armée auch vor dem Junio an selbigem Strohm nicht vermuthet wird...“ „Post Scriptum“: Отримані через Кенігсберг листи з Польщі. З них видно, „даß der Tarter Chan sich würcklich auß der Ukraina von jenseits des Dniepers gegen die Crimische Tartarey zurückgezogen, jedennoch aber mann noch nicht gewiß wißen könnte, ob ihn einig arrivirtes contretemps oder echec dazu obligiret, oder aber ob er nur seine gemachte Beuthe über die sich zu ergießen angefangene Ströhme zeitig in Sicherheit bringen wollen...“ Щодо ханського сина й Потоцького, то „diese sich auch mehr und mehr zurück ziehen solten, weiln auß Podolien der Fürst Galliczyn in Persohn mit einem Detachement gegen die Ukraina avanciret...“

№ 23.

Кеніґсберг, 21. квітня 1711 р. Там же. Виїмок із реляції :

„Bey meiner hiesigen Ankunfft habe Briefe auß Pohlen vor mich gefunden, durch welche zwar, daß der Tarter Chan sich auß der Ukraina über den Dnieper, biß an die Dniester (!) zurückgezogen, bestättiget, jedoch von seiner aldortigen erlittenen Schlappe nichts mehr gedacht, viel mehr aber schmerzlich beklaget wird, was vor große Beuhte er an Menschen, Viehe, Pferden und anderm Vor-Raht nach der Crime zurückgesendet, und durch die beyrehte retraite auch nichts anderes gesucht, alß nur wegen der ergoßenen Ströhme ihme den Rücken in behörige Sicherheit zu setzen; unterdeßen deßelben Sohn und der Woywod von Kiow (in der Gegend Bialoczerkiew auch einige avantage gehabt hätten, in denen der Moscovitische Brigadier Kropotow und der Polnische Regimentarius, Zahorowskij durch ihre Partheyen denenselben gar zu hitzig nachsetzen laßen, welche sich so sehr vertiefet, daß davon bey 400 Pohlen, 600 Cosaken und über tausend Moscoviter von denen Tartern coupiret, und zu Kriegsgefangene gemacht worden wären, darauf zwar der Fürst Galliczyn mit einem starcken Detachement Moscoviter seinen march wieder dieselben beschleuniget, aber dennoch wenig apparentz gewehsen wäre...“

№ 24.

Кеніґсберг, 27. квітня 1711 р. Там же.

„Daß eine Polnische und Moscovitische Parthey durch gar zu hietziges Nachsetzen, bey denen mit des Chans Sohne, dem Sultan Gereij und dem Woiwodon von Kiow sich gegen den Dnieper-Strohm zurückziehen, den Tartern übell angelauffen, wird mit ietzigen Briefen aus Reußland in folgenden Umständen bestättiget, daß, alß der Moscovitische Brigadier Kropotow und der Polnische Regimentarius Zacharowskij die eylige retraite bedachtes Sultanen und des Woiwodon von Kiow auß der Gegend Nimerow vernommen, sie a propos gefunden denenselben einige Partheyen nachzusenden, umb solcher march und wo sie sich ferner hinwenden möchten, zu observiren, und der erstere deswegen von seinem unterhabenden Corpo 300 Pferde, der andere aber 400 von dem seinigen detachiret, davon das Commendo einem gewissen Panzeren Lieutenant Kalitinski genandt, anvertrauet worden, welcher dabey sich so unvorsichtig aufgeföhret, daß er denen Tartern continuirlich in den Hesten sietzen wollen und damit, ohngeachtet der vielfältig unterwegens erhaltenen avertissementen, wie jene sich allezeit in geschloßener Ordnund gehalten, sich so weit vertiefet, biß er endlich 9 Meylen hinter Bialoczerkiew auf ein Corpo von 10/m Tartern getroffen, und von denenselben mit so einem Nachdruck bewillkommet worden, daß er kaum mit einigen wenigen Persohnen auf umbgewechselten Pferden echappiret, und alle übrige so woll Moscoviter als Pohlen, todt oder gefangen im Stiche gelaßen, worauf der Sultan auch noch die avantage gehabt, daß sich verschiedene Städte in selbiger Gegend, als Koscowola, Bohu-

slaw, Karsun ¹⁾, Lisowica ²⁾, Lopaszno und Dolina an ihn willig ergeben, von dannen ihn wieder zu delogiren, und mithin auch die empfangene Scharte wieder außzuwetzen der Moscovitische bißherige General en Chef in denen reußischen qvartieren, Fürst Galliczyn selbst mit 3 Brigaden seines Czaren Trouppen aus Podolien dahin aufgebrochen, zu welchem (in) der Gegend Bar, außer vorgemeldetem Brigadier Kripotov ³⁾, noch des CrohnFeldtHerrn vorangeschickter ordre auch der Regimentarius Zacharowski mit einem Detachement von 3-a 4/m Pohlen gestoßen, und nun mit Verlangen erwahret wird, ob die Tartern diesem Stiche gehalten haben werden. Unter deßen aber doch der erste unglückliche Streich schon gar große motus in allen Woywodtschafftten verursacht, welche es dem Crohn Gros FeldtHerrn gar übel nehmen, daß derselbe ohne vorher derer gesambten Stände Gutheißßen darüber eizuholen sich persvadiren laßen, zu solchen angefangenen Feindseeligkeiten, die Crohn Trouppen denen Moscowitern zu gegeben, da zu mahln des Tarters Chans Sohn durch sein unlängst ausgegebenes Universal hautement declariret gehabt, daß die Türkische Pforte nur mit denen Moscowitern, nicht aber mit der hiesigen Crohne alß welcher Freundschaft sie ihr auf alle weise conserviret wissen wolte, zu brechen resolviret, und deswegen dem CrohnFeldtHerrn imputiren, daß derselbe à contre temps sein Vaterlandt in den Türkischen Krieg mit enveloppiren laßen, welche raisonnementen, wie sie erst von denen Schwedisch-Gesinneten dem Adel inspiriret und folglich auch von denen jenigen, die durch der Moscoviter enorme exactiones in ihren Gütern en rage gesetzt, oder auch dem CrohnFeldtHerrn nicht gar woll wollen, unterstützt worden, so weit umb sich gegrieffen, daß der Primas Regni von allen Seithen pressiret wird, ihnen bey dem Könige endtlich einen Reichstag außzuwürcken, umb damit den despotismum der Sendomirschen Confoederation... einmahl übern Hauffen zu werfen, und dadurch auch wo möglich das jenige noch zu repariren, was der CrohnGrosFeldtHerrn eigenmächtig wegen Verwickelung ihres Vaterlandes in einen neuen Krieg denen Moscovitern zu gefallen bisher vorgenommen...“

Навпаки, друга партія твердить, що султан, син кримського хана, оголосив війну і Московщині, і польській короні, щоб посадити на місце Августа Станислава Лещинського. Крім того, татари перші почали ворожі напади. З другого боку, князь Долгорукий, московський резидент у Польщі, заявив, що цар, оскільки він удержить Правобережну Україну власними силами, не потребує віддавати її назад Польщі. Він вимагає участі польських військ у боротьбі проти тих, хто напав на Правобережну Україну.

№ 25.

„Rastenburg“, 1. травня 1711 р. Там же: Влімок із реляції:
 „Wo sich anitzo der Tarter Chan mit seinem Schwarm befindet, hatt man vor dieses mahl nicht gewißes melden können,

¹⁾ Корсунь.

²⁾ Лисянка.

³⁾ Кропотов.

desselben Sohn aber mit dem Woywoden von Kyow solte sich noch unter Koszowati 7 Meylen hinter BialoCzerkew aufgehalten haben, gegen welchen der Fürst Galliczyn mit seinem unterhabenden Moscovittischen und Pohnnischen considerablen Detachement seinen march aufs möglichste beschleuniget, so, daß mann stündliche Nachricht vermuthet, daß er entweder mit jenem aneinander gerathen seyn, oder aber denselben obligiret haben werde, seinen rückweg über die Dniester zu ergreifen“.

№ 26.

Варшава, 16. травня 1711 р. Там же. Виїмок із реляції:

„... wie bey der Action da der Fürst Galliczyn mit dem Pohnnischen Regimentario Zachorowski das Corpo der 10/m Tartern in die Flucht getrieben, und die 5/m Christen von dererselben Slaverey erlöset, unter andern auch der Cosakische General Kriegs Commissarius Orlik, welcher vormahls dem Mazeppa gefolget, und nach dieses tode von seiner nachgebliebenen Parthey an desselben Stelle zum Cosakischen Feldherrn declariret, durch die Pohlen zusambt der gantzey Cantzeley gefangen worden, selbiger aber dennoch bald darauff durch eine sonderliche avanture wieder zu echappiren gelegenheit gefunden, in deme, alß der Regimentarius Zahorowski ihn zu genauerer Verwahrung an den Crohnfeldherrn abschicken wollen, und die dazu geordnete Pohnnische Parthey einsten unterwegs ihre Pferde etwas grasen laßen, eine andere Moscovittische Parthey darauff gestoßen, und wie selbige nach ihrer Nation übeln gewohnheit, zu weiln ihrer Freunde nicht viel besser, alß ihrer Freinde zu schonen, solche Pferde jenen von der Weide enleviren wollen, also jeder dererselben in großer Verwirrung zu rettung seines Pferdes herbey gelauffen, und auf solche Weyse bedachten Orlik fast ohne Wachte gelaßen, daß dieser dadurch die beste gelegenheit überkommen, sich in den nächsten Wald zu salviren, und also seinen Freinden zu entrinnen, unterdeßen gleich woll seine Cantzeley im Stiche geblieben, welche folgendes dem Crohnfeldherrn nach Jaworow eingebracht worden...“

№ 27.

Варшава, 23. травня 1711 р. Там же. Виїмок із реляції:

„... unterdeßen auch einige Briefe von Kamieniec beyfügen wollen, alß ob der Woywod von Kyow bey der Action unter Bialo Cierkiew am Fuß gefährlich blessiret worden seyn solte...“

Не можна дізнатись, де він подівся.

2. МАТЕРІЯЛИ З ДРЕЗДЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ.

Під лос. 3516 знаходиться в Дрезд. Держ. Архіві цілий ряд листів Орлика і його співробітників, головнo за 1713 р. Це грубий том, назва якого звучить так: „Polnische Sachen (Bestrickungen), Papiers touchant l'arrêt du Colonel Blendowski concernant les affaires en Podolie 1713. Lettres interceptées, où il y en a du Ge-

neral des Cosaques Orlik“. Окрема мапа в цім томі зазначена так: „Lettres trouvées a un Polonois où il y en a aussi du General des Cosaques, Orlik“.

Вибираючи звідси листи Орлика й його співробітників, подаємо їх у хронологічним порядку.

№ 1.

Лист П. Орлика (оригінал) без сумніву до полковника Роговського, хоч адресата на листі виїмково не зазначено.

„z Benderu Julij $\frac{15}{4}$ 17 l 2 a^o ($\frac{4}{15}$ липня 1712 р.). Monsieur.

In recompensam niespodziane-o y nie opowiedziane-o swe-o odiazdu, łatwo mię Wmmm Pan może ukontentować, kiedy mię zechcesz często svani osoby swey visione beare, y in publicis conferre. Na rezolucią od Principała Wmmm Pa^a czekam z wielkim umartwieniem, którą ieżeli Wmmm Pan otrzymasz tedy non confidendo calamo, sano z nią abyś Wmm Pan raczył pośpieszyć wielce upraszam y znam się bydz irremissibiliter Wmmm Pa uprzeymie zyczliwym bratem y sługą F. Orlik Hetman W Z.“.

№ 2.

Універсал П. Орлика (ориг. з печаткою В. З.) до Запор. Вітська.

„Филиппъ Орликъ Гетманъ Войскъ Запорожскихъ. Паномъ Полковникомъ, Сотникомъ, Атаманомъ, и всему Старшому и Меншому войска Запорожского такъ комонному яко и пѣхотному товариству симъ Унѣверсалнымъ Писаніемъ Нашымъ озваймуемъ: ижъ стосуєчися Мы до волѣ Наяснѣйшого Хана Его Млти, который принявши, такъ особу самого Его Млти Пана Роговского Полковника Рѣчи Посполитой Полской, яко и дѣбра Его а именно Ивашковцѣ з принадлежностями в свою оборову, всякимъ безпеченствомъ обдаровал, казалисмо и Мы сей Нашъ оборонный выдати Унѣверсалъ, черезъ который пилю мѣти хочемъ абы ниhto зъ Старшихъ и Меншихъ войска Запорожского людей въ мененныхъ Его Млти Добрахъ провѣятовъ выбырати, консистенцій мѣти, правнымъ найменшымъ способомъ утяжати, кривдити и шкодити не смѣть и не важилься. Данъ въ Бендерѣ, фебруара кд року 1713 (21 лютого 1713 р.). Звышменованный Гетманъ рукою власною“.

№ 3.

Лист прилуцького полковника Горленка (ориг.) до полк. Роговського.

„Moy wielce Mści Panie Pułkowniku. Moy wielce Mści Panie y Bracie. Daremnie Wmm Pan na Brusa taką swoją arbitrium pokładasz, żeby on pod Święta Wielkonocne w tym kraju pod Szarogrodem z swoją watahą we trzydziestu ludzi chodził: Ponieważ Brus nie trzydziescie, lecz na dwiescie towarzystwa zaciągnął był, na pieniądze ieszcze w zimie mająć się a S^a R^a M^{to} dawac: iednak za przychodem moim tu do Vkrainy, kiedy wszczeli ludzie na pułczan ie-o skargi zanosić, posłałem od siebie iednego setnika

we 200 ludzi aby wszytek pułk iego rozgromił y rozegnał, ktorego ten setnik znalazłszy w Umaniu z towarzystwem, iednych rozegnał. drugich ktorzy z Sieczy Zapo(ro)żskiey, y skargi od ludzi na nich niebyło wzioł między swoje towarzystwo; Hadamakuw zas wybrawszy z nich trzydziestie człeka, ktorzy ostawiwszy swoich panuw, albo swoje gospody, poszli byli na tę zaciągą y ludziom przykrości czynili, dał onjm po czterydziestie kijow y ze wszystkiego onich wyzuwszy puscil; w samy ieszcze ten czas iaky Wmm Pan w liscie swoim wyrażasz. A samego Brusa zabiwszy w kłodky przysłał był do mnie, ktoregom tu trzymał więc dwuch niedziel w więzieniu. A na ynstancyą Im Pana Gubernatora Niemirowskiego, y prozbe wszy(t)kich mieszczan, także y całego kahału żydowskie-o, odpuscilem go iuż trzeci dzień, bo wyekuzowali gą, że żadna na samego iego ludzka nie pokażesz skarga. Niechcę negowac żeby y ta trzydziesta hultauow kupa, nieiegoż żebrania była; jednak żadną miarą to bydz niemoże, y nie iest podobna, aby kiedy ci hultauie mogli przystać do Woyska mego statecznie y skromnie stojącego na kwaterach, bom wszytkę Woyską numero po miasteczkach y wsiach rozpołożył, do tego też same Woyską koždy na swoje kwatery niepuści, owszemby takich hultauow pozabijali; gdyz drugi Woyska Zaporozkiego y niewi, a nosząc tę imię na sobie ludziom ciężkosci, morderstwa, hrabunki y zaboystwa czyni, podaiąc tedy postępkamy swemy całą Woyską przed wszytkiemy narody y państwa w nienawisć y shydę. Ja tak trzymam że ci hultauie ieżeli zaraz służatego Wmm Pana nie zabyli, będą trzymać go u siebie dla tych swoich potrzeb, iakę Wmm Pan w liscie zmiękuiesz, a Woysko moje ieżeliby stojąc po kwaterach na taką zamysły miało chodzić, ciż sami poddani, Wmm Panu mogliby o tym doniesć widziec, iako tyż y mnie od żadnych ludzi w tacy sposob na Woyską moję skarga niezayszła ieszcze y rozbuynik żaden do Woyska na kwatery przystac niemoże, a nie też y dobry bez wiadoma mego. Ci swewolcy ieżeli nie Brusowey kupy: zapewnie od zaciągu Jaśnie Oswieconego Xiążęci Imści Wyszniwieckiego muszą bydz o ktorzych iuż w pi(e)rwszym liscie moim do Wmm Pana namieniłem. A iak słyszę y dawno w tych mieyscach rosboię bywały. Kturzych ia iako nie do mnie należy uskramiac niemogę. Możesz Wmm Pan zawziowszy wiadomość o pewnym onich mieyscu ludzi swoich zebrawszy poslac; do kturzych ludzji y ia w pomoc towarzystwa mego dac nieostawię. To donioszy zostaię Wmm Panu zyczliwym y unizonym bratem Dymytry Horlienko Puł: Woy: Z: Pryłucky Na Mieyscu Jw Imści Pana Hetmana zostaiący. Z Brac: 2 л Aprilis A° JI 7 JI 3° (21 квітня 1713 р.).

№ 4.

Лист Горленка (ориг.) до Раговського.

„Mnie Wielce Mści Panie Pułkowniku. Moy Mści Panie y Bracie. Z roznych stron zachodzą wiadomości że woyska polskje ku nam zbliżaiąsię. Jednak czekałem na pewną wiadomość od Wmm Pana y Brata, bo zawsze tuszę (sic!) po braterskim iego deklarowanym affekcie że mnie tą zasłać nieomieszkasz. A dzis zawziowszy pewną

wiadomość od namiestnika Raszkowskiego że iuz chorągę polske kupiosię idąc ponad Dniestrem a zmierzaią az ku Jahorliku niewiedzieć z iako imprezą, posiłam umyślnie z tym listem moim do Wmm Pana, oraz y proszę wielce, chciey Wmm Pan mnie o tym słusznie uwiadomić. Gdyz y ia posłałem po swoię woysko komonnę aby co nayprędzey szło do mnie y tudaież w kupie gdzie y woysko piechotnie po kwaterach rozpołożyosię. Także zaraz będę pisał y do Będeru do tego z czyiey woli y ordnynansu y rady tu do Vkrainy wstąpiłem: tedy chciey Wmm Pan o tych chorągach słuszną y pewną deklaracyą uczynic listownie, aby miał co pewnego y do Będeru pisać. O co wielce Wmm Pana upraszam y potrzecie, iako iestem Wmm Panu zyczliwym y unizonym bratem Dymytry Horlenko Pul: W: Za: Na Mieyscu Jw Jm PH: zostaiący. ЯІ Маі А° Л 7 Л 3 (1 травня 1713 р.) Dla pilney potrzeby chciey Wmm Pan z tym moim posłanym swego człowieka do mnie przysłać niezabawem. Ktory cokolwiek tu ode mnie słownie odbierze doniesię Wmm Panu“.

№ 5.

Лист Горленка (ориг.) до Роґовського

„Z Bras: 24 (місяця немає) Л 7 Л 3 (1713).¹⁾ Mnie wielce Mści Panie Pułkowniku. Moy Mści Panie y Bracie. Jak skoro tylko list Wmm Pana doszedł ręć moich, z ktoregom się dowiedział o niesłusznych y samowolnych postępkach, towarzystwa tego, ktore po łasce Wmm Pana przez iaky czas konsistuiąc w Spikowie, swoiewolnie, sadzawki Dobrodziea me-o zławiają; tak zaraz posiłam upominaiąc y groząc onich od tey swewoli aby poprzestali; y żeby żadnych wymisłow nieczyniąc, tym się kontentowali, co biedny człowiek wystatera. Jeżeliby tę y dawno mi doniesianą, zaraz bym gotow onich powsciając. Wielce dziękuię Wmm Panu za objawienie stawszey się we Lwowie konstitucyi na ludziew naszych; z ktorego mogę się ia informować iak wprzud postępić. A to za osobliwą przyażń y łaskę Wmm Pana do siebie mam; kturey y wprzud u Wmm Pana supplikiuę uniżenie, ieżeli contiget taka wiadomość, y iakażkolwiek, wielce proszę Wmm Pana nieomieszkać s tey mnie, z przyiazni osobliwey swey y łaski, dac wiadomą, iaką przyiazń odwdzięczyć Wmm Panu omni modo starac się będę, Donoszę Wmm Panu wiedzieć, że opisałem się do Jasnie Oswieconego Xiążęcia Імщі Rzymського Podkomomorzego (sic!) Wiel: Koronnego, Regimentara Woysk Koronnych z tym, zem tu, za Fermanem Najaśnieyszego Hana Імщі a z spolnej rady całego Państwa Krymskiego y Woyska Zaporozskiego, wstąpił w Ukraine, nie na swe wole, lecz dla lepszego porządku Woyska, y zamysłu nad spolnym naszym nieprzyiacielem Moskwą; żadnoy niedaiąc woyskom polskim do nieprzyiazni okkazyi żebym tu stał; także prosiłem J. Xiążcy Mści, aby niedozwolił woyskom swoim polskim, woysku naszemu okkazyi dawać. Jednak na to żadney deklaracyi nieodebrałem, y iaka będzie niewiem. Kturą gdy odbierzę, nieostawię y Wmm Panu wiadomo uczynić, a teraz iegoz przyiazni nazawsze siebie

¹⁾ Див. міркування про місяць у тексті моєї праці, відділ III, ст.

polecając zostaię Wmwm Panu zyczliwym y uniżonym bratem Dymtry Horlenko Pulownik Woy: Zaporoz: Pryłucky, na miescu Jasnie W: Im. P. Hetmana zostaiący“.

№ 6.

Лист Горленка (ориг.) до Максима Бучмапського. Адреса: „Мовму ласкавому приятелю П-ну Максиму Бучманскому и губернатору Рашковскому оддати пилно“.

„Мой ласкави Приятелю Пне и Губернатор Рашковскій. Поважний ферманъ Ясневелможного Ем: Галаангаси пред посланних Ваших дошел рукъ моих, о которій вмсць упоминається, жеби до васъ оній дослалем, той ферман мнѣ есть потребен бо до мене и писан и що колвек у ономъ есть выражено я тов усе исполнити гоговъ; тилко прошу вмсць мой листъ до Ясневелможного Ем: Галаангаси, яко найскорѣ изволте Вмсць своим посланцем отсилати, бо здобѣ Ясневелможного Ем: Пна Вовводи не может войско сходити покол ажъ мнѣ на сей мой лист не будетъ отвѣту; от Его Велможности; и повторе о скором отославе прошу; а ще вмсць пишеш жебы козакъ ехаль укупѣ злодѣя шукати який у его коня укравши продалъ вашему человеку(i), албо приезде чекал Емсці пна Ронговского, чогож оной мѣть вздти злодѣя шукати поеваж того своего коня не продавалъ нѣкому але у его украдено. ваш человекъ кому за краденого коня грѣши далъ той повинен на тѣм ѣ грошей своих упоминатися і як власного его козацкого коня оддати, и Его Мл: панъ Ронговскій за своим приездомъ такъ розумѣю не иначе судитимел але такъ якъ право посполитов учит а если не вѣритимете що в сего козака той кон украден то оной готовъ будетъ сумленем поправити, що он не продавалъ того своего коня, алъ в одного крадено. О том Вмсць просячи застаю всего добра жичливым приятелем Димитрій Горленко Полковникъ Войска Зап. На мѣсцу за Вель: Пна Гетмана застающий. З Браславля Юля ҃ 1713 (3 липня 1713 р.).

№ 7.

Лист Горленка (ориг.) до Роґовського.

„Z Benderu Julij 15 1713 A^o (15. липня 1713 р.). Moy wielce Mści Panie Pulowniku. Moy Mści Panie y Bracie. Serdecznie załuję żem ani na drodze ani tu przy Benderu nie mógł, po wielkim żądaniu moim prezencyj samego Wmści P. wydzici, iednak nie chcąc poniechac miley moiey z Wmm Panem korrespondencyey, dawney iego przyiazni teraz oddawszy się, zatrzymywamsię z tą do pohodniczszego czasu nim w krótce znouw z woli Najasnieyszego Hana Im y ordynansu Jw Im P Hetmana mego ziade tam bliżey ku wmm P do Braclawia, a tam iak y przed tym braterską moią z wmm Panem przyiazni, częstą miłą korrespondencyę swiadczyc obliguję się, iako ten ktory z początku był. y teraz ó wzajemną przyiazni y affekt supplikuiąc y tey polecając się iezdem Wmm Panu zyczliwym bratem y sługą niskim Dymitry Horlenko P: WZ Prył“.

№ 8.

Лист П. Орлика (ориг.) до полк. Роґовського.

„Monsieur. Niezmiernie y ia tego żałuie, że mi nie przyszło praesentaneo amplexu z Wmmm Panem przy odiezdzie ie-o pożegnać się, y w następniających coniuncturach candido cōferre, committo to iednak pogidnieysze-u czasewi, a teraz upraszam wielce Wmmm Pana, abyś umowieną ze mną poufałą correspondencią, amico calamo et animo continuewać raczył. Ja zaś cokolwiek occurret do oznaymienia y do przestrogi godne-o y potrzebne-o, nie umknę ochoty od przystugi moiey, ktora zawsze zelat y zelabit pro bono publico. Do sprowadzenia woyskowych moich ludzi, z dobr podniestrskich Jaśnie Wielmożne-o Principała Wmmm Pana, posyłam ordinans, do Pana Maxima Połkownika commenduiące-o w Bractawiu, seriò mu roskazuiąc, aby sine mora te pomieniene dobra ewakuował, y na insze mieysca kozakuw sprowadził, a lwaskowcem wszelką indemnitate prowidował. A ponieważ in praesenti turbido statu, potrzebną bydź sądzę correspondencią z Jaśnie Wielmożnym Imsią Panem Hetmanem Polnym Koronnym mum sanem, więc na ręce Wmmm Pana, posyłam list moy do Imsci mwmPana adressowany, wielce upraszaiąc, abyś go Wmmm Pan przez pewne-o y poufale-o człowieka swego, raczył przesłać do ręk należytych, y iesli otrzyma respons, tedy chciey Wmmm Pan sekretnie ony do mnie odesłać. Uczyni to Wmmm Pan pro ea ahra (!) pollet rectitudine, et aquanimitate, obliguiąc mię ad comportantiam roskazem swoim, iako te-o ktory zawsze ambio bydz Wmmm Pana uprzejmie zyczliwym bratem y sługą. Filip Orlik Hetman WZ. Z Benderu Julij 27/л6 1713a⁰⁰“.

№ 9.

В листі з Рашкова 16 липня 1713 р. Максим Бучановський скаржитися пол. Роґовському, що „Kozacy Woyska Zaporoskiego“ забирають їм коні. Він звертався з скаргою до пол. Прилуцького. але не має жадної відповіді. З панських дібр козаки виходити не бажають.

№ 10.

Лист охочекомонного полк. Самоїловича (ориг.) до полк. Роґовського.

„Мцѣ Пне Полковникъ Роґовскій мнѣ велце Мцѣ Пне и Брате. Любовь нашу приятельскую повторе, до Вмцѣ Мцѣ Пана нашего значными товарищами войсковыми прозбу заносим, которим то и ми товариству нашему велѣлисмо, по квати-ре не разширяться до которого часу, тилькож znajduюся в Григорчинцах Комайгородѣ в Копѣвцѣ или где инде в яких селах, а що инде не могут стояти, то от туль що по звичаю оним жеби незбороно им видати провиантъ, яко из стѣни, тако из иних, жеби тоє видано, по звичаю. А що и за тоє Вмцѣ Мцѣ Пну ознаймую, же из Межибожа коронкки виходили, повѣдаю яко би то двѣ тилкожъ людей заедно тривожат. Яко то за десятину вделяются, тилкожъ того и ми им не заступлемъ,

тилкожъ и они побравши в Лѣцяхъ и в Вороновицѣ тую палежачую десятину, а товариствъ воѣсковихъ не зачепали, надто и Ва Мцѣ приятелей нашихъ за тоє просимъ, жеби имъ харчи по християнски незбороняно, Ото велце повторе просимъ, и живчимъ доброго здоровья: з Брацлавля. Августа к. Вамцѣ Мцѣ Пну брату моему широ зичливий Максим Самойловичъ полковникъ охочокомонний“.

Польська копія (а скорше той же український текст, переданий польськими літерами і правописом), що знаходиться при листі, подає точніше дату: з Bracławia Awchusta л 1 (11) 1713“.

№ 11.

Лист П. Орлика (ориг., бо хоч з підписом „Idem qui pridem“, але на адресі (на обороті листа) видко сліди лякової печатки; крім того, як і інші листи Орлика або Горленка, писаний власноручно) до полк. Роґовського.

„Monsieur. Niedziwuysię Wmmm Pan, że o Im P-u Wdzie Mazowieckim wiadomość, odemnie w liscie do Wmmm P-a adresowanym wyrażena, a od Hana Imści, Krolewi Imści Stanisławuwi doniesiena odmieniła się, bo ten kray iako mutabili stemmatico astro gaudet, tak wszelkim odmianem subiacet. Ratio tey odmiany ta iest: widząc Turcy że in praefixo termino, ratificatio pokoju od Moskwy nie przyszła, a obawiając się, żeby w wojnę dwoch narodow skolligowanych nie implikowali się, już in procinctu drogi będące-o Im P-a Wdę Mazowieckie-o utrzymali, a do Hana Imści, y Seraskiera ordinans citissimis passibus posłali, żeby Krola Imści do Benderu powroceno, do dalszey disposicyi, sądząc ten powrot bydz cum maiori emolumento Krola Imści Stanisława, który jako eveniet czas przyszły nas edocere może, zwłaszcza, kiedy Poseł Moskiewski, z ratyfikacją pokoju, miał dotąd stanąć w Adrianopolu, od ktorey wszystka maxima teraznieyszey tureckiey imprezy dependet. Ja nie mogę się doczekać responsu na list moy na ręce Wmmm Pana ordinowany, lubo go wyglądam avidissimo animo, przynamniey tedy niechciey Wmmm Pan żałować pracy, y zbiec pod Chocim, żebym mógł iurato Wmm Pana fidei cavenda y prae-cavenda confidewac, zebyscie na puzno nie żalowali, ieżeli czas upłynie. Czekam tedy expansis manibus et corde na przywitanie Wmmm Pana znaiąc się bydz Wmmm Pana uprzejmie zyczliwym bratem y sługą. Idem qui pridem. Septembris 6 1713 a“.

№ 12.

Лист пол. Горленка (ориг.) до полк. Роґовського.

„Moy wielce Mści Panie Pułkowniku. Moy wielce Mści Panie y zyczliwy Bracie. Zawsze iest w wielkim valoru u mnie instancya braterska Wmm Pana, y zyczliwość. jegoż ma się wzajemnie braterską moją odwdzięczać przyiaznią. Kturyą iako zawsze, y teraz będąc motus, wielce dziękuię Wm Panu za oznaymienie o Imsciach Panach Kwarciálních, że za ordynansem y assigneyą Jw Jmści Pana Krakowskiego Hetmana W. Koronnego, maią acces aż pod linię naszą uczynić: Kturzy ieżeli do mnie napiszą żeby Woysko moię ku niżey zemknelosię; wole Jmsiow obstarę niechcę, tę uczy-

nię. Na instancją zaś Wmm Pana, zasiłano moy ordynans towarzystwu, żeby z Krasnego zemkneli się zaraz do Spikowa, w takiej materii iak Wmm Pan w liście swoim specyfikujesz; bo samym Bogem protestuję się że indziej gdzie posłać w pilnym czasie niemogę; miejsca za wielką styśnością wszędzie Woyska, niewynaydę. A za czasem zemknę onich z Szpikowa iednak muszę tam dostać człek do dwudziestu, bo całe wszystkim miejsca obrac niemogę. O swewole co piszą Panowie Perkalaby Sorocki do Wmm Pana, że iakoby to teraz z woyska regimentu me o zaporozcy tam zebrał się na Hłuboczku, y Dzikim Brodzie, y slak zastąpili obdzierając ludzi, tedy ia sumnieniem stwerdyc mogł bym, że teraz nikt z Woyska Zaporozkiego, statecznie y cicho z ludźmi obchodząc się, na take hultajstwa nieudalsię. Donoszę o tych, ci to niepostoiiani hultaie, pierwiy będę w Woy: Zaporozskim, poszli byli na zaciągi Jaśnie Oswiecone-o Xiążęci Wiszniewiećkie-o, a potom kiedy chorągwi ich posli wiżey Dniestra za ukazem, oni zostawszy na tych miejscach ludziom hrabunki na slaku y morderstwa czynią, na ktorych y mnie kilo razy zachodziła skarga od ludzi. Ja tedy posilałem swuy ordynans do towarzystwa woyskowego, w Komargrodzie Tulczynie y Kirnosowie konsystujące-o aby zebrał się z temyż ludźmi poszli do nich, y rozegnali gromiąc iako nieprzyiaciela. Kturzy za ordynansem moim zebrał się znalezi tych swewolcow y rozboynikow 60: w iednym miejscu a rozegnawszy, samyż ludzie uskarżając się przyprowadzili iednego byli do mnie ktorego zaraz kazałem zabyc kijamy. Insi zas z nich rozno poszli iak słyszę, iedny 40 czleka w Nedorbor, a inszy w Kuczmani zostali się, a teraz ia iako nieswoich ludzi wszczuwac y rozganiac nich sam niemogę. Jezeli będą wola Wm Pana swoich tam posilać ludzi zebrał się, żeby iak nieprzyiaciela rozgromyli y pozabjali onich, tedy y ia swoim towarzystwem, Wmm Panie o nich pomocy dodać niezaniecham y nieostawie, iako iezdem Wmm Panu zyczliwym y unizonym bratem Dymtry Horlienko P: W: Z: N: Jw. Jm. P: Hetmana zostaiący. Z Bra(cławia): Л 9-ис А° Л 7 Л 3“. (1 листопада 1713 р.).

Під loc. 3552 (Tartarei und Türkei-Generalia. 1714–1715. Vol. II) знаходиться в Дрезд. Дер. Архіві кореспонденція П. Орлика і Горленка з регіментарем польських військ на Україні, каштеляном кам'янецьким Калиновським, яку попереджу зробленим очевидно для доповіді королеві короткий перебіг справи по-німецьки.

„Der Feldherr von den rebellischen Kosaken Orlik notificeret d. d. Önickan den 17.28 X br: 1713. dem Kastellan von Kamieniec Kalinowski.

1. Seine Ankunfft mit denen Kosaken in der Ukraine und solches wäre 2. auf ordre des Tartar Hans geschehen, der ihm auch benötigten falls succurs zu geben versprochen habe. Er bittet 3. Kalinowsky möchte sich dieser Sache nicht mit Gewalt widersetzen, denn sonsten fürchtete er Orlik der Han würde ihm die versprochene Hülffs Völcker nachschicken, und den dörrfte es ohne den bey den Tartarn abziehleten Menschen Raub nicht abgehen. Nechst diesem könnte er 4. den Republicque auch so wohl

in declinirung dieses Raubes, alß auch sonst behülflich seyn. Die Repub. würde ja nach ihrer bekandten liberalitet denen Kosaken die wenige subsistenz an Brodt nicht versagen, nachdem er Orlik alle übrige excessiones abgeschaffet hätte.

Kalinowskj antwortet hierauf aus dem Laager unter Niemirow d. 3. Jan: 1714.

1. Der Han könnte extra territorium suum nichts disponiren, und also ihnen den Pohlen auch keine Leuthe zu unterhalten anweisen; hätte er Lust frembde arméen zu halten, so möchte er auch deren subsistenz besorgen, denn die repub. hätte ja, da Schweden, Moscoviter ec. bey ihnen gewesen, nichts dem Han angewiesen, sondern sie alle accomodiret; nechst diesem aber glaube er Kalinowskj nicht daß es mit Wißen des Hans geschehe. 2. Die Republique wäre zwar liberal, aber gegen bene meritos, welches auf ihn den Orlik, der sich auf dem letzten und höchsten point der desperation uud niedrig gehenden Sachen sub mittiren wolte, gar nicht zu appliciren wäre. 3. Die Hereinschickung der Tartarischen Horden fürchtete und verhoffte er gar nicht, solte es aber dennoch dazu kommen, so wolte er gemäß habender ordre von König. Mt : das Vaterland auch mit Einbüßung seines Lebens beschützen.

Derselbe berichtet an den Feldtherrn Sieniawskj.

1. Er habe die Kosaken unter Niemirow in die Flucht geschlagen, und wäre von denselben 2. Obristen geblieben. 2. Klaget Kalinowskj sehr über den großen Mangel der Subsistenz für deßen unterhabende Troupen, und bittet, daß ihme die Palatinats von Kiow und Volhynien hierzu gelaßen werden möchten. 3. Bey Schluß des Briefes wäre ein Krimischer Murza bey ihm gewesen, der auf geschehenes Anfragen gesaget, er wäre kommen, umb die Kosaken zu bedeuten, daß sie sich aus dem Niemirowschen retiriren solten; der Murza habe auch ferner excusiret, es hätten die Kosaken ihre Sachen ohne des Hans Verwißen vorgenommen. 4. In Niemirow habe er 3 vom Han unterlegte Tartarn gefunden, die er bedeuten will, daß man ihrer allda nicht brauchte.

Einer von den Commendanten der Cosaken bittet den Castellan Kalinowskj unterm 16. X br. st. v. Er Kalinowskj möchte die Kosaken doch wenigstens nur biß zur Zurückkunfft ihrer ausgeschickten Expresen in der Ukraine dulden, garentiret dabey vor alle excesse“.

До цього в додатку сама кореспонденція вищеназваних осіб. З неї вибираю листи П. Орлика і Горленка до Каліновського.

1. Copia Lista Im Pana Orlika Hetmana Woysk (za)porovskich do Jasnje Wielmoznego Im Pana Kastellana Kamienieckiego, Regimentarza na Pograniczu będącego, z Onickan 17/28 X bris 1713 Anno pisanego.

„Idęemu wmw Panu herojeis passibus w Ukrainie, idę in occursum z winną wielkiego iego imienia obserwancją, kiedy zas informuę się z unwersałow Jasnje Oswieconego Im Pana Kaszstelana Krakowskiego Hetmana Wielkiego Koronnego mwm Pana, ze wmw Panu disponowany iestes cum strepitu armorum, dla uskro-

mięnia iakowychsci buntow kozackich, do których zadney tam niewidzę apparencyey nie życzyłbym z tey które ku RzPltey polleo zyczliwosci, y obligacyey. incendere per ignes suppositos cineri doloroso, gdyż Woysko Zaporowskie władzy moiey, a nie swywolne y hultayskie kupy, iako wmwł Pan w universale swoim asserit, nie licentioso. y temerario ausu, w Ukrainie na hybernowych teraz substit quaterach, lecz za wolę, y dyzpozycyę Najasnieysze-o Hana Jmści, iako w tym testabit fidem meam Jgo Hanskiey Mści ferman, który ma u siebie ad manus Nakazny Moy Pan Półkownik Pryłucki. A lubo tam w Ukrainie, za oddaleniem się moim z częścią Woyska Zaporowskiego pod Chocim, poczęła była insolentia hultayska erigere cristas, iednak ia pro munere meo, postarałem się in herba sopire draconem, dawszy na to ordynans Panu Koszowemu, który z Sieczy Zapórozskiej citissimis do Vkrainy zbiegszy passibus, wszystkich tych hultajow latrocinijs y rapinis zyiących połapał, y inszych powieszac. inszym uszy, y nosy pou-rujnac, a inszych kijami pozabijac kazał, dla czego wszelka teraz w Wojsku skromnosc observatur, y niwczym zgoła nie exorbituie, iednym tylko chlebem kontentuiąc się, ktorego RzPlta, iako liberalis domina niemiałaby dla tych zalowac, których ia chcę in obsequio iey et fidelitate utrzymac. Restat tedy rejectum pectoribus sepelire bellum, y impresie tey supersedowac, która zeby pro sup petijs kozakom niesprowadziła w Ukrainę ordy, obawiac się muszę: Jupiter in Trojam, pro Troja stabit Apollo. Zwłaszcza kiedy Najasnieyszy Han Jmsc, zapowięciem o imprezie wmwł Pana, od posłanikow swoich z Polski powracających, wiadomosci posłał iuz exploratores w tych dniach do Ukrainy, a ordzie kazał bydz pro ferenda ope w gotowosci, która iako zawsze practicato exemplo na jassyr inhiat, tak pewnie post recessum wmwł Pana z woyskiem niewinnych ludzi zabierze, y Ukrainę desertam uczyni Arabiam. Ja zas tu inter malleum et incudem zostając, niezdołam wyperswadować Hanowi Jmści, zeby tego sukkursu nieposyłał, bo tym przez to sinistras na siebie pociągnel interpretationes, w czym kiedy zyczliwie wmwł Pana przesbzegam, adjungo oraz unizoną moię prozbę, abys wmwł Pan merendo sobie sine cede trijumphis chciał integram, et illesam ferro hostiam Woysko Zaporovskie na dalszę RzPltey usługę konserwowac, z którym y ja, wodz jego, ambio nazausze bydz wmwł Pana uprzeymie zyczliwym bratem y slugą unizonym. Filip Orlik, Hetman Woysk Zaporowskich“.

2. Copia Listu Dymitrego Horlenka Nakaznego Woysk Zaporoskich 16 X-bris stili veteris 1713 A^o, pisanego do Jmsci P. Ksna Kamienieckiego Regimentarza Partyey Ukrainskey.

„Odebrawszy list powazny Jasnie Wielmoznosci Waszey zrozumielismy contenta w onim wyrazone, iż zczęści intentens (intens) Jasnie Wielmoznosci Waszey z iakim za wyrazną wolę J. Kmu, a za ordynansem J. C. Im P. Ksna II—o W—o K—o nadciągasz J. Wielmoznosc Wasza wzyskiem ku nam w Ukrainę. Za czym supplikuiemy chciey J. Wielmoznosc Wã nam miłosciwie wytrwac, nim posłanni nasi do Nayasń. Hana Imci y J. W. Imci Pryncypała naszego, za których wolą y ordynansem lobawalismy się, tu powroczą — a iak prędko od Ich Mci o tym ordynans za-

wezniemy, tak wedlug tego sobie postapiemy y zaraz J. Wielmozności Wey, elze (?) dzien doniesiemy bo my nie swywolnie wderlismy się u Vkrainskie kraie ale z woli Najasń. Hana Jmci y za ordynansem J—e W—o Pryncypała naszego. Wyrazasz J. Wielmozność Wã swoim listem, ze tak swawolnie z ruiną ludzi vbo-gich rozlezyliśmy się tu, lecz zadney za przysciem naszym do Vkrainy ludziom ruiny nie było y nie będzie, swawolnych zas ludzi powrociwszy my z pod Chocima, upytkich złapawszy, kilkanascie na garle skarac, a killkadziesięt wedlug godności na ciele naznaczc kazalismy, y u priod kazdy swawolny y winnyj w nas bez kary bydz nie mozę. Prosimy wielce y pokornie chciey J. Wielmozność Wã pokazawszy na nich miłoscerdzie, odpuscic kozakow naszych, niewinne podiazdem w Kleszczowey zabranych. My zas odzywamy się że woiennych zamysłow nie przylismy tu czynic, y ludziom regimentu J. Wielmozności Wey zadney okazyey nie chcemy a n(i)e będziemy dawac, tylko list ten do J. Wielmozności Wey ordynuiąc, a respons y w expostulacyey naszej miłosciwą deklaracyą upraszamy, y łascie się J. Wielmozności Wey rekomenduiąc iestesmy Jasnie Wielmozności Wey naszemu wielce msc. Panu y Dobrodziejewu zyczliwy y niski sługa. Dymitri Horlenko Pułkownik Woysk Zaporowskich y Hetman Nakazny ze wszytkiem Towarzystwem“.

Під loc. 2099 (Polnische Briefschaften aus dem 18. Jahrhundert Nr. 28) маємо в Дрез. Архіві два листи: один-ориг., безперечно писаний Григорієм Орликом, хоч підписаний просто „Orlik“¹⁾, звернений до люблинського воеводи Тарла; другий — німецька копія листа Пилипа Орлика до литовського підскарбія Сапєги.

1. „a Vienne ce 3 Mars 1736. J'ay recue celles que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'ecrire le 15 et le 21 du mois passe avec les pieces y jointes, qui contiennent les articles pour traiter, propose par le Votre Excellence et la reponse que la Cour de Varsovie vous a fait sur vos propositions, ensuite le projet de l'act d'acception (sic!) a la reconnoissance de l'Electeur de Saxe pour le Roy. J'ay communique l'un et l'autre a Mr. Du Theil et j'ay luy explique ce que Votre Excellence m'a fait l'honneur de m'ecrire. J'espere qu'alors qu'il est. Votre Excele(nce) a eu deja les deux lettres que j'ay pris la liberte de luy ecrire le 11 et le 22 du mois passe. Elle en vera, que ni ce que Votre a propose par le premier article, encore moins ce qui est contenue dans la reponse (totale-ment a regeter) est conforme a ce qu'on veut stipulé ici, et en quoi on nous temoigne tant des dispositions. Votre Excellence peut etre assure que le Roy ne d'eristera point de ce qui est convenue par les articles preliminaire. La reconnoissance de l'Electeur de Saxe pour Roy, ne sauroit etre sans l'abdikation du Roy notre maitre, et la renunciation de la pretension de l'Electio est un terme non seulement odieu mais dishonorant pour le Roy et pour la Republique. La renunciation avec l'abdication est incompatible (:)

¹⁾ Порів. про перебування Григорія Орлика у Відні працю І. Борщака-Вел. Мазеп., ст. 122—123.

l'une annule tout et l'autre consolide tout, nous prétendons ici que la validité de notre Election soit reconnue, et l'abdication du Roy la convalide, c'est en quoi consiste la dignité du Roy et de sa confédération générale de Dzikow. La Cour de France n'en départira pas. Mr. Du Theil a des ordres de la Cour d'en faire la base de ses négociations, il y travaille avec force et avec fermeté, il prétend que les affaires aillent d'un pas égal. L'Empereur s'est engagé de disposer les alliés à adopter tout ce qui sera stipulé ici, en faveur de la France et de ses alliés. Le Roy de France s'engage pareillement de porter ses alliés (sic!) à consentir à tout ce qui sera stipulé en faveur de la France, j'espère dont que Votre Excellence ne précipitera l'affaire parce que on Vous presse, on connaît les ruses (ruses?) et le faux fuyant de la Cour de Varsovie. Elle s'immagine que comme le sort du Roy notre maître et de la République confédérées est déjà décidé par les puissances contractantes qu'Elle peut éluder tous les bons intentions même qu'on a pour Elle, et je vous assure Monseigneur encore un fois que le Roy de France veut absolument soutenir la dignité du Roy son beau père et celle des états confédérés et alors on permettra la réalité à l'Electeur de Saxe. Je prend la liberté d'écrire à Votre Excellence en ces termes non pas comme un homme autorisé, mais comme un simple particulier gentil homme Polonois qui a quelques connaissances de ce qui se traite ici, et c'est par ce même motif, que j'ose dire à Votre Excellence mes sentiments librement et sincèrement, que le monde est scandalisé de la conduite peu commune de nos compatriotes attachés de corps et d'âme aux intérêts particuliers de l'Electeur de Saxe, ce sont ceux qui embrouillent les affaires et qui font les plus d'obstacle à la satisfaction commune, on connaît leurs menées, il y en a des montres, qui oubliant l'honneur et l'amour de leurs patries en cherchant la perte. Je vous conjure Monseigneur par tout ce qui vous est le plus cher de tenir ferme à ce qui est stipulé par les articles préliminaires de révoquer non seulement ce que vous avez proposé mais aussi de rejeter la réponse indigne d'attente. Votre Excellence n'a rien à craindre, et vous emporterez la gloire de voir un succès (s) heureux de votre négociation. J'ai remis à Mr. Du Theil des copies des articles proposés pour traiter, et de la réponse qui on vous y a fait, et du projet de l'acte d'accession. Il les a envoyés à sa Cour, en attendant il en communiquera aussi aux Ministres impériaux des exemplaires, il me charge d'assurer Votre Excellence de ses obéissances très humbles et de lui qu'il ne néglige rien pour finir les affaires de Pologne avec dignité et l'honneur du Roy notre maître et des états confédérés de la République; cette Cour le lui fait espérer et il a déjà quelques choses (choses) en main pour s'y attacher, on doit lui remettre en peu de jours un écrit par lequel les conventions seront réglées, et aussitôt que je saurais le contenu de cet écrit, je ne manquerais point d'en informer Votre Excellence avec tout l'empressement et sincérité. Son Excellence Mr. le Maréchal Général de la Confédération de Dzikow, m'a fait l'honneur de m'écrire du 17 du mois passé en m'envoyant une copie de vos propositions et de la réponse. Je suis charmé de savoir qu'on y a été indigné

contre la reponse, et de la resolution ou les confederes sont de tenir ferme et unis jusqu'a la decission des affaires. Je luy ecris par letre ordinaire pour l'informer de la situation des affaires, je le rassure et le conjure de contenir nos compatriots dans le sejour ennuyant de Königsberg. Mr. Du Theil informe aussi Mr. l'abbde L'Anglois de succe (s) de sa negotiation, je compte qu'on y sera un peus ranime. Les interes particuiliers de Votre Excellence sont entre tres bonnes mains, on reconnoit les grands et emportants services de Votre Excellence et celle de S.E. Mr. le Marechal de la Confederation Generale, et la Cour de Frence a une consideration particuiliere pour Vous. J'ay fais valoir les grand merites de Votre Excellence devant Mr. Du Theil, il en a un idee grand, et aussitot que les affaires dublique seront reglé, il se fera un p'aisir sensible de Vous etre util, je scais de bon part qu'on s'etoit un peus formalise (!) ici de ce que Votre Excellence a voulue exciter quelques remuement en Hongrie, mais on a eu tort de s'en scandaliser. Il est permis a chaque puissance de chercher les moyens pour opposer une diversion dans un cas ou on voit que les etats et ses droits sont oprime avec une injustice aussi innui, de tout part. Permettez Monseigneur que je vous resouvien le petit joli kosaque que Votre Excellence m'avez promis pour la reine de Frence. Je la supliez de vouloir le conserver, il est sur que sa Majeste en voudroit avoir un. J'ay l'honneur d'etre avec un respect inviolable Monseigneur de Votre Excellence le tres humble et tres obeissant serviteur Orlik. Permettez Monseigneur que j'insere ici mes tres humbles respect a S. E. Madame la Palatine“.

2. „F. Orlik, d. d. Jassy d. 4. Jan. 1739 an den Hoffschatzmeister v. Lithauen, Sapieha“.

„Gleichwie ich vor Ew. Hochwohlgb. würdigste Persohn jederzeit den gebührendsten Estim hege, also habe ich auch Dero Schreiben mit behöriger Obserwantz und vielem Vergnügen erhalten, sondern da mir sebiges recht zu besonderer Zeit, nemlich im Anfange des Neuen Jahres, zu Handen kommen, daraus ich vieles Gute vor die beständige Fortsetzung Dero Gewogenheit und Unterhaltung unserer Freundschaft ominire, und dahero Gelegenheit nehme zu wünschen, daß der Allerhöchste etc. etc.

Ich habe mir einen glücklicheren Ausschlag des vergangenen Reichstages vorgestellet, sonderlich aber bey gegenwärtigen Conjunctionen, welche wohl hätten vermögend seyn können, die es sey durch Amulationes oder Factiones zertheilte Gemüther zu vereinigen; wie aber oft die beste Hoffnung am ersten fehl schläget, so ist auch mein, oder vielmehr des Publici, Wunsch hievon vergeblich und umsonst gewesen. Ich fürchte nur, daß diese Uneinigkeiten der Gemüther mit der Zeit in gefährlichere Folgerungen vor das betrübte Vaterland ausschlagen dörfften, sonderlich da es, bey sothanen innerlichen Zwistigkeiten schwerlich Jemanden gelingen dörffte, Mittel und Wege zur Einigkeit zu treffen, es wäre denn daß Gott der Herr es thäte. Nicht weniger habe ich auch verhoffet, daß bey Vertheilung derer Vacancen auf gedachtem Reichstage auch eine oder die andere Ew. Hochwohlgb. anheim fallen würde und dahero mir die Ehre gewünschet, deroselben zur

Senatoren — Stelle gratuliren zu können, als welche in Dero Erlauchtem Hause niemahlen haben pflegen zu mangeln, und zudenen Ew. Hochwohlgb. der Weg, durch die Meriten und tapfern Thaten Dero Vorfahren, genugsam gebahnet worden; aber auch hierine habe ich in meiner Hoffnung verfehlet, daher ich diese so sehr gewünschte Ehre auf andere Zeit mir vorbehalte. wohl wißend, daß was aufgeschoben wird, dennoch nicht aufgehoben werde. Der Wienerische Hoff dörrfte vielleicht die ihm durch den frantzösischen Gesandten vorgeschlagene Praeliminaria zum Friedens-Tractat, mit Ausschlußung Rußlands, gern annehmen, wenn die Pforte die Ratification des zu Passarowitz geschloßenen Tractats, welcher von Kayserlicher Seithen unbilliger Weise violiret worden, genehm halten wolte, so aber erkennet selbige ermeldten Tractat vor ungultig, und will zu Wieder-Herstellung des Friedens die Pacta Carlovicensia zum Grunde legen, krafft deren sie also Belgrad und Temeswar wieder zu haben verlanget. Ich zweiffele nicht, daß Ew. Hochwohlgb. bereits ex publica fama Nachricht von dem Absterben des Fürsten Rakoczy haben werden, als welcher, anstatt der intendirten weltlichen Mariage, sich mit der Ewigkeit vermählet. Nach deßen Tode hat die Pforte, vermöge ihrer gewöhnlichen Vorsichtigkeit, die Hungarischen Angelegenheiten dem Herrn Grafen Czaki anbefohlen und ihn zum Generallissimo in Hungarn und Siebenbürgen declariret. Nach Hinterlegung der unzeitigen Reise nach Widin, werde ich vielleicht noch diesen Winter eine andere nach Constantinople thun müßen, indem ich sichere Nachricht habe, wie die Pforte beschloßen, mich pro Consilio dahin zu beruffen, es dörrfte aber solches nicht ehender geschehen, biß der Chan daselbst wird angelanget seyn, als welcher dieser tagen bey Smailowa über die Donau gesetzt, und aufs eyligste mit der Post dahin gehet; indeßen stehen die Tartarischen Horden in Bereitschafft auf erste ordre eine Excursion zu thun, und also: Delirant Reges, plectuntur Achivi. Wenn Hohe Häubter zerfallen, muß der Untertahn Haare laßen. Ich empfehle mich zu derjenigen Gewogenheit, mit welcher Ew. Hochwohlgb. den Herrn Dzierzanowski, meinen Schwieger-Sohn, beehren und versichere, daß Niemand mit mehrerer Ergebenheit, als ich seyn kan p. p.“.

III. МАТЕРІЯЛИ З СТОКГОЛЬМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ.

Це грубий том під заголовком „Riksarkivet Stokholm. Cosacica II. Orliks skrivelser“ в яким знаходяться і вже надруковані А. Єнсеном (у Зап. Наук. Тов. ім. Шевч., т. 92, Львів 1909, ст. 113—169) листи й меморіяли П. Орлика до шведської корони і неопубліковані листи й меморіяли його та його сина до різних державних діячів Швеції. Приступаючи до друку цих останніх, зазначаємо, що вони зберігаються в хронологічнім порядку, і ми так їх і подаємо.

А. Насамперед ідуть листи П. Орлика до канцлера фон Мюллерна. Вони стоять під заголовком „Kosakhetmanen Orliks bref till Hofkansleren von Müllern 1711—1718“.

Всі листи — оригінали. Я подаю їх тут за власною нумерацією; про деякі тільки згадую.

№ 1.

Лист Орлика з 18 лютого 1713 р. (Бендери) відповідає змістом листу його до Карла XII під тою ж датою, надрукованому у Бенсена, Орлик у Швеції, 117.

№ 2.

„Excellentissime Domine. Patrone collendissime. Promisit Excell-a V-a rebus meis patrocinari, nunc verò in periculoso meo statu, praesta Te esse Patrem. Commoveant Excell-am V-am ad iustum compassionem discrimina rerum, quae mihi, uxori, caris pignoribus, officialibusq. meis imminent, et iam praeforibus manent, contracta enim debita à Turcis, Armenis, Judaeisq. (praeter octo marsupias, Exercitu Zaporoviensi distribuendas) nullo alio modo possumus solvere nisi aut redactione in servitutem, aut solâ vitâ, quâ nihil carius nihilq. charius. Fides mea meorumq. erga S-am R-am M-tem illibata, exposuit nos non solum in periculum, sed et in extremam perniciem, ex quâ nisi S-ae R-ae M-tis gratia, clementia, et munifica dextra vindicaverint, iam actum de nobis. Recurro igitur ad asylum patrociniij Excell-ae V-ae, ac supplici hos libello pulsare cogor beneficum Excell-ae V-ae pectus, ne abnuat Excell-a V-a miseris succurrere, opemq. mihi inter malleum et incudem posito, mediante sua apud S-am R-am M-tem gratiâ ferre, ut S-a R-a M-tas Dominus meus clementissimus, adimpleat regium suum promissum, quo me fidelem suum servum per Dominum Soldan assecuraverat, et id ipsum Hano per Mustafam Passam comitem passus sui proposuerat. Liberabit me, familiamq. meam Excell-a V-a, à tot rerum discriminibus, sublevabit hoc pio actu et inopiam meam, quam ultra sufferre non valeo; praesertim cum ablata mihi sint victualia, a Porta destinata, et nisi S-a R-a M-tas succurrerit clementia sua egestati meae, tunc nihil aliud mihi restat, solum ut subeam aut servitutem, aut in sudore vultus, opere manuum, cum uxore mea et officialibus vivam, quoniam nihil iam amplius habeo nec ad oppignorandum, nec ad vendendum. Misereatur ergo Excell-a V-a mei, omni digni commiseratione. Actus ille apud Deum meritorius, reportabit copiosam mercedem, me autem ad funera obligabit, ut in perpetuum sim, sicut et nunc maneo Excellentiae Vestrae fidissimus et obsequentissimus servus Philippus Orlik Dux Exercitus Zaporoviensis. Benderae February 18 1713 a.º. 1) P. S. Plura ad coram praesentium latores referent“.

№ 3.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Patrone collendissime. Post expeditas nuper in privato meo negotio ad Excell-am V-am literas, nunc in publicis integritatem Ucrainae concernentibus, recurro iterum ad Excell-am V-am, revocoq. in memoriam

1) Цей другий лист зазначений тою самою датою, що й перший. Очевидно, Орлик дуже поспішав, уважаючи справу пекучою.

memoriale meum¹⁾, manibus Excell-ae V-ae hiĉ Benderae porrectum, atq. his annexum, ex quo facilè Excell-a V-a percipiet, quid opus sit faciendo. Dabit Excell-a V-a lapsis solatia rebus, pro eâ quâ pollet aequanimitate, et immensâ erga me gratiâ, cui tam publicum, quam privatum meum negotium S-ae R-ae M-ti promovendum, humillime recomendo, et nihil aliud ambio, solum ut sim in perpetuum Excell-ae Vestrae intimus amicus et obsequentissimus servus Idem qui pridem. Benderâ Februarij 25 17 л 3 а^o“.

№ 4.

Орлик листом із Бендер 27 лютого 1713 р. просить фон Мюллерна „in procinctu itineris Magnifici D-ni von Kochen“ не забувати його.

№ 5.

З приводу отриманого від фон Мюллерна листа („Carnabadae 28. Februarij datas“) Орлик відповідає (під датою „Benderâ Martij 5 17 л 3 а^o“) висловом глибої вдячності і відданості до Карла XII її його канцлера.

№ 6.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine Amice et Patrone colendissime. A die 4. praesentis ex quo acceperam venerandas Excell-ae V-ae literas, Carnabadae 28. Februarij datas, cum usq. ad hodiernum diem nullam habuerim notitiam, de statu et progressu S-ae R-ae M-tis D-ni mei clementissimi, anceps haerebam, dubiâq. mente, non sine taedio et moerore animi, continuasolvebam cogitationes de successu rerum, publicis votis conformi, praesertim cum malevolorum conatus eo collimaverint, ut sinistris delationibus possent fida S-ae R-ae M-ti pectora conturbare, desperabundaq. rebus adversis reddere. Molimina illa, intelligere et percipere Excellentia V-a ex relatione luculentiore meorum non gravabitur. Mihi autem sufficit in solatium deleris laetari, et gloriari, felicibus S-ae R-ae M-tis D-ni mei clementissimi auspicijs, ex quibus praesaga mente ominari possum, omnes res quô ad publicum et quô ad privatum, fausto eventu successuras, restat solum ut Deus Ter Optimus Maximus, per quem reges regnant, S-am R-am M-tem ad stuporem et invidiam orbis, ad solamen et tutamen fidelium servorum, et ad confusionem et perniciem inimicorum, sospitem ac incolumem conservet, pro conservando et promovendo bono publico, cuius integritatem, in regiam suam recepit personam. Discessum meum in Ucrainam citeriorem, omni quâ potueram arte apud Hanum valere, differre studui, neq. Officiales Generales adlatus Colonelli Prilucensis dimisi, quos ipse per verso coadiutoris sui consilio suffultus, contra iura et veteres consuetudines adsciscere in assistentiam sibi conabatur, ut per ipsos remonstraret se Exercitui, quid valeret. Nova quae huc ex Polonia accesserunt, communicanda commisi internuntijs meis missis, ex quibus ediscet Excell-a V-a luculentius. Ego verò recomendo me

¹⁾ Здається, тут указівка на меморіал Орлика, надруков. у Енсена, стор. 114—116.

gratiae, favori, et patrocinio Excellentiae V-ae, mansurus aeviterne Excellentiae Vestrae addictissimus et ad quaevis obsequia paratissimus servus Philippus Orlik Dux Exercitus Zaporoviensis. Bendorae Martij 10 17 л 3а^o.

P. S. In ipso procinctu expediendarum literarum, attulerunt mihi ex Podolia nova, quae in adiunctis ad Excell-am V-am transmittito. Koniecpolski Palatinus Sieradiensis, communicanda mihi haec homini suo iniunxit, qui vocatur Rogowski“.

До цього листа прилоги, де Орлик переповідає відомости з Варшави й Берліну. На окремому папері під заголовком „sub rosa“ довірочні інформації гетьмана, з яких беру отсей витяг: „...Praenominatus D-nus Amira venit ad me (Орлика) praeterita die solis Martij л retulitq. sub rosa secreti nemini revellandi, dixisse istos mercatores Kjovienses Residenti Moldavici Principis hic degenti, quod Hanus, praeter lapso mense Decembris, miserit unum Moldavum confidentissimum et fidissimum sibi, ad Carum Moscoviticum, usq. Moscoviam, cum aliquibus secretis propositionibus et assecurationibus, secundum quas si res non successerint, tunc caput suum in perniciem exposuerat...“

№ 7.

Орлик у листі до фон Мюллерна з Бендер 19 березня 1713 р. рекомендує зібрані ним у додатку відомости про стан запорозького війська.

Цей додаток, поданий окремо, має такий заголовок: „Excerptio contentorum epistolae Illustrissimi Ducis Exercitûs Zaporoviensis“. Ми його подаємо в цілости.

„Abitum meum ad Ucrainam prolongavi varijs rationibus, et ulterius prolongare spero, cum modo Hanus accinctus itineri, expectando hiè felicem utinamq. citum S-ae R-ae M-tis Domini mei clementissimi regressu. Colonellus Prilucensis solus Raszcoviâ discesserit Berszadam, cum non potuerit compos esse suae spei, quâ ductus non dubitabat generales aliosq. officiales in consilio Kauszany ad Ucrainam assignatos sibi assistituros. Qua propter mittebam generales ad Hanum proposituros, nunquam fuisse hos in Exercitu Zaporoviensi, ut generales in expeditionibus bellicis sub commenda colonellorum aliquando existerent, ergo si modo colonellus Prilucensis novè exemplò compos fuerit sui voti, non plus praeterderet nisi clavam et titulum Ducalem. Exercitus autem visis generalibûs colonello Prilucensi assistentibûs, non aliter imaginabit nisi Hanum promoventum praenominatum colonellum in Ducalem praeeminentiam, et sic sequetur intrinsecum chaos. Reversus Jassijs Nachimowski retulit castrorum metatorem fulminasse contra mea ea ratione, quod Generales officiales cum colonello Prilucensi ad Ucrainam non iverint, haeq. formalia dixisse, videbimus, num ipse Dux non ibit, quandò praefixus ad sex hebdomadas terminus finietur. S-am R-am M-tem idem castrorum metator affirmat abyse Polonicum caeteraq. sine ratione loquitur. Exercitus Polonicus recessit ex Ucraina, qui locatus fuerat in quatoris Niemiroviae, Vinnicae, Braclaviae, Werbiez et in alijs locis, nostri autem tam pedestres quam equestres profecti Umaniam. Colonellus Prilucensis

deceptus assecuratione Hani, qui ipsi pollicitus tradere universales literas pro possidenda Ucraina, sed hoc non expleuit, solum modo dedit literas ad Exercitum, quae meam non Hani spectabat personam, repraesentando colonellum in loco meo ad Ucrainam missum propter infestandos moscos, de Ucraina autem ex hac parte Borysthenis sita, cum nemine litigare declaravit Hanus. Igitur quid ibi in Ucraina colonellus agit? ignem, si quidem hucusq. ab illo nullam accepi notitiam. Convenio Dominaones V-as omnem adhibere curam ad expostulanda declarata filio meo Jacubo 20^m imperialium, nam si hoc non effectuabitur laetabuntur inimici mei de me, praecipue cum praesentibus castror-s metatore, colonello Prilucensi, legatis Zaporoviensibus, caeterisq. plurimis murzis Hanus Kauszany promulgabat S-am R-am M-tem per Mustafam Bassam expostulantem, nullam mihi de pecunijs illaturam turbationem, nec non declarantem regiô suô verbô Adrinopoli promissas 40 bursas admitendas, nam si solum mittentur pecuniae pro persolvendis debitis, coactus debeo hic cum uxore liberisq. sub alieno sole remanere, miseramq. ducere vitam, propter insufficientiam meam parandi ad viam cum S-a R-a M-te; nunc autem pro festis saltem unum mille imperialium curate expostulare, per interpositionem Excellentissimi Domini Cancellarij, quem hac in re humillima mea convenio prece, si quidem ex contractis ducentis ducatis post abitum vestrum â D: Judice Generali 30 mihi pro sustentanda vita restarunt, quibûs expensis non habeo rationem vivendi, quoniam nullibi possum pecuniam contrahere sine pignore, ad oppignorandum autem' nihil habeo, cum pridie omnia que solum potuerunt invenire oppignoraverim. Propter Dei misericordiam curamini, ut possemus à protectione Turcica liberi esse, atq. etiam expostulamini meo nomine Excellentissimum Dominum Cancellarium hoc in casu intercessurum ad S-am R-am M-tem, velle suam M-tem nobis hoc apud Portam efficere, ut nos, uti semel protectionem S-ae R-ae M-tis suscepimus, eamq. iure iurando confirmavimus, hiçq. cum S-a M-te venimus, à qua cunctum nostrum supplementum cum Exercitu habuimus, et a et nunc una cum S-a R-a M-te ex hac regione possemus libere exire“.

На окремім листочку, приложенім до листа Орлика, написано, здається, його ж рукою: „Dominum Mirowicz Assaultem Generalem, caeterosq. Officiales Generales recomendo gratiae et tutulae Excellentiae Vestrae, obligabit eos Excellentia V-a sibi ad omnia obsequiorum genera, et ad aeviternam gratitudinem“.

№ 8.

„Excellentissime Domine. Patrone collendissime. Post expeditas meas per D-num Benoe ad Excell-am V-am literas, nihil adeo digni ad significandum accessit, praeter illam Notarij mei Generalis relationem, quam in adiunctis ad Magnificum D-num Soldan misi, commisiq. tam S-ae R-ae M-ti D-no meo clementissimo, quam etiam Excell-ae V-ae patrono meo gratiosissimo, communicandam, brevi tamen habebò honorem et occasionem significandi scitu digna, nunc verò in privatis quidquod scribo ad D-num Soldan, his omnibus ne gravetur Excell-a V-a patrocinari, humillimè rogo maneoq.

pleno cultu et veneratione Excell-ae V-ae fidissimus amicus et servus Philippus Orlik Dux E.Z. D-m in Onicanis Julij 30 17 л 3а^o“.

До листа Орлик долучив: 1. Сoria Epistolae à D. Saphieha ad Hanum scriptae, ex polonico autem in latinum translatae (дата листа Сапєги 21 березня 1713 р. з підписом Яна Сапєги). 2. Secunda Epistola ab eodem ad interpretem Hani nominatum Abdulah scripta (Сапєга просить дальшої протекції її охорони хана, після того як останній визволив його зі шведського арешту).

№ 9.

Шифрований лист Орлика до фон Мюллєрна. „Illustrissime atq. Excellentissime Domine Amice et Patrone collendissime. Post expeditas meas ad Excell-am V-am cyphericas literas, nihil hucusq. accessit novi ad communicandum. Legati Tartarorum Chani et Seraskieri ab Augusto Warsavia redierunt cum reditu autem eorum quidquid percipiam, non praetermittam occasionem denuntiandi Excell-ae V-ae. Tartarorum Chanus et Seraskierus post Bayramum suum intendant retrogrado passu capere iter primus uti fertur ad Crimeam alter ad Saktiam. Tartari tam gregarij quam principales divulgant Tzerkassos arripuisse arma contra Crimeenses, asseruntq. Tartar. Chanum abiturum in Cirkassiam, ad sopiendum in herba draconem, utinam ipsi tam fausta fortunataq. sit futura expeditio, sicut fuit praeterita, in qua 800 Murzas funestâ perdidit clade. Poloni promulgant S-am R-am M-tem Sueciae procerto inituram pacem cum Augusto, quod si effectuatum fuerit, tunc supplicari cogor ad S-am R-am M-tem ut persona mea exercitus et Ucraina anterior possit eidem tractatui includi ne incidamus ex Scylla in Charibdim odiosissimae Mahumedanorum subjectioni. Excell-am V-am vero humillimè rogo, ut curam tutelamq. personae meae suscipere non gravetur, quoniam Ucraniam (Ucrinam) cum protectione Turcicâ nullatenus acceptabo. Obligabit me Excell-a V-a pio hoc opere, ad aeviternam gratitudinem, et ad omnia obsequiorum genera, sicut istum qui semper manere ambio Excell-ae Vestrae obligatissimus servus Orlik. In castris ad Chotim 8 bris лл 1713 а^o (11 жовтня 1713 р.).

P. S. Eodem ferè momento, quo literas has finivi, accessit notitia de expugnatione Stetini quam notitiam heri Caminieci explosione tormentorum divulgavit publicaruntq. Poloni cum Saxonibus. Eheu quam crudele fatum! Affinem meum Dominum Hercyk et negotium ipsi commisum, recomendo gratiae et patrocinio Excellentiae V-ae, ne in ulteriorem extremam meam ruinam, moretur amplius Adrianopoli“.

Шифрований додаток до листа:

„Clavis illa quam Excellentia Vestra literis suis adjunxit, stimulum mihi suppeditavit ad referandum penetrabilia arcanorum que huc usque alta mente reposita manebant quamvis antea et Benderae et Adrianopoli Sacrae Regiae Majestati proposita à me fuerint; arcanius autem et secretius nihil horum potest esse, praesertim in hac regione quam ut clavis haec sit idonea ad operiendum victricibus Sacrae Regiae Majestatis armis Portam Ottomanicam. Quid enim esset et Deo gratius et publicae expectationi

universae christianitatis jucundius et desiderabilius, quam si Sacra Regia Majestas pacem cum Mosco fecisset cum eodem arma sua sociasset atq. illa in caput inimicorum nominis christiani convertisset¹⁾. Multum commodi Sacra Regia Majestas sibi hoc modo comparasset et plus potuisset per pacem talem cum Mosco stabiliendam quam per bellum (cujus est semper dubius eventus) cum ipso continuandum lucrari; si-quidem Czarus non solum haec omnia quaecunque praesenti bello potestati suae redegit Sacrae Regiae Majestati restituisset, et omnia damna illata refudisset, sed et provinciam aliquam ditionis suae Regno Sueciae conterminam, in recompensam auxilii contra Turcas conferendi, cessisset; insuper et honorem suum vindicasset²⁾ et author sacri belli fuisset, ad quod pio exemplo et coeteros principes christianos commovisset inter quos et super quos tanquam incomparabilis heros generalissimus publico suffragio potuisset et dici et merito esse; hoc autem scribo et propono Excellentiae Vestrae non ad convictionem hujus quod cum coelo potest comparare Sacram Regiam Majestatem et apud Deum promiatricem dextram apud seram autem posteritatem aeviternam gloriam Majestati Suae promereri sed ut remonstrem quanta fidelitate, quantoque zelo erga Sacram Regiam Majestatem ardeo, cui sicut omnia fausta devinctissimo et obligatissimo corde apprecor ita gloriae, honoris et nominis ejus perpetuus ad vita (sic) tempora propagator. Scribendi vero pro tempore tam periculoso non alia commovit me occasio nisi quod senserim et praeviderim nihil prosperi sperandum fore Sacrae Regiae Majestati ex ope Turcarum, qui in fide et in promissis semper sunt infideles. Exempla enim et experientia toties nos docuerunt non fidere amplius ipsis, qui non semel Sacram Regiam Majestatem deceperunt. Scribit Excellentia Vestra in literis suis die 12 praeterlapsi augusti ad me datis, quod discessus Sacrae Regiae Majestatis et omnia pendeant a successu eorum, quae in limitibus jam peraguntur; sed fermiter credat Excellentia Vestra, nihil hic ad limites agi de Sacra Regia Majestate, imo nomen et negotia non solum Majestatis Suae, sed et serenissimi Regis Stanislai post tot obligationes sub altissimo manere silentio. Quacunque vero Adrianopoli Sacrae Regiae Majestati et Excellentiae Vestrae dixi et praedixi de serenissimo Rege Stanislao, verendo ne Majestas sua deciperetur falsis promissis et obligationibus Turcarum, illa omnia jam sunt effectuada et sperata, manent desperata eodem die, haec est septembris quinta et fere eodem momento, quo invitatus huc cum exercitu veni, Tartarorum Chanum salutavi, inveni iam accinctos itineri legatos Chani et Seraskeri, quicuscum Tarlo in Poloniam ad Augustum et ad Rempublicam expediti abiverunt in vias suas cum literis et instructione, adhibueram omnem curam ad conciendum Tarlo ad epplorandumq. ab ipso legationis istius cardinem, sed voti et curae non potui esse compos propter evitandam periculosam suspicionem et propter citissimum ejus discessum, audivi solum ab ore Tartarorum Chani quod commiserit legato suo de Ukraina tractandum. Notarium autem meum Generalem invitum Seraskier ad

¹⁾ Цей уступ є також у Єнсена, ст. 95.

²⁾ Тут розуміється очевидно вже Карл XII.

huc Benderae pro transferendis literis moscoviticis et polonicis accessivit adlatusq. suum manere jussit. Retulit mihi contenta literarum Tarlo ad Augustum et ad Rempublicam, sub nomine (не-рекредено). Seraskieri scriptarum, quas ipse in Polonicum idioma transtulerat, quae contenta hoc modo sonant: quod de mandato Portae venerit ille ad limites Polonicos cum Tartarorum Chano pro erigendo fortalitio Chotzin, significat autem quod Imperator suus bonus sit amicus Regis Augusti et sinceram cum ipso continuare velit amicitiam: quod Porta pacta Carlovicensia sacro sancte observet. Tartarorum Chanus vero, praepert literas, quae in omni resonant literis Seraskieri, dedit legato suo instructionem, in qua praescribit injunxitque, ut Polonos omnes reconciliaret Regi Augusto, ita ferme ut ad bona et ad honores admitterentur et nullam vindictam experirentur: ut Augustus et Respublica propter amicitiam Portae et Tartarorum Chani Ukrainam hanc anteriorem viderent, quam a Moscis receperant per pacta ad Pruth conventa. De Sacra Regia Majestate autem nihil prorsus nec literis nec instructioni suae Tartarorum Chanus et Seraskierus adjunxerunt. A Palatino Kioviensi post regressum ipsius cum Rege Stanislao Benderam sat abunde intellexi, quod voluerit et ipse cum coeteris reconciliari Augusto, qui inter coetera et hoc mihi dixit, quod aliter non poterit esse, nisi et Sacra Regia Majestas Sueciae cum eodem Augusto pacem colligationemq. armorum contra Moscum iniverit, ad qualem pacem et serenissimum Regem Stanislaum etiam intellexi propensum. Curam negociationis istius audivi suscepisse Tarlo, qui forsitan tentabit Regem Augustum, ut ad eandem colligationem alliciat trahatq. Regem Prussiae; sed procul dubio magis sua privata, quam publica promovebit, si non inciderit in manus Augusti, ad quem assecuratus thesaurariatu Regni (sicut hic fertur) discessit. Siniawsky, Rzewusky et Pocey nomine Reipublicae scripserunt nunc Leopoli, ad Tartarorum Chanum et Seraskierum cum protestatione, exprobrando ipsis, quod Porta pacta Carlovicensia violare audeat, per fundationem fortalitii Chozimensis, quibus obligant ut ab incepto opere desistant, sin secus facti fuerint, omnibus quibus valere poterint viribus cum divino adjutorio pacta illa defendere securitatiq. suae providere vellent. Repositum est ipsis quod liceat Portae in ditio-nibus suis agenda agere, cui nemo potest leges praescribere et imponere. Augustus Warsaviae subsistit, res suas sollicite agit, quoniam fere omnes adhaerentes nobis familiasq. eorum incapti-vavit. A legatis Tartarorum Chani et Seraskieri hisce diebus speratur nuntius; quidquid ipse adtulerit certiore de his omnibus Excell-m V-ram faciam; nunc vero supplico ad Sacram Regiam Majestatem et Excell-am V-ram humillime rogo, ut de mandato Maj-tis Suae praebet mihi consilium sine intermissione, quo modo in hac tempestate et circumstantiis procedere debeam, praesertim si Poloni Ukrainam cedere non abnuerint; quod quamvis non spero, tamen tempeste praeveniendis praevengo et volo super hoc negotio mentem Sacrae Regiae Majestatis et voluntatem Ejus explo-ratam habere, quam sequi et adimplere conformi nisu studebo, ne derelinquat solum me egenum et orphanum Sacra Regia Majestas

neve excludat ex protectione Sua Regia, cui me et vitam meam devovi et consecravi semel pro semper. Orlik¹⁾“

№ 10.

Лист Орлика до фон Мюллера з 27. листопада 1713 р. Зміст його переказаний А. Єнсеном, ст. 94., з винятком шифрованого додатку, який тут наводимо: „Serenissimus Rex Stanislaus abs condito sensus revelavit mihi sub rosa, quod omnino voluerit regno, desistere pacemque componere cum Augusto ad quam et Sacram Regiam Majestatem intendit omnibus modis et mediis ducere. Si autem ad tractatum (de cujus initio increbuit jam rumor) res inclinatae pervenerint, tunc ne ab illo ego et Exercitus Zaporoviensis excludemur, iterum mediante gratia Excellentiae Vestrae ad Sacram Regiam Majestatem supplico, de quo jam praeveni Excellentiam Vestram literis meis ad Chozim datis, quoniam supra hoc negotio nullam vobis habere Turcis et Tartaris obligationem, sed Sacrae Regiae Majestati tanquam protectori nostro; qui, sicut semel suscepit nos sub clementissimam suam protectionem, ita pro gloria nominis sui ne derelinquat nos orphanos ne postmodum illudant nobis inimici nostri; ubi est sensus eorum?“

№ 11.

„Illustrissime atque Excel-me D-ne. Amice et Patrone horatissime. Literas Excell-ae V-ae respensorias, 16 IX-bris Demoticae datas, eam quae par est magno Excell-ae V-ae nomini observantiam, recepi hic Benderae 18 X-bris, percepique ex illis laeto animo, quod S-a R-a M-tas Dominus meus clementissimus, non solum personam meam, sed etiam omnes Cossacos in genere, in specie autem Zaporovienses non interrupta protectione, sartos tectosque pace vel bello vel habere voluerit. Assecuratio haec Excell-ae V-ae lapsis dedit solatia rebus, desperabundosque erexit animos, praesertim vero, me fidissimum S-ae R-ae M-tis servum, aeviterno obsequiorum nexu obligavit, ad ea omnia, quaecumque à nutibus S-ae R-ae M-tis pendunt. Quod autem attinet interesse pacificationis et colligationis cum Czaro contra infideles, sit bene persuasa Excell-ae V-ae non eo fine proposuisse me haec arcana, ut his in terris exequeretur pium et christianum hoc opus, sed utinam post transmigrationem de captivitate Babylica quam cum publico nostro damno suffere cogimur. De honesta autem pace restitutione ablatorum et cessione regno Sueciae pro praestando auxilio alicuius provinciae nemo potest dubitare; quis enim tam inops esset mentis, ut pro maioribus minoribus non offeret, praesertim si Deus colligata benedixerit arma vindicatione subjugatae christianitatis. Interea quae hic peraguntur fideliter et candidè, Excell-ae V-ae denuntio: Stanisla(us) non solum omnes Polonos, sed etiam Potocki Palatinus Kiowiae dispensat ad abeundum in Poloniam ad Augustum ne sint ipsi obstaculo ad migrandum quorsum voluerit. Et iam Potocki omnes suas res dimisit ad Poloniam ipseque est in procinctu itineris, expectat solum, supra hoc resolutionem, Tartarorum Chani ad quem scripsit petendo, ut pro maiori securitate mitteretur cum ipso aliquis Murza

¹⁾ Підпис теж шифрований.

sed null(u)m ad huc obtinuit responsum, rescripsit solum Grudzinski (qui ad latus Tartarorum Chani continuat suam residentiam) haec formalia: Cum perlegerim Excell-ae V-ae literas, intellexerimq. intentionem abeundi ad Augustum obstupui, steteruntq. comae, et vox faucibus haesit. Sed forsitan non expectabit Chani resolutionem abibitq. in vias suas, ab uxore continuis concitatus literis. Ablegati Tartarorum redierunt ex Polonia cum comite suae vitae lama quos Augustus assecuravit omnia se adimpleturum, quaecunq. Porta et Tar. Chanus desiderarent. Solum ut Tartarorum Chamy veram et strictam cum ipso, colet continuetq. amicitiam, et curet pacificationem internam Reipublicae Poloniae. Tarlo contra datam fidem remansit in Polonia noluitq. redire cum Ablegatis secundum promissa, qua de causa Chanus irritatus est. In Ucraina insolentia nonnullorum Zaporovienses erigebat cristas, quae in rapinas et praedas relaxata fuerat, sed Koshovy de mandato meo (quod nunc minimis confirmat nutibus meis) venit ibi citissimis passibus, et insolentes omnes incaptivavit, ex quibus alios iussit suspendere, alijs nasus et aures abscindere, alios autem baculis occidere, et sic hydra illa sopita est. Idem Koshovy fecit in Ucraina opus gloriosum, qui curavit postum ab Augusto ad Czarum expeditam intercipere cum plurimis gallico, germanico, et polonico idiomate scriptis literis, quam mittebat ad manus meas, per Ucrainenses incolas pro communicando S-ae R-ae M-ti, sed Colonellus Prilucensis Braclaviae interceptit illam, missosq. apprehavit, ne revellarent secretum interceptionis, et ad Tartarorum Chanum me inscio expedit. Potuisset S-a R-a M-tas, ex posta illa de omni, quodcunq. statum praesentem concernit, informari, sed quid cum homine malevolo et inimicissimo S-ae R-ae M-ti faciendum. De Koshovy Exercitus Zaporoviensis fidelitate potest S-a R-a M-tas secuta esse. In Ucraina nova rerum facies apparet, quoniam de mandato Augusti Siniawski expedit Regimentarium suum Kalinowski cum decem millibus exercitus polonici, pro repellendis cosacis, ubi iam venit ad collisionem cum cosacis, scripsi de hoc ad Chanum Tart. a quo supra hoc expecto responsum, in dies et horas. Quidquid ibi evenerit, non intermittam occasionem significandi Excell-ae V-ae. Nunc verò humillimas gratias ago Excell-ae V-ae quòd inter publicas curas non gravetur in privato meo negotio D-no Hercyk opem ferre, ruinamq. meam speciali sua gratia sublevare, cui me in perpetuum consecro, et maneo pleno cultu Excell-ae V-ae obsequentissimus servus¹⁾. Benderae 20 D.(ecemb.) 17Л3а⁰⁰.

№ 12.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Amice et Patrone honoratissime. Literas Excell-ae V-ae die 13 Januarij praeterlapsi, cum literis S-ae R-ae M-tis D-ni mei clementissimi ad me, et Exercitum Zaporoviensem destinatas, debito cultu et observantia accepi, gratisq. sensibus ea omnia percepi, quaecunq. illae in se continent, publici et privati mei commodi. Rogo igitur humillimè Excell-am V-am ne apio opere succurrendi, sublevandiq. miserum meum sta-

¹⁾ Прізвища нема; лист здебільша шифрований.

tum, desistat, lapsisq. dare solatia rebus abnuat. Quod autem spectat literas S-ae R-ae M-tis D-ni mei clementissimi ad Zaporovienses datas, illas hisce diebus decenter expedire curabo ad Siecz, et pro munere meo Ducali confirmabo Exercitum Zaporoviensem in fidelitate erga S-am R-am M-tem D-num meum clementissimum. De statu moderno Ucrainensi, et quaecunq. ibi nunc peracta sunt, D-ni Mirowicz et Hercyk, luculentius referent Excell-ae V-ae, quos speciali gratiae, tutelae, et patrocinio Excell-ae V-ae una cum negotijs meis recommendo, maneoq. perpetuo cultu Excell-ae Vestrae addictissimus et ad obsequia paratissimus servus Philip-pus Orlik D. E. Z. Benderae, Februarij 4 17 л 4 a⁰⁴.

№ 13.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Amice et Patrone honoratissime. Divulgatur iam hic ad satisfactionem, et solatium publicae expectationis, desiderabilis S-ae R-ae M-tis D-ni mei clementissimi discessus, meum autem in arduo statu afflictum cor, ad sonitum solius famae exultat, ac in nova exurgit tripudia, quantô magis exultaret et laetaretur, si acta esset in exitu Israel de AEGypto, de populo barbaro. Certè exultarem ut gigas ad currendam viam, excurreremq. in adorationem et odorationem uniti Domini, ac occurrerem expansis manibus in amplexum et venerationem Excellentiae Vestrae. Si igitur rumor ille, qui de discessu S-ae R-ae M-tis invaluit, felici eventu effectuari inceperit, tunc ne ego hic derelinquar, et super flumina Babylonis sedeam dignetur S-a R-a M-tas Dominus meus clementissimus, mediante Excell-ae V-ae gratiâ committere pium opus impetrandi mihi apud Portam dispensationem et assensum liberalem ad sequendum individuo passu heroica Suae Maiestatis vestigia. Caetera ediscet Excell-a V-a ex verbali relatione DD-m Hercyk et Mirovitz ad quos referenda praescripsi. Ego solum hic adiungo tentationes et blandimenta quibus ex parte Augusti demulceor et captor quoniam Augustus iam duabus vicibus per colonellum Odynied (qui ad ipsum Benderâ fuit missus ab illustrissimo Palatino Kioviensi et nunc ibi residentiam continuat) extollit me multis encomijs, compellat, assecuratq. gratia et respectibus Augusti collationeq. bonorum, idem faciunt Rzewuski Lubomirski subcamerarius Regni. Insuper La Mar ablegatus Augusti ad Hanum pariter me tentavit per Studzeski interpretem Augusti pariterq. assecuravit, sed ego res istas, politicè expedio; sie quidem omnem spem meam colloco in tutela et protectione S-ae R-ae M-tis Domini mei clementissimi. Neq. flecto genua coram Baal, imo Ulysses sum in evitandis his modulaminibus, vereor enim ne sub melle lateat toxicum, moliminis Moscovitici(s) ad alliciendum me, manibusq. immanibus tradendum expositum. Verum enim vero conformi nisu ad promontorium melioris spei ibo, quô me vela, quô ventus voluntatis, et dispositionis S-ae R-ae M-tis D-ni mei clementissimi, pellent et ducent. Succurret his votis gratia et benevolentia Excell-ae V-ae cui me in perpetuum insinuo. Martij 23 17 л 4 a⁰⁴ 1). До листа додаток: „Сопія

¹⁾ Підпису нема, але лист, як видно з почерку, власноручно писаний Орликом.

literis a illustrissimo D-no Duce Castrorum Zaporoviensis“: тут головно жалі на скрутне матеріяльне положення війська.

№ 14.

Короткі листи Орлика до фон Мюллерна: з Відня 1 січня 1715 р., з Кристіянстаду 15 і 18 червня 1716 р. Перший є новорічною ґратуляцією,¹⁾ другий і третій містять у собі нарікання на поганий матеріяльний стан.

№ 15.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Patrone colendissime. Huius praeterlapsi mensis, die 28, sortitus sum literas Wratislaviae Maij 20 ad me datas, cum annexis sibi his sciendis, quae ad Excell-am V-am transmittito. Literae ipsae denutiant mihi Rempublicam Polonam, non interrupto confoederationis vinculo, hucusq. adhuc generosa pectora intuitionem libertatis suae ferre, et pio zelo zelare. Ex declaratione Cari Magistratui Gedanensi facta, intelliget Excell-a V-a, quam licentiose hic Princeps, in alienam messem falcem immittit, et pro libitu suo in libero Regno agenda agit, contra pacta cum Porta sancita, sed surdis fabula narraretur, quamvis haec pactorum violatio Portae referretur. Cosaci Zaporovienses constantissime sub protectione Chani perseverant, cui S-a R-a M-tas capessendo iter suum ex Oriente, insinuare curavit, reassumpserunt pristinam suam mansionem in veteri Sietz, quam Moschus devastavit, Koschovy praeposuerunt sibi liberis suffragijs Іwanec sororium Constantini Hordienko, qui quoniam nupserit sibi uxorem, privatus est suo officio, Cosacus unus Zaporoviensis, fuit Wratislaviae, primis diebus Maij, cum mercatoribus Crimensibus, natione Armenis, qui habuit sibi ab Exercitu commissa, ut tam de statu S—ae R—ae M—tis, quam etiam de mea integritate investigaret, de qua dubij haerebat, propter sinistras delationes, quae me in obsidione Stransuldensi perijsse declararunt. Libentissime scripsissem ad ipsos, si habuissem occasionem transmittendi literas meas Wratislaviam, qua in re gratiam Excell-ae V-ae expostulo, qui semper et dici et esse ambio Excellentiae Vestrae devotissimus servus Philippus Orlik. Christianstadij 30 Junij 17 л 6 а“.

До цього в додатку копії: 1. „Declaratio Magistratui civitatis Gedanensis facta“ (з боку Петра I і Шереметьєва під датою 16 квітня 1716 р.) 2. „Puncta sive Postulata a Czarea Maiestate Magistratui Gedanensi facta“ (за підписом Петра I і Шереметьєва з 17 квітня 1716 р.) 3. „Praeliminaria Tractatus ex consilio magno confoederata Reipl: Polona, porrecta ad trutinam Illustrissimis D--nis Ministris, ad Latus Suae Regiae Maiestatis existentibus“.

№ 16.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Patrone gratiosissime. Cum hucusq. nullam nactus sim notitiam, pervenerunt ne vel non, ad manus Excell-ae V-ae literae meae, nuper cum adiunctis nonnullis sciendis, Wratislawiâ à D—no Eperyeschy transmissis expeditae, igitur hac vice compello Excell-am V-am vene-

¹⁾ Порів. А. Єнсен. 95.

rabundo calamo, non intermittendo occasionem amplectendi Excell-am V-am debito cultu per D—num Mirowitz, in proprio suo negotio Ystadium proficescentem. Dabit verò Excell-a V-a veniam audaci pennam, quod non vereatur Eam publicis intentam incommodare, mihiq. favebit, et in sinu patrocini sui me fovebit, qui semper ambio et esse et dici Excell-ae Vestrae humillimus servus Philippus Orlik. Christianstadij 16 Julij 17 л 6а°.

№ 17.

Орлик у листі до фон Мюллерна з Кристіянстаду 9 грудня 1716 р. висловлює свою відданість. „Nactus occasionem venerandi Excell-am V-am per filium meum ad S-am R-am M-tem cum supplici libello expeditum“.

№ 18.

Лист Орлика до фон Мюллерна з Кристіянстаду 20 грудня 1716 р. надрукований (з виїнятком останнього речення) у А. Єнсена, 99.

№ 19.

Вибираю з короткого листа Орлика до фон Мюллерна (Кристіянстад, 31 січня 1717 р.) найважливішу справу: „...supplico humillime, ut literae meae tam ad Ill-um Generalem Spar, quibus sunt adiunctae ad Serenissimum Regem Polonium Stanislaum, quam etiam ad Magnificum Dominum Urbanowitz, quibus annexae snnt ad Exercitum Zaporoviensem possint expediri, et mediante Excell-ae V-ae gratiâ suum adire Corynthum“.

№ 20.

„Illustrissime atq. Excell-me Domine. Amice et Patrone colendissime. Cum habuerim honorem visendi Excell-am V-am et congratulandi Ei novum annum Londini,¹⁾ fecit mihi tunc mentionem Excell-a V-a de quadam muliere Gallica, medijs diebus Februarij Londinum reditura, et promisit se nuntiatorum mihi, si poterit illa officio obstringi, instruendi filiam meam natu majorem in lingua Gallica. Quae promisa gratissimâ memoriâ comprehendendo, non vereor compellare Excell-am V-am venerabundo calamo, spe fretus gratiae et benevolentiae Eius, ac humili prece convenire Excell-am V-am. Super hac re, utrum possim compos fieri voti mei, et obtinere mulieram illam pro instruenda filia mea in lingua Gallica. Duos fasciculos literarum, unum inscriptum nomini Illustrissimi Generalis Spaar Casselium, alterum Magnifici D—ni Urbanowitz, in Polonium, curavi expedire ad manus Excell-ae V-ae per Generosum D—num Secretarium Ill—mi D—ni Gubernatoris Scaniae Skytte, sed dubius haereo, utrum sind redditu Excell-ae V-ae nec ne, quoniam nullam habeo notitiam, si autem suum adire Corynthum, supplico humillime, ut mediante Excell-ae V-ae gratiâ promoveantur quo spectant. Obligabit me Excell-a V-a hoc suo favore et patrocinio, ad perpetuam gratitudinem, cum qua semper

¹⁾ Люнд.

manebo Excell-ae Vestrae addictissimus et humillimus servus Philippus Orlik. Christianstadij 18 Februar 17 л 7а“,

№ 21.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Patrone colendissime. Non miror ad binas meas literas, nullum ab Excell-a V-a accepisse responsum, haud ignarus enim rerum sum, quod Excell-a V-a publicis intenta negotijs, minimè poterit supervacaneo frui tempore incumbendi privatis. Attamen cupidus cum sim sciendi, utrum supplex meum petium, tam expediendas literas meas in Poloniam et Casselium, quam procurandam mulierem sivi virginem Gallicam concernens, invenerit gratiam in oculis et corde Excell-ae V-ae, non intermitto et hac occasione compellare generosum, eumq. erga me benevolum Excell-ae V-ae animum, ambiens habere supra hoc negotio exploratam Excell-ae V-ae mentem, et categoricam resolutionem. Si autem visum fuerit Excell-ae V-ae pro incongruo, ut mitterentur literae meae ad Zaporovienses, per manus D—ni Urbanowitz, praesertim cum iam in Polonia post exvinculationem confoederationis, alia rerum facies appareat, igitur humillimè rogo, ut literae istae iterum ad me revertantur, quae nihil aliud sonant, nisi assecurationem meam de interrupta Sacrae R—ae M—tis erga me et eundem Exercitum Zaporoviensem protectione et clementia. desidero etiam ab ipsis, ut mihi significant de statu suo, et Ucrainensi, item de statu Othomanico et Crimensi. Literas autem ad Ill-mum Generalem Spar insinuo gratiae Excell-ae V-ae, cui et me recomendo manens irremissibiliter Excell-ae V-ae obsequentissimus servus Pbilippus Orlik. Christianstadij 27 Februar 17 л 7“.

№ 22.

Орлик згадує в листі до фон Мюллєрна (Кристїянстад 4 вересня 1717 р.) про виставлені вже „mea vota et desideria, ad consecrandum filios meos Academiae Upsaliensi intenta, quae nunc vellem libentissime actu exequi, et iter animo praefixum Upsaliam cum ijsdem meis filijs ultimis diebus praesentis mensis septembris capessere“ і просить фон Мюллєрна видобути йому на це королівський дозвіл.

№ 23.

Лист Орлика до фон Мюллєрна з Кристїянстаду 12 жовтня 1717 р. цілком покривається його ж меморіалом до Карла XII з 10 жовтня 1717 р., надрукованим у Єнсена, 124—129. Прилога до листа „Supplex libellus Colonelli Bystrzycki“ частинно надрукована у Єнсена, Родина Войнаровських, 192—193¹).

№ 24.

„Illustrissime atq. Excellentissime Domine. Patrone collendissime. Quamvis mediante Excell-ae V-ae gratiâ, obtinuerim clemen-

¹) Властиво Єнсєн надрукував тїльки лист Бистрицького до Карла XII і переказав по Supplex'у дещо про Бистрицького. Перебираючи ці папери, я побачив, що Єнсєн забув зазначити, що Бистрицький номер уже після відїзду шведського короля з Демотпки.

tissimam S-ae R-ae M-tis permissionem, capessendi, obeundiq. iter meum Upsaliam, propter rēducendos, consecrandosq. ibi filios meos studijs; quoniam autem praesens temporis iniuria, et extrema mea egestas, votis meis hoc in passu obstaculum posuerit, igitur indulgendo expensis, arripui media, mittendi filium meum natu maximum Londinum, sub tutelam et disciplinam D—ni Andreae Rydelij Professoris Methaphisices, praesertim cum viri istius multi-juga doctrina, ingenij eximia felicitas, morum probitas, vitaeq. honestas, à multis mihi recommendata sit. Duos verò filios minores, retinebo adhuc ad latus meum ab alio Praeceptore instruendos, donec ad publica studia adolescere poterint. Hunc igitur filium meum Londini versaturum, circa ediscendas artes liberales, recommendo insinuoq. specialissimae Excell-ae V-ae gratiae, tutelae et protectioni, cui quidquid Excell-ae V-ae benevolentiae suae praestitent, mihi ipsi hoc imputabo, assumamq. in gratos animi sensus aeviternam obligationem. Supplicem meum libellum, iteratis precibus recommendatum esse, volo singulari Excell-ae V-ae protectioni et promotioni, resolutionemq. Regiam et clementissam declarationem, maximo cum taedio expectans, permaneo aeviterno cultu. Excellentiae Vestrae humillimus et obsequentissimus servus Philippus Orlik. Christianstadij лл 9-bris 17 л 7“. (11 листоп. 1717 р.).

№ 25.

Обширний лист Анни Орлик до фон Мюллєрна (Кристіанстад, 12 жовтня 1717 р.; дата її власноручний підпис Анни Орлик; самий лист писаний по німецьки, чужою рукою) з жалюми на матеріальні злидні та неспромогу дати освіту дітям, особливо дочкам. Незначні витяги з цього листа подав Єнсєн. Орлик у Шв., 100.

№ 26.

Листи Орлика до фон Мюллєрна з Кристіанстаду під датою 16 листопада 1717 р., 3 грудня 1717 р., 18 лютого 1718 р. і 22 липня 1718 р. (останній лист у французькій мові закінчує кореспонденцію Орлика з шведським канцлером) не містять у собі нічого вартого особливої уваги. Найважнішим із них є лист із 3 грудня 1717 р., але він уже надрукований (хоч і не цілий) у Єнсєна, 100—101.

В. Під титулом „Kosakhetmanen Orliks bref till Ombudsrådet Feif“ знаходимо листи П. Орлика до радника закордонної експедиції барона Фейфа, писані власною рукою з Кристіанстаду під датою 28 травня 1716 р. (два листи цієї дати), 22 червня 1716 р., 16 липня 1716 р. і 3 грудня 1716 р. Барону Фейфу очевидно доручено було дбати про справу фінансового забезпечення Орлика, його родини й його оточення, бо всі листи українського гетьмана трактують терміни і особливо способи виплати. З огляду на те, що Єнсєн подав силу матеріалу, який освітлює матеріальне положення Орликів підчас перебування в Швеції, ми їх тут не наводимо.

С. Дуже важливі і цікаві листи і меморіяли П. Орлика зберігаються в тім же „Cosacica II“ під заголовком: „Kosakhet-

manen Orliks bref till Rådet, C. Gyllenborg, D. N. v. Höpken 1720—1741“.

№ 1.

П. Орлик. (ориг.) правдоподобно до держав. рад. Їлленборга без дати.

„Monsieur. Mitto memoriale meum, et translationem literarum Hani ex quibus luculentissime potest Dominatio V-a de statu mei negotij informari; quid scribendum sit ad Imperatorem. Summa autem totius rei est, ut iniungat Plenipotentiaris suis, omni meliori modo promovere in tractatu pacis commoda et negotia mea, instructioni S-a R-ae M-tis Sueciae inserta, quae concernunt Sere-nissimum Regem Poloniae, et Rempubicam, quoniam ego ex zelo, et amore, erga eandem Rempubicam meam Patriam, non amplexus sum protectionem Turcicam et cum illa non acceptavi Ucrainam Anteriorem à Moscis ad Pruth vi armorum receptam, et iure belli mihi à Porta oblatam, privilegioq. Imperatoris Turcici confirmatam, quam nunc Respublica possidet. Verum de contentis literarum melius Dominatio V-a informabitur à Perillustri D-no Secretario Statûs, qui heri indigebat ut Dominatio V-a ad M-am Suam cum memoriale veniret, pro capienda informatione, ego autem nolens in alienam messem inmittere falcem, rogo solum humillime ut quancumq. literae istae expediantur, maneoq. Monsieur Votre tres humble et tres obeissant serviteur Ph. d'Orlik.

Theodorum Treckiak Decurio Legionis Polonicae“¹⁾.

Як додаток до листа меморіял Орлика, теж без дати, але він розглядався державною радою (як це видно з примітки нагорі) 26 серпня 1720 р., що дає нам приблизну дату.

„Memorial der Intercessional- und Recommendationis Briefe.

1. An Ihre Kaiserl. Maytt: ein Instantional Schreiben, daß dieselbe in dero Reich zu Breslau, oder an einem anderm Orte der polnischen Gräntzen, meiner Familie eine gnädigste protection verleihen und seinen Plenipotentiaris zu Braunschweig meine Sachen zu promoviren, anbefehlen wolle.

2. Ein Recommendation und Intercessional Schreiben an Ihre König: Mayt: in Pohlen, daß ich zu Seinem und der Republic Nutzen nicht allein die türkische protection, sondern die auch mir durch ein privilegium von dem Turkischen Kaiser Offerirte vor Ucrain, nicht acceptiret habe, und nun mit allen Kräften den Nutzen der Republic bey der Ottomannische Pforte und bey dem Hann suche zu promoviren, wie auch nicht werde aufhören, denselben dem Schwedischen Reiche zum Besten und zum Schaden des gemeinen Feindes zu befördern. Es kan auch in diesem Schreiben Ihre Königl: May: in Pohlen gebethen worden, daß dieselbe meiner Familie mit einigem Unterhalt (welchen ich unmöglich von der mir alhier assignirten Summa Geldes kan praetendiren) wolle versorgen laßen.

3. Ein Credential und Recommendations-Schreiben an den Turckischen Kaiser, in welchen damit zu sagen, daß derselbe bißhero

¹⁾ Чому саме це прізвище приписане (здається, теж рукою Орлика), лишається незрозумілим.

mein Krieges Heer unter seiner protection gehalten; zu gleich anzudeuten wie ich mich auf deßen Gnade so mir durch ein privilegium auf die Vor und Hinter Ucrain gegeben worden, verlassende, nun gantz und gar Ihre Kaiserl: Maytt: Hülfe und Beystandt untertänigst ersuche und dero Gnade und Hülffe mir beyzustehen, ersuche.

4. Ein Brief an den Haan, weilen derselbe übel zu frieden, daß im vergangenen Jahre Ihre Maytt: die Königin auf das Schreiben, welches er an dieselbe durch meinem Abgeordneten gelaßen, und Ihre Maytt: zu der Succession in dem Königreich Schweden alles Glück und Wohlfahrt anerwünscht hat, und darauf keine Antwort bekommen. So bitte ich, daß Ihre Königl: Maytt: die Königin dem Haan mit einem Briefe gnädigst bewürdigen, und die Freundschaft, welche seine Antecessores mit dem höchstseeligem Könige ge(p)flogen, erneuren wolle, und vorzustellen, daß die Moscovitische Macht der Ottomannischen Pforte, wie auch der Criminesischen Herrschaft sehr gefehrlich sey, wann dieselbe bey Zeiten nicht gedämft werde: Man kondte auch dem Haan in solchem Briefe, daß er mein Krieges Heer ihm von dem Höchst Seeligem Könige zu beschützen, anvertrauet, biß hieher wohl in acht genommen, dancksagen; auch vermelden, wie ich nun meine Expedition von dero König: Maytt: dem Könige bekommen habe, also möge er nun in meinen Verrichtungen mit aller Hülfe mir beystehen. Mit diesem Briefe werde ich einen Offiec(i)r voraus schicken, und meinen Schwager den eltisten Hertzycck, durch welchen ich auch meine Briefe welche schon längst fertig und in hiesigem Reichs-Rahte vorgelesen worden, an dem Haan bestellen laßen, in welchen ich rahte, daß die Ottomannische Pforte, nachdem ein Krieges-Heer bey Asovv übergeföhret, das Königreich Astrachan, umb der türckischen Mahumathaner in die Freyheit zu setzen, wie auch das Donensische Gebieth so nur durch den Fluß Tanais abgesondert, die Cosacen sich unterwürfig zu machen, mit gewafneter Hand, angreifen möge.

5. Ein Schreiben an den Silistriensischen Vizir Seraskier Mustapham Bassam umb mit den Ottomannischen Wafen das Reich Astracan anzugreifen, in dem Reichs-Rahte schon gelesen und approbiret, will ich durch einen Officir, vorausschicken, und bitten laßen, daß mein eltister Schwager und der jüngere bey dem Seraskier Bassam in Chocim verbleiben, damit die correspondens zwischen den Haan und Seraskier continuiert werde, biß ich auf den Reichstag in Pohlen meine Sache in gutem Zustande bringe. Bitte derowegen Ewer Königl: May: untertänigst, Sie geruhen durch eben diesen Offiec(i)r den ich dahin schicken will, an den gedachten Silistrischen Seraskier Mustapham Bassam schreiben zu laßen, umb ihn aufzuwarten, mit Ewer Königl: May: die Freundschaft, so er mit dem Höchstseel: Könige gepflogen, unverletzt zu continuiren, weilen dieser Herr, weilen derselbe bey dem Kaiser viel vermag, und der Schwedischen affairen viel nutzen kan, wann er der Ottomannischen Pforte, als der Gränzen höchster Beschirmer, die Gefahr so von den Moscoviter zu befürchten, vorstelle. Ich will auch denselben Ihre Königl: Maytt: Gnade versichern, daher nebst bitte auch untertänigst Ewer Königl: May: belieben, vor den beiden Officirn,

welche an den Haan und Seeraskier sollen geschicket werden, einen halvum Conductum unter frembden Nahmen, Jablonski Rittmeister, den andern als Lieutnant unter einer polnischen Compagnie, geben laßen, umb einige Gefahr zu evitiren. Demselben will ich auch die provision welche man ihnen vor 2. Quartal dieses Jahres schuldig ist, wenn dieselbe von Ew: Königl: Mayt: erhalten werde, bezahlen; und nachdem sie davon ihre Schulden bezahlt, kan von ihnen die lange Reise angetreten werden. Ich kan aber von meiner geringen summa kein Reise-Geld vorstrecken mit welchem Ew: Königl: Mayt: sie gnädigst wolle umsehen.

6. Bitte untertänigst Antwortt Schreiben an mein Krieges-Heer, auf den Brief, welchen dasselbe an Ihre Königl: Mayt: der Königin abgelaßen, in welchen Beantwortung Ew: Königl: Mayt: gnädigst beliebe meinen Krieges Heer aller Gnade und Protection sowohl was die Krieges als Friedens affaire betrifft zu versichern. Der Höchstseel: König schrieb gar oft an mein Krieges Heer, wie dem Wohlgeb: H-r Cantzley-Rath von Kochen wohl bekandt.

7. Um alle hinterlistige feindliche Machtstellung, welche die Moscowitischen Bedienten in Deutschland können veruhrsachen zu entfliehen, muß ich meinen Nahmen verändern, und incognito einen anderen Weg, als meine Familie nehmen: deswegen bitte untertänigst, daß mir ein halvum Conductum unter den Nahmen Urbanowicz eines Polnischen Obristen undt meiner Familie eben denselben, darbey ein ander pas unter meinen rechten Nahmen, damit ich deßselben in allem Fall bedienen möge, gegeben werde.

До цього пункту латинська приписка з боку: „Familiam meam volo habere sub nomine Generalis Major Urbanowitz, meas autem literas passū sub nomine Coloneli Eperieschy“.

8. Muß ein geheimter Schlüssel vor die correspondens erfunden werden, umb die geheimten Sachen auß Pohlen Türckey und auß andern Ortern zu berichten, welchen mir von der Königl: Canzley geben zu laßen bitte Ewer Königl: Maytt untertänigst. Philippus Orlik¹⁾.

№ 2.

П. Орлик до Державної Ради без дати: ²⁾ просить виплатити йому призначені на дорогу 10.000 талярів не в Стокгольмі, але в Гамбурзі: згадує при тім, що Понятовському минулого року було призначено 16.000 талярів і теж дозволено зробити виплату в Гамбурзі. Це пояснюється очевидно тим, що шведський таляр був знецінений, а виплата в Гамбурзі забезпечувала повну вартість.

№ 3.

П. Орлик (ориг.) правдоподібно до Їлленборґа „Holmiae л (1) Septem.“ (очевидно 1720 р.)

Веру уривок: „...sie possem pari methodo scriptas habere literas commendatias à serenissimo Rege Angliae ad eundem Imperatorem Turcicum, qua de re supplico per M-am V-am ad perillu-

¹⁾ Власноручний підпис, також і власноручна приписка по латині, але німецький текст чужою рукою.

²⁾ Лист писаний німецькою мовою і чужою рукою: підпис самого Орлика.

strem D-num Secretarium Statûs, ut petitionem hanc meam in sertam esse velit literis ad Dominum Sparre, et eo melius esset si haberem literas à S-a R-a M-te ad serenissimum Regem Angliae tum in eodem negotio quod Portam spectat, tum etiam ut Plenipotentiarijs suis iniungat promovenda negotia mea in tractatu pacis cum Rege et Republica Polona concludenda“.

№ 4.

2 листи Орлика (ориг.) до „Senatores“ у тій самій справі видачі 10.000 таларів на дорогу via Гамбург. Листи без дати, але очевидно відносяться до 1720 р.

№ 5.

Орлик до державного секретаря Гепкена з 31 травня (11 червня) 1721 р.; лист надрукований у Єнсена, 104—110.

№ 6.

Орлик до Гепкена з 1/12 липня 1723 р.¹⁾

Беру з пропусками: „Ambigere non possum quin M-a V-a literas meas 18/29 Octobris anni praeteriti Ceresae ad se datas, et ad manus Legati Extraordinarii Regis Angliae Domini St. Saphorin transmissas, receperit, quoniam placuit illi responsorijs suis, certiorum me facere, de receptione et expeditione earum... Visum est ijs longius me illinc deducere usq. Thessalonicum ad littora maris Mediterranei ubi iam à 25 IX bris anni praeterlapsi, non tam mea, quam omni commiseratione et compassione dignae deplorandae familiae meae immania defleo fata. Praesertim quum in augmentum doloris mei acceperim literas a filia mea natu majore, ope cuiusdem D-ni St. Saphorin per Constantinopolem transmissas, quibus nuntiat mihi matrem suam et uxorem meam extrema egestate afflictam (cui in peregrina terra incognito degendo nec mendicantibus potest succurrere suffragijs) ac moerore et dolore mei laetialiter decumbere... ita minime dubito, quin M-a V-a ex innata hac pietate et christiana compassione interposuerit iam suam activitatem apud Regem Sueciae quae meam ex tam funesto exilio liberationem et familiae meae extremae egestatis sublevationem concernunt. Quantum attinet ad libertatem meam, hanc facile perageret Ill-mus D-nus Stanian legatus Angliae apud Portam, si sollicitam eius curam ad interpellationem Regis Sueciae a Rege Angliae recommendatam sibi haberet“.

№ 7.

Меморіял П. Орлика правдоподібно до Гепкена з Салоник під датою 5 червня 1728 р. (ориг.)

„Illustrissime ac Magnifice Domine. Coniurata in vitam et honorem meum iniqua fata, nunquam cessant spes meas deludere, alternisq. mecum ludere choris, affligunt enim et consolantur, leniunt et exarcebant dolores, sanant et refricant vulnera, meq. semper cogunt, volubilis fortunae experiri vicissitudines. Jam videbar

¹⁾ Лист частинно шифрований і без підпису Орлика, але видно, що писаний його рукою.

mihi in turbido rerum mearum statu, tot calamitatum naufragio elapsus, promontorium bonae spei tenere, et mox ad fortunatas appellere insulas, adspirante votis meis immensa S-ae R-ae M-tis Sueciae Protectoris mei clementissimi bonitate, quam non ipsi modo placuit habere, reconciliandi insinuandiq. me gratiae Imperatricis Russiae, et vindicandi apud Portam Othomanicam ex captivitate hac Babylonica dimissionem meam, verum etiam Imperatori Romanorum intercessione sua inspirare, ut eandem piam operam, ad rem, quae in proposito erat, perficiendam, suprema conferret activitate. Ast adversus fallaci vultu blandientis mihi fortunae ventus, et contrarius rerum Europearum eventus, omnia tam auspiciato ordine, in favorem meum, disposita, infausta crisi immutarunt, meq. fere e portu, capessendae libertatis ac prosperitatis ad subeundos iterum continuandarum calamitatum fluctus repulerunt. Postquam enim serenissimus Imperator Romanorum, fervescentibus inter Maiestatem Suam, et Confoederatos Hannoveranos, de re controversa dissidijs, suspensus haesisset, utrum Suecia ad suas, sive ad adversas accessura sit partes, destitit, à promovendis rebus meis in aula Russiae, ubi etiam ex compacto, cum Viennensi differebatur, ne imponeretur ijs ultima manus, usquequo Suecia publico in comitijs laudo, deciderit, cui vellet adhaerere parti, ne viderentur ambae aulae, stricto secum foedere iunctae, aliquid in favorem eius agere, si votis non potirentur suis. Adblandiebatur quidem sibi non haesitanter Dominus Dirling residens Imperatoris Romanorum ad Portam accessuram esse Sueciam ad tractatum foederis Viennensis, mihi autem spondebat, omnia inde fausta ad vota mea successura fore, verum praesaga mens, aliter mihi portendebat non posse Sueciam melius sibi in tanto rerum Europearum concursu, prospicere nisi foedere Hannover: tam forti uniatur parti sicq. stantibus rebus, nihil poteram mihi ab ope Imperatoris Romanorum promittere, quamvis sciebam serenissimum Ducem Holstiae omnem in aula Russiae operam navare, ut afflictis negotiis meis succurreret. Quam obrem nolui hic otiosus compositis brachiis sedere, verum accommodando me temporis rationi et consulendo commodis meis, conveniebam cum Rege Stanislao per literas de modis et medijs evadendi ex captivitate Turcae et pervadendi incognito ad exercitum meum ut si venisset inter adversas partes ad arma aggrededer cum eo copias moscoviticas in Ucraina et attraherem ibi ad societatem armorum oppressos vindicandos que injurias suas Cosacos et fere universam plebem, nec indigerem in rebus agendis ope Turcae et Tartari. Satis enim habeo copiarum quas oppressio populi in Ucrainae tyrannica expeditio Cosaci ad fodendum aliquem canalem et ad provincias, in Persia ad mare Caspium acquisitas ubi tot millia laboribus exantlati et fame enecati perierunt ita fugitivis auxit ut praeterito anno, numerum ^m_{60.} pedestrium et equestrium excederent nec cessat ibi crescere indies seges clypeata virorum. Si verò limina Ucrainae cum tam forti exercitu attigissem, procul dubio tertio tanto esset amplior et fortior, undiq. enim quâ datâ portâ curreret populus ad signa mea nec dubito quin Deus, qui semper facit iustam triumphare causam succurrisset axilio suo oppressis. His igitur de rebus agendis con-

ventum erat cum Rege Stanislao ex parte, et pro parte mea uti Ill-ma D. V-a luculentius ex annexis ediscere id poterit. Verum re ad concordiam deducta, ad propositum quò ardentia collimabant desideria non perventum est scopum. Cuius rei spe decidens, et praesentem paciscendarum in Europa controversiarum considerans statum consultum duxi exploratam aulae Viennae de componendis etiam negotijs meis habere mentem in quem finem scripsi Constantinopol: ad Dominum Dirling et accepi ab illo responsum his in originali suo adiunctum, quo me ex mandato uti patet aulae suae remittit ad opem Sueciae in Congressu Aquisgranensi rebus meis ferendam, quam implorassem iam pridius, nec neglexissem occasionem scribendi hac in causa, ad Ill-mam D. V. nisi expectassem à serenissimo Duce Holsatiae nuntium quid mihi spei adhuc post mortem Imperatricis Russiae superesset, praesertim cum audiverim celsitudinem suam regiam una cum principe consorte sua in administrando imperio Russico meliorem tenere partem, unde promittebam feliciorum rebus meis succesum.

Post diuturnam igitur expectationem accepi quidem ab aula Holsatica sed infaustum nuntium, ex quo afflicta percepi mente, eò res meas, sollicità curà et activitate celsitudinem suam regiam, deduxisse ut Imperatrix Russiae immediate ante mortem suam consentiret et decideret, stabilire et confirmare me in officio meo ducali in Ucraina dato in mandatis ut huius rei sponsio amnestiae insereretur, et ad me expediretur, verum antequam illa pervenit ad subsignandum et expediendum Optima Imperatrix morbo correpta mortalitatis solvit iura post cuius deploranda fata Menschikoff immoderata ambitione supremae potestatis arripiens fastigium, cum infenso in me esset animo, impedivit ne executioni daretur, lata in favorem meum defunctae Imperatricis sententia, ac in locum mihi decretum, suggestit magis pro suo quam pro publico commodo Chiliarum Mirhoquodensem Apostolum iam septuagenarium, et mente caecum, et corporis oculo privatum, volubilis animi et conscientiae hominem, omnisq. gubernandi artis expertem Varza proximo Bendera viculo, ubi beatus Rex Sueciae olim a Turcis oppugnabatur ex face plebis Moldaviae oriundum, ut similis simili gauderet, et talis esset Cre(a)tura qualis Creator.

Et hoc est quod accessit ad cumulum calamitatum, quibus me Deus vult adhuc affligere, donec iustae suae ultionis, castigandis vitijs meis destinatae, impleat mensuram. Non possum tamen animo cadere, licet in tam lubrico rerum mearum statu, idem enim Deus, qui et punit et miseretur, tanquam Pater misericordiarum retracto flagello Suo, providebit ijs meliora, et inspirabit S-ae R-ae M-ti Protectori meo clementissimo, alia media ad sublevandam caducam meam fortunam. Placeat solum M-ti Suae insistendam coepit. reassumere generosam et gratiosam illam curam quam in utraq. aula Viennensi et Russica, in promovenda negotia mea impendat, ac pro temporis ratione cum ex partae Portae post coalitam cum Persis pacem appareant aliqui, quamvis vani contra Moscos belli motus et metus, vivis coloribus per Ministros suos, Confoederatis Romānae, et Russicae Maiestatibus repraesentare, utilius et se curius esse pro utroq. Imperio ut cum tam valida Exercitūs Zapo-

roviensis manu redeam in obsequium Imperatoris Russiae quam ut adhaeream Turcis. Neq. dubito quin S-ae R-ae M-ti placuerit omnem navare operam, ut activitate sua iterum inducat in animum Imperat: Romanorum ferendam in aula Russica afflictis rebus meis opem, recommendetq. eas ibidem promovendas, curae cordiq. celssissimi Ducis Holsatiae. Sic enim undiq. tanti momenti intercessionibus petita et impetita aula Russica facilius vincetur, in praestandam mihi gratiam. Nec opus habebō sequi consilium Residentis Caesarei D-ni Dirling, ut negotia mea ad congressum deducantur, citius enim et mitius, sine omni strepitu, per interpositiones tantorum Principum procedent, et felicius, uti mihi videtur suum consumabunt cursum. Si autem ei in hoc stadio aliqua difficultas obicem posuerit, tunc iam per indispensabilem necessitatem recurrendum erit ad Congressum.

Supplico solum humillime, ut S. R. M. ex innata bonitate habendo compassionem supra iniqua sorte mea, dignetur clementissime Plenipotentiaris suis, piam et sollicitam promovendi in eodem congressu commodi mei curam imponere, eamq. Gallicis etiam Plenipotentiaris imponendam, omni meliori modo S. R. M. Galliae commendare scio enim M-tem Suam, rebus meis non defuturam fore, cuius gratiae optimè insinuare me curavit Rex Stanislaus qui activitate sua, multum et iam opis poterit mihi ad reparandam fortunam conferre, lapsisq. dare solatia rebus, maxime si S. R. M-ti Sueciae placuerit honoratissimis suis M-tem Suam, hac de re compellere literis.

Non possum tamen vocare in dubium, quin aula Russica, quocunq. res meae promovendae, sive Petersburgum, sive Augustam Soessionum ad Congressum deducuntur proponat duram et gravem legem ut deposito officio ducali contentus solum sim restitutione bonorum meorum. Ad subeundam igitur tam iniquam conditionem nunquam me resolvam ne honorem et personam in contemptum publico exponam, praesertim cum nomen meum tot Principibus (absit iactantia verbo) innotuerit. Neq. iustum et aequum censeo, ut habendo sub signis, et regimine meo, tam validum Exercitum, instar ignavi, ad tam humiles, et abiectas conditiones quasi fracto et pusillo descendam animo. Quapropter prospiciendo mihi meliora et honestiora, duas eligo vias, tractandis et expediendis sive in aula Russica, sive in Congressu Augustae Soessionum negotijs meis ineundas, quibus honorabilius et facilius possum, mediante S. RM. Protectoris mei clementissimi gratiâ et auctoritate, ad optatos exitus consilia mea deducere. Verum antequam ad explanationem earum venero, operae mihi pretium est, consciam Ill—mam D. V. huius rei facere, quod in Ucraina imperio Russico subiecta, sicut nec natus nec educatus sum, ita etiam nec haereditatem ullam, à Maioribus meis nobilibus Polonis non vero Cosacis poteram ibi habere. Possidebam quidem iure officij Generalis quo sub Duce Mazepa fungebar bona ampla de lege Cosacorum antiqua eidem officio annexa, in quod qui promoventur, consequenter et in bona illa succedunt.

Habui quoq. duos paagos, unum in Czernihoviensi alterum in Staroduboviensi districtibus, cum fundis terrae, praedijs, et moli-

nis, proprio aere ibidem in haereditatem acquisitis, uti etiam in districtu Poltaviensi nonnulla bona, quae in dote cum uxore accepi, sed si deposito officio ducali alio vero aequivalente, nec bonis amplioribus provisos, ad solam eorum possessionem, tanquam privatae conditionis homo, redijssem, certè non potuissem exiguis eorum proventibus, nec ruinam meam reparare, nec cum tam ampla familia honeste, uti decet, vivero.

Exceptis tamen illis bonis aere acquisitis et dotalibus, habeo adhuc plura, verum ab hac parte Borysthenis in Ucraina quae à me cum protectione Turcae in favorem Patriae meae Reipub. Polonae ex mandato et voluntate beati Regis non acceptata per venit vigore pactorum Carlovicensium, ab usurpatione Russorum, et praetensione Turcarum, in haereditariam eiusdem Reipublicae possessionem. Ibi igitur in terris fertilissimis melle et lacte fluentibus, populosissimas, quae mihi magni constant habeo colonias, duas nimirum urbes, Oloviatin et Talno, et decem amplios pagos, ipsis adiacentes ubi plusquam $\frac{m}{5}$ familiarum continentur. Coemi etiam et construxi non exiguis impensis molinas, super fluminibus Tasmin, Ros et Olschanka aggeribus munitas, quibus praestantiores, meliores, et utiliores, universa non habet Ucraina. Insuper Rex Stanislaus quum Benderae tenuerit filiam meam ad sacrum baptismatis fontem, donavit mihi perpetuo iure haereditarium suum oppidum Leschtzyn cum adiacentijs ibidem in Ucraina Polonica ad flumen Ciecierief situm. Nec praeteribo silentio promissam mihi à tot senatoribus et magnatibus, nomine Regis et Reipublicae omnem gratitudinem, in praemium et remunerationem, zelantissimi mei in Patriam amoris, quo ferebar in bonum eius publicum, postposita cum protectione Turcae Ucraina citeriori.

Quid igitur iustumne et utile esset, ut neglecta tot solennibus promissis desponsata mihi Reipublicae gratitudine, relictisq. tam opimis et amplis bonis meis, pluribusq. adhuc cum officio ducali in Ucraina citeriori Poloniae subiecta possidendis redirem in anteriorem Russicam ad occupandos duos solum pagos, aliasq. non adèò magni momenti facultates.

His itaq. expositis accedo iam ad expediendas duas illas vias, promovendis negotijs meis, propositas, quarum est.

1. Ut serenissimus ac potentissimus Imperator Russiae concedat mihi clementissime libertatem redeundi in Patriam meam, ubi possem in Ucraina sua, et bonis meis frui, et ibidem munere ducali secundum antiqua iura et privilegia fungi, liberumq. campum habere promerendi mihi maiora, ac melius familiae meae prospiciendi, praesertim si Deo placuerit Regem Stanislaum in thronum Poloniae suo tempore restituere, et vitam meam prorogare.

2. Ut si S. Imp-ria M-tas Russiae renuerit reditum meum in Poloniam approbare, annueritq. me in Imperium suum sub obedientiam fidelibus servitijs sibi praestandam revocare, dignetur mihi clementissime providere bona, illis aequivalentia, quae in Ucraina citeriori Poloniae subiecta cogar in perpetuum relinquere. Quando verò non placuerit S-ae Imp-riae M-ti confirmare me in officio ducali saltim post fata Apostoli si ei Deo volente supervixerò, velit igitur gratiosissime aliud mihi in aula sua muneri

ducali aequivalens prospicere. Audivi tamen ex certis relatis eundem Apostolum noluisse senio defectos humeros, tanto ducalis praeeminentiae oneri summittere, quapropter non abs re esset, si aula Russica vellet me illi adsciscere in collegam ut propter provectam senio aetatem eius, essem ipsi in administrandis publicis negotijs, et in rebus gerendis regendisq. in consilio et auxilio. Ac postea solum me in loco eius stabilire si illi superstes fuero. Supplex ea, et quidem iusta peto, non verò conditiones praescribo, licet enim cuiq. honesta et quaerere et petere, praesertim ubi de summa honoris agitur, quo nihil est delicatius.

Hoc tamen scire expedit quod Exercitus Zaporoviensis ubiq. me sequetur quocunq. ivero, salvis patrijs et eorum iuribus et libertalibus.

Non possum scire si Respublica Polona habuerit in congressu Augustae Soessionum suos plenipotentiarios, in omnem tamen eventum mitto Ill-mae D. V. tractandorum cum ijs negotiorum meorum puncta his annexa.

Praeter ea nihil mihi ampliùs restat, quam ut venerabundo poplite provolvar ad pedes S. R. M-tis Protectoris mei clementissimi ac in in illis benignas supplicibus his petitis, per Ill-m D. V. quaeram aures, ultimamq. manum negotijs et consequenter etiam calamitatibus meis imponendam. De innata erga afflictos Ill mae D. V. pietate, minime dubito, quin voluerit rebus meis addere momenta. Obligabit me Ill-ma D. V. eâdem suâ. quam mihi tot documentis comprobavit, gratiâ, ut perpetuo cultu sim Illustrissimae Dominationis Vestrae humillimus et obsequentissimus servus Ph. O. Thessalonicae 5 Junij 1728“.

До листа долучені отсі додатки:

1 „Translatio literarum Regis Stanislai, quas scripsit ad me propria manu polonice 1727 anno 7-ma Martij de Chambor“.¹⁾

2 „Translatio literarum Regis Stanislai quas scripsit ad me propria manu polonice 19 Novembris 1727 de Chambor.

Ad divulgatam generalis belli famam, collocaveram et constitueram iam negotia D. V-ae in optima situatione, pacis negotiationes, magnum posuerant obicem, tam bonis dispositionibus. ad effectum deducendis. Non desisto tamen ab incepto labore, quem toto corde prosequar, ut dem documenta verae meae quâ semper feror erga D. V-am amicitiae, et quam sincere sim D. V-ae favens“.

3. „Puncta desideriorum Ducis Exercitûs Zaporoviensis, olim ad Brunsvicensem, nunc ad Augustae Soessionum Congressum tradita.“²⁾

ã. Quoniam Cosaci ab antiquo usq. ad annum 1713 non interruptim quamvis sub varijs fortunae ictibus, Ucrainam citeriorem inhabitabant, sedesq. suas ibi haereditario iure possidebant, ac sub regimine Ducum Zaporoviensum arma gerebant, nun vero

¹⁾ Подібну копію надрукував І. Огієнко, Варшавська збірка про Орлика, 209—210, тільки з деякими змінами проти стокгольмської копії і під датою 1 березня 1727 р.

²⁾ Це є очевидно копія, післана шведам для інформації, без підпису й дати.

postquam Porta Othomanica eandem Ucrainam, vi armorum Russis ad Pruth ereptam, vigoro pactorum Carlovicensium, Reipublicae restituerit, sedibus suis pulsus, patrijs laribus, omniq. libertatis iure exclusi, insulas Borysthenis, et alia deserta Zaporoviensium loca petierunt, nolentes portare una cum plebe, onera sibi inusitata, qui cum sint milites, libertatem suam, pretio sanguinis aestimant, et non facile ad plebeijam subiectionem adiguntur: igitur Dux Exercitûs Zaporoviensis ex amore et zelo, in Patriam suam Rempublicam providendo commodo et securitati eius in successum, supplicat ut serenissimus Rex Poloniae, insistendo legibus et pactis, de conservanda in Ucraina citeriori Cosacica militia, sancitis, standoq. promissis suis Regijs, quae Portae Othomanicae per Ablegatos eius 1713 anno dederat, sponderatq. suscepturum se fore Exercitum Zaporoviensem in protectionem, tutelam et obsequium suum, et Reipublicae, ac concessurum se Cosacis, sedes habitationisq. loca in Ucraina citeriori post finitum cum Suecis bellum actio promissa illa adimplere velit. Alias nunquam poterit esse Respub. secure possessionis Ucrainae si Cosaci sub Turcica protectione manserint.

2. Quod attinet ad loca habitationis in Ucraina citeriori Cosacis concedenda, illa Dux Zaporoviensis petit, non in bonis haereditarijs, verum in bonis Regijs, quaecunq. universa citerior Ucraina, intra terminos suos, secundum antiqua limitationis iura et pacta complectitur, ubi Cosaci sub regimine Ducis sui habitando, terrasq. suas colendo, illibata fide, in obsequio Regis et Reipublicae manebunt, fortiter contra omnes hostes obstabunt, gratis servient, proprijsq. stipendijs militabunt, sine ulla Regis et Reipublicae impensa, contenti libertate et usu fructûs, quem ex fundis et terris à se possidendis, trahent et percipient. Et sic militia illa fortis et necessaria, nihil Regi et Reipublicae constabit, bona autem haereditaria, in universa Ucraina citeriori immunia et libera erunt, à cohabitatione, cultura et stativis Cosacorum, verum possessores, haeredes, et tenutarij, plenaria potestate, iuribus, immunitatibus, redditibus, et facultatibus suis fruuntur, quorum rebus nunquam se Dux Zaporoviensis immiscebit.

3. Propter evitandas Cosacorum iniurias, et tollendas omnes occasiones, ex quibus possent, inter Praefectos bonorum Regionum vulgò Starostas, et inter Ducem Exercitûs Zaporoviensis, eiusq. Officiales lites et iurgia oriri, ac Cosacos lacessere, consultum ducit idem Dux, ut serenissimus Rex Poloniae, clementissime velit, alia bona Regia, extra Ucrainam vacantia Praefectis bonorum suorum Ucrainensium, per commutationem prospicere. Antequam verò commutatio illa subsequi poterit, interea Dux Zaporoviensis ex bonis Regijs Ucrainensibus, Praefectis eorum, vulgò Starostis, annuos proventus exsolvere curabit, salvis iuribus et libertatibus Cosacorum, qui nullis plebeijs oneribus, tanquam milites subiacere possunt.

4. Subsequente tali commutatione, ut plerarium in Ucraina citeriori, bonorum Regionum ius quo nunc Praefecti eorum utuntur et fruuntur, in Ducem Exercitûs Zaporoviensis, cum annuis redditibus refundatur, quibus Dux stipendiariam militiam Cosacicam equestrem vulgò companienses, et pedestrem vulgò serdiucos, aut

si Regi et Reipublicae placuerit, exotico more, regularem erigere, et stipendia ei solvere, publicaeq. utilitati et necessitati prospicere curabit. Et sic privati Praefectorum lucri usus, in publicum Reipublicae commodum redundabunt, nihilq. remanebit, quod lacesere Cosacos possit, qui promiscuè cum plebe, sub regimine et obedientia Ducis manendo, non habebunt occasionem erigendi cristas.

5. Cosaci sedes suas in bonis Regijs possidendo, ut ab omnibus publicis oneribus, liberi maneant, inviolatis legibus, et libertatibus suis gaudeant, soliusq. Ducis sui regimini, in bello et in pace pareant, Dux vero ut à nemine, nisi à Rege et Republica. dependeat.

6. Bona Regia in Ucraina citeriori, ut libera sint à stativis, copiarum Regni Poloniae, et Magni Ducatus Lithuaniae, utriusq. militiae patriae et exoticae, et hoc propter evitandas inter Polonos et Cosacos collisiones, verum ut relinquuntur bona illa Regia, quae intra fines Ucrainae citerioris continentur, dispositioni Ducis Cosacorum, pro distribuendis stativis inter Zaporovienses, Compansienses, et Serdiukos, secundum antiqua iura et consuetudinem, quae usq. ad fata, et post fata beati Regis Joannis III usq. ad annum 1713 inviolate observabatur“.

4. Лист ориг. Дірлінґа до П. Орлика.

„Le R. P. du Doyer m'a bien rendu la lettre, que vous m'avez fait l'honneur Monsieur de m'écrire le 28. de Juillez. Vous aurés deja appris le changement des affaires en Europe, et que tout s'est tourne du coté de la Paix, qui se doit faire très solidement au congrès destiné à Aix la Chapelle. Vous saurés aussi le changem(ent) en Moscovie l'inthronisation du Czarovi(tz), l'exile des ennemis et des meurtriers de son Pere. Tout cela ne peut que servir au retablissement de vos affaires et interets, et vous comprendrés vous meme sans doute, qu'il est necessaire maintenant que vous formies un nouveau plan, accommodé aux conjonctures presentes, pour les faire bien avancez. Il seroit pas mal Monsieur si vous eussiés, ou scüssiez trouver un ami au future Congrès d'Aix Chapelle, ou toute chose se laissera plus aisement faire et accommoder entre les ministres qui y viendront ensemble; il ne vous sera pas difficile, et je vous le conseille de vous adresser pour cela à la Cour de Suede, ou vous en avez tant, et ou l'on vous veut tant de bien, afinque cette Cour l'a donne les ordres et instructions necessaires a ses Plenipotentiaires, qu'Elle enverra au Congrès susmentionné. Car tout se trainera que vous presserés aussi avec la plus grande diligence et zèle ailleurs; icy nous ne saurons rien faire par le ministre Russien, qui s'excusera toujours par le default de ses pouvoirs et instructions, et il ne me paroît pas assés a disposer pour se les faire venir et procurer. La Coure de Vienne etant à cette heure plus etroitement unie avec la Moscovie que jamais, se rapportera toujours a celle-là. Mais si les Plenipotentiaires de Suede auront leurs ordres de s'interesser pour vous et parler pour vos interets avec ceux qui seront de la part de la Russie au Congrès tout se fera plus vite et avec moins de difficulte que par toute autre voye. Les Plenipot—res au plus dit.

Congrès seront pleinement munis avec beaucoup de pouvoir et autorité et tout aura grand poids, que sera traité par eux. Voici mon sentiment le plus sincère, et il me semble aussi le plus juste, et accommodé à vos affaires. J'ai envoyé votre paquet à M—r le baron de Menich. J'espère, qu' il les recevra bien conditioné, et qu'il m'enverra les réponses; je vous recommande une petite si prés, qui m'a été fortement recommandé et je suis pour le reste avec une veneration particuliere et avec toute sincerité Monsieur Votre très humble et très obéissant serviteur Dirling. Pera ce 15. de septbre 1727“.

№ 8.

Лист-меморіял П. Орлика до Гепкена (ориг.) з Букапешту 30 травня ст. ст. 1741 р.

Орлик у меморіялі до Гепкена подає спочатку короткий огляд свого тяжкого життя після виїзду зі Швеції в 1720 р., а далі переходить до з'ясування подій, які примусили його так довго задержатися в Салоніках.

„Illustrissime atq. Generosissime Domine. Domine et Amice honoratissime... Afflictus itaq. tam acerbis calamitatibus, consultum mihi duxi. quaerere lapsis solatia rebus apud serenissimum Regem Poloniae Stanislaum, quodq. quaesivi inveni, suffragante mihi Regiâ Maiestatis Suae apud aulam Gallicam auctoritate, quâ interpositâ, eô rem prospere deduxit, ut filius meus inde expediretur, non modo Constantinopolim ad Dominum Marchionem de Ville-neuve, cum expresso mandato de promovendis omni animi solitudine apud Portam negotijs meis, verum et in Crimeam ad Caplan Gieray Hanum, cum literis Regis christianissimi, mei causâ datis, quibus me resq. meas, ita gratiose ut nihil supra, placuit Maiestati suae tutelae et curae eius commendare. Ex utraq. igitur parte Hanus et Legatus Galliae D-nus de Villeneuve nullum non movebant lapidem ad liberandum me de tristi Thessalonicensi exilio, et ad persuadendum Portae, ut meliori modo egestati meae prospiceret augmentando convenienter characteri et necessitati meae pensionem, nihil tamen poterant, nec auctoritate sua. nec omni in id impenso studio efficere, ob frequentes tunc post depositionem Ahmet Sultani, supremorum Visiorum exaurationes. Tandem evectus ad summum in Imperio Othomano ministerij fastigium magnanimus et generosus vir Topal Osman Passa postquam didicisset ex ore Legati Galliae D-ni de Villeneuve, tam atrocem meam iniuriam, et horrendam meam familiaeq. meae miseriam, iusta tactus commiseratione non poterat à lacrymis temperare, quibus effusus, diris execrationibus devoberat suos Antecessores, qui ad opprobrium Portae, tam inhumaniter me tractarunt, et ad incitas redegerunt, nullâq. interpositâ morâ curavit quotidianam meam pensionem à quatuor ad septem piastras adaugere, nec hic posuit generositati suae terminos, verum ultra adhuc intendebat eos extendere, decreverat enim expedire me Thessalonicâ Benderam triginta bursis provisum, ibiq. pro subsistentia mea assignare triginta piastras sive thaleros singulis diebus solvendos, ut eô magis mihi suppeteret unde honerabilius cum familia

mea viverem, et capacior essem retinendi sub protectione Portae Exercitum Zaporoviensem, in fide et obedientiâ mihi debita, donec Moscicis declararetur bellum, quod brevi se facturum sponderat. Ast cum iam esset in procinctu mancipandi id executioni, quod de me statuerat, eô malorum ventum est, ut deponeretur de suprema sua dignitate, et sic subito casu quae valere ruerunt. Ali Passa qui eî successit, non minus rebus meis favebat, verum et iste post biennium, eandem subjct sortem, id mihi solum gratiae, antequam munere suo abdicaretur praestitit, quod eo ipso tempore, quo Mosci violatis pactis se inter et Portam ad Pruth in Moldavia conventis Poloniam invaserunt, ut Regem Stanislaum legitime electum Throno deturbarent, curaverit liberare me à tam acerbis exilij Thessalonicensis aerumnis, ac inde versus Benderam ad Caplan Gieray Hanum expedire pro dandis Exercitu Zaporoviensi Regi et Reipublicae contra iniquos invasores suppetijs. Ast sero iam sapuit, nec potuit propositum assequi finem; Exercitus enim ille, diuturnâ reditûs mei ad se expectatione fatigatus, et perditâ omni spe libertatis meae, totq. mala à Tartaris perpessus, ac furtiva suorum captivitate, et in triremes clandestina plusquam trium millum hominum venditione exarcebatus, maxime vero vaftris Moscorum promissis, nec non Praefecti sui, ambientis false sibi promissum munus Ducale, pravis et perversis consilijs, seductus, prius ad inimicas sibi, patriaeq. suae partes, caeco transijt impetu, quam ego è longinqua regione Benderam potuissem venire, quod certè non fecisset, nisi me Porta, longo locorum intervallo, ab illo disiunxisset, et longiori ad huc exilio detenuisset. Fuerunt tamen me ad huc degente Thessalonicae certi Ucrainae Proceres, amore in patriam suam et zelo libertatis succensi, qui videndo eundem Exercitum, ad summitendum se iugo Moscovitico propensum clam ad illum, ternas curarunt dare literas, quibus eum monebant, ne in perniciem suam, partiaeque suae, levi rueret mente, sed ut forti animo, in proposito suo sub protectione Portae paulisper perseveraret, donec Deus praeviderit, et providerit desideratam temporis opportunitatem, ad vindicandum patriam eorum ab immani Moscorum violentaq. elominatione. Ego verò postquam attigissem Benderam, et totam rem de Zaporoviensibus percepissem, omni studio incubueram in reducendum illos sub obedientiam meam nec perdissem hoc in negotio oleum et operam, si missus meus ad eos cum literis non aberasset in campis desertis à recta via, et celeriori passu pervenisset praevenissetq. adventum missi quoque illuc Officialis Moscovitici cum pecunia, donis, ac provisione cibaria et bellica, verum fato accidit, quod uno die et ferè uno eodemq. momento ambo venerint ad Sietz sedem Zaporoviensium, ubi solito eorum more et ritu in publicum conventum introducti, literas ab utraq. parte reddiderunt, quarum prima lecta erat Moscovitica, deinde mea quae dum legebatur, totus Exercitus cum solita reverentia attentas lectioni eius praebuit aures, aegreferendò omnes in illa vivis coloribus depictas, patriae suae oppressiones, ac immanes cruciatus omnem tyrannidem superantes quibus Mosci in populum Ucrainensem sub crudeli suo iugo gementem acerbè saeviunt, abolitas item contra pacta conventa libertatis leges, abro-

gatum cum officio regimen Ducis, aliudq. exoticum et tyrannicum in eius locum institutum ac introductas contra iura et privilegia in universam Ucrainam copias Mescoviticas, quae exactionibus suis, sanguinem miseri populi exsugunt. Nec tradidi oblivioni reducere in memoriam solenne illud formaleq. iuramentum quo obstricti sunt in liberandam ab iniusta et tyrannica dominatione Mescovitica patriam suam. His auditis totus ille Exercitus dolore percussus confremuit, ac adstante ibi adceram ab adversa parte missi, et omnia haec quae legebantur profundo silentio devorantis, una voce clamabat et approbabat, omnia me verè scripsisse velleg. me redire sub meam obedientiam, et sub protectionem Portae, et nisi Praefectus eiusdem Exercitus cum paucis sibi adhaerentibus, obstitisset, et Mescovitica pecunia aliaq. dona prae oculis fuisset, maximè verò si meus missus maturiori suo adventu ea praecurrisset procul dubio dicta facta fuissent, uti mihi id pro certo ex relatis Zaporoviensium et eiusdem missi constat. Sed quoniam ille nihil ex parte mea praeter vacuas literas ibi attulit. ivit Homerus foras, cum responso solum satis submitto ad literas meas sibi dato, in quo et meum iniustum exilium, et omnes suas iniurias, quas perpassi sunt a Tartaris longè lateq. expresserunt. Hoc tamen non obstante multi eorum prudentiores exacerbati praefecti sui et commilitonum suorum tanta animi perfida levitate, qua subiectioni Moscorum adhaeserunt, turmatim ad me veniebant, ac intra paucum temporis spatium plusquam duo millia hominum benè armatorum ex utraq. equestri et pedestri militia versus Benderam ad me in castra Hani confluerunt. Nihil mihi autem iucundius erat inter illos videre quam unum colonellum Sawa appellatum virum fortem et magnanimum, cuius fertitudo et praeclarae actiones satis superq. publicis Polonicis nuntijs fuerunt postèa declamatae, qui mihi secum adduxit octingentos sexaginta equestres, milites selectiones et sibi similes optimè armis et equis provisos, fere florem Exercitus Zaporoviensis, quos alij etiam equestres debuerant sequi, et si Porta liberaliorem extendisset manum pro reducenda ista militia à partibus Mescoviticis ad suas, non plures Zaporoviensium in sede sua et in alijs ad Borysthinem locis remansissent nisi Praefectus eorum cum paucis sibi addictis. qui iam intenti erant in Ucrainam se recipere ne furori malevolentium exponerentur, ast restrictam se eadem Porta in tam urgente necessitate monstravit nec plus mihi pro alliciendis et contrahendis Zaporoviensibus misit nisi viginti bursas, pro victu vero eorum et pro nutrimento equorum mille thaleros. Crescente autem in dies Cosacorum numero, et aggravescente eorum miseria, praesertim cum iam deficiente pauca et parca illa pecunia, nec stipendia nec commeatus, pro se et equis nec deniq. hospitia poterint habere, et coacti fuerint sub dio duos annos hyeme et aestate degere, omnesq. iniurias caeli fortiter tolerare, Seraskierus Passa Benderensis, et ego quoq. scripsimus ad supre mum tunc Visirium Ali Passam, proponendo et remonstrando ei, ut si militia illa ex Zaporoviensibus conscripta, poterit esse alicui usui Portae, habeat meliorem eius curam ne fame tabescat et nuditate affligatur, sin secus ut dimittatur quocunq. ire vuluerit.

Accepimus itaq. Seraskierus et ego in responso Visirij promissa brevi ad me expediendae pecuniae, verum antequam illa praestaret depositus fuit de suo ministerio supremo, post cuius depositionem, mox successit bellum Moscoviticum, mihiq. addidit fortiorem stimulum, iterum scribendi in eodem Cosacorum negotio ad Successorum suum, scriptaq. Antecessori suo repetendi; verum suppressa alto silentio requisitione mea, et ipse ad me scripsit, et D-num Marchionem de Villeneuve Legatum Galliae idem facere obligavit, ut quae sententio de improvise bello Moscovitico, et quos ex illo poterit Porta fructus percipere scripto ei, sensa animi mei exponerem. Feci itaq. quod voluit adieciq. scriptis, iterata petita ut tandem decerneret de Cosacis, quicum iam plus extremam miseriam sufferre minimè valuerint, dimissionem suam petebant, sed ad haec uti et antèa siluit, ad illa autem quae concernebant bellum cum Moscis, in responso suo promiserat se accersiturum me fore ad castra Imperialia, quam primum pervenerit ad Danubium, ut posset ibi in colloquium mecum venire, et melius de rebus agendis quae ei praescripti informari. Non stetit tamen promissis fovendo alta mente spem conceptam ast irritam, de prospero Congressûs Niemiroyiensis eventu, et de concludenda ibi cum Moscis pace, quâ propter nec Otzakoviae nec Akiermano, nec Benderae validiorem ad propulsandum hostem, prospexit manum, nec sufficientes apud se etiam habuit copias, quae ultra m/20 hominum non excedebant. Insuper tanta fuit spe pacis inescatus, quod nec persuaderi sibi voluerit, hostes rectâ Otzakoviam tendere, cuius oppugnationem quoq. Kihaya suus à Moscis corruptus noluit ipsi indicare, nec prius ei suasit mittendum ibi succursum, nisi postquam expugnata iam fuisset, et comes Münnich in promptu existisset, ulterius in Bessarabiam et Moldaviam arma sua promovendi, uti sibi expressis Imperatricis suae mandatis, iniunctum habuit, quorum unum duplicatum à Tartaris interceptum, mihiq. quoq. contigit legere apud Sultanum Seraskierium Budziacensem. Et certe comes iste, tantae apud Moscos existimationis Heros, ambas illas provincias Bessarabiam et Moldaviam armis suis tunc procul dubio acquisivisset, nisi eum receptui canere castraq. ad propria movere auri sacra fame, coegisset ad quam explendam idem Visirius summisit ei per unum certum Graecum Oryzam, quâ aurea pro ipso cooperta fuit esca, nec tamen liberalitate ista, se à depositione et Kihayam suum à capitis supplicio poterat salvare, post cuius exavetorationem, omni spe perdita de conservandis amplius in defectu pecuniae Cosacis, dimisi illos, quorum pedestres receperunt se ad Sietz à Moscis iam tunc occupatam, et agere munitissimo à se circumvallatam, ubi et Zaporovienses in signum promissae larvatae libertatis socios sibi adiunxerunt. Colonellus autem Sawka cum suis equestribus postquam se obstrinxisset mihi sacramento ad omnes meos nutus semper paratus iri, ivit in Poloniam addixitq. se servitijs Reipublicae, quem Ill-mus Dominus Palatinus Kijoviensis Supremus Dux Coronae ad recommendationem meam gratè suscepit, ego verò in assignato mihi à defuncto Caplan Gieray Hano hospitio Causchanis remansi, hoc solum laetus. quod sub mitiori et salubriori caelo, concussam

meam Thessalonicae valetudinem poterim instaurare, ubi fervente iam inter Turcas et Moscos bello, eo ipso tempore quo me acerbissimo dolore pestifera filij mei natu minoris mors afflixit. Accepi ultra spem et expectationem meam à Porta in mandatis ut quantocyus discederem Vidinum ad juvenem Principem Rakoczy, eiq. à consilijs essem in rebus arduis, quae ipsi tunc gerendae incumbabant. Haesi attonitus ad tam praeiudiciosam minusq. characteri meo convenientem Portae de me dispositionem, quâ in contemptum muneris mei Ducalis decrevit, ut Principi illi qui uti Hungariae Dux in aequali mecum erat dignitatis gradu, ex Duce consiliarius et pedisequus eius fierem neglectisq. meis negotijs alienis inserivrem; tamen ne viderer voluntati Portae recalcitrare, caecâ oedientiâ suscepi in me functionem illam, confeci. equitando, tam arduum et longum de Benderâ usq. Vidinum plusquam centum quinquagenis miliaribus, constans iter satis rigido pro aetate mea in declivio hyemis tempore, nullo mihi nec illuc eunti, nec inde redeunti suppeditato viatico, bonis solum verbis expedivit me Vidino, Visirius Mehmed Passa, accinctus tunc expeditioni pro expugnandâ Orsoviâ, nec alibi assignavit mihi subsistendi locum nisi in Moldavia, ut ibi manerem ubicunq. mihi placuerit, donec ille rebus suis potitus redierit, meq. secum in Ucrainam sumserit. Post deditam autem sibi Orsoviam, repetens Constantinopolim, scripsit ad me ex itinere, significando perfectè se informatum esse à multis captivis, toto pectore Ucrainam una cum Zaporoviensibus abhorrere à tyrannica Moscorum dominatione, obligavitq. me ut consilium meum quibus modis possent Zaporovienses à partibus Moscorum reduci, et Ucraina in antiquam libertatem vindicari, scripto Portae traderem. Parui iussis, prompteq. suis satisfeci desiderijs, ita prorsus, ut consilium illud, literis meis mandatum, non solum in Divano, publico suffragio, pro rato et grato susceptum esset, verum et coram Imperatore in praesentia defuncti Mengli Gieray Hani lectum (uti mihi ex relatis suis constat) gratiosam meruit approbationem, commendatumq. sibi, proprio Maiestatis suae ore idem Hanus habuit, ut redux Constantino poli conferret mecum Causchanis, de his omnibus, quae concernebant, promptam eiusdem consilij mei executionem, ad quam persequendam omnia mihi Portam suppeditaturam fore idem Visirius literis suis sponderat. Si vero post depositionem eius, quae immediatè post discessum Hani accidit successor suus, sponsiones illas effectui dandas, in se suscepisset, negotiumq. meum optime sibi à Hano insinuatum non neglexisset, res votis potuisset fauste succedere, Polonis animum ad societatem armorum addere, et hostium consilia confundere, verum sordidus neglectus, et profunda rationis statûs ignorantia, omnia immutavit, aliamq. rerum introduxit faciem, et me post deditionem Moscis Chocimi compulit ex Moldavia passijs excedere et ad tutiora loca in Valachiam Bukurestinum confugere, ubi horrendâ penuriâ et extrema egestate afflictus, hucusq. miserè maneo, nec aliter vivo intra spatium viginti duorum mensium, nisi mutuâ pecuniâ, nihil prorsus ab adventu meo has in partes ex assignata mihi accipiendo pensione. Redegit me has in angustias Porta infami sua ingratitude, nullâ

habitâ ratione, bene me de se non solum antea sed maxime postremo ante duos annos Causchanis meritum fuisse vidente id et admirante defuncto Hano, cum quo tunc de negotijs superius dictis conferebam, uti ex sequentibus res non indigna scitu et consideratione patebit...¹⁾

Supplicavi toties Portae ut vellet mandato suo Principi Valachiae iniungere debitam mihi pro tot mensibus pensionis meae exsolutionem, ut eâ possem aere alieno liberari, et pignora redimere, ast tot supplices meae preces silentio solutae, et in nihilum redactae, ad extremam me redigerunt desperationem. Supplicavi quoq. eidem Portae, ut concederet mihi hinc Bukurestino migrare in Moldaviam, residendi ibi causâ una cum familia mea quam intendo ex Polonia à mendicato pane illuc revocare, et iunctim cum ea post viginti separationis nostrae annos, reliquum vitae meae, si non in solatium, saltim in consortium doloris transigere. Quoniam autem aucto personarum numero, auferetur hoc ipso et sumtus, quibus impendendis, minime sufficeret quotidiana mea septem thalerorum pensio, praesertim in excessiva his in partibus omnium rerum caristia, igitur petij Portam, ut considerata muneris mei dignitate, quâ dim antequam tyrannis Moscovitica, violatis pactis conventis praevaluit, magnis aequiparabantur Principibus, et extrema providendae familiae meae necessitate, vellet clementer eandem meam pensionem aliquantisper augmentare: verum tantum abfuit ut Porta in Moldavia aut saltim in Valachia inter Christianos liberam mihi cum familia mea concederet mansionem, quin potius decreverit seiungere me in perpetuum ab ea, assignato mihi, iterandi exilij loco, prius Rodosti, nunc verò mutatâ sententiâ (et quid ibi non mutabile?) Adrianopoli, ut nec solatium haberem videndi unquam sociam vitae meae, caraq. nostra pignora, quô adversâ fortunâ afflicto homini nil acerbius nihilq. tristius poterit accidere. Quod attinet ad quotidianam meam pensionem, quater ab Imperatore moderno confirmatam, illam ut acerbius affligerer, placuit Portae loco augmentationis de qua toties supplicavi imminuere tribus thaleris, et ex septem ad quatuor reducere, duos vero thaleros, quatuor officialibus meis, pro quotidiana eorum sustentatione à se assignatos, prorsus rescindere, quiquo se vertant nesciunt. Nec alibi mutilatam istam pensionem solvendam mihi determinavit nisi Adrianopoli, quô cogor hinc Bukurestino discedere, non ut honestus, sed tanquam infamis, et nullius conscientiae homo, non exsolutis tot contractis debitis quae 5000 thalerorum excedunt, nec pro conficiendo itinere sumtum, nec literas passuales, nec denique mandatum pro hospitij, tam ibidem Adrianopoli, quam in itinere quoq. assignandis habens, ne haberem ubi caput reponerem, et ut essem ubiq. locorum contemptui et ludibrio expositus, hospes uti vulgò vocor Imperatoris, non tamen hospitaliter sed hostiliter tractor. Insuper hoc me magis adhuc tangit et angit, quod nemo Officialium nec ullus servorum meorum vult me ad subeundum mecum exilium Adrianopolim sequi, considerando impossibilitatem meam conservandi eos, tam manca pensione, quae vix alendis equis per diem sufficeret, et abhorrendo

¹⁾ Тут пропускаемо довший уступ, який не має ближчого інтересу.

à tam dissita et pestifera regione, iamq. decem eorum mandato illo Portae perterriti, arreptâ fugâ evaserunt, reliqui vero honestiores dimissionem suam petunt.

Enteterrimam malorum abyssum, in quam me execranda Portae protectio coniecit. Quid autem dicam de misera mea familia, cuius deplorandum statum animus horret enarrare, nec possum scire, est ne uxor mea superstes, seu desijt vivere, quoniam hodie accepi tristem de letali suo morbo nuntium à filia mea natu minore, quae mihi 20 Martii currentis Stanislavoviâ scribit, quod Mater sua postquam ex literis meis intellexisset nullò me posse modo extremae suae egestati subvenire, coacta fuerit vestimenta sua et eiusdem filiae Iudaeo oppignorare pro viginti aureis, quibus expensis non habendo unde necessitati suae imminentibus praesertim Paschae festis prospiceret, et vestimenta oppignorata redimeret, compressa cordis dolore incidit in febrim malignam, quâ correpta duas iam tunc hebdomades, sine spe reconvalescentiae decumberat.

In tam acerba itaq. afflictione mea, nemo est ad quem recurram, nisi ad Sacram Regiam Maiestatem hominum et Protectorem meum clementissimum, cuius insitam Regio pechri clementiam, quâ omnium sibi devinxit animos in me quoq. tot documentis compertam habeo. Neq. dubito quin Maiestas sua, tam diuturnis meis familiaeq. meae calamitatibus, ad iustam commiserationem commota, velit pro innata sibi pietate non solum demandare expediendas nomine suo mei causâ ad Portam intercessorias literas, similes ijs quas placuerat olim Ill-mo ac Excell-mo D-no Comiti Horn ex mandato Maiestatis suae scribere ad antiquiorem supremum Visirium Ibrahim Passam. qui funesta catastrophe vitam finivit, sed et dignissimis suis Ministris Illustribus DD-nis magnae spei Ill-mae D. V-ae filio, tanto patre digno et Carlson, in mandatis dare, ut Regia Maiestatis suae auctoritate fulti, omnia sua studia impendant, in promovenda mea apud Portam negotia. in persuadendumq. ei ne me amplius cruciat exilijs, neq. à familia mea separet, in dissitas ab ea pellendo me regiones, sed ut concedat mihi una cum ea subsistere in Moldavia, ubi potero melius et facilius rebus meis invigilare et prospicere, communicationemq. secretam habere non solum cum Primoribus Ucrainensibus, sed et Polonis, utq. pensionem meam, non modo integram, verum augmentatam quoq. suppeditare detentamq. pro omnibus elapsi et currentis anni, mensibus mihi officialibusq. meis exsolvere iubeat, honestiusq. me et aequiore animo tracta re apud se velit, ne inimici mei ludibrio me habeant, suamq. protectionem irrideant, et certe id meretur, à qua nec pace nec bello quidquam possum sperare.

Si vero Deus summus belli et pacis Arbiter CorRegis eâ quâ illud tenet manu ad indicendum Russiae iustum bellum inclinaverit generososq. Suecorum spiritus excitaverit ad refrenandam ferocem illam bellicam, non deero ego quoq., quin sacramento iure iurandi obstrictus, omnem moveam lapidem, ut Sacrae Regiae Maiestati Regnoq. Suo non inutilis sim; expedit solum ut Porta mediante Maiestatis suae auctoritate, velit suae prospiciendo utilitati

et securitati, defectus meos supplere, et nervum belli suppeditare. Insuper necessarium duco ut Maiestas sua dignetur renovare et confirmare regium beati sui Antecessoris Caroli XII diploma, in Ucraina pro erigendis oppressi populi animis publicandum, quod filius meus fidei suae commissum ad manus habet. Nec è re esset si Maiestati suae placuerit dare monitorias suas ad Zaporovienses Cosacos literas, ut memores essent solennis sui iuramenti, cuius vinculo se obstrinxerunt, in liberandam à iugo servitutis patriam suam.

Si autem idem Deus pacis CorRegium animosq. illustrium Sueciae ordinum disposuerit ad praeferendam bello pacem, quae est omnibus potior triumphis, igitur supplico humillime ut S. R. M-tas tacta commiseratione, deplorandi mei statûs, in quo à tam longo languero tempore, velit clementissimè, Ministris suis Plenipotentiarijs, ad tractandam ratificandamq. pacem destinatis, sollicitam imponere curam, liberandi me ab iniusta Moscorum praetensione, conciliandiq. mihi libertatem redeundi in Poloniam patriam meam, in cuius sinu a Maioribus meis et natus et educatus sum, nulloq. iure et iuramento Moscoviticae subiectioni obstrictus, ad quam matrimonium meum in libera tunc Ucraina contractum non potest me obligare.

Haec omnia S-ae R. M-ti repraesentanda toto corde commendo, Illustrissimae D. V-ae gratiae, et christianae charitati, quâ solet in proximum ferri, et miseris succurrere, maneoq. omni cultu et profunda veneratione Illustrissimae Dominationis V-ae devotissimus et humillimus servus P. D'Orlik. Bukurestini 30 Maij vs. 1741“.

№ 9.

П. Орлик (ориг.) до Їлленборґа французькою мовою з Букарешту 30 травня 1741 р.: просить підтримати його петицію, яку він писав „à M-r le Baron de Hörken, mon ancien, bon, et sincere ami“ (див. № 8) перед королем і перед „Corps de Leurs Excellences les Senateurs“.

Д. В тім же „Cosacica II“ зберігаються листи Григорія Орлика до Їлленборґа під заголовком: „Kosakhetmanen Orliks son bref till Carl Gyllenborg 1739—1741“.

№ 1.

Меморіал Григорія Орлика правдоподібно до Їлленборґа, без дати, але з канцелярійною поміткою нагорі „24 січня 1739 р.“, що очевидно дає дату отримання листа. Не маємо певности, чи це ориґінал.

„Le Comte d'Orlik fils du Hetman des armées des Cosaques Zaporoviens animé par les sentiments de ce zele et de cette fidélité pour les interets de Sa Majeste le Roy et ceux du Royaume de Suede, dont il a ete nouris depuis sa jeunesse et dont son Pere a donne des preuves si efficaces, osse esperer que comme ses sentiments n'ont jamais pue etre suspects, ni a Sa Majesté Suedoise, ni aux etats du Royaume, qu'il luy sera permis d'avoir l'honneur de leurs représenter l'etat presant des affaires de l'Empire Ottomanne et y ajouter les idees et les reflexions fondé sur la connoissance qu'il a aquis par des avis seures et non suspects qu'il re-

cois tant de son Pere que des personnes sincerement attachees aux interes de la Porte.

Rien n'est si vrais, qu'au commencement de la guerre pre-sante tout homme sensé, devoit croire par les progres rapides des armes de deux Puissances liees si etroitement d'interes, que celle de l'Empire Ottomane sera detrouite et abime, et on ne doit attribuer le bonheur de la Porte de se voire debarase de la situation epineuse ou ses affaires etoient, qu'a la Providence, qui a permis aux Generaux de l'Empereur et de la Czarine de faire plains de fautes a la campagne de 1737 et dont les Turcs ont scue si bien profiter, qu'ils se sont tiré non seulement glorieusement de l'etat pitoyable de leurs affaires, mais aussi se rendre redoutables a la campagne derniere a leurs ennemis, et dont on n'ignoret point en Suede tous les faits, si bien que quoique on conjecture qu'on parviendra cet hyver a faire la paix entre les Puissances belligerante, il est probable par les raisons suivantes que les difficultes sont plus grandes que jamais d'y reusir.

II-mo. Que la Porte n'ignore point la triste situation des affaires de l'Empereur et de la Czarine, et que manquant des ressources necessaires pour continuer la guerre a peine seront ils en etat d'agir defensivement la campagne prochaine, par consequent dans (!) la situation florissante des affaires de la Porte. Elle voudroit profiter de l'abatement de ces deux Puissances pour tirer partie de ses avantages.

2-do. Que sur les derniers instances que l'Empereur a fait aupres la Porte pour traiter de la paix avec elle, elle luy a propose pour la basse de preliminaires le traite de Carlowitz, et probablement elle proposera a la Russie celuy de Pruth, que cette condition ayant parue a l'Empereur trop onereuse les negociations sont interompue et la Cour devienne commencer a etre plus embarase que jamais de trouver des ressources pour continuer la guerre.

3-tio. Que le grand vizir paroît etre un habil homme, pensent juste pour le bien de l'Empire Ottomane et ayant envie de plaire au peuple par des inclinations qu'il affecte d'avoire pour la guerre, et qu'au surplus s'il en avoit meme pour la paix, dans l'état glorieux ou les affaires sont de la Porte, il ne dependet plus ni de luy ni du Divan d'arreter l'ardeur et l'animosite du peuple et de la milice pour la guerre, qui totalement persuade que Dieu benis leurs armes pour pounir les deux Puissances alliees de l'infraction injuste de la paix, et arrogants des succes, qu'ils ont eu pendant les deus campagne ne respirent que la vangence, si bien que le Grand Seigneur et ses ministres courreroient risque de ressentir des effets dansgereus de l'animosite d'un peuple, qui quoique paroît etre esclave ne laisse que de dominer quelques fois sur les sentiments du gouvernement.

4-to. Qu'il est indubitable que son Pere le Hetman Orlik et le Compte de Bonneval sont tres attantifs a donner des avis salutaires à la Porte selon les occurences presentes des affaires que le premier ayant un interes naturel et legitime de faire valôire aux ministres Turcs la connoissance qu'il a de la triste situation des affaires de la Russie et il ne manque pas de rassurer ces mi-

nistres par les avis certaine qu'il leurs donne du delablement de cette Puissance, et par la il trompet l'esperence fonde sur les principes de M-r de Nepluyew, que la Cour de Russie a que la Porte ne scauroit etre si parfaitement au fait de tout ce qui se passet en Russie et on ne doit atribuer la sage conduite des Turcs sur le Dniestre qu'au conseil qu'il a donne de s'y tenir sur la defensive. Quand au Comte de Bonneval, il n'a pas suivie sa passion ni son esprit de vengeance mais par ses sages et prudens conseil il a scue meriter la confiance de la Porte, et il en a contribue beaucoup au succes heureux des armes Turcs, en conduisant de loin les operations de la guerre de cotte de la Hongrie.

Or considerant l'etat florissant des affaires de la Porte et le confrontant avec les aparences des evenements qui peuvent eclore la Russie, avant qu'on s'y attend le moin, vu le projet qui s'y forme pour la succesion, le mecontentement de la nation contre le gouvernement etranger, la triste situation ou les affaires sont par raport a la guerre des Turcs, et l'embaras ou elle se trouve pour s'en tirer avec un sorte d'honneur, il seroit de l'interes de la Suede de profiter de ces circonstances favorables pour revendiquer ses droits sur les etats conquise sur la Suede par la Russie.

Pour cet effet il conviendrait fort a la seurete du Royaume de Suede de renouer l'ancien liaison avec la Porte, de prendre des mesures certaines, pour s'assurer de cette Puissance, et de se preparer cet hyver pour profiter d'une diversion aussi redoutable pour achever d'abatre cette Puissance si ennemi de la Suede.

Et quelques foible instrument que son Pere paroisset l'etre pour etre compris, dans un projet aussi vaste, toutefois si on veut bien considerer, que la nation cosaque (dont il est le chef legitime elue sous les auspices du Roy de Suede Charles XII de glorieuse memoire et consideré en cette qualite par la Porte Ottomane) gemissant depuis la malheureuse bataille de Pultava sous le joug tyrannique de la domination de la Russie, ne respire que des occasions favorables pour le secouer.

L'etat florissant des affaires de la Porte, les declarations sollemnelles qu'elle a fait a son Pere la derniere fois qu'il a ete joindre le grand visir pres de Vidin qu'elle le secondera en tout pour revendiquer sur la Russie le droit qu'il a avec sa nation sur la possession libre de l'Ukraine, et l'esperence qu'on peut avoir, qu'en continuant la guerre elle reduira cette Puissance a l'extremite si desirable pour la Suede, pouroit relever la fortune abatee de son Pere et le rendre en etat d'etre util avec sa nation aux interes du Royaume de Suede. Il travail en consequence de cette esperence, et il fait tout son possible pour detacher de l'obeissance de la Czarine l'armée Zaporovvienne qui s'etoit sumise en 1734 dans le tems qu'il etoit a la veille de se metre a sa tete pour aller au secours de la Pologne, ayant ces troupes, de que la Porte voudroit agir offensivement contre la Russie, et l'attaquer de cotte de l'Ukraine, il ne luy sera pas difcil d'exciter une revolution dans ce pays la, en suivant avec tel nombre de troupes cosaque qui le soit l'armée Turque, et en dispersant ses universaux dans l'Ukraine dont les habitant aimant la liberte comme ils aiment, et se voyant apuye

par une Puissance aussi redoutable, prendront les armes et suivront les etandarts de leurs chef legitime, et en fairont la cause commune.

Pour cet effet il seroit a desirer que Sa Majeste et les Etats du Royaume de Suede voulusent avoir quelques egard aux services que son Pere et la nation cosaque a renque au Royaume de Suede aux grands et importants sacrifices de leurs biens et de leurs liberte pour ses interes, et a la consideration qu'il avoit merit  par la de la part de toute la nation suedoise, et ne doutant nullement des sentiments genereus de Sa Majeste, qu'elle ne vulluset donner quelques marques de sa gratitude, il osse esperer qu'eile fera valoir non seulement a la Porte Ottomane cette meme consideration, mais aussi en s'interesant sincerement a ce qui regard son Pere, de relever celle que la Cour de France a e  pour luy, dans les dernieres circonscences en Pologne. En leurs faissant connoitre l'utilite que ces deus Puissences et la Suede pourroient tirer de ses services et de leus de sa nation, par ce moyen on suggerera a ces deus Puissences les moyens de seconder ses vues legitimes et le rendra aport e de meriter de plus en plus la continuation de leurs confiance et de celle de la Cour de Suede.

Pour donner plus de forces a ses idées, il conviendroit que le ministre de Suede a la Cour de France et ceux a la Porte soyent autorisé par les ordres de Sa Majesté de seconder les insinuations que son Pere et luy pourroient faire a la Porte et a la Cour de France, elles ne scauroient être suspets de qu'on voudroit seulement considerer que ses interes sont le memes que ceux que la France la Suede et la Porte a de contribuer a affoiblir la Puissance Russe et qu'il n'ya que ce moyen qui pourroit le retablir avec sa nation dans ces droits.

Il est dont du devoir de son Pere d'inspirer   la Porte comme il le fait de continuer la guerre a la Russi  de luy suggerer des projets propres pour faciliter l'execution de ses desins, et de faire valoire aupres le Grand Visir ses fidelles intentions d'être util a la Porte c'est par ce motif et par cette confiance aussi, que ce premier ministre de la Porte l'a renvoye en Moldavie pour y être plus aport e d'être informé plus seurement de la situation des affaires en Russie et donner en consequences de cela des avis seures sur les operations de la guerre.

Il seroit aussi necessaire que les ministres de Suede a la Porte entre(nt) non seulement en relation avec son Pere des lettres, mais aussi qu'ils fassent sentir a leur de la Porte la confiance, qu'ils peuvent avoir. En tout ce qu'il leur suggerera et comme il est a Jassy capitale de Moldavie et aportee de la correspondance avec la Pologne il pourroit trouver les moyens d'efaciliter celle des ministres du Roy a la Porte avec leur Cour. Il se flate qu'en Suede on n'ignore point tout ce qu'il a fait depuis 1730 pour les interets communs de la France et de la Pologne, et on ne doit point atribuer l'inaction ou il est a presant qu'a des dispositions ou la Cour parut être pis qu'a presant pour contribuer par la mediation a l'accomodement entre la Porte et les deux Puissences allies contre elle, mais comme le succe(s) heurus des armes

Ottomanes et des avis certaine, l'ont rassure dans l'opinion ou il a ete toujours que la Porte continuera la guerre, il osse se flater de sortir de cette inaction, pourvue que sur les representations qu'il a l'honneur d'exposer ici, son Pere et luy puisse etre seconde, et qu'on vouluset avoir la consideration a la Cour de France et a la Porte que son Pere est capable d'etre regarde comme un mobile propre et legitime d'exciter une revolution en Ucrain, dans une conjoncture aussi favorable, et que cet objet devoit etre considere comme extremement capable pour une redoutable diversion et qu'il est de son interes d'y travailler avec tous ses forces, de seconder les vues de la Porte par son conseil. Il quitera sa vie obscure et on le vera aussi actif et aussi zeles, pour poursuivre ses projets, que l'on la vue pendent les dernieres circonstances en Pologne, mais surtout il dependra beaucoup de l'idée que la Cour de Suede donnera au ministre de la France de la consideration que son Pere a merite par ses services, et l'utilite qu'on peut tirer de ses services, c'est cette grace, qu'il espere de la gratitude du Royaume de Suede. Orlik“.

№ 2.

Гр. Орлик (ориг.) правдоподобно до Їлленборґа з Версалю 8 лютого 1739 р.

„Monsieur. J'ay l'honneur de Vous envoyer la traduction de la lettre que mon Pere m'a ecris de Czerniowiecz en Moldavie le 30 8bre dernier par laquelle vous pouvez juger de la situation des affaires de l'Empire Ottomane, ses idees sont conformes avec ceux que j'en ay donné par la lettre que j'ay pris la liberte de vous écrire en derniere lieu. Le voicy le contenue.

J'ay lue avec plaisir les deux memoires que vous avez presté a M—r le Cardinal de Fleury en 1736 et en 1737, et j'ay remarque par les raisonnements et les reflexions que vous y avez fait sur la situation presente des affaires de la Porte, que vous savez definir avec assez de connoissance de la cause, qu'il etoit tres difficile a la France au commencement de la guerre presente d'etablir sa mediation, vue tous les mouvements que l'Empereur s'est donne par des dispositions aparente a etre mediateur, et les obstacles que l'Angleterre et la Hollande a fait pour auter (!) ce glorieus prerogatifs au Roy de France.

La conduite de l'Empereur apres la separation du Congres de Nimirow prouve visiblement que vous n'avez point suggere des faustes idees, en representant aux Ministres de France que la Cour de Vienne et celle de Russie avoit premedité de long mains, et d'abord apres avoir achevé de ruiner les affaires de Pologne, d'accabler la Puissance Turcs seule obstacle aux vastes desins de les deux Puissance.

J'ay approuvé fort les moyens que vous y avoit propose pousser la mediation de la France plus glorieuse, et surtout je suis charme que vous y avois expose avec cette sincerite si naturelle a un honnet homme, combien la France devoit se mefier des ruz de la Cour de Vienne et de celle de Petersbourg, qui naturellement jalouse et ennemis de sa grandeur, ne scauroit accepter sa medi-

tation qu'a regret, et qu'il ne faudroit atribuer la bonne volonte aparante de ces deux Cours pour profiter des offres que la France a fait de ses bonnes offices, qu'a la triste situation ou leurs affaires sont, et nullement a la confiance qu'elles pouroient avoir en eux, meme je crois que la France ne sera point trop flaté de reusir dans sa negociation d'etre mediatrice, de qu'elle voit que les deux Puissances font de la necesite une vertice. Je scais a n'en point douter que M-r de Villeneuve s'etoit trop flate de reusir dans sa negociation, et que meme la Porte a ete bien surprise de son empresement de la porter a la paix dans le tems qu'il devoit juger que s'étant degagé glorieusement de l'embaras ou elle s'etoit trouvé au commencement de la campagne de 1737 et que voyant ses affaires florissante, elle aura de la peine de sacrifier ses veritables interes a l'envie qu'on pourroit avoir de meriter l'aprobation de la negociation et vous pouvez compter que si la Porte est disposé de faire sa paix avec l'Empereur et la Czarine sous la mediation de la France c'est toujours a des bonnes enseignes, car elle veut pour la basse de la paix le traite de Carlowitz et celui de Pruth. J'ay d'allieur trop bonne opinion de l'habilité du ministre de M-r le Cardinal pour croire que son Eminence penset serieusement d'establir sa mediation dans la situation presente des affaires de l'Empire Ottomane, et je presume meme que son Eminence voit avec plaisir que la Porte profite de ses avantages, car il seroit plus glorieus pour le Roy comme vous dit avec raison que l'Empereur et la Czarine soyent reduit a l'extremite, et forces de recevoir des loix de la Porte sous sa mediation, enfin je ne scaurois vous deguiser que la France doit bien a la Porte cette preference, personne n'ignore que c'est elle, qui a ete le motifs de cette guerre, vos voyages en Tartarie et vos insinuations aupres feus Khan de Tartares ont remues ce Prince et cette nation, a profiter des ordres qu'il avoit recue de la Porte, d'aller avec son armée en Perse, et en passant par les Etat de la Russie de donner atteinte a la paix qui reignoit entre la Porte et la Czarine, par des ravages qu'il y a fait, et c'est ce pretexte frivole que la Czarine a pris de concert premedité avec l'Empereur comme vous dis bien de declarer la guerre a la Porte, enfin ils ont ete punis de leurs mauvaises fais d'une manière a n'en point revenir sitot, et Dieu a voulue venger l'injuste atteintat de ces deus Puissance contre la Pologne notre Patrie, selon toutes les aparances il faut esperer que la Providence Divine servira de ce meme instrument pour abatre totalement ces deux Puissances si arrogentes. Vous avez recue mes deux lettres du 25 mars et du 30 avril dernier par lesquelles je vous ay mandé que la Porte sue les instances du Prince Ragotzy m'avoit donné ses ordres pour aller le joindre et luy servir de conseil, et que j'etois obligé de quitter ce pays cy malgre moi pour obeir a ces ordres si absolue, je trouvois le dit Prince a Vidin, et j'y ay attendu avec beaucoup d'impatience l'arrive du Grand Visir, de que ce premier ministre, s'y etoit aproche au commencement du juillet, j'allois le joindre, qui m'a recue avec tous les honneurs et distinction possible, et j'ay eu avec luy une tres longue conference, meme je n'ay pas eu beaucoup de la peine de luy faire en-

trevoire, qu'il n'étoit nullement ni compatible a mon rang d'être conseiller du Prince Ragotzy ayant été toujours considéré par la Porte pour le chef de la nation cosaque ni convenable a mes intérêts qui sont communs avec ceux de la Porte, d'être éloigné dans les circonstances présentes de frontières de l'Ukraine, ou ma présence est si nécessaire. Le Grand Visir est entré dans toutes les considérations de mes affaires, et m'ayant beaucoup consulté sur ce qui regard la situation des affaires de la Russie et sur les moyens, qui conviendrait de choisir pour continuer la guerre a la Russie. Il a paru être très satisfait de tout ce que je luy ay conseillé de faire, entre autre réflexions, j'ay établie mes principes en représentant, qu'il est absolument de l'intérêt de la Porte de renouer l'amitié avec la Suede, de la consolider par des déclarations solennelles qu'elle la secondera de toutes ses forces en cas qu'elle veut prendre part a la guerre contre la Russie, de luy même fournir des subsides nécessaires d'entrer la Pologne dans l'animosité contre la Russie, et même s'il étoit possible, de la porter a une résolution ferme de profiter de la conjoncture présente, pour vanger l'atteinte que la Russie a donnée a la liberté de ce Royaume, je luy insinuois...¹⁾ que la nation cosaque gémissant sous le joug tyrannique de la domination Russe, et n'attendant qu'une occasion favorable pour le secouer, qu'il seroit de l'intérêt de la Porte de me seconder en tout pour en tirer partie, et pour préparer cette nation insensiblement a profiter d'un moment favorable, en cas que la Porte voudroit agir offensivement contre la Russie. Le grand Visir m'a assuré qu'il est sûr de l'amitié de la Suede, qu'il travaille pour la consolider, et pour l'engager dans les intérêts communs, que quand a la Pologne, le Pacha de Chocim entretiens les seigneurs Polonois dans la disposition ou ils sont de s'opposer a l'avenir au passage des troupes Russes, il m'a prie d'y travailler aussi par ma correspondance avec mes amis en Pologne, en suite il m'a beaucoup questionné sur la situation du pays de l'Ukraine. et si la nation Cosaque est disposée a se rengé (sic!) sous mon obéissance, si j'étois secondé puissamment par les forces de l'Empire Ottoman. Je luy ay fait connoître que l'Ukraine est un pays plat, abondant en tout, fort peuple, et on il y a plusieurs forteresses, que la nation cosaque m'est affectionné, qu'elle se rengera sous mes étendards, de qu'elle verra que je suis appuyé par une Puissance aussi redoutable, et que la Porte pourroit tirer des grandes avantages de la révolution en Ukraine.

Le Grand Visir m'a promis solennellement de me seconder dans mes vues et qu'il espère avec l'aide de Dieu de me rétablir dans mes prerogatives du chef de la nation cosaque, il m'a témoigné qu'il a conscience de l'amitié sincère pour moi et qu'il est fâché que les intérêts communs de la Porte, l'obligé de me permettre, de retourner sur les frontières de Pologne, ayant grand envie de me garder auprès luy pour luy servir de conseil, il m'a fort recommandé de luy écrire souvent, et de ne luy laisser ignorer rien sur ce qui viendra a ma connoissance, j'ose dire que je suis très content de tous les accueils que ce ministre de la Porte m'a fait

¹⁾ одне слово випало, бо папір перетлів.

mais encore plus d'être débarassé du Prince Ragotzi qui fait tout son possible de se rendre...¹⁾ a tout la terre.

Quand a ce qui regard les succes que les Turcs ont eu pendant cette campagne contre l'Empereur et la Russie, vous en avez eu des relations probablement exactes, tout ce que je puis dire des plus certaine, c'est que les deux armées russes sont abimées et que je crois que la Czarine ne sera point fautive d'entreprendre pour la quatrième fois la conquête de la Crimée. Les opérations de la guerre de cote de Bender ou plutôt sur le Dnister, deviendront aussi difficiles qu'impraticables vu la triste situation des affaires de cette Puissance. En voilà Monsieur l'essentiel de la lettre de mon Pere du 30 8-bre. Celle du 25 9-bre m'apprendet que Numan Pacha Seraskier de Bender ayant été accusé de n'avoir point voulu profiter de la triste situation ou l'armée Russe s'étoit trouvé dans sa retraite vers le Bog, d'ailleurs convaincu des malversations et des detractions des sommes d'argent destiné pour le payement des troupes, fut déposé, que Veli Pacha tres digne homme luy est substitué, qu'il y avoit trois jours qu'on avoit recue des nouvelles positive de la mort du Prince Ragotzy, que le Prince de Repnin lieutenant du regiment de Preobrazenski qui étoit expédié de la Cour de Russie pour porter quelques depeches et des propositions pour la paix est mort aussi dans la route pres du Danube.

La lettre du 3 X-bre m'annonce que le Numan Pacha Seraskier de Bender qui a été déposé et mis en prison au vieux chat(e)au de Bender a été étranglé, et qu'on a donné ses effets au pillage des soldats, que presque tous les Pacha qui étoient sous les ordres ayant été les complices de ses crimes ont été exiliés que la Porte avez déposé le Seraskier Sultan de Budziak et exilé en Romalie, pour les memes raisons, et qu'on a donné cette place à Islam Gierey Sultan Prince extrêmement braff.

Celle du 5 X-bre me confirme dans l'opinion que j'avois qu'après que les Russes ont abandonné Oczakow les Cosaques Zaporoviens ou de Sicza se trouvent abandonnés, et que mon Pere trouve une favorable occasion de les détacher de la protection de la Russie pourvue que la Porte se veuille seconder.

J'attand incessamment des nouvelles plus fraîches de ce pays là et je ne manqueray point de vous les communiquer. J'ay l'honneur d'être tres respectueusement Monsieur Votre tres humble et tres obeissant serviteur D'Orlik. A Versailles ce 8 Febrier 1739“.

№ 3.

Лист Григорія Орлика (ориг.) правдоподібно до графа Горна під датою „A Versailles ce 27 Mars 1739“, де він пише, що отримав лист його Екцеленції, і дякує за те, що Швеція висловила бажання допомогти Орликам. Занотуємо ще з цього листа цікавий вислів Григ. Орлика: „mon envie de suivre les principes de mon Pere“.

¹⁾ Пропускаю одне слово, яке тяжко прочитати: це або „payable“ або „royable“.

№ 4.

Лист Григорія Орлика до Їлленборґа (ориг.) з Версалю 27 березня 1739 р.

Беру витяги з цього листа: „J'ay appris avec un plaisir infinis par la reponse que M-r le Comte d'Horn a eu la bonte de me faire sur la lettre que j'ay pris la liberte de luy ecrire, que celle que j'ay eu l'honneur d'adresser a Votre Excellence avec mon memoire, vous ait rendue en toute seurete... On me mande de Pologne que le Grand Seigneur avoit destiné une grande ambassade pour la Republique et que le Pacha de Chocim en avoit donne part au Grand General de la Couronne, cette circonstance m'a fait esperer un heureux prestige et succes du projet que mon Pere a envoye a la Porte. Ces memes nouvelles m'assurent que le Grand Visir avoit indique a M-r de Vielleneuve de renvoyer l'emissaires de Russie qui estoit retire au Palais de France, et qu'un Tschaousch de la Porte a ete ordonne de rester vint quatre heures aupres cet emissaires pour luy donner le tems de se preparer a partir que toutes les negociations de la paix interrompue et qu'on n'est occupé que des preparatifs de la guerre... Orlik. A Versailles ce 27 Mars 1739“.

До цього листа яко прилога: „Extrait de la lettre que le Comte d'Orlik a ecrit a son fils en France de Jassy en Moldavie le 6 de Janvier 1739.“ La Porte est fermement resolute de continuer la guerre pour avoir la payx avantageuse et honorable, elle pretendet de la retablir selon tous les rigueurs sur la basse du traite de Pruth et de Carlowitz, ne voulant en aucun façon entendre parler de celui de Passarowitz, le regardant comme nul de que l'Empereur l'a violé.

L'Empereur et la Czarine s'y opose(nt) fortement et se preparent pour continuer la guerre avec toute la vigueur possible, meme ces deux Puissences affectent de debiter ici que la France s'est engage, de les secourir de ses forces, en cas que la Porte s'obstinoit a ne vouloir point accepter la paix a des conditions resonables. Je fais tout mon possible de detruire dans ce pays cy ce bruit, ne pouvant point m'immaginer, que la France preferera les interes de deux Puissences ennemis naturels de sa gloire, a ceux de l'Empire Ottomane, dont elle a tiré toujours des grands avantages de son amitie.

On m'assure de Constantinople, que quelques difcil que les conditions que la Porte veut imposer a l'Empereur soient que toutefois embarase dans sa situation, il consentiroit volontier a faire sa paix particuilliere avec la Porte s'il etoit seure, qu'elle veut traiter avec luy sur la basse du traite de Passarowitz, mais que la Porte etant resolute de prendre pour la basse de la paix le traite de Carlowitz, l'Empereur s'est lié plus fortement que jamais avec la Czarine, vous jugerez aissement par l'interes que j'ay de voire ces deux Puissences desunis, si je balance a inspirer a la Porte, de ceder en quelque chose de ses pretensions envers l'Empereur, pour se metre en etat de continuer la guerre a la Russie et de donner par la la main a la Suede, qui (selon les avis certains que j'ay eu) ne demande pas mieu(x) que d'en profiter pour reconquerir ses Etats sur la Russie.

J'ay vous ay parlé dans ma precedente d'un projet pour detacher l'Ukraine et la nation cosaque de la domination de la Russie, que le Grand Visir de son propre mouvement avoit exigé de moi de luy envoyer. Je vienne de recevoir une lettre du Grand Interpret de la Porte, par laquelle il me mande de la part de ce premier ministre, que ce projet a été aprouvé dans tout son etendue, avec un aplaudissement, et que la Porte jugoit a propos que ma presence dans la conjoncture presente pourroit etre necesaire a Constantinople, et qu'on se propose de m'y faire venir, sur quoi j'attand incessement des ordres. Je crois pourtant, que je ne les recevray plustot, qu'apres l'arrive du Khan des Tartares a Constantinople qui est apele par la Porte pour assister a un Grand Divan qui doit se tenir a son arrive. Il a passé il y a quelques jours le Danube a Ismailow allant en Porte avec toute la diligence posible, et j'ay profité de son aproche de ce pays cy, pour luy ecrire, et pour l'engager de pres(s)er le Grand Visir, pour que j'aye au plustot des ordres de la Porte d'aller a Constantinople, pour appuyer mon projet. Ce Prince m'a repondue et m'a assuré que de qu'il y sera, qu'il travaillera fortement pour cet effet.

A la place de feus Prince Rakotzy la Porta a substitue et declare le Comte de Czaky Generalissime du Royaume d'Hongrie et de Transilvanie. On croit pourtant, qu'on fera venir le Prince Rakotzy qui est en France“.

№ 5.

Гр. Орлик до Їлленборґа (ориг.) з Парижу 27 серпня 1741 р.

З приводу оголошення війни Швеціїю Росії Григ. Орлик пропонує свої послуги Швеції, бо не хоче залишатися пасивним. Він просить, щоб шведський король підтримав претензії гетьмана Орлика на Україну, і обіцяє виїхати особисто („Je m'engage de passer“) в Туреччину, Крим і Польщу, щоб викликати там „une diversion formidable contre la Russie“.

Численні прилоги — копії до листа (Diploma assecuratorium pro Duce et Exercitu Zaporoviensi; Diplome du Grand Seigneur Sultan Achmet, traduit de Turc par le S-r de Laria¹⁾; Traduction du traite conclue en 1711 entre les Cosaques et les Tartares; Puncta quae Ucrainam Citeriorem concernunt, olim a me serenissime Regi Sueciae porrecta et mandato Majestatis Suae instructioni a Congressum Brunswicensis inserta, ibidem ad promovendum Plenipotentiaris suis commendata a-no 1720 Holmiae²⁾; Extraite de la lettre que le Comte d'Orlik a ecrit a son fils en France de Czernowitz en Moldavie le 30 8-bre 1738³⁾) мають обґрунтувати права гетьмана Орлика на Україну.

Окремо приложений „Проект“ Григорія Орлика, з якого я подаю кілька витягів: „Pour y parvenir j'ay eu l'honneur de pro-

¹⁾ Подібний до надруков. у Борщака, Гетьман П. Орлик і Франція, 133—134.

²⁾ Це ті самі Puncta desideriorum, що у мене поміщені вище у відділі С. № 7, дод. 3.

³⁾ Це тільки частина змісту листа. Ширше передав його зміст Грег. Орлик у листі до Їлленборґа з 3 лютого 1739 р.

poser qu'il est de la dernière nécessité de travailler à la Porte avec force et sans ménagement pour la Cour de Russie, pour la déterminer de remplir les conditions du traité d'alliance qu'elle a fait avec la Suède en dernier lieu et combien la France est intéressée d'entretenir la nation Polonoise dans l'animosité ou elle est contre la Russie, et de seconder son dessin de profiter des conjonctures favorables et de faire la cause commune avec la Suède contre l'ennemi commun... Pour remédier à l'inconvénient que la précipitation du Grand Général de la Couronne à l'occasion dans le dessin qu'on avoit formé de susciter une confédération générale, il conviendrait de travailler au plutôt à la réconciliation du Grand Général de la Couronne avec le Comte de Tarlo Palatin de Sandomir, dont la fermeté, le courage et la grande capacité sont connus au Ministère. Cette union des chefs de deux maisons aussi puissantes et alliées à tout ce qu'il y a de plus grand, entrainera les autres à s'y joindre. Le Comte Tarlo en Pologne, le Prince Czartoriski Vicechancelier de Lituanie et le Comte Sapieha Petit Trésorier de Lituanie sont seuls capables de former des desseins de les conduire avec fermeté et prudence et de les soutenir avec courage. Comme la France dans les circonstances présentes des affaires en Allemagne ne veut point paraître en rien qui pourroit donner de soupçon au Roy Auguste sur le dessin qu'elle peut avoir de susciter la diversion de la Pologne contre la Russie en faveur de la Suède, ce seroit à la Suède et au Roy de Prusse de chercher les moyens et des expédients pour ranimer cette affaire sous main. Si j'avois le bonheur de mériter la confiance du Ministère¹⁾ pour être employé dans cet objet d'intérêts communs, j'oserois espérer d'y réussir. Pour cet effet ma mission secrète auprès le Roy de Prusse pourroit être nécessaire. Il est même de la sûreté des affaires que je peux y avoir à traiter. et pour la mienne propre que cette mission puisse être ignorée de qui que ce soit, y étant j'y seray apte de suggérer à ce Prince des projets et des moyens fixes pour terminer quelques desseins en Pologne. Au fait de ses intentions, je pourrois passer incognito dans ce pays la pour voir M-r le Palatin de Sandomir et celui de Lublin qu'ont des bontés et la confiance en moi. Cette entrevue doit avoir pour objet d'engager ces seigneurs de seconder les intérêts communs et les porter à la réconciliation avec le Grand Général de la Couronne dont on peut faire valoir toute l'utilité. Informé de leurs sentiments, je pourrois convenir des conditions que la Suède et le Roy de Prusse voudroient me prescrire pour stipuler avec la Pologne, et j'y pourrois proposer un projet d'engager la Porte dans un traité d'alliance offensive et défensive contre la Russie. En flattant les Polonois de l'acquisition de l'Ukraine et des forces des Cosaques pour les incorporer avec tous leurs droits et privilèges dans le corps de la République, en cas que par le secours des Turcs, et sous les auspices de la guerre de Suède contre la Russie, et en vertu de déclarations solennelles du feu Roy de Suède que la Suède veut renouveler, mon Père parviendroit à rétablir son autorité en Ukraine, et parmi sa nation. Avec toutes ces dispositions je pourrois

¹⁾ Мається на увазі шведський уряд.

passer en Turquie... Les Envoyes de Suede desirent ma presence selon ce qu'ils me mandent par leurs dernieres lettres que j'ay eu l'honneur de communiquer a M-r Amelot.... J'y faire valloire aussi les projets de mon Pere, de solliciter a la Porte la permission pour luy d'aller s'establi sur les frontieres de Pologne, de le metre en etat, et de le seconder en tout ce qui peut contribuer a detacher l'armee des Cosaques Zaporoviens de l'obeissance de la Russie, de la ramener en tout ou en partie sous son obeissance et autorite, de travailler au renouvellement de l'alliance entre la nation cosaque et tartare dont il a ete l'auteur en 1711, de luy rendre favorables les declarations du fey Roy de Suede que la Suede veut renouveler, et en cas que la Porte declare la guerre a la Russie et que la Pologne confedere y joigne ses armes, afin qu'il puisse etre en etat d'agir de concert avec ces deux Puissances et contribuer a la diversion contre la Russie en faveur de la Suede. Mais surtout il faudroit faire sentir a la Porte que personne n'est plus capable que mon Pere pour contribuer a former une alliance entre la Porte et la Pologne contre la Russie, outre cela je suis connue en Tartarie ou j'ay aquis de la confiance parmi cette nation, et je pourrois me transporter partout ou le besoin des affaires communes exigera me(s) fidels services et ma presence. Orlik“.

Е. Ріжні листи під заголовком: „Kosakhetmanen Orliks skrifvelser till Kongl. M:t 1711—1722. Bref öfven från huus gemål, son och dotter (1720—1747)“.

№ 1.

Лист Анни Орлик (ориг.) французькою мовою до шведського короля з проханням про допомогу під датою „Cracovie le 6 Août 1730“.

№ 2.

Лист Варвари Орлик (ориг.) німецькою мовою до шведського короля під датою „Stockholm d. 7 Jan. 1731“, в якому вона підтримує прохання матері.

№ 3.

Лист Григорія Орлика до шведського короля (ориг.) „au Camp de Tongre se 20 7-bre 1747“. Він дякує шведському королеві за „La Grace que Votre Majesté vient d'accorder a ma mere et mes soeurs, en leurs assurant une pension annuelle de six cent platen“¹⁾.

¹⁾ Про листи, зазначені під № 1, 2, 3, див. у Снєсєна, 111—112.

З М І С Т.

	Стор.
I. Ветун. П. Орлик — генеральний писар	5
II. П. Орлик у Бендерах. Перший період (1709—1711).	
1. Обрання Пилипа Орлика гетьманом України	9
2. Дипломатична діяльність П. Орлика в 1710 р.	15
3. Шведські, польські й українські вояки у Бендерах. Їх матеріальний стан у другій половині 1709 р. та в 1710 р.	23
4. Перед походом на Україну: пляни Карла XII, відносини між союзниками, вигляди на успіх	28
5. Операції на території України на початку 1711 р.	37
6. Наслідки походу і Прутська кампанія	55
III. П. Орлик у Бендерах. Другий період (1711—1714).	
1. Турецька орієнтація Орлика	62
2. Поворот П. Орлика на шведський бік	73
3. Орієнтація П. Орлика на офіційну Польщу	86
IV. Перебування П. Орлика в Європі (1715—1722).	
1. Орлик у Швеції	109
2. Бреславський і краківський період праці П. Орлика	122
V. П. Орлик у Туреччині. Перший період (1722—1728).	135
VI. П. Орлик у Туреччині. Другий період (1729—1742). Співпраця з сином.	150
VII. Загальна характеристика.	173

Д о д а т к и.

I. Матеріали з Прусського Тасмного Державного Архіву:	
Реляції пруського резидента в Польщі Лельгефеля до пруського короля (1710—1711), NN 1—27.	182
I. Матеріали з Дрезденського Державного Архіву:	
1. Лист П. Орлика до полк. Роговського 4/15 липня 1712	195
2. Універсал П. Орлика до Війська Запорозького 21. II. 1713.	195
3. Лист прилуцького полковника Горленка до Роговського 21. IV. 1713.	195
4. Лист Горленка до Роговського 1. V. 1713.	196
5. Лист Горленка до Роговського 24 (?) 1713.	197
6. Лист Горленка до Макс. Бучманського 3. VII. 1713.	198
7. Лист Горленка до Роговського 15. VII. 1713.	198
8. Лист П. Орлика до Роговського 27. VII. 1713.	199
9. Лист М. Бучманського до Роговського 16. VII. 1713.	199
10. Лист полк. Самойловича до Роговського 11. VIII. 1713.	199
11. Лист П. Орлика до Роговського 6. IX. 1713.	200
12. Лист Горленка до Роговського 1. XI. 1713.	200
13. Кореспонденція П. Орлика й Горленка з регіментарем Каліновським 1713 р.	201
14. Лист Григорія Орлика до люблинського воєводи Тарла 3. III. 1736.	204

	Стор.
15. П. Орлик до того ж 4. I. 1739.	206
III. Матеріали з Стокгольмського Державного Архіву:	
A. Листи П. Орлика до канцлера фон-Мюллерна (NN 1—26)	207
B. Листи П. Орлика до бар. Фейфа	221
C. Листи і меморіали П. Орлика до різних осіб та установ.	
1. До Їлленборга (без дати)	222
2. До швед. Державної Ради (без дати)	224
3. До Їлленборга 1. IX. 1720	224
4. До сенаторів (без дати)	225
5. До держ. секр. Гепкена 11. VI. 1721	225
6. До Гепкена 1/12. V. 1723.	225
7. Меморіал до Гепкена 5. VI. 1728, з додатками	225
8. До Гепкена 30. V. 1741.	233
9. До Їлленборга 30. V. 1741.	240
D. Листи Григорія Орлика до Їлленборга:	
1. Меморіал 24. I. 1739	240
2. Лист 8. II. 1739	244
3. Лист до гр. Горна 27. III. 1739	247
4. До Їлленборга 27. III. 1739	248
5. До Їлленборга 27. VIII. 1741	249
E. Листи членів родини П. Орлика:	
1. Анна Орликова до шведського короля 6. VIII. 1730	251
2. Варвара Орликівна до шведського короля 7. I. 1731.	251
3. Григорій Орлик до шведського короля 20. VII. 1747.	251

T R E Ś Ć.

	Str.
I. Wstęp. P. Orlik — pisarz generalny	5
II. P. Orlik w Benderach. Pierwszy okres (1709—1711)	
1. Wybór Filipa Orlika na hetmana Ukrainy	9
2. Działalność dyplomatyczna F. Orlika w 1710 r.	15
3. Szwedcy, polscy i ukraińscy żołnierze w Benderach. Ich stan ma- terjalny w drugiej połowie 1709 r. i w ciągu 1710 r.	23
4. Przed wyprawą na Ukrainę: plany Karola XII; stosunki między sprzymierzyńcami; widoki sukcesu.	28
5. Operacje na terytorium Ukrainy na początku 1711 r.	37
6. Następstwa wyprawy i kampania pruska	55
III. P. Orlik w Benderach. Drugi okres (1711—1714).	
1. Turecka orientacja Orlika	62
2. Zwrot F. Orlika w stronę szwedzką	73
3. Orientacja F. Orlika na oficjalną Polskę	86
IV. Pobyty F. Orlika w Europie (1715—1722).	
1. Orlik w Szwecji	109
2. Włocławski i Krakowski okres pracy P. Orlika	122
V. F. Orlik w Turcji, okres (1722—1728)	135
VI. F. Orlik w Turcji. Drugi okres (1729—1742). Współpraca z synem	150
VII. Charakterystyka ogólna	173

D o d a t k i.

I. Materiały z Pruskiego Tajnego Archiwum Państwowego Relacje pruskiego rezydenta w Polsce Lölhöffela do króla pruskiego (1710— 1711) № 1—27	182
II. Materiały z Drezdeńskiego Archiwum Państwowego	
1. List F. Orlika do płk. Rogowskiego 4/15 lipca 1712	195
2. Uniwersał F. Orlika do wojska zaporozkiego 21. II. 1713	195
3. List pryłuckiego pułkownika Horlenki do Rogowskiego 21. IV. 1713	195
4. List Horlenki do Rogowskiego 1. V. 1713	196
5. List Horlenki do Rogowskiego 24 (?) 1713	197
6. List Horlenki do Maks. Buczmanskiego 3. VII. 1713	198
7. List Horlenki do Rogowskiego 15. VII. 1713	198
8. List F. Orlika do Rogowskiego 27. VII. 1713	199
9. List M. Buczmanskiego do Rogowskiego 16. VII. 1713	199
10. List płk. Samojłowicza do Rogowskiego 11. VIII. 1713	199
11. List F. Orlika do Rogowskiego 6. IX. 1713	200
12. List F. Orlika do Rogowskiego 1. XI. 1713	200
13. Korespondencja F. Orlika i Horlenki z regimentarzem Kalinow- skim 1713 r.	201
14. List G. Orlika do wojewody lubelskiego Tarła 3. III. 1736	204
15. F. Orlik do tegoż 4. I. 1739	206

	Str.
III. Materiały ze Stockholmskiego Archiwum Państwowego	
A. Listy P. Orlika do kanclerza von Müllerna	207
B. Listy F. Orlika do bar. Feifa	221
C. Listy i memorjały P. Orlika do różnych osób i instytucyj	
1. Do Gyllenborga (bez daty)	222
2. Do szwedzkiej Rady Państwowej (bez daty)	227
3. Do Gyllenborga 1. IX. 1720	224
4. Do senatorów (bez daty)	225
5. Do sekretarza państw. Höpkena 11. VI. 1721	225
6. Do Höpkena 1/12 V 1723	225
7. Memorjał do Höpkena 5. VI. 1728 z dodatkami	225
8. Do Höpkena 30. V 1741	233
9. Do Gyllenborga 30. V. 1741.	240
D. Listy G. Orlika do Gyllenborga.	
1. Memorjał 24. I. 1739	240
2. List 8. II. 1739	244
3. List do hr. Horna 27. III. 1739	247
4. Do Gyllenborga 27. III. 1739	248
5. Do Gyllenborga 27. III. 1741	249
E. Listy członków rodziny F. Orlika.	
1. Anna Orlikowa do króla szwedzkiego 6. VIII. 1730	251
2. Barbara Orlikówna do króla szwedzkiego 7. I. 1731	251
3. Grzegorz Orlik do króla szwedzkiego 20. VII, 1747	251

	Pag.
14. Une lettre de G. Orlik au voïevode de Lublin Tarlo le 3. III 1736	204
15. Ph. Orlik au même le 4. I 1739	206
III. Matériaux des Archives d' Etat de Stockholm.	
A. Lettres de Ph. Orlik au chancelier von Müllern	207
B. Lettres de Ph. Orlik au baron Feif	221
C. Lettres et mémoires de Ph. Orlik aux différentes personnes et autorités:	
1. A Gyllenborg (sans datte)	222
2. Au Conseil d' Etat de Suède	224
3. A Gyllenborg le 1. IX 1720	224
4. Aux sénateurs (sans date).	225
5. Au secrétaire d' Etat Hepken le 11. VI 1721.	225
6. A Hepken le 1/12 V 1723.	225
7. Mémoire à Hepken le 5. VI 1728 avec les suppléments	
8. A Hepken le 30. V 1741	233
9. A Gyllenborg le 30. V 1741	240
D. Les lettres de G. Orlik à Gyllenborg:	
1. Mémoire du 24. I 1739	240
2. Lettre de 8. II 1739	241
3. Lettre au comte Horn le 27. III 1739	247
4. A Gyllenborg le 27. III 1739	248
5. A Gyllenborg le 27. VIII 1741	249
E. Les lettres des membres de famille de Ph. Orlik:	
1. Anne Orlik au roi de Suède le 6. VIII 1730	251
2. Barbe Orlik au roi de Suède le 7. I. 1731	251
3. G. Orlik au roi de Suède le 20. VII 1747	251

TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN.

- Volume I. Série statistique, livraison 1. La population ukrainienne de l'U. R. S. S. Etudes de T. Olesiewicz, O. Pytel, V. Sadovski et O. Czubenko. Prix zł. 4.
- Volume II. Série statistique, livraison 2. T. Olesiewicz. Tableaux statistiques de la population ukrainienne de l'U. R. S. S. d'après le recensement du 17 décembre 1926. Prix zł. 10.
- Volume III. Série économique, livraison 1. E. Głowinski, K. Maciejewicz, V. Sadovski. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Prix zł. 4.
- Volume IV. Série philologique, livraison 1. Constantin Czechowicz, docteur ès lettres. Alexandre Potebnia philosophe-linguiste ukrainien. Prix zł. 4.
- Volume V. Série de droit, livraison 1. Prof. A. Łotocki. Les sources ukrainiennes du droit ecclésiastique. Prix zł. 10.
- Volume VI. Série de mémoires, livraison 1. A. Łotocki. Notes et souvenirs. I-re partie. Prix zł. 6.
- Volume VII. Série économique, livraison 2. V. Sadovski. Le travail en Ukraine soviétique. Prix zł. 4.
- Volume VIII. Série de mémoires, livraison 2. Mémoires. L. Wasilewski, M. Galtue, S. Stempowski, A. Toptchybachy, Tabouis. Prix zł. 4.
- Volume IX. Série de manuels, livraison 1. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. I. (jusqu'à la moitié du XVIIe siècle). Prix zł. 8.
- Volume X. Série philologique, livraison 2. Dr. Nicolas Puszkar. La plus récente palatalisation des consonnes dans la langue ukrainienne. Prix zł. 3.
- Volume XI. Série économique, livraison 3. I. Ivassiuk. La coopération de crédit en Ukraine. Prix zł. 4.
- Volume XII. Série de mémoires, livraison 3. A. Łotocki. Notes et souvenirs. II-me partie. Prix zł. 10.
- Volume XIII. Série historique, livraison 1. A. Docenko. La campagne d'hiver de 1920. Prix zł. 10.
- Volume XIV. Série philologique, livraison 3. Ivan Ziłynski. Carte des dialectes ukrainiens avec explications. Prix zł. 2.
- Volume XV. Série historique, livraison 2. La guerre ukrainienne de 1920 contre Moscou. I partie. Documents de l'Etat-Major de l'Armée de la République Démocratique Ukrainienne, publiés sous la direction du général V. Salski par le général P. Chandroucq. Prix zł. 10.
- Volume XVI. Série de droit, livraison 2. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Vol. 1. Prix zł. 6.
- Volume XVII. Série historique, livraison 3. Le Journal de l'hetman Philippe Orlik avec notes et commentaires de Jean de Tokary Tokarzewski Karaszewicz. Prix zł. 6.
- Volume XVIII. Série de manuels, livraison 2. Prof. D. Dorochenko. Esquisses de l'histoire ukrainienne. Vol. II. Prix zł. 12.
- Volume XIX. Série de droit, livraison 3. Prof. A. Jakovliv. Les traités moscovito-ukrainiens aux XVIIe—XVIIIe siècles. Prix zł. 6.
- Volume XX. Série économique, livraison 4. Prof. ing. J. Szovheniv. Economie hydraulique en Ukraine, dans le bassin du Dnieper. Prix zł. 2.
- Volume XXI. Série des mémoires, livraison 4. A. Łotocki. Notes et souvenirs. III-me partie. Prix zł. 10.
- Volume XXII. Série pédagogique, livraison 1. S. Siropolko. L'instruction publique en Ukraine Soviétique. Prix zł. 6.
- Volume XXIII. Série économique, livraison 5. Prof. B. Ivanys. Utilisation des forces de la nature dans l'économie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 4.
- Volume XXIV. Série philosophique, livraison 1. Prof. D. Czyżewski. La philosophie de Grégoire Skovoroda. Prix zł. 6.
- Volume XXV. Série d'histoire de la littérature, livraison 1. Prof. E. Smal-Stocki. T. Chevchenko. Interprétations. Prix zł. 7.
- Volume XXVI. Série économique, livraison 6. V. Sadovski. La main-d'oeuvre agricole en Ukraine. Prix 5.
- Volume XXVII. Série économique, livraison 7. B. Ivanicki. Les forêts et l'économie forestière en Ukraine. Vol. II. Prix zł. 4.
- Volume XXVIII. Série spéciale: Travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 1. Leon Wasilewski. La question ukrainienne comme problème international (en langue polonaise) (épuisé).
- Volume XXIX. Série philologique, livraison 4. B. Żew, docteur ès lettres. Une traduction ukrainienne de la chronique polonaise de Martin Bielski. Prix zł. 2.
- Volume XXX. Série de droit, livraison 4. Prof. A. Łotocki. L'Autocéphalie. Volume II. Prix zł. 15.
- Volume XXXI. Série philologique, livraison 5. J. Rudnicki, docteur ès lettres. Les suffixes -yace, -yško, -ško dans la langue ukrainienne. Prix zł. 2.
- Volume XXXII. Série économique, livraison 8. Les problèmes contemporains de l'économie de l'Ukraine. Vol. II. Prix zł. 5.
- Volume XXXIII. Travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 2. E. M. Kuczyński, docteur ès lettres. Les provinces Tchernihiv-Siversk sous le gouvernement de Lithuanie (en langue polonaise). Prix zł. 10.
- Volume XXXIV. Série philologique, livraison 6. R. Smal-Stocki. La langue ukrainienne en Ukraine Soviétique. Prix zł. 5.
- Volume XXXV. Série spéciale: Travaux de la Commission d'études polono-ukrainiennes, livraison 3. M. Handelsman. La politique ukrainienne du Prince Adam Czartoryski avant la guerre de Crimée. Prix zł. 5.
- Volume XXXVI. Série de traductions des Saintes Ecritures et des livres liturgiques, livraison 1. La Liturgie de Saint Jean Chrysostôme. Prix zł. 1.
- Volume XXXVII. Série de travaux de la Commission d'étude du mouvement national ukrainien, livraison 1. Les Archives de Michel Drahomaniv. Volume I. Correspondance avec les membres de l'Association „Stara Hromada“ de Kiev (Années 1870-1895). Prix zł. 15.
- Volume XXXVIII. Série de traductions de la Sainte Ecriture et des textes liturgiques, livraison 2. Psautier. Prix zł. 3.
- Volume XXXIX. Série de droit, livraison V. Sadovski. La politique nationale des Soviets en Ukraine. Prix zł. 5.
- Volume XL. Série de mémoires, livraison 5. A. Łotocki. Notes et souvenirs. V-me partie (sous presse).
- Volume XLI. Série économique, livraison 9. E. Glowinski. Les finances publiques de l'Ukraine soviétique (sous presse).
- Volume XLII. Série historique, livraison 4. B. Kroupnicki. L'hetman Philippe Orlik (1672—1742). Aperçu de son activité politique. Prix zł. 7.
- Volume XLIII. Série économique, livraison 10. B. Ivanys. L'industrie de l'Ukraine et du Caucase du Nord. Prix zł. 5.
- Volume XLIV. Série philologique, livraison 7. M. Przepiórska. Le dialecte de la région du San (sous presse).

ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО

- Том I. Серія статистична, книга 1. Українська людність С. В. Садовського і О. Чубенка. Ціна 4 зол.
- Том II. Серія статистична, книга 2. Тиміш Овсеніч. Статистика за переписом 17 грудня 1926 року. Ціна 10 зол.
- Том III. Серія економічна, книга 1. С. Гловинський, К. Мацієвич, України. Ціна 4 зол.
- Том IV. Серія філологічна, книга 1. Д-р Константин Чехович, тель-лінгвіст. Ціна 4 зол.
- Том V. Серія правнича, книга 1. Проф. О. Лотоцький. Українська
- Том VI. Серія мемуарів, книга 1. О. Лотоцький. Сторінки минулого
- Том VII. Серія економічна, книга 2. В. Садовський. Праця в УСР
- Том VIII. Серія мемуарів, книга 2. Л. Васильєвський, М. Галін, С. гаді. Ціна 4 зол.
- Том IX. Серія підручників, книга 1. Проф. Д. Дорошенко. Нарис ст.). Ціна 8 зол.
- Том X. Серія філологічна, книга 2. Д-р Микола Пушкар. Найсвкій мові. Ціна 3 зол.
- Том XI. Серія економічна, книга 3. І. Івасюк. Кредитова кооперація
- Том XII. Серія мемуарів, книга 3. О. Лотоцький. Сторінки минулого
- Том XIII. Серія історична, книга 1. О. Доценко. Зимовий похід 18
- Том XIV. Серія філологічна, книга 3. Іван Зілинський. Карта 2 зол.
- Том XV. Серія історична, книга 2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина перша. Оперативні документи Штабу Армії Української Народньої Республіки. Під редакцією Генерала В. Савського, документи впорядкував Генерал П. Шандрук. Ціна 10 зол.
- Том XVI. Серія правнича, книга 2. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том I. Ціна 6 зол.
- Том XVII. Серія історична, книга 3. Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Опрацював для друку Ян з Токар Токмаржевський Карамелч. Ціна 6 зол.
- Том XVIII. Серія підручників, книга 2. Проф. Д. Дорошенко. Нарис історії України. Том II. Ціна 12 зол.
- Том XIX. Серія правнича, книга 3. Проф. А. Яковлів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII ст. Ціна 6 зол.
- Том XX. Серія економічна, книга 4. Проф. інж. І. Шовгенів. Водне господарство в басейні р. Дніпра на Україні. Ціна 2 зол.
- Том XXI. Серія мемуарів, книга 4. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина третя. Ціна 10 зол.
- Том XXII. Серія педагогічна, книга 1. Проф. С. Сіронолко. Народна освіта на Советській Україні. Ціна 6 зол.
- Том XXIII. Серія економічна, книга 5. Проф. В. Іванніс. Енергетичне господарство України та Північного Кавказу. Ціна 4 зол.
- Том XXIV. Серія філософська, книга 1. Проф. Д. Чижевський. Філософія Р. С. Сковороди. Ціна 6 зол.
- Том XXV. Серія історично-літературна, книга 1. Проф. С. Смоль-Стоцький. Т. Шевченко. Інтерпретації. Ціна 7 зол.
- Том XXVI. Серія економічна, книга 6. В. Садовський. Робоча сила в сільському господарстві України. Ціна 5 зол.
- Том XXVII. Серія економічна, книга 7. Б. Іваніцький. Ліси й лісове господарство України. Том II. Ціна 4 зол.
- Том XXVIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 1. Леон Васильєвський. Українська справа як міжнародне питання (в польській мові). (Вичерпано).
- Том XXIX. Серія філологічна, книга 4. Д-р В. Лев. Український переклад хронік Мартіна Бельського. Ціна 2 зол.
- Том XXX. Серія правнича, книга 4. Проф. О. Лотоцький. Автокефалія. Том II. Ціна 15 зол.
- Том XXXI. Серія філологічна, книга 5. Д-р Я. Рудницький. Наростки -ниче, -нсько, -сько в українській мові. Ціна 2 зол.
- Том XXXII. Серія економічна, книга 8. Сучасні проблеми економіки України. Том II. Ціна 5 зол.
- Том XXXIII. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 2. С. М. Кучинський. Чернігівсько-сіверські землі під пануванням Литви (в польській мові). Ціна 10 зол.
- Том XXXIV. Серія філологічна, книга 6. Р. Смоль-Стоцький. Українська мова в Советській Україні. Ціна 5 зол.
- Том XXXV. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 3. М. Гандольський. Українська політика вн. Адама Чарторського перед Кризькою війною. Ціна 5 зол.
- Том XXXVI. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 1. Літургія св. Іоана Золотоустого. Ціна 1 зол.
- Том XXXVII. Серія праць Комісії для дослідження українського руху, книга 1. Архів Михайла Драгоманова; Том I. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.). Ціна 15 зол.
- Том XXXVIII. Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових книг, книга 2. Псалтир. Ціна 3 зол.
- Том XXXIX. Серія правнича, книга 5. В. Садовський. Національна політика Советів на Україні. Ціна 5 зол.
- Том XL. Серія мемуарів, книга 5. О. Лотоцький. Сторінки минулого. Частина пята. У Царгороді (друкується).
- Том XLI. Серія економічна, книга 9. С. Гловинський. Фінанси УСРС (друкується).
- Том XLII. Серія історична, книга 4. Б. Крушинський. Гетьман Пилип Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності. Ціна 7 зол.
- Том XLIII. Серія економічна, книга 10. Проф. В. Іванніс. Промисловість України і Північного Кавказу. Ціна 5 зол.
- Том XLIV. Серія філологічна, книга 7. М. Шенорська. Надсянський говір (друкується).
- Том XLV. Серія економічна, книга 11. Б. Іваніцький. Ліси й лісове господарство України. Том I (друкується).
- Том XLVI. Серія історична, книга 5. Мазепа. Збірник. Том I (друкується).
- Том XLVII. Серія історична, книга 6. Мазепа. Збірник. Том II (друкується).
- Том XLVIII. Серія мемуарів, книга 6. З минулого - Збірник. Том I (друкується).
- Том XLIX. Серія мемуарів, книга 7. Український студентський рух. Збірник. (друкується).
- Том L. Серія історична, книга 7. Діарій гетьмана Пилипа Орлика. Том II. Опрацював для друку Ян з Токар Токмаржевський Карамелч (друкується).
- Том LI. Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями, книга 4. Антологія української поезії і прози в польських перекладах. Під редакцією В. Левкого (друкується).

1

Твори Т. Шевченка в 16 томах. В передизаті — 40 зол. Дотепер вийшли тт. II, III, IV, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIV, XV.
А. Міцкевич. «Пан Тадеуш» (в українському перекладі М. Рильського). Ціна 3 з ч.
Т. Шевченко. «Поезії» (в польській мові). Ціна 5 зол.